

ISSN (Print) 2616-678X

ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

PHILOLOGY Series

Серия ФИЛОЛОГИЯ

2(147)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2024

Astana, 2024

Бас редакторы: **Жанат Айтмұхамбет**

филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндирова**

PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аскарар Рамиз	ф.ғ.д., проф., Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзербайжан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аширбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Биженова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	доктор, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Миньцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Эркин	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Наврузова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. **ФИЛОЛОГИЯ** сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 28.06.2024 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Eskindirova

PhD, Acting associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial board

Aituganova Saulesh	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Askarov Ramiz	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Can. of philology, Prof., Mirzo Ulugbek Uzbek National University, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kasymbekova Nurilya	Can. of philology, Acting assoc. professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year **Circulation:** 10 copies. Signed in print: 28.06.2024

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Зам. главного редактора: **Маншук Ескиндинова**
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аскаров Рамиз	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., доцент м.а., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Узбекский национальный университет им. Мирзо Улутбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский гос.университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	доктор, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жаңыддық	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Қазақстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сеит	академик НАН РК, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского гос. университета, Самарканд, Узбекистан
Наврозова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нурғали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Саркенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажимаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 28.06.2024 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Амирова А., Бейсенбай А.Б., Өмірбекова Ж.Қ. Қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік» субконцептісінің семантикалық өрісі	8
Ан Лан, Шань Шигуо. Ағылшын мақал-мәтелдеріндегі «неке» және «махаббат» ұғымдарына талдау жасау	18
Анищенко О.А., Жаркынбекова Ш.К. Қазақстандық жастардың сөйлеу әрекетінің ерекшеліктері: зерттеудің әлеуметтік лингвистикалық және психолингвистикалық аспектілері	26
Бергібаева Д.Қ., Кенжеғалиев С.А. Ділдік лексиконның берілу жолдары	42
Ғабдрахман Т.С. Жазушы Кемел Тоқаевтың сөз қолданысы («Солдат соғысқа кетті» романы бойынша)	55
Жақыпов Ж.А., Абдиқарим Н. Жоғалған тілдің негізгі лексикасы (Монғолиядағы хотың тілі)	68
Закиряева Г.С., Жиренов С.А. Тілдік медиацияның түрлері мен функционалдық өрісі	81
Имангазина М.А. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы бейвербалды амалдардың тақырыптық топтары	97
Куцанова А.Н., Кушқимбаева А.С. М.Әуезов прозасындағы авторлық концептосфераның бейнелену ерекшеліктері	108
Меттибаева С.А., Досымбекова Р.О. Әлеуметтік желілердегі инвективті лексика	117
Өзтүрк А., Хавай К. А. Сүлейменовтің «Бесатар» шығармасындағы еліктеу сөздер	127
Салиқжанова Ш.Б., Төкенқызы Г. Клим және әшекей бұйымдарына қатысты кірме атаулар (лингвистикалық корпус деректері бойынша)	138
Шойбеков Р.Н., Әшімбаева Н.М., Өтебаева Э.Ә. Өсімдік атауларының этномәдени семантикасы	149

ӘДЕБИЕТТАНУ

Ахмер Б.Е., Аймұхамбет Ж.Ә., Мирзахметов А.А. Көркем мәтін құрылымындағы детальдің қызметі	158
Әбсадық А.А., Мұратқызы М. «Ақсақ құлан – Жошы хан» аңызы: тарихилығы, көркемдігі және дәстүр сабақтастығы	167
Зубенко Я.В. Неміс және орыс тіліндегі көркем шығармаларда жүзеге асырылатын әйелдер әңгімесіндегі негізгі стратегиялар	179
Қасен А.Т., Байтанасова Қ.М. Мәтіндегі мифтік мотивтердің қызметі (М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаяты негізінде)	192
Нурғали К.Р., Бейсенова Ж.С., Нурғали Р.Р. Балалар оқылымы казіргі заманғы медиа кеңістік контекстінде	203
Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р.С. Көркем шығармадағы автор және тұлға концепциясы	217
Сұлтан Е.Б., Айтуғанова С.Ш. Мифтік символдардың көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастырудағы рөлі	228
Темирболат А.Б., Иманғалиев Б.С. Т.Жүргеновтің «Переводчиктің қиялы» өлеңінің көркемдік ерекшелігі	238

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аяшева Д.Б., Нуркенова С.С. ЖОО лингвистикалық және лингвистикалық емес мамандықтардағы студенттерге шет тілдерін оқыту технологиялары: Web 2.0 және Web 3.0 дәуіріндегі қайта ойлау	249
Бакытжанова А.К., Жанжигитов С.Ж. Лингвомәдени білім мен деректерді лингвистикалық зерттеулер және филологтарды оқыту барысында қолдану	263
Мұхтарова Ф.С., Саркенова Қ.Қ. Этнографизмдерді оқытудың инновациялық әдістері	273

CONTENTS

LINGUISTICS

Amirova A., Beisenbay A., Omirbekova Zh. Semantic field of the subconcept «power» in the Kazakh paremiological space	8
An Lan, Shan Shiguo. An Analysis of Marriage and Love Concepts in English Proverbs	18
Anichshenko O.A., Zharkynbekova S.K. Features of speech behaviour of Kazakhstani youth: sociolinguistic and psycholinguistic aspects of research	26
Bergibaeva D.K., Kenzhegaliev S.A. Ways of transferring mental lexicon	42
Gabdrakhman T.S. The word usage of the writer Kemel Tokayev (based on the novel «The Soldier Went to War»)	55
Zhakupov Zh., Abdikarim N. Basic vocabulary of an extinct language (Khoton language in Mongolia)	68
Zakiryayeva G.S., Zhirenov S.A. Types and functional field of linguistic mediation	81
Imangazina M.A. Thematic groups of non-verbal means in the epic novel «The Path of Abai»	97
Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S. Features of author's conceptual sphere expression in M.Auezov's prose	108
Mettibayeva S.A., Dossymbekova R.O. Invective vocabulary in social media	117
Ozturk A., Khavay K. Analysis of imitative words used in A.Suleymenov's work «Besatar»	127
Salikzhanova Sh.B., Tokenkyzy G. Borrowings associated with the names of clothing and jewelry (according to the linguistic corpus data)	138
Shoibekov R.N., Ashimbayeva N.M., Utebayeva E.A. Ethnocultural semantics of plant names	149

LITERATURE STUDIES

Akhmer B.E., Aimukhambet J.A., Mirzakhmetov A.A. The function of a detail in the literary text structure	158
Absadyk A.A., Muratkyzy M. Legends of «Aksak kulan - Zhoshy khan»: historicism, artistic features and traditions	167
Zubenko Ya.V. Basic strategies in women's narrative, implemented in German and Russian fiction	179
Kasen A.T., Baitanasova K.M. Function of mythical motifs in the text (based on M. Magauin's story "Kipchak Beauty")	192
Nurgaly K.R., Beisenova Zh.S., Nurgaly R.R. Childhood reading in the context of modern media space	203
Samenkyzy U., Turysbek R.S. The author and personality concept in a literary work	217
Sultan E.B., Aituganova S.Sh. The role of mythical symbols in the formation of the cognitive layer of a literary text	228
Temirbolat A.B., Imangaliyev B.S. Artistic originality of T. Zhurgenov's poem «Translator's Fantasies»	238

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Ayasheva D.B., Nurkenova S.S. Technologies in teaching foreign languages to university students of linguistic and non-linguistic specialties: rethinking in the era of Web 2.0 and Web 3.0	249
Bakytzhanova A.K., Zhanzhigitov S.Zh. Application of linguocultural knowledge and materials in linguistic research and training of philologists	263
Mukhtarova F.S., Sarekenova K.K. Innovative methods teaching ethnographisms	273

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Амирова А., Бейсенбай А.Б., Омирбекова Ж.К. Семантическое поле субконцепта «власть» в казахском паремиологическом пространстве	8
An Lan, Shan Shiguo. Анализ концептов «брак» и «любовь» в английских пословицах	18
Анищенко О.А., Жаркынбекова Ш.К. Особенности речевого поведения казахстанской молодежи: социолингвистический и психолингвистический аспекты исследования	26
Бергибаева Д.К., Кенжегалиев С.А. Способы передачи ментального лексикона	42
Габдрахман Т.С. Словоупотребление писателя Кемея Токаева (по роману «Солдат ушел на войну»)	55
Жакупов Ж.А., Абдикарим Н. Базисная лексика исчезнувшего языка (Хотонский язык в Монголии)	68
Закиряева Г.С., Жиренов С.А. Виды и функциональное поле языковой медиации	81
Имангазина М.А. Тематические группы невербальных средств в романе-эпопее «Путь Абая»	97
Кушанова А.Н., Кушкимбаева А.С. Особенности выражения авторской концептосферы в прозе М. Ауэзова	108
Меттибаева С.А., Досымбекова Р.О. Инвективная лексика в социальных сетях	117
Өзтүрк А., Хавай К. Подражательные слова в произведении А. Сулейменова «Бесатар»	127
Саликжанова Ш.Б., Токенкызы Г. Заимствованные названия одежды и ювелирных изделий (по данным лингвистического корпуса)	138
Шойбеков Р.Н., Ашимбаева Н.М., Отебаева Э.А. Этнокультурная семантика названий растений	149

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ахмер Б.Е., Аймухамбет Ж.А., Мирзахметов А.А. Функция детали в структуре художественного текста	158
Абсадык А.А., Мураткызы М. Предания «Аксак кулан – Жошы хан»: историзм, художественность и преемственность традиций	167
Зубенко Я.В. Основные стратегии в женском нарративе, реализующиеся в немецко- и русскоязычных художественных произведениях	179
Касен А.Т., Байтанасова К.М. Функция мифических мотивов в тексте (на материале рассказа М.Магауина «Кыпшакская красавица»)	192
Нургали К.Р., Бейсенова Ж.С., Нургали Р.Р. Детское чтение в контексте современного медиапространства	203
Саменкызы У., Турысбек Р.С. Концепция автора и личности в художественном произведении	217
Султан Е.Б., Айтуганова С.Ш. Роль мифических символов в формировании познавательного слоя художественного текста	228
Темирболат А.Б., Имангалиев Б.С. Художественное своеобразие стихотворения Т. Жургенова «Воображение переводчика»	238

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аяшева Д.Б., Нуркенова С.С. Технологии в обучении иностранному языку студентов вузов языковых и неязыковых специальностей: переосмысление в эпоху Web 2.0 и Web 3.0	249
Бакытжанова А.К., Жанжигитов С.Ж. Применение лингвокультурных знаний и материалов в лингвистических исследованиях и подготовке филологов	263
Мухтарова Ф.С., Саркенова К.К. Инновационные методы обучения этнографизмам	273

ХҒТАР 16.01.09
Ғылыми мақала

А. Амирова¹ , А. Бейсенбай , Ж. Өмірбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aika210683@mail.ru; beisenbai_ab@enu.kz; ozhamila@inbox.ru)

Қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік» субконцептісінің семантикалық өрісі

Аңдатпа. Мақалада қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік» субконцептісінің семантикалық өрісі талданады. Билік – қоғамдық қатынастарды реттеуші. Сондықтан ол халықтық тәжірибе мен құндылықтарды, халықтық ойлау жүйесін, тұрмыс қағидаттарын, өмір сүру формасын қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. Сол себепті билік тақырыбы қай кезеңде де өзектілігін жоймайды. Осы тұста «билік» ұғымының қазақ танымындағы сипатын паремиологиялық жүйе тұрғысынан сипаттау маңызды нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Өйткені паремиологиялық кеңістік те белгілі бір халыққа тән талғам, тәжірибе үлгілерін бойына жинақтайды.

Зерттеу мақсаты – қазақ дәстүрлі қоғамындағы «билікке» қатысты қалыптасқан ұғым-түсініктердің паремиологиялық кеңістіктегі семантикалық өрісін зерделеу. «Билік» субконцептісін құрайтын семантикалық бірліктердің мақал-мәтелдер құрамындағы сипаты және қоғамдық өмірдегі маңызы талданады. Қазақ халқының басқару жүйесін білдіретін тілдік бірліктердің паремиологиялық жүйедегі мәні ашылып, «билік» субконцептісінің семантикалық өрісін құрайтын лексемалар айқындалады. Сондай-ақ зерттеуде қазақ халқының ұжымдық санасында билік туралы ұғымдарды қалыптастыратын тарихи-этнографиялық және әлеуметтік-мәдени контекстке де назар аударылады.

Алынған нәтижелер қазақ паремиологиясы аясындағы «билік» субконцептісіне тән мағыналарды тереңірек түсінуге және түсіндіруге, қазақ халқының мәдени ерекшеліктерінің өзіндік сипатын ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері осы бағыттағы және гуманитарлық сала мамандары үшін қосымша материал болып саналады.

Түйін сөздер: Паремиология, концепт, лингвомәдениеттану, билік жүйесі, мақал-мәтел.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-8-17>

Түсті: 16.04.2024; Жөнделді: 03.05.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Қазақ паремиологиялық жүйесі бірнеше дәуірлі зерттеу кезеңдерін басынан өткізді. Алғашқы түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдердің табиғатына үңілу әрекеті М. Қашқаридан бастау алатыны белгілі. Ал XIX ғасырда қазақ даласында кітап бастыру ісі жанданған тұста мақал-мәтелдер фольклордың кіші жанры ретінде халық аузынан жазылып алынып, хатталып, кітап беттеріне түсіп, тақырыптық топтарға бөлініп, мақал-мәтелдердің тізбесі жасалды. Бұл тұста мақал-мәтелдерді хаттау ісіне ат салысып, оның құрылымы мен семантикасына ғылыми түрде үңілген Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, В. Катаринский, Т. Мелиоранский, А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, С. Сейфуллин, М. Ғабдуллин, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібай, Б. Адамбай, Ә. Қайдар, С. Нұрышев, Г. Смағұлова, Б. Хасанұлы, А. Байғұтова, т.б. сынды тілші-әдебиетші ғалымдарды атап өтуге болады.

Тіл білімінде паремиология XIX ғасырда жеке сала ретінде өнімді зерттеле бастады. Жалпы тіл білімінде бұл зерттеу саласының өзіндік ғылыми сипат алуы 1890 жылы Германиядағы Лейпциг университетінде паремиология кафедрасының құрылуымен байланысты. «Паремиа» грек тілінен аударғанда «parοemia» мақал және мәтел деген мағына береді (Шайхуллин&Зарипова). Г. Пермяков «паремиа» сөзіне былайша анықтама береді: «Паремиа – белгілі бір жағдаяттар мен нақтылы заттар мен құбылыстар арасындағы қарым-қатынас» (Евграфова, 2017: 26). Мақал-мәтелдер – ұлттық сана мен болмыстың, талғам мен тәжірибенің, ұлттық танымдағы әлем картасының тілдік көрсеткіші. Қазіргі антропоэекті парадигма шеңберіндегі ғылыми бағыттардың барлығы дерлік мақал-мәтелдерді дәлелді тілдік материал ретінде пайдаланып, мақал-мәтелдердің астарында жасырынған ұлттық танымға қатысты ақпараттардың мәнін ашуға ұмтылады. Сан ғасырлық халықтық тәжірибе мен тұрмыс-салт ерекшелігі, ұлттық мінез, ұлттық таным-түсінік, ұлттық ойлау, пайымдау жүйесі де мақал-мәтелдерден анық көрініс табады. Сондықтан ғылымдар интеграциясындағы лингвистикалық бағыттар мақал-мәтелдердің табиғатына жаңаша зер салуды үрдіске айналдырған. Паремиологиялық бірліктер – халық арасындағы айқын шындықтардың қысқаша дәстүрлі мәлімдемелері. Неғұрлым дұрыс тұжырымдалған паремиалар даналықты, шындықты, адамгершілікті, дәстүрлі көзқарастарды метафора күйінде, тұрақты құрылымдар арқылы сақтайды. Мақал-мәтелдер ұрпақтан-ұрпаққа берілетін қысқа, жалпыға түсінікті сөйлемдер жүйесін құрайды (Mieder, 2008: 35). Паремиа өзінің қысқалығымен, догматикасымен және ескілігімен сипатталатын «құзыретті есте сақталатын функционалды бірліктер» ретінде анықталады (Sevilla, 2011). Глория Корпас паремиаларды мәтіндік автономия құрамындағы мәдени контекстке негізделген, догматикалық хабарламадан құралған, қысқаша мәлімдеме ретінде айқындайды (Cristina, 2019: 160).

Паремиология – мақал-мәтелдерді және олардың тіл мен мәдениетке әсерін зерттейтін лингвистика саласы болса, *паремиологиялық кеңістік* термині белгілі бір тілге, мәдениетке немесе қоғамға тән мақал-мәтелдер мен дәстүрлі өрнектер жиынтығын білдіреді. Яғни паремиологиялық кеңістік дегеніміз – дәстүрлі мінез-құлық нормаларын, құндылықтар мен қоғам тәжірибесін жеткізетін түрлі өрнектерді қамтитын лингвистикалық және мәдени мәнмәтін. Паремиологиялық кеңістік тарихты, өмір салтын, діни нанымдарды және ұлттық мәдениеттің басқа да аспектілерін бейнелейтін бай және алуан түрлі бола алады. Сонымен қатар паремиологиялық қорда әлем туралы таптаурын идеялар мен халықтың әлеуметтік-мәдени тәжірибесін айқындайтын мәдени-прагматикалық сипаттағы маңызды ақпараттар сақталады. Сөйлеу үдерісі кезінде паремиалар дайын түрде жарыққа шығады және коммуникацияның нақты міндеттеріне сәйкес түрлі трансформациялардан өтеді (Мокиенко, 2010: 9). Паремиологиялық кеңістікті лингвистика, этнография, мәдениеттану және әлеуметтану сияқты әртүрлі көзқарастардан талдауға болады. Бұл кеңістікті зерттеу тілдік құрылымдар арқылы берілетін қоғамның мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ бұл өрнектердің қоғам дамуына қалай бейімделетінін, өзгеретінін зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

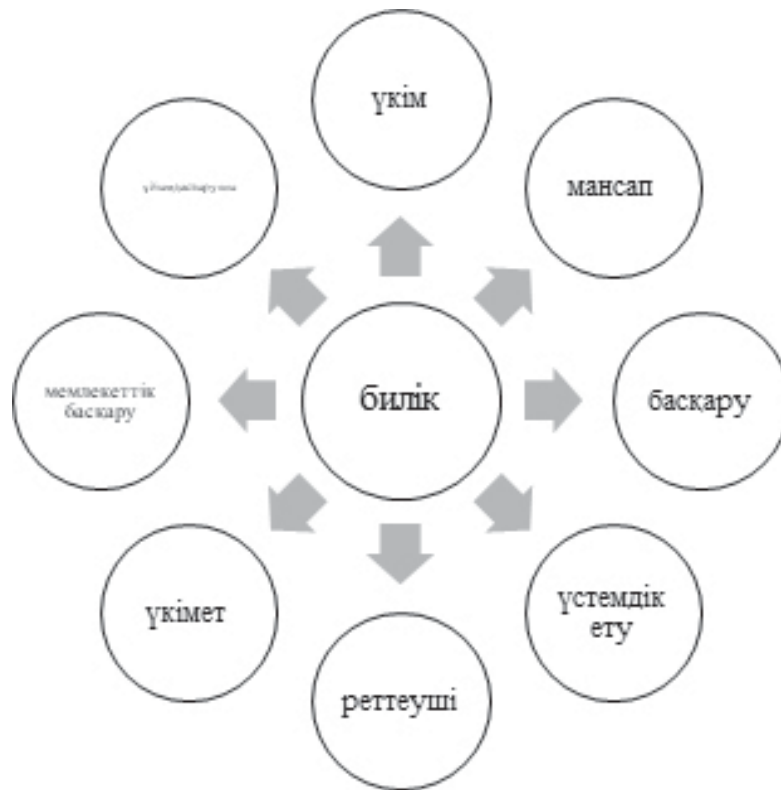
Мақаланың зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі «билік» ұғымына қатысты мақал-мәтелдер алынды. Мақал-мәтелдер мазмұнындағы «билік» ұғымының ассоциациялық мағыналары негізінде аталған субконцептіге жан-жақты түсінік беру үшін *лингвистикалық, семантикалық, өрістік талдау, когнитивті, лингвомәдениеттанымдық, этнографиялық* мәнмәтіндегі талдау әдістері қолданылды. Лингвистикалық, семантикалық, концептілік талдау әдістері «билік» ұғымының семантикалық өрісін айқындауға мүмкіндік береді. Ал лингвотанымдық, этнографиялық, мәдени мәнмәтіндегі зерттеу әдістері паремиологиялық кеңістіктегі «билік» тұжырымдамасының лингвомәдени сипатын, тарихи-әлеуметтік мазмұнын анықтауға жағдай жасайды. Аталған зерттеу әдістерінен өзге «билік» ұғымын жеткізуде қолданылатын лексемалар, метафоралар мен тілдік айшықтарды, мақал-мәтелдер құрамындағы лингвистикалық заңдылықтарды, тақырыптық жіктемелерді анықтау мақсатында заманауи лингвистикалық зерттеу бағыттарының басқа да әдіс-тәсілдері басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Мақал-мәтелдер ауызша дамып, түрленіп, мағынасы кеңейіп не тарылып тілдің актив және пассив қабаттарына өтіп отырады. Өйткені мақал-мәтелдердің бойында тарихи-әлеуметтік оқиғалардың тізбегі, саяси-идеологиялық мән сақталады. Бір кезеңде актив қолданыста болған мақал-мәтелдер екінші бір кезеңде пассив қабатқа өтіп, өзінің өзектілігін жоғалтуы мүмкін. Десе де ұлт тілінде пайда болған мақал-мәтелдердің толық тізбесі сол ұлттың әлем туралы көзқарасын, талғамын қалыптастырады және әр дәуір мен ғасырдағы қоғамдық қатынастырдың сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Қазақ этнолингвистикасының атасы Ө. Қайдар: «Мақал-мәтелдер өмір шындығын, халықтың тұрмыс-салты мен тіршілігін, мінез-құлқын, қоғамдық дамуын тайға таңба басқандай дәл әрі шебер, әрі мәнді де құнды бейнелеуімен ерекшеленеді» деген пікір айтады (Қайдар, 2013: 396). Ал мақал-мәтелдердің тілдің бөлшегі ретіндегі сипатын талдай келіп Б. Динаева: «Ұлттық ойлау тілмен байланысты. Тілсіз ұлттық ойлау жоқ. Ұлттық ойлаудың басты ерекшелігі – оның тілінде. Себебі тіл арқылы ұлт өзінің менталды болмысын, өмір тіршілігін, дүниетанымын бейнелейді. Ұлттық тіл неғұрлым бай болса, дүниені бейнелеу соғұрлым нәрлі, әсерлі болып келеді» деген пікір білдіреді (Динаева, 2013: 40). Демек ұлт тілінде мақал-мәтелдер неғұрлым көп болып, көркемдік мәні жоғары болса, сол ұлттың әлем туралы көзқарасы соғұрлым қанық әрі көркем болады. Ж.И. Исаева мақал-мәтелдерді халық өміріндегі дүние бейнесін тілдік жүйедегі моделдеуші, қалыптастырушы, жеткізудің фактор болатындығын алға тартады (Исаева, 2007: 22). Бұл пікірлер мақал-мәтелдердің тілдегі халықтың ойлау жүйесін таңбалаушы, кодтаушы екендігін айшықтайды.

Қоғам өмірінде биліктің, басқару жүйесінің маңызы жоғары. Өйткені билік қоғамдық қатынастарды реттеуші, қоғамдық өмірді үйлестіруші, идеология түзуші, халықтың экономикалық-әлеуметтік әлеуетін тұрақтандырушы қызметін атқарады. Билік ұғымының қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі сипатына, семантикалық өрісіне талдау жасамас бұрын «билік» сөзінің түрлі сөздіктердегі мағынасына үңіліп көрейік. «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық» сөздігінде билік сөзіне былайша анықтама берілген: «Билердің даугерлерге айтқан кесімі, төрелігі, үкімі» (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997: 85). «Қазақ әдеби тілінің» сөздігінде «билік» ұғымының үш түрлі түсіндірмесі берілген: «зат.1. Басқарушылық, басшылық, әкімшілік. 2. қоғ.-саяси. Үкімет, мемлекетті басқару органы. 3. ауыс. Мансап» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 78). «Азаматтық құқықтық пәндер бойынша терминологиялық» сөздігінде «билік» мәнін былайша айқындайды: «Жекелеген тұлғалардың (билік етушілердің) еркі мен іс-әрекеті басқа тұлғалардың (бағынушылардың) еркі мен іс-әрекетінен басым тұратын, үстемдік ету мен бағыныштылық қатынастары» (Азаматтық құқықтық пәндер бойынша терминологиялық сөздік, 2013: 34). «Әлеуметтанудың түсіндірме» сөздігінде «билік» ұғымын жан-жақты тарқатып көрсетеді: «Адамның, топтың, әртүрлі таптардың іс-

әрекеттеріне шешуші әсер ететін, идеология ықпалының негізінде және ұйымдастырушы құқықтар арқылы жүзеге асатын механизм. Билік бедел салт-дәстүр немесе зорлық-зомбылық көрсету арқылы да жүзеге асады. Билік мәнін басшылық, үстемдік пен бағыныштылық қатынастары айқындайды. Билік жүйесі көп сатылы бағыныштылыққа, иерархияға негізделген. Батыс зерттеушілері жеке адамның, топтың, ұйымның, партияның, мемлекеттің әртүрлі әдістерімен басқаларға өз еркін мойындата және орындата алу қасиеттерін түсіндіру мақсатында ондаған тұжырымдамаларды қалыптастырды. Мысалы, 1) бихевиористік түсінік бойынша, билік ерекше тәртіптің түрі ретінде басқа адамдардың тәртібін өзгерте алады; 2) іс-әрекет ілімі мен құрылымдылық функционалдық талдау мектебінің өкілдері билікті басшы мен бағынышты адамдар арасындағы айрықша қарым-қатынас ретінде айқын мақсаттарға жетудің бірден-бір жолы деп түсінеді; 3) инструменталистік бағыттағылар: билік – белгілі бір әдістерді, соның ішінде зорлық-зомбылықты қолдану мүмкіндігі, қарама-қайшылықтарды шешудің бірден-бір жолы деп есептейді; 4) феноменология бағыты билікті басқаларға ықпал ету деп санайды» (Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі, 2007: 112). «Билік» субконцептісінің сөздіктердегі мағынасына сәйкес ассоциациясын былайша көрсете аламыз:

1-сурет. «Билік» субконцептісінің семантикалық өрісі

Жоғарыдағы ассоциациялық тізбекте көрсетілгендей, қазақ дәстүрлі-әлеуметтік, құқықтық жүйесінде «билік» ұғымы «үкім», «мансап», «басқару», «үстемдік ету», «реттеуші», «үкімет», «мемлекеттік басқару», «ұйымдастырушы» мағыналарын білдіреді. Бұл дегеніміз, «билік» қоғамдық құрылыстағы басқару жүйесін түзуші, үстем тап, төрелік, үкім шығару құқығы бар, мемлекеттік жүйедегі жоғарғы саты дегенді білдіреді. Сонымен қатар билік сөзі мансап, лауазым, басқарушылық мағынасын да танытады. Яғни билік тек мемлекеттік басқару жүйесіне ғана емес, кез келген мансапқа байланысты басқару элементтері бар иерархияға да қатысты деп айта аламыз. Енді билік ұғымының қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі сипатына тоқталсақ,

Қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік-мансап» семантикалық өрісі. Қазақ паремиологиялық кеңістігінде билік ұғымының мансап мағынасын танытатын тілдік бірліктер мен паремиялар қоры біршама. «Мансап» семантикасын білдіретін мақал-мәтелдердің құрамында «байлық», «би», «мал», «дәулет», т.б. билік ұғымын білдіретін лексемалар жиі қолданылады. Билікке қатысты мақал-мәтелдерде «байлық» сөзі салыстырмалы компонент ретінде жиі қолданылады. Мысалы, *Кімнің малы көп болса, Соған билік оралар*. Бұл паремиядағы «мал» сөзі «байлық» ұғымын білдіріп, байлық-билік тізбегін жасайды. Аталған мақалдан қазақ дәстүрлі жүйесінде билік «малы көп», «байлығы бар» адамның қолында деген таптаурынды көруге болады. Бұл шынайы болмысты танытатын, өзектілігін жоймаған паремия деуімізге болады. Яғни белгілі бір деңгейде билік ету үшін, басқару үшін де байлықтың болуы шарт дегенге саяды. Бұл мағынада қазақ тілінде *«Іс бітсе, дәулет кешікпейді, Дәулетсіз билік жараспас»* деген мақал кездеседі. Демек қоғамдық қатынастарда дәулетті, бай, малы көп, күші бар тұлғалар билікке де ие болады дегенді білдіреді. Билік ету қызметі қолына тиген адамдардың міндетті түрде материалдық мүмкіндігі жоғары болуы керек деген талап ғасырлар бойғы қалыптасқан қағидатты нақтылай түседі.

Билік ету үшін қойылатын шартпен қатар, қазақ паремиологиялық кеңістігінде билік сипатының қандай болмағы да айқын көрсетілген. Мысалы, *Байлықтың не керегі, қайыры болмаса, Биліктің не керегі, әділдігі болмаса*. Бұл мақалдан «байлықтың қайыры, біреуге пайдасы болуы керек. Ал биліктің әділ болуы қажет» деген қағидатты байқаймыз. Яғни байлық пен билік қатарластыра сипаттала отырып, «пайдалы», «адал» болу қағидаттарын алға тартады. Демек қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі ақпараттар негізінде «байлық билікке алып келеді, ал билік әділ болуы шарт» деген тұжырым келтіруге болады. Басқаша айтсақ, қайырлы байлықтан әділ билік туындайды деуге негіз бар. *«Тура биде туған жоқ, Туғанды биде иман жоқ»* деген мақал да биліктің әділ болуына, үкімнің тура болуына көздейді. Қазақ мақал-мәтелдерінде билік жоғарғы құзыретті мекемелердің қолындағы мансап қана емес, ел арасындағы төрелік ететін би-шешендерге де тән басқару, үкім беру қызметі болып саналады. Мәселен, *Би болудан, билік айту қиын*. Мұндағы мақалда би атанудың еш қиындығы жоқ екендігі, қиындықтың көп бөлігі үкім айтып, төрелік ету үдерісінде екендігі айтылған. Яғни мансапқа жету кез келгеннің қолынан келеді. Билік ету, басқару, үкім шығару әр адамға беріле бермейтін қабілет дегенге меңзейді. *Өз айыбын білген кісі, Билік берерге жарайды*. Бұл мақалда да биліктегі басқаратын, үкім шығаратын адамның өзгенің ғана емес, өзінің де қателігін білетін адам болуы шарт екендігі қозғалады. Сонымен, қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік-мансап» субконцептісі басқару, төрелік ету, үкім шығару құзыретін айқындайды. Биліктің толыққанды жүзеге асуы үшін байлықтың болуы керек екендігі және ол байлықтың қайырлы болуы қажеттігі, ал биліктің әділ, бидің адал болуы шарт екендігі айшықталады. «Билік-мансап» семантикалық өрісін *байлық, мал, дәулет, әділдік, адалдық, туралық, би*, т.б. лексемалары құрайды.

Қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік-басшы» семантикалық өрісі. Билік басқару, үкім шығару, басшылық ету мағыналарын білдіре отырып, семантикалық өрісінде «ел басқарушы», «басқарушы», «басшы» лексемаларын түзеді. Қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі биліктің «басшы» мәніндегі семантикалық сипаты ел басқарушының кім болатындығын, қандай болуы қажет екендігін, басшының қоғам өміріндегі маңызын айқындап көрсетеді. Мақал-мәтел ғасырлар бойғы халықтың таным үлгісін, тұрмыстық, қоғамдық, мемлекеттік жүйе сипатын, дәстүрлі өмір көрінісін, халықтық мінез бен талғамын білдіре отырып, мазмұндық және тілдік форма арқылы кодтап отырады. Сол себепті мақал-мәтел құрамындағы сөздердің мәнін ашу барысында әр дәуірдегі халықтық ойлау жүйесі туралы ақпарат жарыққа шығып отырады. Мәселен, *«Ақылды басшың болса, елдің алды боларсың, Ақылсыз басшың болса, елдің азы боларсың»* деген мақалда ел басқарушының қоғам өміріндегі маңызы, басшы бейнесі анық сипатталады. Мұндағы ой елдің дамуы басшының ақылына байланысты дегенге меңзейді. Осы мазмұндағы тағы бір

мақалға талдау жасап көрсек. *Жақсы жолдас досын сақтар, Жақсы басшы елін мақтар*. Бұл паремиядағы халық ойы «елін ойлайтын, халқын бағалайтын, жақсы басшы еліне жақын болады» дегенге саяды. *Басшылар құлқынын ойласа, Басқалардың құлқыны бұзылар*. Сонда қазақ паремиологиялық ойлау жүйесіне сәйкес ел басқаратын адам өзгелерден ақылы да, білігі де, білімі де, әділдігі де жоғары болуы керек. Қолында билігі бар басшы өзінің құлқынын, өзінің бас пайдасын ойламауы қажет, халықтың қамы бірінші орында тұруы абзал деген тұжырымдар ұсынады. *Ел басқарар жігіттің етек-жеңі кең болар*. Бұл мақалда да ел басшының қандай болмақ сипаты аңғарылады. «Етек-жеңі кең болар» сипаты басшының бойындағы ірілікті, даралықты байқатады. Демек ел басқару билігі кез келген адамға беріле бермейді. Мұндай адамның бойында болу керек қасиеттер мақал-мәтелдер құрамында сақталған. Қазақ танымында ел басқаратын басшы мен ел қорғайтын батыр маңызды рөл атқарады. Сондықтан да халық «*Мың қосшыдан – бір басшы*» деген. Іс пен сөзді қостайтын, айтаққа еретін орындаушыдан гөрі басшының орнын асқақта көрсетеді. Сол себепті қосшыдан басшы артық түсінігі сақталған. Енді бір мақалда: «*Басшысыз ауылдың баласы – бассыз*» деген ой айтылады. Мұнда да басшы «елдің басы» есебінде көрініс табады. Яғни елдің барлық қоғамдық, саяси, экономикалық, әлеуметтік, ағартушылық, мәдени, рухани бағытының айқындалуы мен дамуы ел басшысының дұрыс жүргізген билігіне байланысты.

Сонымен, «басшы» лексемасы паремиологиялық жүйеде «ел» сөзімен қатарласа қолданылады. Ел және басшы байланыстағы, бірі басқарушы, бірі бағынушы сипатындағы ұғымдар ретінде көрінеді. Ел басшысы қоғамдық өмірдің барлық саласын қадағалап, басқарумен айналыса, халық басшының билігін қолдап, бұйрығын орындап, соңынан еретін қосшы рөлінде сипатталады. Сондықтан қандай да бір ел, халық басшысыз болмайды, ал басшыға бағынбаған ел оңбайды деген түсінік қалыптасқан. Сол себепті ел билеуші ақылды, парасатты, елжанды болуы құпталады. Сонда қоғам дамиды, мемлекет гүлденеді деген түсініктер паремиологиялық кеңістіктің өзегіне айналған.

Қазақ паремиологиялық жүйесінде «билік-басшы» субконцептісін «патша» лексемасы да білдіреді. Мұндай мақал-мәтелдерде патшаның қандай болуы қажеттігі, патша мен елдің арасындағы қарым-қатынас сипаты тұжырымдалады. Мысалы, *Әділ патша гүлстанға ұқсайды, Залым патша зымыстанға ұқсайды*. Бұл мақалда патшаның бойына тән қасиет әділдік турасында ой қозғалады. Өйткені патша әділ болғанда ғана елдің ертеңі жарқын болады деген дәстүрлі түсінік бар. Осы паремияда қолданылған «гүлстан», «зымыстан» сөздеріне түсінік беріп өтсек. «Гүлстан (пар.) – гүлденген жер, аймақ, ел» деген мағынаны білдіреді (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997: 109). Ал «зымыстан» сөзі қазақ тіліне араб тілінен енген «адам төзгісіз, қатты, қыс, аяз, қорлық» мағыналарын білдіреді (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997: 158). Демек бұл паремияның мәнін тарқатар болсақ: «Әділ патша елін гүлдей жайнатады, ал залым патша халық өмірін адам төзгісіз азапқа салады» деген халықтық таным-түсінік аңғарылады. Жалпы, қазақ мақал-мәтелдерінде жақсы мен жаман бинарлы оппозицияларын салыстыра сипаттау, сол арқылы бірін-бірінен айырмашылығын, артықшылығын нақтылай дәлелдей түсу құбылысы бар. Бұл мақалда да осы құбылыс байқалады. Осы мазмұнда ел арасында мына мақал да кең тараған: *Патша залым болса, жұрт тозады, Патша галым болса, жұрт озады*. Бұл паремиядағы негізгі ой алдыңғы мақалмен сәйкес келеді. Яғни халықтың жағдайының жақсы болмағы патшаға тікелей байланысты дегенді танытады. «Балық басынан шіриді» деген паремия да аталған ойды қуаттай түседі. Мұнда ел басқарушы, патша лексемалары қолданылмаса да, мысал есебінде келтіре отырып, билік жүйесіне меңзейтін астарлы ой жатыр. Қазіргі қоғамда бұл мәтел өте белсенді қолданыста.

«Билік» субконцептісінің «басшы» мағынасын білдіретін семантикалық өрісін «хан» сөзі толықтырады. Қазақ халқы тарихи жүйесінде хандық қоғамда өмір сүргендіктен, тілімізде хан мен қарашаға байланысты мақалдар қоры жетіп артылады. Өйткені ел билеушінің лауазымы «хан» мәртебесімен белгіленген болатын. Тіл қоғамдық қатынастар мен тарихи кезеңдер сипатын кодтаушы болғандықтан, тілдегі мақал-мәтелдер құрамында

өткен дәуірге байланысты маңызды ақпараттар сақталып қалады. Сол секілді «хан» ел басқарушы лауазымына байланысты мақал-мәтелдер де тілімізде түзіле отырып, паремиологиялық жүйедегі басқарушы бейнесінің қалыптасуына ықпал етеді. Қазақ тілінде ханның негізгі қызметі мен бойында болуы керек қасиеттері туралы, міндеттері жайында, хан мен қарашаның байланысы турасында, ханның бейнесі жайлы мақал-мәтелдер саны өте көп. Солардың ішінде әлі күнге дейін қолданыстағы, семантикалық мәні ескірмегендеріне тоқталып өтсек. Ханға тән сипаттар туралы: «Қайырымсыз болса, **ханнан** без, Өткелсіз болса, судан без», «**Хан** екі айтса, қара болады, Қара екі айтса, қатын болады», «**Ханда** қырық кісінің ақылы бар», «Үлгісізден би қойсаң, өсиеті болмайды, Қайырсыздан **хан** қойсаң, қасиеті болмайды», т.б. мақал-мәтелдерде айтылған. Бұл паремиялардағы халықтық ой: Ханның қайырымды, бір сөзді, ақылды, қасиетті болуы қажеттігі. Ханды қарашадан ерекшелеп тұратыны қасиеттері – ақыл-парасатының биіктігі, көрегендігі, талғампаздығы, болашаққа бағдар жасай алатындығы, ұстамдылығы, қайырымдылығы. «Хан» лексемасы қолданылған мақал-мәтелдер құрамында салыстырмалы сипатта «қараша» сөзі қолданылады. Мәселен, ел басқарушы, басшы сөздерімен бірге халық, ел лексемалары жұмсалатын болса, «хан» лауазымдық атауымен қатарластыра қараша сөзінің қолданысының жиілігін байқаймыз. «**Хан** қарашасыз болмас, дау арашасыз болмас», «**Хан** – шаңырақ, Халық – уық», «**Ханды** Құдай ұрайын десе, қарашысымен қас болар, Байды Құдай ұрайын десе, дәулетіне мас болар» деген мақал-мәтелдерде хан мен қарашаның байланысы, қарым-қатынасы сөз етіледі. Демек хан қарашасымен биік, хан халқымен асқақ бола алады дегенді білдіреді. Хандың «шаңырақ» есебінде алып, уықты, яғни халықты біріктіруші сипатында көрсетеді. Ханы мен қарашасының бағыты бір, мақсаты бір, жолы бір болуы, бірлікте болуы маңызды дегендігін тұжырымдайды. Сол себепті де «Патша Тәңірден» деген сенімге сәйкес: «Егер Ханды Жаратушы адастырайын десе, халқымен араз ететіндігін» айтады. Яғни халқымен тату, елімен ынтымақтағы ханның билігі толық, құзыреті жоғары болады. Бұл идея хандық дәуірден қалған. Ал ханның қызметі мен оның елге деген қатынасы «Қайғың болса, **ханға** бар, Қарның ашса, байға бар», «Халық ұйғарса, **Хан** түйесін сояр» деген мақалдарда анық көрінеді. Бұл ой тұжырымдарынан түйіндейтініміз – хан елдегі барлық мәселелерді шешуге тиісті, халықтың қалауы мен ұйғарымы ханның шешіміне әсер ете алады.

Сонымен, қазақ паремиологиялық жүйесіндегі «билік-басшы» субконцептісі «басшы», «басқарушы», «ел басшысы», «патша», «хан» лексемалары арқылы жасалып, қазақ дәстүрлі танымындағы билік басындағы тұлға бейнесінің сипатын айқындайды. Мұнда ел басқаратын тұлғаға тән қасиеттер, билік басындағылар мен халық арасындағы қарым-қатынас сипаты тұжырымдалады. Мақал-мәтелдердің бойында ғасырлар бойғы ақпараттардың тұжырымдалған үлгісі сақталады, сол себепті паремиялардағы «билік-басшы» субконцептісінен қазақ танымындағы «басшының» жиынтық бейнесі құрамдалады.

Қорытынды

Қазақ тілінде паремиологиялық кеңістіктер мөлшері өте көп. Бұл тіл байлығының молдығымен қатар ақпараттар қорының толыққанды екендігін танытады. Халық танымында ғасырлар бойы қазықталған ақпараттар бір жүйеде тоғысып, тілдік кодтар арқылы паремиялар құрамына еніп отырады. Осындай паремиологиялық кеңістікте «билік» рөлінің алатын орны ерекше. Өйткені билік қоғамдық өмірді ұйымдастырып, халықтың әр саладағы қарым-қатынасы мен байланысын реттеуші болып саналады. Қазақ қоғамы тарихи дәуірде тайпалық, рулық, хандық, патшалық, кеңестік, президенттік басқару жүйелерін басынан өткерді. Әр жүйеден тілдік бірліктер ретінде паремиялар сақталып, танымға еніп отырды. Сондықтан «билік» субконцептісінің сипатын тану арқылы халықтың таным-түсінігі мен талғамын анық аңғара аламыз. Қорыта келе, паремияларға талдау жүргізу нәтижесінде төмендегідей тұжырымдар жасадық:

- қазақ тіліндегі «билік» субконцептісін «мансап», «басқарушы» мағыналарына ажырайды;

- «мансап», «басқарушы» мағыналарын паремия құрамында кездесетін арнайы лексемалар белгілейді;
- паремиологиялық кеңістіктегі «билік» субконцептісі халықтық өмір мен қоғамдық қатынастарды реттеуге қатысатын жоғарғы күш болып саналады;
- «би», «мал», «дәулет», «басшы», «ел», «халық», «патша», «хан», т.б. сынды лексемалар «билік» субконцептісінің семантикалық өрісін құрайды;
- қазақ паремиологиялық жүйесіндегі билікке тән қасиеттер: адалдық, әділдік, қайырымдылық, парасаттылық, бір сөзділік, көрегендік, биіктік, т.б.
- билік пен халық – бір-бірімен байланысқан, тағдырлары тоғысқан бинарлы ұғымдар.

Әдебиеттер тізімі

1. Шайхуллин Т, Зарипова А. Актуальные вопросы паремиологии в русском языкознании. [Электронды ресурс] URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-voprosy-paremiologii-v-russkom-yazykoznanii/viewer/ (қаралған күні 17.01.2024)]
2. Евграфова Ю. Структура и семантика паремий русского и английского языков, содержащих социальные стереотипы о мужчине (на примере внешности) // Вестник Московского государственного областного университета. – 2017. - №2. – С. 16-23 с.
3. Mieder W. Proverbs speak louder than words // Folk wisdom in art, culture, folklore, history, literature and mass media. - 2008. – P. 34-42
4. Sevilla M. La tecnica hiperonímica en la traducción de refranes y frases proverbiales. [Электронды ресурс] - URL: www.cvc.cervantes.es/trujaman/ (қаралған күні 20.01.2024)
5. Ctistina I. The Translation Process of Spanish Paremia into English: a Comparison of the Current Tools and Methodological Approach // Paremia, - 2019, - P. 159-168
6. Мокиенко В. Современная паремиология (лингвистические аспекты) // Мир русского слова, - 2010. - №6. – С. 7-14
7. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.
8. Динаева Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі. – Астана, 2013. – 160 б.
9. Исаева Ж. Дүниенің паремиологиялық бейнесі / Фил.ғыл.канд.дисс.афтореф. – Алматы, 2007. – 25 б.
10. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997.- 368 б.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст.: Б. Сүйеркүлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. - 744 б.
12. Азаматтық құқықтық пәндер бойынша терминологиялық сөздік / Г.А. Жаналинов, Ш.А. Алиев. - Қарағанды, 2013. -193 б.
13. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-словарь, 2007. - 344 б.

А. Амирова*, А. Бейсенбай, Ж. Омирбекова

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Семантическое поле субконцепта «власть» в казахском паремиологическом пространстве

Аннотация. В статье анализируется семантическое поле подсознания «власть» в казахском паремиологическом пространстве. Власть – регулятор общественных отношений. Поэтому он также играет важную роль в формировании народного опыта и ценностей, народного мышления, принципов быта, формы жизни. Поэтому тема власти не теряет своей актуальности ни на каком этапе. При этом описание характера понятия «власть» в казахском познании с точки зрения паремиологической системы позволяет достичь значимых результатов, потому что паремиологическое пространство также накапливает образцы вкуса, опыта, характерные для данного народа.

Цель исследования – изучение семантического поля паремиологического пространства сложившихся понятий, относящихся к «власти» в казахском традиционном обществе. Анализируется характер смысловых единиц, составляющих подсознание «власти», в составе пословиц и поговорок и их значение в общественной жизни. Раскрывается сущность языковых единиц, представляющих систему управления казахского народа в паремиологической системе, определяются лексемы, образующие семантическое поле подсознания «власть». Также в исследовании уделяется внимание историко-этнографическому и социокультурному контексту, формирующему представления о власти в коллективном сознании казахского народа.

Полученные результаты позволяют глубже понять и объяснить значения, характерные для подсознания «власть» в рамках казахской паремиологии, раскрыть своеобразие культурных особенностей казахского народа. Результаты исследования являются дополнительным материалом для специалистов данного направления и гуманитарной сферы.

Ключевые слова: паремиология, концепт, лингвокультурология, система власти, пословица и поговорка.

A. Amirova*, A. Beisenbay, Zh. Omirbekova

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semantic field of the subconcept «power» in the Kazakh paremiological space

Abstract. The article analyzes the semantic field of the subconcept «power» in the Kazakh paremiological space. Power is the regulator of Public Relations. Therefore, it also plays an important role in the formation of folk experience and values, the system of folk thinking, the principles of life, and the form of life. Consequently, the topic of power does not lose its relevance at any stage. At the same time, the description of the nature of the concept of «power» in Kazakh knowledge from the point of view of the paremiological system allows us to achieve important results. After all, the paremiological space also accumulates patterns of tastes and experiences inherent in a particular population.

The purpose of the study is to examine the semantic field in the paremiological space of existing concepts and notions related to «power» in traditional Kazakh society. The nature of the semantic units that make up the subcept «power» in the composition of Proverbs and sayings and their significance in public life are analyzed. The essence of the language units representing the system of government of the Kazakh people in the paremiological system is revealed, and the lexemes that make up the semantic field of the «power» subconcept are identified. The study also focuses on the historical, ethnographic and socio-cultural context that forms the concepts of power in the collective consciousness of the Kazakh people.

The results obtained make it possible to more deeply understand and explain the meanings inherent in the subcept «power» in the framework of Kazakh paremiology, to reveal the specific nature of the cultural characteristics of the Kazakh people. The findings of the study are considered additional material for specialists in this direction and in the humanitarian field.

Keywords: Paremiology, concept, linguoculturology, power system, proverbs and sayings.

References

1. Shaikhullin T. Zaripova A. Aktual'nye voprosy paremiologii v russkom yazykoznanii [Current issues of paremiology in Russian language] [Electronic resource] - Available at: [<https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-voprosy-paremiologii-v-russkom-yazykoznanii/viewer/>] (accessed 17.01.2024). [in Russian]
2. Evgrafova Yu. Struktura i semantika paremij russkogo i anglijskogo yazykov, sodержashchih social'nye stereotipy o muzhchine (na primere vneshnosti), [Structure and semantics of the Russian and English languages, corresponding social stereotypes of the man (on the example of foreign)], Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta [Bulletin of the Moscow State Regional University], №2, 16-23 (2017). [in Russian]
3. Mieder W. Proverbs speak louder than words // Folk wisdom in art, culture, folklore, history, literature and mass media, 34-42 (2008).
4. Sevilla M. La tecnica hiperonímica en la traducción de refranes y frases proverbiales. [Electronic resource] - Available at: www.cvc.cervantes.es/trujaman/ (accessed 20.01.2024)

5. Ctistina I. The Translation Process of Spanish Paremia into English: a Comparison of the Current Tools and Methodological Approach, Paremia, 159-168 (2019).
6. Mokienko V. Sovremennaya paremiologiya (lingvisticheskie aspekty) [Modern paremiology (linguistic aspects)], Mir russkogo slova [World Russian language], №6, 7-14 (2010).
7. Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde: etnolingvistikalyk sozdik [Kazakhs in the world of their native language: an ethnolinguistic dictionary] («Sardar», Almaty, 2013б 608 p.). [in Kazakh]
8. Dinaeva B. Kazak tilindegi makal-matelderdi tanymdyk-pragmatikalyk aspektisi [Cognitive and pragmatic aspect of Proverbs and sayings in the Kazakh language] (Astana, 2013, 160 p.). [in Kazakh]
9. Isaeva Zh. Dunienin paremiologiyalyk beinesi [Paremiological picture of the world] / Phil.science. Kand.diss.aftoref. – (Almaty, 2007, 25 p.). [in Kazakh]
10. Kazak dasturli madenietinin enciklopediyalyk soz [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture] («Dictionary-Dictionary», Almaty, 1997, 68 p.). [in Kazakh]
11. Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 3. / Comp.: B. Suyerkulova, T. Zhanuzak, O. Zhubaeva and others (Almaty, 2011, 744 p.). [in Kazakh]
12. Azamattyk kukykytk pander boiynsha terminologiyalyk sozdik [Terminological Dictionary of civil legal disciplines] / G. A. Zhanalinov, Sh.A. Aliyev (Karaganda, 2013, 193 p.). [in Kazakh]
13. Aleumattanudyn tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Sociology] («Dictionary-Dictionary», Almaty, 2007, 344 p.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Амирова А. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бейсенбай А. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Өмірбекова Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Амирова А. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Бейсенбай А. – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Омирбекова Ж. – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Amirova A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Beisenbay A. – Candidate of Philological sciences, Docent, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Omirbekova Zh. – Candidate of Philological sciences, Docent, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

An Lan , Shan Shiguo

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: 602926052@qq.com; shanshighi_95@mail.ru)*

An Analysis of Marriage and Love Concepts in English Proverbs

---

Abstract: English proverbs reflect the wisdom and experience of the people in English-speaking countries. We explore the views on marriage and love embodied in English proverbs, aiming to understand the cultural values and emotional attitudes behind these proverbs. Some proverbs advocate freedom of marriage and love, believing that love is predestined. Some emphasize the blindness of love, advocating a sober and rational attitude towards marriage and love, and more importantly, working hard to manage marriage. This paper collects and analyzes some representative English proverbs about love and marriage. These proverbs are not only linguistic expressions but also cultural wisdom inheritance. They show the complex and diverse understanding and practice of love and marriage among people in English-speaking countries. They reveal some common themes and values, such as individualism, rationalism, romanticism, realism, etc. They also reflect some historical and social changes, such as Christianity, feminism, etc. English proverbs about love and marriage are not only a rich source of linguistic and cultural information, but also a valuable resource for cross-cultural communication and education. Understanding the views on marriage and love in different cultures can promote the development of cultural intelligence, and also provide a reference for the establishment of a proverb corpus.

Keywords: English proverbs, views on marriage, views on love, culture, language, cross-cultural, corpus.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-18-25>

Received: 28.02.2024; Revised: 22.04.2024; Accepted: 19.06.2024; Available online: 29.06.2024

Introduction

Marriage and love, as indispensable themes in human emotions and social life, have always attracted the attention of scholars. These topics have been widely discussed in literature, philosophy, sociology, and other fields, revealing people's understanding and attitude toward marriage and love in different cultures, historical periods, and social environments. English proverbs, as a form of expression that is ancient and full of wisdom, carry people's various ideas and emotions about marriage and love, providing us with a unique perspective window to understand the complexity of these relationships. They are also a mirror that can reflect culture and values.

English proverbs about marriage and love are usually concise, easy to remember, and philosophical. Although they seem simple, they contain rich cultural, historical, and social backgrounds. They are not only language expressions, but also the crystallization of cultural wisdom, part of the inheritance of life experience and wisdom passed down from generation to generation. By analyzing the views on marriage and love reflected in the proverbs, we can deeply understand the cultural characteristics and psychological features of a nation. In English

proverbs, the expressions of marriage and love are diverse, from romantic to realistic, from ideal to pragmatic, all of which are reflected in them. These proverbs play a role of guidance, encouragement, and reflection in emotions and interpersonal relationships, providing us with a unique cultural heritage, showing people's pursuit, understanding, and shaping of marriage and love.

In this study, we selected 105 English proverbs about marriage and love from four authoritative English proverb dictionaries and demonstrated some of them in the paper. From the two dimensions of the marriage view and love view, we classified the selected English proverbs and found that they have six characteristics, and explored the emotional, value, and cultural implications behind these proverbs. By studying English proverbs in-depth, we hope to better understand human emotions and cultural diversity, as well as the importance of marriage and love in social and individual life. We will provide a more comprehensive and in-depth perspective for understanding marriage and love views in the English context.

Literature Review

Many scholars have reached a consensus on the study of proverbs, believing that studying proverbs is an important aspect of studying language. Lan An (2024) believes that proverbs are the essence of a nation's language, and learning and studying proverbs can help us absorb the essence of English culture [1,p.39].

Many scholars have used comparative analysis as a research method in proverb studies. Cai Yang (2012) compared English and Chinese proverbs on marriage and argued that the Western view of marriage and love reflected in English proverbs is a microcosm of Western culture [2,p.95]. Yang Li (2016) believes that marriage affects the progress of human civilization, and analyzing the cultural connotations of proverbs from a cross-cultural perspective can promote cross-cultural communication [3,p.314].

Proverbs, as part of language, reflect culture and tradition well, embodying values. Tan Junlei (2010) believes that English proverbs on marriage and love are influenced by Christian culture, advocating personal independence, believing that love is predestined by heaven, and the focus of marriage and family relationships is the relationship between husband and wife; English proverbs reflect the unique marriage culture and cultural psychology of the nation[4,p.2].

From the study of proverbs, we can also find some common problems in language, such as gender discrimination. Wang Qiaojie (2010) argues that gender discrimination, as a form of social inequality, is also fully reflected in English proverbs [5,p.136]. In traditional proverbs, many proverbs reflect the idea of preferring men over women and the tendency to commodify women.

Rong Nannan (2007) believes that studying gender discrimination in proverbs can reveal the discrimination against women in language through proverb analysis, thereby raising people's awareness of gender discrimination, and helping people reduce and eventually eliminate gender discrimination in daily life and language [6,p.4].

Methodology

In this study, we focus on the following research questions: How are the concepts of marriage and love expressed in English proverbs? What common ideas and values about marriage and love are reflected in these proverbs? How do these ideas and values influence the perception of marriage and love in English-speaking cultures? We hypothesize that the concepts of marriage and love in English proverbs reflect deep-seated understandings and values within English-speaking cultures regarding these two concepts. These proverbs not only mirror societal norms and expectations but also shape and reinforce cultural perceptions of marriage and love.

This study will be conducted in the following stages: First, we will collect English proverbs related to marriage and love from authoritative proverb dictionaries, corpora, and reputable online sources. Next, we will gather and organize 105 proverbs related to marriage and love, determining the theme, main ideas, and specific contexts of each proverb to ensure precise

classification and organization in subsequent analyses. In the quantitative analysis stage, we will perform statistical analysis on these proverbs to determine the frequency and distribution of different themes and concepts, showcasing the prevalence and representativeness of various views on marriage and love. In the qualitative analysis stage, we will conduct an in-depth semantic and cultural analysis to uncover the underlying concepts of marriage and love in these proverbs. This includes detailed explanations of the literal and implied meanings of each proverb, an analysis of the cultural values and beliefs they reflect, and an examination of their usage in different historical periods and social contexts. Finally, we will synthesize the results of the quantitative and qualitative analyses to develop a comprehensive understanding of the ideas about marriage and love expressed in English proverbs. Using interdisciplinary approaches such as sociology, psychology, and cultural studies, we will further interpret how these proverbs influence the perception of marriage and love in English-speaking cultures. We will conclude by summarizing our findings, discussing the limitations of the study, and proposing suggestions for further research, exploring the practical applications of these findings in marriage and love studies, language teaching, and cross-cultural communication.

To achieve the objectives of this study, we will adopt a mixed-methods approach, combining both quantitative and qualitative research. In the quantitative research, we will perform statistical analysis to quantify the occurrence of specific themes and concepts in the collected proverbs, presenting the prevalence of different themes and concepts through simple frequency statistics. In the qualitative research, we will provide detailed semantic analysis to interpret the meanings and cultural significance of the proverbs, conduct an in-depth reading of the texts to identify and categorize major themes and patterns, and use case study methods to analyze the specific meanings and cultural contexts of typical proverbs. By integrating these methods, this study aims to comprehensively understand the concepts of marriage and love in English proverbs and their cultural implications.

Analysis and Discussion

Marriage proverbs and love proverbs in English present distinctive features, which can be mainly divided into the following categories:

1. Believing in fate and that love and marriage are destined to happen

Some English proverbs reflect their belief that love is predestined by heaven, and they believe that there is a power beyond human will and reason that can make two mutually attractive and suitable people meet, know, and love each other. This also reflects their tendency towards romanticism and idealism in love. They are eager to find the perfect partner in their mind, also called soul mate or true love. They believe that only by finding such a person can they realize their highest level of happiness and fulfillment.

E.g. Love at first sight.

Marriage (Matrimony) is (comes by) destiny.

Marriages are made in heaven.

Hanging and wiving go by destiny.

Love cannot be compelled.

2. Praising the beautiful love that is free, faithful, and lasting, true love is priceless.

Many English proverbs reflect the beauty of love, believing that the power of love is great, and true love can transcend everything. Love cannot be shared with others, nor can it be hidden.

E.g. Long-lasting love is desirable.

Love asks faith, and faith (asks) firmness.

Love and lordship like no fellowship.

Love is free.

Love is without reason.

Love is the true price of love.

Love needs no teaching.

Love and a cough (light) cannot be hid.

Lovers live by love, as larks live by leeks.

Love is not found in the market.

Love me little, (and) love me long.

Marry thy like.

3. Love and marriage are not always smooth

Many proverbs reflect that love and marriage are full of difficulties and challenges and that true love is not easy to encounter.

E.g. Love is sweet in the beginning but sour in the ending.

Love comes in at the window and goes out at the door.

Not every couple is a pair.

The course of true love never did run smooth.

As the best wine makes the sharpest vinegar, so the deepest love turns to the deadliest hatred.

The course of true love never did run smooth.

Love is full of trouble.

Love is a sweet torment.

4. Marriage and love should be treated with caution, and one should not choose a spouse blindly

Many proverbs reflect that one should treat love and marriage seriously and earnestly and that one should think carefully before making a decision, and be clear-headed. The choice of a spouse should be made by considering various conditions and circumstances, not impulsively. Financial conditions are important, but one should not marry only for money.

E.g. Love is blind.

Love does much, money does everything (or more).

Loving comes by looking.

Marry in haste, and you'll live to repent.

Marry with your match.

Marriage is honourable, but housekeeping is a shrew.

Marry not an old cove, or a fool, for money.

Marry, that I would see, quoth blind Hugh.

Marry in haste, repent at leisure.

Better be alone than in bad company.

Don't marry for money, but don't marry without money.

Never marry for money, but marry where money is.

5. Male superiority and male dominance in marriage

Some proverbs reflect a perception that men have more power, status, and freedom in marriage, while women are expected to obey, endure and sacrifice, and that women's greatest value in this context is to be a good helpmate to their husbands rather than to realize their self-worth. This value ignores women's feelings and dignity. Bingbing, H., & Kamensky, M. V. (2023) argue that proverbs contain gender stereotypes, conveying expected roles of women in the family, such as caregivers, submissive, and obedient roles [7, p. 241].

E.g. Marry your son when you will, your daughter when you can.

It's harder to marry a daughter well than to bring her up well.

A woman's place is in the home.

Behind every great man there's a great woman.

He wears the pants in the family.

The husband is the head of the wife.

A woman, a dog, and a walnut tree, the more you beat them, the better they be.

Language is a part of culture and culture influences language, so the inequality between men and women in English culture will also be fully reflected in English proverbs. In Western culture, the Bible plays an important role, and the values it contains have a broad social basis. According to the Bible, God first created Adam and then took one of his ribs and made Eve his

partner. Therefore, according to the Bible, from the day of the creation of mankind, women have rightfully been subordinate to men.

In English-speaking cultures, however, most women were required to take their husband's name upon marriage and had to discard their own surnames, which shows that women's social status at that time was far inferior to that of men. These proverbs faithfully reflect these social phenomena, but there has been a development trend in the elimination of sexism in the English language.

In the early 1970s, the feminist movement rose in the West, influenced by it, the English-speaking world set off a movement of textual reform aimed at eliminating sexism, and many programs for reforming and eliminating linguistic sexism appeared one after another, and the existence of sexist language has indeed changed. Government departments in the United States, Canada, the United Kingdom, Australia, and other countries in the European Union have introduced relevant laws requiring the gradual elimination of sexism in public language. To summarize, there are three ways and means to reform and eliminate the phenomenon of sexism in language as follows: First, it is manifested in the creation of neutralized new words to replace the original masculine words, such as replacing spokesman with the spokesperson, chairman with the chairperson and mankind with humankind. The second is to use gender pronouns instead of masculine pronouns, such as he/she; his/her instead of he, his. The third is to use the masculine counterpart of feminine words, to eliminate linguistic sexism (especially in the U.S.), which has been an important part of the feminist movement in recent years. As feminism continues to grow, women are criticizing and fiercely changing the existing language, boldly experimenting with creativity, using new words, new spellings, and new imagery to stay away from the authoritative structure of patriarchal language, and seeking a new language for women. They are seeking a new discursive space for women. Wu, J., Zhou, W., & Shao, B. (2023) argue that the use of proverbs has undergone variations, and these variations are a form of linguistic creativity, reflecting the cognitive creativity of human beings [8,p.14].

6. Aspiring to a harmonious and beautiful marriage and advocating the joint efforts of both husband and wife

With the increasing status of women, proverbs increasingly reflect the promotion of equality between men and women in marriage and emphasize more on the husband's responsibilities in the family. Husbands and wives can influence each other in marriage, so they should be tolerant of each other, respect each other, cherish their marriage, and work together to create a good married life.

E.g. Marriage is honourable.

Marriage halves our griefs, doubles our joys, and quadruples our expenses.

A happy marriage is a long conversation which always seems too short.

Happy is the man who finds a true friend, and far happier is he who finds that true friend in his wife.

A good Jack makes a good Jill.

A good husband makes a good wife.

Keep your eyes wide open before marriage, half shut afterward.

A deaf husband and a blind wife are always a happy couple.

As the good man saith, so say we; but as the good woman saith, so must it be.

Conclusion

The concepts of love and marriage in English proverbs reflect some of the prevailing values and beliefs in English-speaking cultures. Love is a personal choice and freedom, not a social constraint or obligation. People can choose their partners according to their own wishes. At the same time, marriage is no longer a purely economic, political, or social union, but is based on love. Love and marriage are important parts of life. They believe that falling in love brings people closer to the object of their affection and that marriage leads to greater stability and happiness.

The idea of marriage in Proverbs reveals how two people can pursue harmony, mutual understanding, and mutual growth in their life together. Whether it is about tolerance, giving, or working together to meet challenges, they express expectations and advice for marriage. Love proverbs, on the other hand, direct us to the essence of love, emphasizing its power and importance, its intangible treasures, and the deep connection between hearts.

Both *The Oxford Dictionary of English Proverbs* by Wilson, F. P., and Smith, W. G. (1982) [9], and the *Oxford Concise Dictionary of Proverbs* by John Simpson and Jennifer Speake (2015) [10] are authoritative sources for English proverbs. All the proverb examples in our study are sourced from these dictionaries. By analyzing these proverbs, we find that the concepts of love and marriage in English culture are characterized by the following: belief in fate, love, and marriage are destined; love is a powerful emotion that can overcome difficulties and challenges, and true love is priceless; love and marriage are not smooth sailings; marriage is a serious commitment that requires careful consideration and choice; men are dominant in marriage; desire for a harmonious and beautiful marriage; marriage is a mutual relationship that requires effort and cooperation from both parties.

English proverbs believe that marriage and love should be a combination of rationality and sensibility, not an impulsive and blind behavior, which is a more rational and sober, and advanced concept of choosing a spouse. At the same time, the proverbs also reflect the increasing status of women in English-speaking regions. In this digital age, these old proverbs still have powerful meanings. They provide us with new perspectives for thinking about relationships, emotions, and intimacy, and they reveal to us the changing views of marriage and love in different historical periods, as well as providing us with valuable lessons about human emotions and ways of getting along. In addition, most dictionaries of English proverbs are categorized in alphabetical order and lack a specialized corpus. The collection of proverbs has made the study very difficult. This kind of research can provide a reference for the establishment of a corpus of proverbs.

These proverbs are not only a combination of words, but also the light of wisdom passed down from generation to generation, which will continue to shine in people's hearts and provide inspiration for future research and practice.

References

1. Lan, A., Shiguo, S. (2024). Ethnocultural Analysis of The Concepts 'Marriage' and 'Family' In Paremiology of Chinese Language. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 10(1), 39-49. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10104>
2. Cai, Yang. (2012). Westerners' concept of marriage and love from English proverbs. *Journal of Huanggang Normal College*, 32(1), 3.
3. Yang, Li. (2016). A comparison of cross-cultural meanings of English and Chinese marriage proverbs. *Journal of Jiamusi College of Education*.
4. Tan, Junlei. (2010). A comparative study of traditional marriage concepts in Chinese and English proverbs. (Doctoral dissertation, Xinjiang Normal University).
5. Wang Qiaojie. (2010). Sexism in English proverbs. *Popular Literature*.
6. Rong, N. N.. (2007). Sexism in English and Chinese proverbs (Master's thesis, Heilongjiang University).
7. Bingbing, H., & Kamensky, M. V. (2023). Stereotypes of Female Family Roles in Chinese And English Proverbs. *Synergy of Languages and Cultures: Interdisciplinary Research 2022*, 240-255. doi: <https://doi.org/10.21638/2782-1943.2022.19>
8. Wu, J., Zhou, W., & Shao, B. (2023). On English proverb variation from the perspective of linguistic creativity. *Frontiers in Psychology*, 14, 1213649. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1213649>
9. Wilson, F. P., & Smith, W. G. . (1982). *The Oxford dictionary of English proverbs*. Clarendon Press.
10. JohnSimpson, & JenniferSpeake. (2015). *Oxford concise dictionary of proverbs: Oxford dictionary of English proverbs*. Shanghai Foreign Language Education Press.

Ань Лань, Шань Шиго

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Анализ концептов “брак” и “любовь” в английских пословицах

Аннотация. Английские пословицы - это лаконичные и мудрые выражения, отражающие мудрость и опыт жителей англоязычных стран. В данной статье исследуются взгляды на брак и любовь, воплощенные в английских пословицах, с целью понять культурные ценности и эмоциональные установки, лежащие в основе этих пословиц. Некоторые пословицы выступают за свободу брака и любви, считая, что любовь предопределена, а настоящая любовь встречается редко. Некоторые подчеркивают слепоту любви, выделяя роль брака как пробуждения от реальности, выступая за трезвое и рациональное отношение к браку и любви, а главное - за то, чтобы усердно управлять браком. В данной статье собраны и проанализированы некоторые репрезентативные английские пословицы о любви и браке. Эти пословицы являются не только языковыми выражениями, но и наследием культурной мудрости. Эти пословицы демонстрируют сложное и разнообразное понимание и практику любви и брака среди жителей англоязычных стран. Они раскрывают некоторые общие темы и ценности, такие, как индивидуализм, рационализм, романтизм, реализм и т.д. Они также отражают некоторые исторические и социальные изменения, такие, как христианство, феминизм и т.д. Английские пословицы о любви и браке - это не только богатый источник лингвистической и культурной информации, но и ценный ресурс для межкультурной коммуникации и образования. Понимание взглядов на брак и любовь в разных культурах может способствовать развитию культурного интеллекта, а также послужить основой для создания корпуса пословиц.

Ключевые слова: английские пословицы; взгляды на брак; взгляды на любовь; культура; язык; кросс-культурный; корпус.

Ань Лань, Шань Шиго

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ағылшын мақал-мәтелдеріндегі «неке» және «махаббат» ұғымдарына талдау жасау

Аңдатпа. Ағылшын мақал-мәтелдері ағылшын тілінде сөйлейтін елдер тұрғындарының даналығы мен тәжірибесін көрсететін қысқа және дана өрнектер. Бұл мақала осы мақал-мәтелдердің негізінде жатқан мәдени құндылықтар мен эмоционалдық көзқарастарды түсіну үшін ағылшын мақал-мәтелдерінде бейнеленген неке және махаббат көзқарастарын зерттейді. Кейбір мақал-мәтелдер неке мен махаббат бостандығын насихаттайды, махаббат алдын ала белгіленген және шынайы махаббат сирек кездеседі деп есептейді. Кейбіреулер махаббаттың соқырлығын атап өтіп, некенің шындықтан ояну рөлін атап өтеді, неке мен махаббатқа байсалды және парасатты көзқарасты насихаттайды, ең бастысы, некені ыждағаттылықпен басқарады. Бұл мақалада махаббат пен неке туралы кейбір ағылшын мақал-мәтелдері жинақталған және талданған. Бұл мақал-мәтелдер тек тілдік өрнек қана емес, мәдени даналықтың мұрасы. Бұл мақал-мәтелдер ағылшын тілінде сөйлейтін елдердегі адамдар арасындағы махаббат пен некенің күрделі және әртүрлі түсінігі мен тәжірибесін көрсетеді. Олар индивидуализм, рационализм, романтизм, реализм және т.б. сияқты кейбір ортақ тақырыптар мен құндылықтарды ашады. Олар сондай-ақ христиандық, феминизм және т.б. сияқты кейбір тарихи және әлеуметтік өзгерістерді көрсетеді. Махаббат пен неке туралы ағылшын мақал-мәтелдері тілдік және мәдени ақпараттың бай көзі ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық қарым-қатынас пен білім берудің құнды ресурсы болып табылады. Әртүрлі мәдениеттердегі неке және махаббат туралы көзқарастарды түсіну мәдени интеллекттің дамуына ықпал етеді, сонымен қатар мақал-мәтелдер корпусын жасауға негіз бола алады.

Түйін сөздер: ағылшын мақал-мәтелдері, неке туралы көзқарастар, махаббат туралы көзқарастар, мәдениет, тіл, мәдениетаралық, жақтау.

References

1. Lan, A., Shiguo, S. (2024). Ethnocultural Analysis of The Concepts 'Marriage' and 'Family' In Paremiology of Chinese Language. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(1), 39-49. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10104>
2. Cai, Yang. (2012). Westerners' concept of marriage and love from English proverbs. Journal of Huanggang Normal College, 32(1), 3.
3. Yang, Li. (2016). A comparison of cross-cultural meanings of English and Chinese marriage proverbs. Journal of Jiamusi College of Education.
4. Tan, Junlei. (2010). A comparative study of traditional marriage concepts in Chinese and English proverbs. (Doctoral dissertation, Xinjiang Normal University).
5. Wang Qiaojie. (2010). Sexism in English proverbs. Popular Literature.
6. Rong, N. N.. (2007). Sexism in English and Chinese proverbs (Master's thesis, Heilongjiang University).
7. Bingbing, H., & Kamensky, M. V. (2023). Stereotypes of Female Family Roles in Chinese And English Proverbs. Synergy of Languages and Cultures: Interdisciplinary Research 2022, 240-255. doi: <https://doi.org/10.21638/2782-1943.2022.19>
8. Wu, J., Zhou, W., & Shao, B. (2023). On English proverb variation from the perspective of linguistic creativity. Frontiers in Psychology, 14, 1213649. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1213649>
9. Wilson, F. P., & Smith, W. G.. (1982). The Oxford dictionary of English proverbs. Clarendon Press.
10. JohnSimpson, & JenniferSpeake. (2015). Oxford concise dictionary of proverbs: Oxford dictionary of English proverbs. Shanghai Foreign Language Education Press.

Сведения об авторах:

Ань Лань – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Шань Шиго – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ань Лань – PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Шань Шиго – PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

An Lan – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Shan Shiguo – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

О.А. Анищенко¹ , Ш.К. Жаркынбекова²

¹Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханов, Кокшетау, Казахстан

² Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

Астана, Казахстан

(E-mail: olga_alex62@mail.ru, zharkyn.sh.k@gmail.com)

Особенности речевого поведения казахстанской молодежи: социолингвистический и психолингвистический аспекты исследования¹

Аннотация. В статье рассматривается речевое поведение современной казахстанской молодежи с точки зрения социо- и психолингвистики. Даются различные трактовки понятия «речевое поведение», обосновывается актуальность его исследования. Аргументируется значимость изучения социолингвистического портрета казахстанской молодежи, его составляющих. Авторы статьи выявляют отраженные в речевом поведении казахстанской молодежи тенденции (толерантность, поликультурность, идентификация, стремление к знанию языков, своеобразное словотворчество и др.), характерные черты менталитета. Подчеркивается создание в Казахстане в кругу молодежи особой коммуникативной среды. Результаты исследования иллюстрируются богатым лингвистическим материалом, среди источников которого важное место занимают научная и публицистическая литература, материалы интернет-сайтов, многолетних наблюдений за живым речевым общением молодых людей нашей страны. Задачи исследования требовали использования комплексного подхода к анализу собранного материала и его социолингвистической и психолингвистической интерпретации.

Ключевые слова: казахстанская молодежь, речевое поведение, социолингвистический портрет, языковые особенности, коммуникативная среда.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-26-41>

Поступила: 20.10.2023; Доработана: 28.12.2023; Одобрена: 4.01.2024; Доступна онлайн: 29.06.2024

Введение

Актуальность данного исследования обусловлена тем, что современное казахстанское общество, активно вступившее в процесс экономического, политического, культурного, научного взаимодействия с мировым сообществом и испытывая при этом столкновение разнонаправленных факторов (влияния извне, наличия достаточно устойчивых речевых стереотипов, колебания форм речевого поведения, обусловленного национально-культурным многообразием Казахстана и сменой поколений, знаменующих изменение речеповеденческой парадигмы), в настоящее время испытывает необходимость решения

---

¹ Данная статья подготовлена в рамках проекта «Механизмы формирования коллективной идентичности казахстанской молодежи: социолингвистический и дискурсивный подходы» по грантовому финансированию МНВО РК на 2022-2024 гг. (AP14869030).

социолингвистических проблем, относящихся к изучению языковой ситуации в полиязычном обществе в целом и в отдельных его стратах. Одной из таких традиционно проблемных и актуальных для изучения социальных страт является молодежь. После заседания Сессии Ассамблеи народа Казахстана один из ее спикеров, блогер Алексей Лодочников, спросил Президента Касым-Жомарта Токаева о том, кто его *краш*. Глава государства понял блогера и ответил, что его краш – это молодежь.

Предметом исследования в настоящей статье является речевое поведение молодого поколения современного Казахстана. Авторы ставят цель выявить в речевом поведении казахстанской молодежи тенденции, обусловленные лингвистическими и экстралингвистическими факторами. Интерес в этом аспекте представляет обращение к изучению данной проблематики и с точки зрения реализации коммуникативно-языковой игры в рамках особого мировосприятия казахо- и русскоязычного коммуниканта на социолингвистическом, лингвокультурологическом и функционально-прагматическом уровнях.

Теоретический обзор

Молодежное речевое общение, подобно другим социовозрастным разновидностям, специфично уже в силу своего названия – «молодежное», то есть ограниченное, прежде всего, возрастными рамками, однако в научных работах, посвященных изучению молодежной речи, возраст тех, кого относят к молодежи, варьируется (до 28-30-35 лет). Учитывается не только биологический показатель, но и социальный статус. Молодежь – это поколение людей, которые «проходят стадию социализации, усваивают образовательные, культурные и другие социальные функции» [1; 48].

Молодость как определенная фаза, этап жизненного цикла «биологически универсальна, но ее конкретные возрастные рамки, связанный с ней социальный статус и социально-психологические особенности имеют социально-историческую природу и зависят от общественного строя, культуры и свойственных данному обществу закономерностей социализации» [2; 164].

В Казахстане в 2023 году вступил в силу закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственной молодежной политики и социального обеспечения», согласно которому возрастной порог для категории молодежи был увеличен с 29 до 35 лет. И это закономерно и объяснимо: увеличивается средний возраст вступающих в брак и создающих семью; продлеваются сроки обучения (бакалавриат, магистратура); позже достигаются экономическая самостоятельность и профессиональная стабильность; как следствие этого – удлиняется период социализации молодых людей.

«Фактор возраста, – справедливо подчеркивает В.В. Химик, – следует понимать в широком смысле – как психическое, психофизическое и социальное состояние говорящего и целого социума, которое проявляется как в субкультуре (нормы поведения, выбор одежды, художественные вкусы), так и в соответствующем речевом поведении» [3; 110].

Понятие «речевое поведение» находится на стыке многих научных речеведческих и психологических дисциплин. Это положение обуславливает необходимость учета как языковых, так и неязыковых (психологического, социального и коммуникативного) аспектов при его изучении [4]. И в зависимости от научного направления, его изучающего (лингвистического, психолингвистического, социолингвистического, лингвокультурологического и др.), рассматриваемое понятие имеет различные трактовки: речевое поведение есть форма социального бытия человека, в нем проявляется вся совокупность речевых действий и речевой деятельности человека [5; 56];

– речевое поведение – это речевые поступки индивидуумов в типовых ситуациях, отражающих специфику языкового сознания данного социума [6; 125];

– речевое поведение – образ человека, состоящий из способов использования им языка применительно к реальным обстоятельствам его жизни [7; 16].

В речевом поведении «аккумулируется и реализуется накопленный социальной группой культурный и речевой опыт, который, в свою очередь, идентифицируется с универсальными характеристиками стереотипного речевого поведения группы, к которой принадлежит человек» [8; 45.]. На выбор речеповеденческой модели, как справедливо подчеркивают исследователи, оказывает влияние «ценностно-нормативная система общества, которая дает образец и предопределяет форму» [9; 142]. К речевому поведению относят такие характеристики, как содержательная сторона высказываний – обсуждаемые темы; модальность – категоричность суждений, уверенность, форма выражения побуждений и т.д.; интенциональность – связь языковых значений с коммуникативными целями речемыслительной деятельности; наличие общего для собеседников опыта, знания и др.

Изучение речевого поведения молодежи позволяет выявить аксиологическую картину данной социальной группы. Являясь наиболее динамичной и активной составляющей социального пространства, «молодежь воплощает собой динамику общественного развития как таковую» [10].

Материалы и методы

Методологической базой исследования стали работы отечественных и зарубежных исследователей в области социо- и психолингвистики, прагматической лингвистики, межкультурной коммуникации: М.М. Копыленко, Э.Д. Сулейменовой, Р.О. Туксайтовой, Л.П. Крысина, Т.Г. Винокур, А.Е. Супруна, И.С. Кона, В.В. Химика и др.

Необходимо отметить, что именно в Казахстане в 1970-е гг. реанимировалось социально-диалектологическое изучение молодежного социолекта. Известный казахстанский ученый М.М. Копыленко в статье «О семантической природе молодежного жаргона» (1978 г.) поставил ряд проблем, которые дали толчок и сделали популярным изучение речи молодежи. Его наблюдения над семантическими основаниями переосмысления общепринятой лексики в молодежной среде определили направления дальнейших исследований молодежного речевого общения.

По мнению Л.П. Крысина, в социолингвистике перспективным направлением является изучение реальной речевой практики, создание социолингвистических портретов: «речь может фокусировать в себе черты, которые являются типичными для языковых привычек и особенностей данной социальной среды, и задача исследователя состоит в том, чтобы выявить эти черты и дать им соответствующую социолингвистическую интерпретацию» [11; 100].

Речь молодежи – лингвистический объект, который позволяет постановку и решение целого ряда важных не только лингвистических, но и социокультурных проблем. Нами осуществляется антропологический подход к исследованию языка, который предполагает рассмотрение данного лингвистического феномена в его взаимосвязи с личностью носителя языка и культурой как средой существования социума. Изучались языковая ситуация в Казахстане, влияние на формирование лексико-фразеологического состава речи молодежи государственного языка, языков, функционирующих на данной территории, средств массовой информации, интернета и т.д. В работе над статьей были использованы материалы социальной сети Вк, популярных в Казахстане групп (о чем красноречиво говорят их названия): «Под небом Казахстана», «Молодежь Казахстана», «Мы из Казахстана».

Основополагающий метод – системно-описательный, в рамках которого применялись приемы наблюдения, синтеза, анализа, систематизации, классификации, статистической обработки. Использовался также сравнительно-сопоставительный метод.

Результаты и обсуждение

Критический обзор научной и публицистической литературы, посвященной молодежному речевому поведению в Казахстане, анализ массмедиа, многолетних

наблюдений за живым речевым общением молодых людей (школьников, студентов, работающей молодежи) позволил авторам исследования выявить следующие характерные особенности.

Избирательность в своем отношении к миру ценностей. Толерантность. Сопричастность инонациональной культуре. Речевое поведение молодежи Казахстана отражает яркие специфические черты, обусловленные менталитетом казахстанской молодежи, сложившейся в республике языковой ситуацией (взаимодействием и взаимовлиянием двух языков – казахского (государственного) и русского), поликультурностью страны. «Я считаю, что мирное сосуществование религий и культур в Казахстане, – делится своим мнением в устной беседе студентка КУ им. Ш. Уалиханова, – формирует в нашем народе истинные нравственные качества, а когда по утрам ты одновременно слышишь звон колоколов и утренний азан, то понимаешь, что живешь в стране, где происходит сплав самых разных, но самых искренних понятий о нравственности». А Станислав (32 года), который родился и вырос в Алматы, затем учился и работал в Москве, сегодня вернулся в Казахстан и занимается организацией собственного предприятия в Казахстане, усвоил, как сам подчеркивает, традиции, которые помогают людям сохранять единство и сплоченность: «Когда я некоторое время учился и строил карьеру в России, мои коллеги и друзья оттуда отмечали, что я перенял из казахской культуры уважение к старшему поколению. Обычно это выражалось в манерах во время деловых встреч, бесед» [12].

Российские коллеги отмечают присущее молодым уроженцам Казахстана уважительное отношение к старшим, которое проявляется «во время деловых встреч, бесед» в особом стиле поведения, особой речевой манере.

В кругу казахстанской молодежи создается особая коммуникативная среда, формируется сопричастность инонациональной культуре. «Опыт длительного совместного проживания двух народов, – отмечает Р.О. Туксаитова, – создает условия для взаимопроникновения культур и приобщения к особенностям другой культуры. Речевые практики толерантности формируют модели толерантного отношения к другому, демонстрируют возможности приобщения к чужому и трансформации чужого в свое» [13; 7]. Яркой иллюстрацией этому является популярное в соцсетях видео, где молодой человек, русский по национальности, признается, что, находясь в России, чувствует себя казахом: «Я русский. Я гражданин Казахстана. Нахожусь сейчас на территории России. Когда я находился на территории Казахстана, я ощущал себя полноценным гражданином Казахстана. Казахстан – это моя родина, я люблю Казахстан, но в тот же момент я понимал, что я – не представитель титульной нации. Поэтому я на себе ощущал некоторое давление в том плане, что я должен себя вести достойно как русский, чтобы о русских думали как о хороших людях. Теперь я приехал в Россию и ощущаю себя казахом. Я просыпаюсь с мыслью о том, что надо себя вести достойно, потому что я гражданин Казахстана, потому что я казах. Если я буду себя вести достойно, то о нас, казахах, у людей будет только хорошее мнение. В Казахстане я жил достойно, потому что я русский, а в России, потому что я казах. Жизнь» [14].

Языковые маркеры, указывающие на идентификацию молодого человека с русской и казахской культурой, со своей страной (Казахстаном): *я русский; я гражданин Казахстана; я казах; о нас, казахах.*

Духовные ценности различных этносов в Казахстане образуют особую многогранную среду, в которой растет молодое поколение и впитывает в себя лучшие духовные качества. Находясь в инонациональном языковом окружении, носитель определенного языка начинает видеть мир не только под углом зрения, подсказанным его родным языком, но сживается с концептуализацией мира, характерной для окружающей его культуры [15; 11]. *Стремление к знанию языков. Билингвизм. Полиязычие. Интерференция. Соединение словообразовательных элементов различных языков. Потребность в идентификации.* Растет количество молодежи (представителей разных этносов), свободно владеющей казахским языком. Об этом говорит и тот факт, что постоянно увеличивается число юношей и девушек, желающих участвовать в ежегодной акции «Мен қазақша сөйлеймін». К примеру, в TikTok

набирает лайки видео, в котором два русских юноши говорят на казахском языке [16]. Стала уже классической цитата из интернета: «Я живу в такой стране, где даже русские ребята на сале́м отвечают: «Уаалейкум ассала́м!» [17]. В условиях двуязычия происходят различные процессы интерференции. В группе «Молодежь Казахстана» встречаем стихотворное поздравление с использованием слов казахского и русского языков: «Дорогим моим *достар* быть всегда лишь *супер-стар*! *Дастарханда коп тамак*, в холодильнике – *каймак*. Счастья вашим *балалар*! В сумке много *акшалар*! Чтобы с вами был *бакыт*. И на все хватал *уакыт*. И вообще вы *керемет*! И за то судьбе *рахмет*!» [18].

В молодёжной речи (по отношению к свадьбе) обыгрывается известное выражение «Пришел, увидел, победил»; оно звучит так: «*Пришел, увидел, кудалык*».

Рождаются рифмовки: *анау-мынау, сибир-бузау; ящик-жящик, жизнь боль, когда акша ноль* и др. И четверостишия: «*Я поехал в Кокшетау, // мы гуляли до утра, // анау-мынау, сибир-бузау, // вот и кончились акша*»; «*Тро-ло-ло-ло, // где-то далеко, // где-то далада // ждет меня она*»; «*Я тебя люблю, // Мерседес куплю. // Мерседес кымбат, // Я твой махаббат*».

Шутки, начинающиеся на казахском языке, продолжают в рифме на русском языке: *ет-етке, сорпа-бетке, остальное пакетке* (передается ирония над обычаем уносить побольше еды домой с тоя).

В речи молодежи образуются устойчивые обороты с новыми компонентами (в русские устойчивые словосочетания вкрапляются слова казахского языка; общий смысл сохраняется): *жыл за жылом (год за годом), пускать хабар (пускать сплетни), вешать лагман на уши (вешать лапшу на уши), баурсаки на уши не кроши (не вешай лапшу на уши), вот такие баурсаки (вот такие дела), да будет свет, сказал Асет, обрезав провода* (по аналогии с русским выражением «да будет свет, сказал монтер, обрезав провода»), *аж с разбега в угол юрты (аж с разбега в угол дома), всё, алахпыр (всё, забудь), казан не варит (голова не работает)* и др.

Особенности молодёжного речевого общения в двуязычной среде Казахстана отразились, например, в контаминации слов, в шуточной языковой игре: *жандыргалка «зажигалка»* (глагол казахского языка *жандыру* «жечь» + русское существительное *зажигалка*); *токтановись «остановись»* (глагол повелительного наклонения казахского языка *тоқта* «остановись» + русский глагол *остановись*); *жаксыбись «здорово, отлично»* (наречие казахского языка *жақсы* «хорошо» + жаргонное русское слово *зашибись*); *угараймыз «шутим»* от переосмысленного в молодёжной среде рус. глагола *угорать* «смеяться» + каз. аффикс деепричастия -й, показатель мн.ч. 1 лица -мыз; *ништяк па?* «все хорошо?» от жаргонизма *ништяк* + казахская вопросительная частица *па*, которая присоединяется к слову согласно модели казахского языка [19; 79].

Часто молодые люди задают вопрос, который завершается на «*керек па*». Например: «Тебе что специальное приглашение *керек па?*».

Шуточно звучат и молодёжные выражения: *маган по барабану* (каз. слово *маган* (мне) + русский жаргонизм *по барабану* – «все равно») – «мне всё равно», *мени лучше тиспе* (каз. слово *мени* (меня) + рус. лексема *лучше* + каз. слово *тиспе* (не трогать)) – «меня лучше не трогать»; *шатыр едет* (каз. слово *шатыр* (крыша) + рус. слово *едет*) – «схожу с ума» (эквивалент известному русскому выражению *крыша едет*).

Не менее интересны и примеры, когда в речевой фразе сопоставляются слова казахского и русского языка, сходные в фонетическом звучании. Так, на пожелание «*Қайырлы болсын!*» в шуточной форме отвечают – «*Мне всё равно, что твой Карл босой!*»

Языковая игра наблюдается и в названии молодёжного журнала «Жас star» (каз. слово *жас* «молодой» и англ. слово *star* «звезда»): обыгрывается каз. слово *жастар* «молодежь». Интерес вызывают и новообразования *жайфон* (обычный телефон), *жайD* (кино, не поддерживающее услуги 3D, HD,4D) и др. Слово *жай* в переводе с казахского означает «обычный, простой». Слово *жай* нередко служит ответом на вопрос «Зачем?»: «Зачем ты пришел? – *Жай!*». Продуктивной в речевой практике молодого поколения стала и усилительная частица казахского языка *гой*, которая помогает усилить одобрительную оценку предметам, явлениям: *прикол гой* – «шутка», *тема гой* – «хорошо, здорово».

Влюбленные называют друг друга *жаным сол, жанымка, күнім менің, турденка, томпағым менің*.

Казахский и русский языки функционируют в рамках одного государства и испытывают взаимовлияние [20; 153], которое находит свое выражение и в речевом поведении современной молодежи Казахстана. Широко употребительны, например слова *рахметизация* – «позитивное общение» (от каз. *рахмет* – «спасибо»), *махаббатизация* – «отношения между влюбленными» (от каз. *махаббат* – «любовь»), метафорически переомысленное *шанырак* – «защита, покровительство; связи, движения» (синонимично жаргонному *крыша*). «Вряд ли нужно специально доказывать, – справедливо отмечает Нещименко Г.П., – что усиленный приток заимствований из какого-то конкретного языка одновременно означает и усиление влияния определенной культуры» [21; 136]. Интересной в этом плане является точка зрения ученых Ш.К. Жаркынбековой и В.Е. Чернявской [22, 23]. По мнению авторов, смешение кодов в билингвальной коммуникации – это не просто ошибка или ограниченность словарного запаса, а целенаправленное использование языка для достижения взаимопонимания. Как отмечают исследователи, такое использование языка позволяет говорящему активно выбирать лингвистические средства в зависимости от ситуации, что способствует гармоничной коммуникации. Таким образом, переключение или смешение кода является особым семиотическим ресурсом, который помогает людям лучше понимать друг друга и находить общий язык [22, 23].

Наблюдаем в речевом общении казахстанской молодёжи примеры, когда к основе слова казахского языка прибавляются флексии русского языка (*балалары* «дети» от каз. *балалар* «дети» (ср.: *чилдрены* «дети» от англ. *Children* «дети»), *мугалимы* «учителя» от каз. *мұғалім* «учитель», *бастыки* «начальство» от каз. *бастық* «руководитель»), а также наиболее продуктивные суффиксы: *ағашка* (старший брат), *женгешка* (жена старшего брата для девушки), *жездюха* (муж старшей сестры), *кудашка* (сват).

Следует обратить внимание и на то, что при образовании новых лексем слова казахского языка, соединяясь с русскими аффиксами, нередко переходят из одной части речи в другую (например, *кишкентайчик* – «малыш» (от каз. слова *кишкентай* – «маленький»); прибавился рус. суф. *-чик-*, и прилагательное перешло в существительное); изменяют значение (например, *коянчик* – «зайчик» (от каз. слова *коян* – «трус, трусишка»)) или усиливают исходное значение (например, популярное в молодёжной речи обращение к дорогому человеку *жанчик* (каз. слово *жан* – «душа» + рус. суф. *-чик-*).

Нередко встречается у молодых в качестве приветствия выражение *салам* (*салем*) от каз. *салем* (на месте гласной в первом слоге специфический звук), а также обороты: *держи салам, лови салам*. Наблюдаются и шутливые сложения с английским языком: *Онлайн, айналайын!* – «на связи, дорогой» (от английского *online* – «в сети» и казахского слова *айналайын* – «дорогой»); *хеломалейкум!* – «привет» (от английского *hello* – «привет» и усечённого казахского слова *саламалейкум* – «привет»). Готовность к дружескому общению передают также популярные в молодёжной среде выражения: *пойдем посаламкаемся* «давай пообщаемся» и шутливое *калайсын-нормалайсын* (каз. *калайсың* «Как дела?» + преобразованное под влиянием казахского языка русское наречие *нормально*) [24]. Калькирование русскими речевых моделей казахов Д.Д. Шайбакова справедливо рассматривает как «добровольное принятие инонациональной тактики общения в целях создания доверительной атмосферы» [25].

Популярными, как подтверждают личные наблюдения авторов статьи, являются выражения: *звезда болмашы* – «не воображай из себя звезду»; *тупить етпейші* – «не строй из себя тупого»; *грузить етпейші* – «не говори мне ничего», *базар жоқ* – «конечно» и др. Употребление подобных молодёжных слов и выражений сознательно и может быть рассмотрено как стилистическая организация речи, как желание установить контакт с ровесниками.

Среди функций молодёжных обозначений – языковая игра, экспрессия, придание речи шутливый характер. В основе стремления молодежи иронизировать и каламбурить

лежит и желание идентифицировать себя с молодыми, противопоставив старшему поколению. Специфическая молодежная лексика становится своеобразным маркером: она отличает «своих» от «чужих». Из комментариев молодежи к видео «7 популярных сленговых слов в Казахстане. Ч. 2» (орфография, пунктуация сохранены): «Жайский, базар жок, анау-мынау сыйр бұзау – ну это чисто наше»; «Для меня было невероятно, что россияне не понимают такое привычное слово сотка, они говорят мобильник»; «Давай кАроче в следующем выпуске ЧИЙСТА Казахские слэнги есьже!!! А тАк базар жоқ на!) Красаучег!))»; «Есть слово «дей» или «десей» это казахский синоним слова шутка»; «Только в Казахстане у каждого слова есть следом идущий «кривой брат». Анау-мынау, тырым-пырым, кошак-пошак, шайпай и т.д.»; «Э базару нет, рахметски, че там брат, ежже, дэ. Че там брат, че там?, Дану Гулбану, сушняк. По всему Казахстану так говорят»; «Сушняк, красавчик это постоянно просто. Казахстан рулит»; «Мы казахстанцы свои. По свойски гой брат»; «У нас всегда говорят по браааттссскиии в Казахстане»; «Ты класная») Казахстан тееема гой»; «Сразу видно что из Казахстана!» [26].

Необходимо отметить, что, наряду со специфически казахстанскими молодежными выражениями, активно используется и лексика, популярная также в кругу российской молодежи: наименования лиц (*зумер* – «представитель поколения Z, родившийся в самом конце XX века либо в начале XXI, прекрасно пользуется современными технологиями»; *бумер* – «представитель поколения эпохи бэби-бума, живет по старым устоям и не успевает за развитием современных течений»), *токсик*, *токсичный* – «конфликтный человек» и др.); наименования действий, обозначающих различный отдых (*чилить*, *флексить*, *тусить*); обозначения отвлеченных понятий (*вайб* – «что-то позитивное (настроение, эмоции, настроение)», *заиквар* – «что-то непопулярное, вышедшее из моды», *кринж* – «то, что вызывает чувство стыда за других», *пруф* – «доказательство», *рофл* – «шутка; смех»; *буллинг* – «систематическое издевательство над кем-то», *респект* – «уважение» (нередко молодежь к заимствованному слову из английского языка прибавляет жаргонный дериват русскоязычного происхождения *уважуха* (от слова *уважение*): *респект* и *уважуха*) и др.).

Наблюдаем англоязычное влияние на речевое поведение молодежи, где англицизмы не просто заимствуются, а творчески перерабатываются, и это характерно для молодых людей и Казахстана, и России.

Понаблюдениям Г.Г. Гиздатова, молодежный сленг Казахстана отличает от российского не так категоричен: «Показательны в российской речевой культуре слова-лидеры последних лет: *правильный*, *пафосно*, *жесть* (за каждым из слов – протестные жизненные установки). В казахстанском молодежном дискурсе пока не задаются подобные стандарты и стереотипы социального поведения» [27]. Подобного мнения придерживается и Ж.Е. Бекжанова. Исследуя специфические черты молодежного дискурса (отказ от высокого стиля общения, игровое поведение коммуникантов, карнавализация речи, экспрессивность) и сопоставляя казахские, русские, английские и американские молодежные телешоу, она выделяет национально-маркированные особенности: «В казахских реалити-шоу остаются коммуникативные табу, редко встречаются нецензурная лексика и открыто конфликтное поведение участников» [28; 224].

Мобильность. Владение новыми информационными технологиями. Поиск своей индивидуальности, самоопределение и самоутверждение. Молодежь Казахстана широко использует новые технологии и коммуникационные средства, такие, как: мессенджеры, социальные сети, видеоплатформы. Отсюда – смайлики, эмодзи, аббревиатуры, хэштеги. Использование интернет-ресурсов позволяет молодежи расширять свой кругозор, участвовать в процессе создания собственного лексикона и отражать в нем личный языковой опыт. У молодежи появилось больше возможностей для самоопределения и развития своих способностей и креативности. Особенно полно эти возможности раскрываются в системе субкультур, где юноши и девушки имеют возможность показать себя, творчески раскрыться и найти единомышленников. «Необычные слова, – отмечается в статье «Вайб, кринж и рофл: на каком языке говорит казахстанская молодежь», – приходят к нам из

TikTok и Instagram, компьютерных игр, аниме и быстро встраиваются в повседневную речь» [29].

В настоящее время все больше возрастает влияние зарубежных культур на молодежь. Американские фильмы, сериалы и комиксы, корейские дорамы (сериалы), британский «Гарри Поттер», поп, рок-культура, японские манга (комиксы), аниме (анимационные фильмы и сериалы) – все это дало толчок к развитию и обогащению молодежной лексики.

Корейские сериалы (в жанрах: романтика, комедия, детективы, фэнтези, ужасы и др.) популярны и среди казахстанской молодежи; в повседневной жизни, в интернет-общении активно используются лексемы: *аньёнхасейо* – «здравствуйте» (офиц.); *аньён/аннён* – «привет» (неофиц.); *саранхэ* – «я люблю тебя»; *еппо* – «красивый, милый»; *ному* – «очень»; *оттоке* – «что же делать?»; *щиро* – «не хочу»; *ара* – «знаю»; *молла* – «не знаю»; *кумао* – «спасибо»; *чебаль* – «пожалуйста», *аищ* – выражение досады, обиды, разочарования. Слова корейского языка ассимилируются в речевом общении, «обрастая» различными суффиксами, при этом сохраняя своё значение: *аньён* – *аньёшки*, *саранхэ* – *саранхульки*, *еппо* – *еппудашный*, *чебаль* – *чебалька*.

Завоевала множество поклонников Казахстане и японская культура. Наблюдается интерес к аниме, японскому языку, рисованию в стиле «аниме». Нередко при встрече молодые люди говорят: *охае* – «доброе утро, привет», *охаешки* – «приветлики»; *конничива* – «добрый день, здравствуйте». Прощаясь, произносят: *иттекимасу* – «до свидания, я ушел (ушла)». В качестве синонимов к русскому *спасибо* используются заимствованные слова *аригато/аригатище* (*спасибиче*), *домо/домушки* (*спасибушки*). По мнению поклонников аниме, они учатся различать звучание корейского, японского и китайского языков, стремятся к чтению манги и просмотру аниме, и это поднимает им настроение [30].

Рассматривая специфику субкультуры аниме, А.Х. Габдуллина выявляет причины и факторы популярности этого феномена: стилистика аниме и манга, похожая на граффити, делает изобразительный язык достаточно простым и привлекательным для молодежи любого возраста, оставаясь в памяти на долгое время; множество жанров аниме ориентировано на особую возрастную и гендерную категорию. Она отмечает, что заимствования из японского языка и стоящие за ними смыслы заняли, безусловно, значимое место во многих национальных культурах, а также стали популярны в молодежных субкультурах [31; 259], где японские лексические заимствования подвергаются процессам грамматической, фонетико-графической ассимиляции и семантической адаптации [32; 12].

Век мобильности и интернета принес с собой и различные мессенджеры, приложения для обмена сообщениями, – ICQ, WhatsApp, Viber. В каждой сфере постепенно появляются новые слова, понятные только тем, кто к этой сфере имеет отношение.

Молодежь быстрее других воспринимает новые культурные ценности, их усвоению способствуют молодежные субкультуры, являющиеся не только одним из видов досуга молодежи, но и способом социализации. Молодые люди следят за новыми трендами в музыке, фильмах, моде и других медиасферах, цитируют строчки из популярных песен, фразы из фильмов и др.

Функционирование лексических единиц, специфичных для определенного региона. Субтопонимы, отражающие лингвистическую географию. Яркая черта молодежного речевого общения в Казахстане – бытующая в речи региональная лексика. В интернете опубликованы результаты анкетирования среди студентов Костанайского государственного педагогического института, где обучаются из разных регионов страны, в частности, по программе «Серпін». Исследователи отмечают следующие региональные особенности в употреблении молодежной лексики: на севере Казахстана возглас *Маскара* может заменить слово *Саламалейкум!*, в Чимкенте – *Оля! Ол!*; в Актюбинской области слово *дерзкий* означает «очень красивый человек», синонимичная ему лексема *космос*; в Костанайской области *морить* означает «шутить», а *няшка* – «милый», «симпатичный», в Северо-Казахстанской области *спартак* – это «спортивный костюм», в Южно-Казахстанской области используют

архаичное *ударник* в значении «отличник», английское *твикс* означает «двойка», *жынды екен* – «очень красивый»; в центральной и северной части Казахстана *ежик*, *южанцы* – «жители южного региона», *пингвины* – «жители северного региона», *алга* употребляется в нескольких значениях в зависимости от контекста или ситуации: «поехали», «вперед», «в атаку», «давай» [33].

Характерный для определенного региона лексико-фразеологический материал дают и комментарии молодежи к видео на молодежную тематику на ютубе. Молодые люди подчеркивают частотность употребления тех или иных слов в их регионе (орфография, пунктуация сохранены): «У нас в Павлодаре, а именно в Щербактах все время говорят «Да угараю»»; «Слово огонь у нас в Актобе постоянно используют»; «Слово нашару часто используется в городе Актау»; «Вот ещё один слэнг НЕ ХАБАР? В переводе означает аж три слово (Привет, как дела, чё делаешь). Говорят в основном Актауские»; «В Таразе «нан урсын» популярно»; «Жайский и щиц это как бы южанские сленги, северяне это не говорят»; «Мясаган еже тема па идееи сушняк сорян кеттык (типичный разговор алматинцев)»; «Есть слова баурым, ары бер, че там или че тама, их так часто используют в Алматы»; «У нас в Павлодаре всегда меня казило слова СТЕЖЕШЬ (гонишь) и КАНАЕТ. НАПРИМЕР: БРАТ, НЕ СТЕГАЙ, ЛУЧШЕ ЗАЦЕНИ МОИ ШТОРЫ (очки). КАНАЕТ? В смысле очки мне идут? В каждом городе разные сленги» [28].

Студент из Шымкента в интервью журналисту называет такие «местные» выражения: «Мы когда общаемся с друзьями, часто употребляем такие слова, как Баурым, досым, дарагой от матери другой; выражения «РААдной, брачо, дАрагой, зАлатой, БРО адресуется лучшим друзьям или тем, кого чрезмерно уважают» [34].

Неофициальная территориальная лексика – топонимы-жаргонизмы – также иллюстрируют словотворчество и предпочтения в речи молодого поколения.

Например, в Алматы находится на *Компоте* означает «находиться в восточной части города, от начала реки Малая Алматинка». Название район получил из-за нескольких улиц, которые располагались в дачном массиве – Яблочная, Вишневая и Грушевая. *Ждать на театралке* – «ждать у Казахского государственного академического театра имени Абая», излюбленного места для встреч, фотосессий, свиданий. *Возле Близнецов* – «на алматинском Арбате, рядом с двумя высотными зданиями, похожими на элементы игры «Дженга»» [37]. «Если случится так, что во время прогулки по Алматы друзья скажут вам «Поднимись по Ленина», знайте, что так они называют верхнюю часть проспекта Достык, ведущую к горам» [35].

Яркой приметой Астаны являются многочисленные «молодежные» неофициальные наименования жилых зданий: *титаник*, *доллар*, *свечка*, *зажигалка*, *четыре китайца*, *этажерка*, *кукуруза*, *Красная шапочка*, *Пентагон* [38; 4]. Может возникнуть непонимание, когда человек, не знакомый со значением субтопонимов, услышит в молодежной речи обозначения *Евразийка*, *Енушка*, *Гумилевка*; *Аграрка-арка*; *Кружка*; *Кафешка*, *Кафе*; *Железка*, тогда как данные лексемы называют в основном учебные заведения города Астаны: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (ЕНУ), Казахский государственный агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Казахстанско-российский университет (КРУ), Казахский филиал МГУ им. М.В. Ломоносова (по аббревиатуре КФ), Республиканский железнодорожный колледж транспорта и коммуникаций [36; 4].

Выбор мотива номинации, как правило, определяется оценочным отношением к именуемой реалии, неофициальные топонимы распространяются, прежде всего, на объекты, занимающие важное место в жизни молодежи (учебные заведения, любимые места отдыха, магазины). В городе Астана (Проспект Сарыарка, 42) находится кафе быстрого питания «Disney doner». Его название имеет интересную историю. В течение нескольких лет со дня открытия кафе не имело конкретной номинативности, на нем была вывеска «*Донер*». Среди молодежи это место было популярно, и молодые люди, акцентировав внимание на Диснеевской «D» (Д), между собой стали называть его *Дисней донер*. Необычное молодежное наименование добавило заведению узнаваемости, и хозяин кафе осуществил маркетинговую стратегию, произвел ребрендинг (изменение

слогана, визуального оформления, позиционирования), а также ремонт и тем самым учел функционирование неофициального топонима и увеличил известность своему кафе.

До ребрендинга

После ребрендинга

Проведенный анализ свидетельствует о том, что в лице современной молодежи в казахстанском обществе сформировался новый культурный тип, существенно отличающийся от прежних поколений: сформировался слой молодежи с новыми ориентирами, ценностными установками [38; 1392]. Речевое поведение казахстанской молодежи отражает ее менталитет, ценности, своеобразное словотворчество, исследование которых позволяет представить социолингвистический портрет молодого поколения.

Заключение

Речевое поведение молодежи отражает ее сознание и мировосприятие. Молодое поколение Казахстана отличается избирательностью в своем отношении к миру ценностей, поиском себя, своей индивидуальности. Новые условия становления полиязычной личности обусловили изменение контактов. В молодежной среде в непринужденном общении носителей разных языков молодые люди сознательно стремятся показать знание другого языка, они выделяют специфическое слово в потоке речи, концентрируют на нем внимание, тем самым, демонстрируя готовность принять иноязычные модели поведения [19; 81].

Проведенное исследование позволило определить ряд особенностей речевого поведения казахстанской молодежи. Для него характерны: сопричастность инонациональной культуре, стремление к знанию языков, билингвизм, интерференция, соединение словообразовательных элементов различных языков, потребность в идентификации, функционирование лексических единиц, специфичных для определенного региона и др. Молодежь открыто выражает свои эмоции в речи, использует эмоционально окрашенные слова, богатство интонаций. Следует подчеркнуть, что большинство молодежных слов и выражений образовано на почве взаимовлияния казахского и русского языков, реже – под влиянием английского. Речевое поведение казахстанской молодежи является значительной своей частью результатом языковой игры, ориентированной на новизну, экспрессивность, шутку.

Список литературы

1. Лисовский В.Т. Советское студенчество: социологические очерки / В.Т. Лисовский. – М.: Высшая школа, 1990. – 302 с.
2. Кон И.С. Социология молодежи // В книге: «Краткий словарь по социологии». – М., 1988. – С. 164.
3. Химик В.В. Поэтика низкого, или Просторечие как культурный феномен. – СПб.: Изд. СПб. ун-та, 2000. – 269 с.
4. Сафонова Ю.М. Характеристика понятия «речевое поведение» в современной научной литературе // Молодежный сборник научных статей «Научные стремления» / ООО «Лаборатория интеллекта» и Центр молодежных инноваций. – Минск: Белорусская наука, 2013. – Вып. № 6. – С. 24-27.
5. Зимняя И. А. Лингвopsихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.
6. Супрун А. Е. Лекции по теории речевой деятельности. – Минск: БГУ, 1996.
7. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М.: Наука, 1993. – 287 с.
8. Полякова Л.С. Понятие «речевое поведение»: теоретические аспекты // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Северо-Осетинский государственный университет им. К.Л. Хетагурова», 2012. – № 14. – С. 44-47.
9. Чеботникова Т.А. Речевое поведение как один из способов актуализации личности // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. 2011. – № 28 (243). – Вып. 59. – С. 138-143 .
10. Казакова В.И., Худяков М.В. Современная российская молодежь как объект стратификационного анализа // Труды Нижегородского государственного технического университета им. Р.Е. Алексеева. 2012. // Электронный ресурс: cyberleninka.ru/article/n...kak...stratifikatsionnogo... (дата обращения: 20.03.2023 г.).
11. Крысин Л. П. О перспективах социолингвистических исследований в русистике // Русистика. – Берлин, 1992. – № 2. – С. 96-106.
12. Жандильдина С. Одна большая семья: как объединяет казахский язык. 31 марта, 2023 // Электронный ресурс: the-steppe.com/lyudi/lichnui.vyuchil-kazakhskii (дата обращения: 12.05.2023).
13. Туксайтова Р.О. Речевая толерантность в билингвистическом тексте (на материале русскоязычной казахской художественной прозы и публицистики): автореф. диссер. на соиск. учён. степ. д-ра филол. наук. – Екатеринбург, 2007. – 43 с.
14. Смагулов А. «В России ощущаю себя казахом»: русский парень о жизни в двух странах. 11.07.2022, 14:48 // Электронный ресурс: rus.azattyq-ruhy.kz. (дата обращения: 15.01. 2023).
15. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
16. Ахметов А. Разговор двух русских ребят на казахском языке завирусовался в TikTok // Электронный ресурс: Raryz.kz со ссылкой на [Tengri Lifestyle](https://www.tiktok.com/@tengri_lifestyle). (дата обращения: 20.05. 2023).
17. «Мы из Казахстана» // Электронный ресурс: vk.com/fromkazakhstan. (дата обращения: 17.06.2019).
18. «Молодежь Казахстана» // Электронный ресурс: vk.com/molodesh_kaz. (дата обращения: 20.05.2014).
19. Анищенко О.А. Соединение словообразовательных и семантических элементов разных языков в речи казахстанской молодежи // Материалы Международной научно-практической конференции «Развитие многоязычия в Казахстане и процессы формирования поликультурной личности». – Астана, 2016. – С. 78-81.
20. Сулейменова Э.Д. Функционирование русского языка в Казахстане в условиях новой языковой политики // Культура русской речи в Кыргызстане: Материалы региональной научно-практической конференции. – Бишкек, 2003. С. 153-154.
21. Нецименко Г.П. Заимствования как проявление культурно-языковых контактов и их функционирование в языке-реципиенте // Встречи этнических культур в зеркале языка: (в сопоставительном лингвокультурном аспекте) / Науч. совет. по истории мировой культуры. – М.: Наука, 2002. – С.121-151.

22. Жаркынбекова Ш.К., Чернявская В.Е. Казахско-русская билингвальная практика: смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2022 Vol. 13 – No. 2. – С. 468-482. <http://journals.rudn.ru/semiotics-semantics> DOI: 10.22363/2313-2299-2022-13-2-000-000.
23. Жаркынбекова Ш.К., Чернявская В.Е. Казахско-русское смешение кода: метакоммуникативная перспектива // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2022, 19 (4): – С. 780–798. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2022.408>.
24. Анищенко О.А. Молодежь Казахстана в социальных сетях: толерантность, коммуникация, текст // Материалы международной научной конференции «Евразийская толерантность: формы и виды проявления в Казахстане». – Астана, 2015. – С.22-27.
25. Шайбакова Д.Д. Влияние казахской культуры на русскоязычное общение // Русское и сопоставительное языкознание: тенденции и перспективы развития: материалы международной научной конференции. – Алматы, 2007.
26. Комментарии к видео: «7 популярных сленговых слов в Казахстане. Ч. 2» // Электронный ресурс: youtube.com/watch. (дата обращения: 25.01. 2023).
27. Гиздатов Г.Г. Медиальный дискурс Казахстана: социолингвистические аспекты // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия: Филология. – Алматы, 2015 // Электронный ресурс: articlekz.com/Филология. (дата обращения: 07.05. 2022).
28. Бекжанова Ж.Е. Молодежный дискурс: сущность, функции, форматы. – М.: ФЛИНТА; Наука, 2018. – 280 с.
29. Вайб, кринж и рофл: на каком языке говорит казахстанская молодежь // Электронный ресурс: tengrinews.kz Микс. (дата обращения: 15.12. 2022).
30. Анищенко О.А., Амержанова Н. Субкультура аниме как объект исследования // Материалы международной научной конференции «Валихановские чтения – 21». – Кокшетау, 2017. – С. 156-160.
31. Габдуллина А.Х. Японские заимствования в современном информационном пространстве // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – №3. – С. 259-268.
32. Габдуллина А.Х. Лексические заимствования из японского языка в русский: когнитивно-прагматические особенности и процесс ассимиляции // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2012. – №2 (256). – Вып. 62. – С. 12-16.
33. Сегизбаева К.К., Бекбосынова А.Х. Особенности употребления региональной жаргонной лексики // Электронный ресурс: ulagat.com2020/11/27/особенности-употребления-..... (дата обращения:18.12. 2023).
34. Шуддин С. Шымкентский сленг: Скажи мне пару слов, и я скажу, откуда ты // Электронный ресурс. otyrar.kz2019/12/shymkentskij-sleng-skazhi-mne...i... (дата обращения: 28.01. 2023).
35. По-алматински: 10 сленговых слов и выражений, которые поймут только жители Алматы // Электронный ресурс: <https://www.the-village-kz.com/village/weekend/specials-weekend/17805-slang-words-almaty-> (дата обращения: 05.06. 2023).
36. <https://vk.com/club17528417>. (дата обращения: 20.03. 2022).
37. Котлярова Т.Г. Ономастика Астаны: трансформация номинаций // ЕвроАзия Постсоветское пространство, 2009. – № 4. – С. 90-100.
38. Шадинова Г.А. Проблемы и перспективы современной молодежи Казахстана // Культура, личность, общество в современном мире: методология, опыт эмпирического исследования: материалы XVIII международной конференции памяти проф. Л.Н. Когана – Екатеринбург: УрФУ, 2015. – С. 1389-1395.

О.А. Анищенко¹, Ш.К. Жаркынбекова²

¹ Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандық жастардың сөйлеу әрекетінің ерекшеліктері: зерттеудің әлеуметтік лингвистикалық және психолингвистикалық аспектілері

Андатпа. Мақалада қазіргі қазақстандық жастардың сөйлеу әрекеті әлеуметтік және психолингвистика тұрғысынан қарастырылады. «Сөйлеу мінез-құлқы» түсінігіне әртүрлі түсіндірмелер беріледі, оны зерттеудің өзектілігі негізделеді. Қазақстандық жастардың әлеуметтік

лингвистикалық портретін және оның құрамдас бөліктерін зерттеудің маңыздылығы айтылады. Мақала авторлары қазақстандық жастардың сөйлеу мінез-құлқында көрініс тапқан тенденцияларды (толеранттылық, көпмәдениеттілік, идентификация, тілдерді білуге құштарлық, сөзжасам түрі және т.б.), менталитеттің өзіне тән ерекшеліктерін ашады. Қазақстанда жастар арасында ерекше коммуникативті ортаны құруға баса назар аударылады. Зерттеу нәтижелері бай лингвистикалық материалмен дәйектелген, оның дереккөздерінің арасында ғылыми және публицистикалық әдебиеттер, интернет сайттарындағы материалдар және біздің еліміздегі жастардың жанды сөйлеу қарым-қатынасына ұзақ мерзімді бақылаулар маңызды орын алады. Зерттеудің міндеттері жинақталған материалды талдауды, және оның әлеуметтік және психоллингвистикалық интерпретациясына кешенді тәсілді қолдануды талап етті.

Түйін сөздер: қазақстандық жастар, сөйлеу мінез-құлқы, социоллингвистикалық портреті, тілдік ерекшеліктері, коммуникативті орта.

O.A. Anichshenko¹, Sh.K. Zharkynbekova²

¹ Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau Kazakhstan

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Features of speech behaviour of Kazakhstani youth: sociolinguistic and psycholinguistic aspects of research

Abstract. The article considers the speech behavior of modern Kazakhstani youth from the point of view of sociolinguistics and psycholinguistics. The concept of “speech behaviour” is interpreted in different ways, and the relevance of its study is substantiated. The importance of studying the sociolinguistic portrait of Kazakhstani youth and its components is argued. The authors of the article reveal the trends reflected in the speech behavior of Kazakhstani youth (tolerance, multiculturalism, identification, desire for knowledge of languages, and peculiar word creation, etc.), characteristic features of mentality. The creation of a special communicative environment among young people in Kazakhstan is emphasized. The results of the study are illustrated by rich linguistic material, among the sources of which scientific and journalistic literature, materials from Internet sites, and long-term observations of live speech communication of young people of our country occupy an important place. The objectives of the study required the use of a comprehensive approach to analyzing the collected material and its sociolinguistic and psycholinguistic interpretation.

Keywords: Kazakhstani youth, speech behavior, sociolinguistic portrait, linguistic features, communicative environment.

References

1. Lisovskij V.T. Sovetskoe studenchestvo: sociologicheskie ocherki [Soviet students: sociological essays] (Vysshaya shkola, Moscow, 1990, 302 p.) [in Russian]
2. Kon I.S. Sociologiya molodezhi v knige: «Kratkij slovar’ po sociologii [Sociology of Youth. In the book “A Concise Dictionary of Sociology”] (Moscow, 1988, P. 164) [in Russian]
3. Himik V.V. Poetika nizkogo, ili Prostorechie kak kul’turnyj fenomen [Poetics of Low, or Prostorechie as a Cultural Phenomenon] (Izdatelstvo St.Petersburg University, St. Petersburg, 2000, 269 p.) [in Russian]
4. Safonova Yu.M. Harakteristika ponyatiya «rechevoe povedenie» v sovremennoj nauchnoj literature [Characteristics of the concept of “speech behavior” in modern scientific literature], Molodezhnyj sbornik nauchnyh statej «Nauchnye stremleniya» [Youth collection of scientific articles “Scientific aspirations”]. (ООО «Laboratoriya intellekta» i Centr molodezhnyh innovacij, Belorusskaya nauka, Minsk, 2013. P. 24-27) [in Russian]
5. Zimnyaya I.A. Lingvopsihologiya rechevoj deyatel’nosti [Linguopsychology of speech activity]. (Moskovskij psihologo-social’nyj institut, «MODEK», Moscow, Voronezh, 2001, 432 p. [in Russian]
6. Suprun A. E. Lekcii po teorii rechevoj deyatel’nosti [Lectures on the theory of speech activity]. (BGU, Minsk, 1996) [in Russian]

7. Vinokur T. G. Govoryashchij i slushayushchij. Varianty rechevogo povedeniya [Speaking and Listening. Variants of speech behavior]. (Nauka, Moscow, 1993, 287 p.) [in Russian]
8. Polyakova L.S. Ponyatie «rechevoe povedenie»: teoreticheskie aspekty [The concept of “speech behavior”: theoretical aspects], Aktual'nye problemy filologii i pedagogicheskoy lingvistiki. Federal'noe gosudarstvennoe byudzhethoe obrazovatel'noe uchrezhdenie vysshego obrazovaniya «Severo-Osetinskij gosudarstvennyj universitet im. K.L. Hetagurova», [Actual problems of philology and pedagogical linguistics. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education “K.L. Khetagurov North Ossetian State University”], Vol 14, 44-47 (2012). [in Russian]
9. Chebotnikova T.A. Rechevoe povedenie kak odin iz sposobov aktualizacii lichnosti [Speech behavior as one of the ways of personality actualization], Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskusstvovedenie. [Bulletin of Chelyabinsk State University. Philology. Art History]. Vol 28(243). (2011, Vyp. 59, P. 138–143). [in Russian]
10. Kazakova V.I., Hudyakov M.V. Sovremennaya rossijskaya molodezh' kak ob'ekt stratifikacionnogo analiza [Modern Russian youth as an object of stratification analysis]. Trudy Nizhegorodskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta im. R.E. Alekseeva. [Proceedings of R.E. Alekseev Nizhny Novgorod State Technical University]. Electronic resource: cyberleninka.ru/article/n...kak...stratifikatsionnogo (accessed: 20.03.2023). [in Russian]
11. Krysin L. P. O perspektivah sociolingvisticheskikh issledovanij v rusistike [On the prospects of sociolinguistic research in Russistics]. Rusistika [Russistics]. Vol. 2. (Berlin, 1992. P. 96-106). [in Russian]
12. Zhandil'dina S. Odná bol'shaya sem'ya: kak ob'edinyaet kazahskij yazyk. [One Big Family: How the Kazakh Language Unites]. Electronic resource: the-steppe.com/lyudi/lichnui...vyuchil-kazahskii. (accessed: 12.05.2023). [in Russian]
13. Tuksaitova R.O. Rehevaya tolerantnost' v bilingvisticheskom tekste (na materiale russkoyazychnoj kazahskoj hudozhestvennoj prozy i publicistiki) [Speech tolerance in bilingual text (on the material of Russian-language Kazakh art prose and journalism)]. Avtoref. disser. na soisk. uchyon. step. d-ra filol. nauk [Autoref. dissertation on the thesis for the academic degree of Dr. Philological Sciences]. (Ekaterinburg, 2007, 43 p.). [in Russian]
14. Smagulov A. «V Rossii oshchushchayu sebya kazahom»: russkij paren' o zhizni v dvuh stranah [In Russia I feel myself a Kazakh”: Russian guy about life in two countries]. Electronic resource: rus.azattyq-ruhy.kz. (accessed: 15.01.2023). [in Russian]
15. Shmelev A.D. Russkaya yazykovaya model' mira: Materialy k slovaryu [Russian language model of the world: Materials to the dictionary]. (Yazyki slavyanskoj kul'tury, Moscow, 2002, 224 p.). [in Russian]
16. Ahmetov A. Razgovor dvuh russkikh rebyat na kazahskom yazyke zavirusovalsya v TikToke [Conversation of two Russian guys in Kazakh language was viralized in TikTok] Electronic resource: Paryz.kz with reference to Tengri Lifestyle (accessed: 20.05.2023). [in Russian]
17. «My iz Kazahstana» [«We are from Kazakhstan»]. Electronic resource: vk.com/fromkazahstan (accessed: 17.06.2019).
18. «Molodezh' Kazahstana» [«Youth of Kazakhstan»]. Electronic resource: vk.com/molodesh_kaz. (accessed: 20.05.2014).
19. Anishchenko O.A. Soedinenie slovoobrazovatel'nyh i semanticheskikh elementov raznyh yazykov v rechi kazahstanskoy molodezhi [Connection of word-formation and semantic elements of different languages in the speech of Kazakhstani youth]. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Razvitie mnogoyazychiya v Kazahstane i processy formirovaniya polikul'turnoj lichnosti» [Proceedings of the International Scientific and Practical Conference «Development of multilingualism in Kazakhstan and the processes of formation of a multicultural personality»]. (Astana, 2016, P. 78-81). [in Russian]
20. Sulejmenova E.D. Funkcionirovanie russkogo yazyka v Kazahstane v usloviyah novoj yazykovoj politiki [Functioning of the Russian language in Kazakhstan under the new language policy]. Kul'tura russkoj rechi v Kyrgyzstane: Materialy regional'noj nauchno-prakticheskoy konferencii [Culture of Russian speech in Kyrgyzstan: Materials of the regional scientific-practical conference]. (Bishkek, 2003, P. 153-154). [in Russian]
21. Neshchimenko G.P. Zaimstvovaniya kak proyavlenie kul'turno-yazykovykh kontaktov i ih funkcionirovanie v yazyke-recipiente [Borrowings as a manifestation of cultural-linguistic contacts and their functioning in the recipient language]. Vstrechi etnicheskikh kul'tur v zerkale yazyka: (v sopostavitel'nom lingvokul'turnom aspekte) [Meetings of ethnic cultures in the mirror of language: (in comparative linguocultural aspect)]. (Nauka, Moscow, 2002, P.121-151). [in Russian]
22. Zharkynbekova Sh.K., Chernyavskaya V.E. Kazahsko-russkaya bilingval'naya praktika: smeshenie koda kak resurs v kommunikativnom vzaimodejstvii [Kazakh-Russian bilingual practice: code mixing

as a resource in communicative interaction] Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika [Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of language. Semiotics. Semantics]. Vol. 13. No. 2, 468-482 (2022). <http://journals.rudn.ru/semiotics-semantics> DOI: 10.22363/2313-2299-2022-13-2-000-000. [in Russian]

23. Zharkynbekova Sh.K., Chernyavskaya V.E. Kazahsko-russkoe smeshenie koda: metakommunikativnaya perspektiva [Kazakh-Russian code mixing: a metacommunicative perspective]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literatura [Bulletin of St. Petersburg University. Language and Literature]. Vol 19(4), 780-798 (2022). Available at: <https://doi.org/10.21638/spbu09.2022.408> (accessed 20.05.2023). [in Russian]

24. Anishchenko O.A. Molodezh' Kazahstana v social'nyh setyah: tolerantnost', kommunikaciya, tekst [Youth of Kazakhstan in social networks: tolerance, communication, text]. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Evrazijskaya tolerantnost': formy i vidy proyavleniya v Kazahstane» [Proceedings of the International Scientific Conference «Eurasian tolerance: forms and types of manifestation in Kazakhstan»]. (Astana, 2015, P.22-27). [in Russian]

25. Shajbakova D.D. Vliyanie kazahskoj kul'tury na russkoyazychnoe obshchenie [Influence of Kazakh culture on Russian-speaking communication]. Russkoe i sopostavitel'noe yazykoznanie: tendencii i perspektivy razvitiya: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. [Russian and comparative linguistics: trends and prospects of development: materials of the international scientific conference]. (Almaty, 2007). [in Russian]

26. Kommentarii k video: «7 populyarnyh slengovyh slov v Kazahstane. Ch. 2» [Comments on the video: "7 popular slang words in Kazakhstan. Ch. 2"]. Electronic resource: <youtube.com/watch/> (accessed: 25.01. 2023). [in Russian]

27. Gizdatov G.G. Medial'nyj diskurs Kazahstana: sociolingvisticheskie aspekty [Medial discourse of Kazakhstan: sociolinguistic aspects]. Vestnik KazNU im. al'-Farabi. Seriya Filologiya [Bulletin of KazNU named after al-Farabi. Series Philology]. (Almaty, 2015). Electronic resource: <articlekz.com/Filologiya> (accessed: 07.05. 2022). [in Russian]

28. Bekzhanova Zh.E. Molodezhnyj diskurs: sushchnost', funkcii, format [Youth discourse: essence, functions, formats]. (Flinta, Nauka, Moscow, 2018, 280 p.). [in Russian]

29. Vajb, krinzh i rofl: na kakom yazyke govorit kazahstanskaya molodezh' [Vaibe, cringe and rofl: what language Kazakhstani youth speaks] Electronic resource: <tengrinews.kz/Miks> (accessed: 15.12. 2022). [in Russian]

30. Anishchenko O.A., Amerzhanova N. Subkul'tura anime kak ob'ekt issledovaniya [Anime subculture as an object of research] Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Valihanovskie chteniya – 21» [Proceedings of the International Scientific Conference «Valikhanov Readings – 21»]. (Kokshetau, 2017, P. 156-160). [in Russian]

31. Gabdullina A.H. Yaponskie zaimstvovaniya v sovremennom informacionnom prostranstve [Japanese borrowings in the modern information space] Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. [Bulletin of Chelyabinsk State University]. Vol.3. (Chelyabinsk, 2012. №3, P. 259-268). [in Russian]

32. Gabdullina A.H. Leksicheskie zaimstvovaniya iz yaponskogo yazyka v russkij: kognitivno-pragmaticheskie osobennosti i process assilyacii [Lexical borrowings from Japanese into Russian: cognitive-pragmatic features and the process of assimilation] Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskustvovedenie. [Bulletin of Chelyabinsk State University Philology. Art History]. Vol. №2 (256), Vyp. 62, 12-16 (2012). [in Russian]

33. Segizbaeva K.K., Bekbosynova A.H. Osobennosti upotrebleniya regional'noj zhargonnoj leksiki [Features of the use of regional jargon lexicon]. Electronic resource: <ulagat.com/2020/11/27/features-usage-...> (accessed: 18.12. 2023). [in Russian]

34. Shuddin S. Shymkentskij sleng: Skazhi mne paru slov, i ya skazhu, otkuda ty [Shymkent slang: Tell me a couple of words, and I will tell you where you are from]. Electronic resource: <otyrar.kz/2019/12/shymkentskij-sleng-skazhi-mne...i...> (accessed: 28.01. 2023). [in Russian]

35. Po-almatinski: 10 slengovyh slov i vyrazhenij, kotorye pojmut tol'ko zhiteli Almaty [Po-Almatinsky: 10 slang words and expressions that only Almaty residents will understand]. Electronic resource: <https://www.the-village-kz.com/village/weekend/specials-weekend/17805-slang-words-almaty-> (accessed: 05.06. 2023). [in Russian]

36. <https://vk.com/club17528417>. (accessed: 20.03. 2022).

37. Kotlyarova T.G. Onomastika Astany: transformaciya nominacij [Onomastics of Astana: transformation of nominations] EvroAziya. Postsovetskoe prostranstvo [EuroAsia. Post-Soviet Space]. Vol. 4, 90-100 (2009). [in Russian]

38. Shadinova G.A. Problemy i perspektivy sovremennoj molodezhi Kazakhstana [Problems and prospects of modern youth of Kazakhstan] Kul'tura, lichnost', obshchestvo v sovremennom mire: metodologiya, opyt empiricheskogo issledovaniya: materialy XVIII Mezhdunarodnoj konferencii pamyati prof. L.N. Kogana [Culture, personality, society in the modern world: methodology, experience of empirical research: proceedings of the XVIII International Conference in memory of Prof. L.N. Kogan]. [(UrFU, Ekaterinburg, 2015, P. 1389-1395). [in Russian]

Сведения об авторах:

Анищенко О.А. – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Жаркынбекова Ш.К. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Анищенко О.А. – доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Жаркынбекова Ш.К. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Anichshenko O.A. – Doctor of Philology, Associate Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan.

Zharkynbekova Sh.K. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Д.Қ. Бергібаева , С.А. Кенжеғалиев
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: dinara.kaldybekkyzy@mail.ru, sayan582@mail.ru)

Ділдік лексиконның берілу жолдары

Аңдатпа. Қазіргі таңда жалпы тіл білімі саласында тіл ұғымымен қатар, ділдік лексикон мәселесін бірге қарау керектігі негізгі ұстаным болып табылады. Оның басты себептерінің бірі – тілді тұтынушы халықтың және жеке адамның өткені мен қазіргі жағдайы ділдік индивидуалдықпен біте қайнасып жатқандығы. Ділдік лексиконның жеке тұлға бойында түзілуі және оның даму ерекшеліктері жайында адамның сөзді санада сақтауы және мәліметті қабылдауының вербальды-семантикалық, когнитивтік және прагматикалық жолдары толықтай қарастырылады. Индивидтің сөйлеу әрекетіне қатысты сөз өңдіріп шығаруы, оны екінші адамнан қабылдауы, оны ұғынуы, санада ділдік бірліктердің сақталуы тәрізді сияқты ұғымдарға түсінік беріледі.

Ділдік лексикон мәселесіне дейінгі саты психолінгвистика жетістіктерінің қалыптасуы, даму кезеңдеріне шолу жасалынып, қазіргі кезге дейінгі өзектілігі сипатталады. Жалпы тіл білімінде ділдік лексикон жайлы алғашқы зерттеулер мен жан-жақты сипатталған тұжырымдарға талдау жүргізу арқылы қазақ тіл біліміндегі орнын қалыптастыруда бірқатар әлемдік ғалымдардың ділдік лексикон бағытындағы зерттеулері басшылыққа алынады. Бұған дейінгі еңбектер мен зерттеулерді басшылыққа алу арқылы қорытындыланған зерттеуімізде ділдік лексиконның жаңа қыры – бастауыш мектептегі балалардың тілінің қалыптасуы жайлы айтылады.

Түйін сөздер: ділдік лексикон, психолінгвистика, сөздік қор, сөйлеу мәдениеті, ой-сана, семантикалық топ, концепт

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-42-54>

Түсті: 9.01.2024; Жөнделді: 27.02.2024; Мақұлданды: 18.03.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Діл – адам баласының ғасырлар бойы қордаланған рухани байлығының жиынтығы, жеке тұлғаның психологиясы. Саналылық пен бейсаналық қалыптасқан концептуалдық жүйедегі семантикалық топ – көп қырлы құбылыс болып табылады.

Ділдік лексикон – тұлғаның жеке сөздік қорын қамтитын ажырамас бөлігі және бала кезден бастап, саналылық деңгейінің ең жоғары деңгейіне жеткенге дейінгі сөйлеу әрекеттері, айтылым мен қабылданымның көрінісі. Жеке адамның семантикалық өрісінде ұлттық және энциклопедиялық білім орналасқан. Ділдік лексикон динамикалық жүйеге жатады және тілдің фонологиялық, морфологиялық, семантикалық және синтаксистік мәліметтері енгізілген құрылымдық жүйе ретінде қарастырылады.

Ділдік лексикон дегенде тіл білімін зерттеушілер тек ділді ғана егжей-тегжейлі қарар болса, лингвистикалық нысаннан алшақтап кетеді. Себебі менталитеттің тілге тигізер

әсері күшті болса да, екеуін бір нәрсе деп айта алмаймыз. Тіл ділдің тікелей сипатын ашпайды. Сол себепті ділдік лексиконды «діл» мәселесінің бір аз ғана бөлігі деп есептеген оңтайлы. Ал қарастырып отырған лексикон – грамматиканың негізгі компонентіне енетін тілдік элементтер сөздігі. Себебі ол грамматиканың фонологиялық, морфологиялық, семантикалық және синтаксистік ақпараттары енген құрылым бөлшегі ретінде қарастырылады.

Адамға осы бір дара «тілдік қабілет» туа беріледі, осы қабілеті арқылы ол басқа тіршілік иелерінен әлеуметтік қасиеттер бойында бар саналы әлеуметтік жанға айналады. Бір нәрсені тану, білу – психикалық әрекет болса, адам бойындағы сөйлесім әрекетінің қалыптасуы, хабарлау, өзге ойды қабылдап, керегін сананың түбінде сақтау – тіл білімінің қызметі болып табылады. Сол себепті жеке адамның ділдік лексиконның, тілдік тұлғасын және оны пайдалана білуін психология мен тіл білімінің қиылысқан тұсынан зерттеу қажет. Адамның ділін тіл мен сөйлеуден бөліп алып қарастыру мүмкін емес.

Ділдік лексикон тұлғаның өзін қоршаған орта мен оған тән заңдылықтар және байланыстар туралы білімінің жүйелілігін көрсетеді. Мұның бәрі сөз арқылы жүзеге асады. Сондықтан лексикон бірліктерін қарастыру негізіне таза тілдік параметрлер енеді. Оған сөз формаларының тепе-тең болуы, әртүрлі қашықтықтағы контекстерге байланыс ендіру жатады.

Жеке тұлғаның ділдік лексиконынан оның сөйлеу әрекетін бақылап, ойының жүйелілігін, белгілі бір ұғым жайлы не білетінін, өресін, болған құбылысты қалай түсінетінін байқауға болады. Бұл тұста сөзді дұрыс қолдану, оны прагматикалық пайдалы құрал ретінде пайдалану жолдарын білу, саналы түрде сөз саптау – тіл білімінің қоғам болашағын қамдайтын бір парызы.

Зерттеу әдістері

Ғылыми мақаланы жазу барысында адам санасындағы қалыптасатын лексиконның құрылымының қалай дамуы бастауыш мектептегі балалардың санасының әр сыныпқа өтуіне байланысты салыстырмалы талдау жасалды. Балалардың өз деңгейіне байланысты тапсырмаларды орындауы арқылы сөздік қорын көбейтіп отыруы – ділдік лексиконның қалыптасуына ортақ «уәжделетін» ұғымдар бар екені және «Ортақ» уәжделетіндерге санада, жадыда сақталып қалған ұғымдар және ассоциативті топтардың жиынтығы сипаттау және баяндау әдістері арқылы талданды.

Талқылау

Мәдениет, адами мінез-құлық, саналылық, ойлау тілсіз өмір сүре алмайтындығы белгілі. Тіл – ұлттық және әлеуметтік бірегейлік адами қарым-қатынастың құралы. Бұл жайлы қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге.

Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ондағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау.

Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау», – деген болатын [1]. Тіл қоғам мен ұлттың айрықша белгісі және адами қарым-қатынас құралы болып, ұлттық мәдени құндылықтардың, тілдік қоғамдастықтың мінез-құлық нормаларына басты ықпал етеді. Бұлардың барлығы кез келген тілдің сөздік қорында көрініс береді. Алайда тілдің грамматикалық құрылымы ой-санаға жақын болғандықтан ұлттың ділін дәлірек көрсетеді. Бұл жайлы неміс ғалымы В. Фон Гумбольдт: «Тілдегі сөздердің көлемі сол тілдің сөздік байлығын білдірсе, ал грамматикалық құрылымы ойдың ішкі құрылымының көрінісін береді», – деген болатын [2].

Белгілі бір іс-әрекеттердің жиі қайталануы адам санасында тәжірибе категориясын тудырады. Бұл – негізінен тілде қолданылуы мүмкін ұғымдық категория. Бұл қатынастың тілде қалай көрініс табатындығы лингвистикалық ойлауға тікелей байланысты.

Лингвистикалық таным шығармашылық ойлау құралдарын таңдай алады, ол категорияның семантикалық көлемін, оның комбинациясының ерекшеліктерін және т.б. анықтай алады. Ұлттық категориялар тілдің морфологиялық құрылымына негіз болады. Олар – кез келген тілдің негізгі атрибуттарын құрайтын жүйе жасаушы бірліктер. Ал келесі гендерлік категория біз білетін орыс тілінің маңызды құрылымы екені белгілі. Бұл барлық атауларды үш түрге бөліп қарастырады. Орыс тілінде сөйлейтін адамдар үшін зат есімдердің, етістіктердің үш топқа бөлініп қарастырылуы, әйелге, ер адамға, жан-жануар мен жансыз құбылыстарға қарата айтылуы ол халықтың тілдік санасында бар. Бұл қасиет тілдердің түріне қарамастан барлық морфологиялық категорияларды сипаттайды, ал олар тілдік сананың негізгі «тірегін» құрайды. Барлық тілдің грамматикалық категорияларында төл ережелер мен қасиеттер бар.

Әр тілдің грамматикалық категорияларының құрылымы әр түрлі болып келеді. Себебі кез келген тіл өзінің ділдік танымына сәйкес келетін сөздік атрибуттарын қалыптастырады. Бұл тілдің тарихымен тығыз байланысты. Себебі тарихпен бірге сан ғасырлар бойы тілдің ерекшеліктері қалыптасып дамиды. Бұл белгілі бір ұлттың қоғамдық құрылысына, руханиятына, мәдени және этикалық құндылықтарына тікелей байланысты. Екінші жағынан, ділдік лингвистиканың қалыптасуы экстралингвистикалық оқиғаларға өз әсерін тигізеді.

Қазақ тіл біліміндегі «ділдік лексикон» саласының алар орны ерекше. Бұл сала жайлы жалпы тіл білімімен қатар басқа да ғылым түрлерінде зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр. Ғылымға сәйкес «ментал», «менталитет» деген сөздерді қазақшалағанда «діл», «ділім» деген атауды алады. Демограф-ғалым М. Тәтімұның бұлай қазақшалағанына тіл ғалымдары оң бағасын береді.

Менталитет деген ұғым (*mens* – латын тілінен аударғанда ақыл, ойлау, ойлаудың бейнесі, жанның қатпары) – ақыл-ой, адамның бейсаналылығын қоса алғандағы жеке сананың ойлау тәсілі, тағы бір қасиеті – интеллектке ие болуы, адамның интеллект өлшемі, оның интеллектуалды қабілеттерінің жиынтығы. Жалпылай алғанда, менталитет – жеке және әлеуметтік топтардың қимылға, ойлауға, сезінуге және дүниені белгілі бір бейнеде қабылдау бағытының жиынтығы [3]. XX ғасырдың басында менталитет пен тілді біртұтас ұғым ретінде зерттеген ғалымдарымыз санаулы. Бірақ өз еңбектерінде тікелей атауын айтпай өзекті тақырып аумағында зерттеулер жүргізіп, қағаз бетіне түсірген ғалымдарымыздың бірі ғалым А. Байтұрсынов ділдік лексикон жайында: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адамы табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады.

Әркімнің өз салты болғанымен, ол салттар жалпы сөз тізу салттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана үйлесімді мәнді сөз қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білу қажет.

...Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады», – деген болатын [1]. Ғалым сөзді айтпастан бұрын ой-санамызда сөздің кемелін келтіріп алғанды дұрыс деп санайды.

Жеке тұлғаның лексиконын түсіндіру тәсілдерінің динамикасы көбінесе психолингвистиканың және басқа да жеке тұлғаны зерттейтін ғылымдардың жалпы даму тенденцияларымен тікелей байланысты. XX ғасырдың 50-60-жылдарындағы психолингвистикадағы лексикон жайлы идеялардың дамуына, біріншіден, сол кездегі танымал лингвистикалық концепциялардың болуы болса, екіншіден, Ч. Осгуд және Дж.

Дизаның лексиконның ішкі категориялық құрылымын анықтауға және оның балалардағы қалыптасу ерекшеліктерін ашып көрсетуге деген ұмтылысы басты ғылыми жаңалықтардың бірі болады.

Бұл тәжірибелік зерттеулердің нәтижелері сөздің коннотативті мағынасы және сөздің ауызша-когнитивтік құрылымына назар аудара отырып жарияланады. Бұл тәжірибеде сөздер экспериментті ұйымдастырудың құралы болып табылады. Баланың тілін жан-жақты түсіне білу үшін негізге алынып отырған сөзге байланысты ассоциативті ұғымдар да зерттеуді тереңінен жүргізуге көп әсер етеді. Мұндай зерттеулер кейінірек психикалық лексика мәселесіне когнитивті көзқарас ретінде таныла бастаған ұғымдардың негізін қалады. Яғни XX ғасырдың жетпісінші жылдарының ортасында психолингвистикада ділдік лексикон туралы біршама ақпараттар пайда бола бастады.

Н. Хомскийдің трансформациялық генеративті грамматикалық идеялары дамыған сайын, лексикон грамматикаға байланысты жанама рөл атқаратын тілдің генеративті моделінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырыла бастады. Мысал ретінде осы бағытта дайындалған Рошель Либердің диссертациялық зерттеуінде сөзді синтаксистік тізбекте нақты атауға болатын мағыналы бірлік ретінде қарастырып, лексиконды морфо-лексикалық ережелерде қабылданып қолдануға болатын әрі қарай бөлшектеуге келмейтін элемент ретінде қарастырады. Кейін лексикон грамматиканың негізгі компоненттеріне кіретін тілдің мағыналы элементтерінің сөздігі ретінде анықталады [4].

Лексиконның тіл біліміндегі рөлін және грамматикамен байланысын Ч. Осгудтың «Abstract Performance Grammar» деген зерттеу еңбегінен көреміз. Грамматиканың тілде қолданылу жайы басты назарда дегенімен ғалым еңбегінде лексиконға ерекше назар аударылады.

Ч. Осгуд лексиконды ақпаратты танымдық өңдеудің маңызды тетіктерінің бірі ретінде қарастырады. Негізінен ғалым тұжырымы бойынша, лексикон қатты диск сияқты сақтау жадына қарағанда жүріп жатқан процесске жатады. Лексикон – бұл тілдік белгілер мен семантикалық тану кодтары арасындағы байланыстардың өте үлкен жиынтығы.

Белгілер концептісі лексиконмен байланысты оператор (қысқа мерзімді жад процесі), буфер (ақпаратты уақытша сақтау механизмі) және жад (семантикалық ақпаратты ұзақ мерзімді сақтау механизмі) сияқты механизмдер үшін де маңызды.

Ділдік лексиконымызда көп кездесетін синтаксистік жалпылау сөздердің мағынасынан туындайды деген болжам, яғни синтаксис лексиконнан жобаланған деген тұжырым жиырмасыншы ғасырдың 80-жылдарында барған сайын дамып, кең тарала бастады.

Грамматикалық және лексикон арасындағы байланысты қайта қарау қажеттілігі әртүрлі ғылым салаларындағы зерттеушілерден қолдау таба бастады. «Relational models of the lexicon» [5] зерттеуінің кіріспесінде айтылғандай, лингвистер синтаксисті де, семантиканы да толыққанды талдау лексиконды қажет ететінін анықтады. Мысалы, антрополог ғалымдар да бір елдің бұрынғы және қазіргі мәдени құндылықтарын олардың сөздігін қарастырмай тұрып анықтай алмайды.

Тілдің қалыптасуы мен қолданылуын зерттейтін психологтардың қорытындысы бойынша лексикон маңызды объект болып саналады. Сондай-ақ адамдармен өзара байланысы бар компьютерлік жүйені жасап шығару үшін де жалпылай лексикон қажет болады. Қазақ тіл білімі ғалымы А. Байтұрсынов бұл жайлы: «Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табымайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады. Бүтін пікірін айтып шығатын әңгіме ішінде түгіл, жалғыз амандасу жүзінде де әркім әртүрлі сөз қолданады. Мәселен біреу «амансыз ба?» деп, біреу «есенсіз бе?» деп, біреу «сәлемет жүрсіз бе?» деп, біреу «күйлі, қуатты барсыз ба?» деп амандасады. Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әртүрлі қолданады. Қысқасынан айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [1].

Түйіндей келгенде, синтаксисті ұзақ уақыт зерттеп, лексиконды синтаксистік ережелерді сақтаушы ыңғайлы орын деп қарастырған лингвисттерге лексиконның басыңқы және синтаксистің бағыныңқы рөл атқаратынын мойындауына тура келді. Бұл жайлы ғалым Д. Слобин: «language resides in the lexicon and ... the function of syntax is to provide a place to record lexical regularities» [4]. Яғни бұл жалпы тіл білімінде жаңа теориялық тәсілдердің дамуына себеп болды. Жаңа ғылыми теориялар лексиконның бөліктері мен оның семантикалық байланыстарына баса назар аударды.

Лексиконды зерттеудің екі басты бағыты ретінде компьютерлік өзгерістерге сүйене отырып, когнитивті құрылымдарды постуляциялауға бағытталған формальді және теориялық бағыт пен ана тілінде сөйлейтіндерге жүгіну арқылы адамға тән когнитивтік құрылымдардың жұмыс істеу механизмдерінің құбылысына бағытталған бағыт болып бөлінеді. Екінші бағыттың ерекшелігі – компьютерлік метафорадан адам миының ішкі бөлшектерінің ерекшеліктерін есепке алып, адамның әлеуметтік және коммуникативтік өзара іс-қимылға қосылып, ауыса отыра жұмыс атқаруы. Кейіннен лексиконның жеке сала ретінде қарастырылуы тіл біліміне оң ықпалын береді ме деген сұрақ туындаған болатын. Аризона штаты Таксон қаласында өткен конференцияда лексиканы зерттеудің жаңа тәсілдері талқыланады. «Лексиконның жаңа тәсілдермен қарастырылуы» атты Дуйсбург симпозиумының материалдарында Аустралия, Бельгия, Ұлыбритания, Германия, Греция, Италия, Жаңа Зеландия, Польша, АҚШ ғалымдарының лексикон мен ділдік репрезентацияның құрылымы, оны автоматты модельдеу позициялары, сипаттау нәтижелері, лексикография мен лексиконның арасындағы байланыс, лексиконды педагогикалық тәсілдер арқылы зерттеу туралы пікірлері қарастырылады.

1998 жылдың қыркүйек айында Канаданың Эдмонтон қаласында ділдік лексикон мәселесіне байланысты өткен алғашқы халықаралық конференцияның бағдарламасына көптеген елдерден әртүрлі ғылым салаларының өкілдері қатысып, түрлі мәселелер талқыланады. Сондай-ақ әртүрлі ғылым өкілдерін біріктіретін ділдік лексиконның құрылымын зерттеу үшін халықаралық зерттеу тобы құрылады. Ұйымға ділдік репрезентациялар және оларға қол жеткізуге байланысты ғылыми ізденістер жүргізу міндеті қойылады. Әртүрлі тілдер мен олардың категориялары негізінде біршама теоретикалық тәсілдер мен эксперименттерді жасау көзделеді.

XX ғасырдың соңына қарай «лексикон» термині кеңінен қолданылғанымен оның мазмұнын бірыңғай түсіндіру іс жүзінде болған жоқ. Басым көпшілігінің тұжырымында лексикон – жеке адамның сөздік қоры, оның жадында ұзақ мерзім шамасында сөздердің бейнелеуі немесе адамның сөздерді есте сақтауы деп түсіндіріледі. Бұл психолингвистикалық терминді қолданудың басында «тілдің лексикалық-семантикалық жүйесінің бірлігі» деген дәстүрлі ой жатыр, яғни Л.В. Щерба бұл ұғымды «недопустимой подменой понятий» деген болатын [6].

Басқаша айтқанда, ділдік лексикон жалпыұлттық сөздік қордың белгілі бір бөлігіне тең, сөздің баспа сөздіктерде және лексикологиялық зерттеулерде сипатталған түрінде жадта сақталады.

Сондай-ақ, жасанды интеллект саласындағы зерттеулерімен байланысты ділдік лексиконды семантикалық жадымен теңестіру тенденциясы бар.

Психолингвистикада, когнитивті психологияда, когнитивті лингвистикада, жасанды интеллект саласындағы зерттеулер мен танымдық процестерді машиналық модельдеуде сөзге деген қызығушылықтың артуы ділдік лексикон деп түсінілетін аспектіні талқылауды қажет етті. Сондықтан ділдік лексиконның қандай мақсатта қолданылатындығына және қандай аспектілері ескерілетініне байланысты зерттеулер жүргізіледі.

Психикалық лексиконның жалпы түсіндірмесін когнитивті көзқарас тұрғысынан көрсету бағыты дұрыс болып саналды. Себебі бұл – тілдің дамуында сөздер мен олардың баламалы бірліктерін көрсететін, олардың энциклопедиялық білімін түсіндіру құрылымдарымен байланысты күрделі функцияларды орындайтын жүйе.

Сол себепті ғалым М. Гарман лексиконды екі бөліктен тұрады деп түсіндіреді. Олар: сөз мағынасының және сөз формасының сақталуы [7]. Ғалым екі мәселенің басын ашқысы келеді:

1) сөз формалары абстракцияланған түрде адам жадында сақталатын болса, жазу, сөйлеу, оқу және естудің арасындағы айырмашылық жоқ болады ма?

2) сөздердің мағыналары қатаң семантикалық бірліктер арқылы ділдік лексиконда бейнеленеді ме немесе неғұрлым жалпы когнитивтік сипаттамаларды ескереді ме?

Бірінші мәселені талқылау барысында М. Гарман лексиконда сөздің бірыңғай формасының артықшылықтарының айқын екендігін көрсетеді. Бұл талқылау барысында кез келген лексикалық бірлікті анықтау оңайырақ болып табылады. Алайда фонологиялық тұрғыдан белгіленген бірлік арқылы сөздің жазбаша түрін жүргізу сияқты ережелердің болуын талап етеді. Егер лексиконда әр бірлік үшін сөздің модальді спецификалық формалары болса, оның артықшылықтары ретінде сөйлеуді қабылдау және өндіру жүйелерінің дамуына сәйкес келеді. Ал кемшіліктері – лексиконның қосымша есте сақтау жадының аса қажеттілігімен байланысты. Бұл әртүрлі қабылдау жүйелерін қарастыру – лексиконның модульді-спецификалық компоненттерінің бар екендігін дәлелдеуі. Бұл есту немесе көру арқылы лексикон бірліктерін қабылдауын қарастырады.

М. Гарманның екінші сұрағына берген жауабы лексиконды түсіндіру үшін шешуші жол болып табылады. Ғалымның өзі лексиконда сөздердің семантикасын сөз формаларымен қатар бейнелеуге мүмкіндік беретін сөздердің мағыналары мен жалпы білім арасындағы әртүрлі байланыстар, қатынастардың болуын мойындайтын ұтымды көзқарасты дұрыс деп санайды.

В. Левелттің «Speaking: From intention to articulation» еңбегінде ділдік лексикон адамның сөйлеуінде және өз ойын жеткізуде басты рөл атқаратындығын тұжырымдаған болатын [8]. Бұл – декларативті түрде белгілі бір тілдің сөздік қоры. Яғни сөйлеуші өз пікірін білдіруде айтайын деген сөзіне сәйкес келетін лексикалық бірліктерді қолданады. В. Левелт ойды жеткізу барысында лексикон бірліктерінің мағынасы жеткізілетін хабарға сәйкес келетін ұғымдық шарттарды ұсынады.

Лексикалық бірлікте синтаксистік, морфологиялық және фонологиялық ақпарат бар. Алайда сөйлеушілер сөздің фонологиялық аспектісіне назар аудармай хабарлау схемасын жасайды. Сөздің осындай фонологиялық аспектісін назарға ілмей, синтаксистік тұлғасы бойынша сөйлеуші сөзінің жеткізілу алгоритмін лемма деп атайды [8]. Алайда леммаға берілген бұл анықтама оның табиғатына жеткіліксіз болып саналады. Өйткені сөздің фонологиялық аспектісінен басқа бөлімдердің бәрі леммаға енгендей әсер қалдырады. В. Левелт ділдік лексикондағы лексикалық бірліктердің құрылымын шартты түрде 4 бөлікке бөлінген дөңгелек түрінде бейнелейді де лексика, синтаксис, морфология және фонология салаларын көрсетеді. Ғалым дөңгелектің жоғарғы және төменгі жартысын бөлек алып, келесі кескінде бейнелейді. Алғашқы бөлігі синтаксис пен мағынаны, ал екінші бөлігінде морфология мен фонология салаларын қамтиды, сондай-ақ дөңгелектің бірінші бөлігі лемманы көрсетеді. Лемма оны пайдалану шарттарының концептуалды спецификациясына қатысты ақпаратты (прагматикалық және стилистикалық шарттарды қоса) және әртүрлі морфологиялық және синтаксистік сипаттамаларды қамтиды. Сонымен қатар лемма сөздің синтетикалық және аналитикалық түрлерін де қарастырады. Санадағы ойдың лексикалық бірлікпен алгоритмдік өңделуі туралы жалпы тіл білімінде алғаш рет пікір білдірген ғалымдардың бірі А. Байтұрсынұлы: «Сөз дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін мыналар керек:

- 1) сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну;
- 2) сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру;
- 3) сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орындастыру» [1].

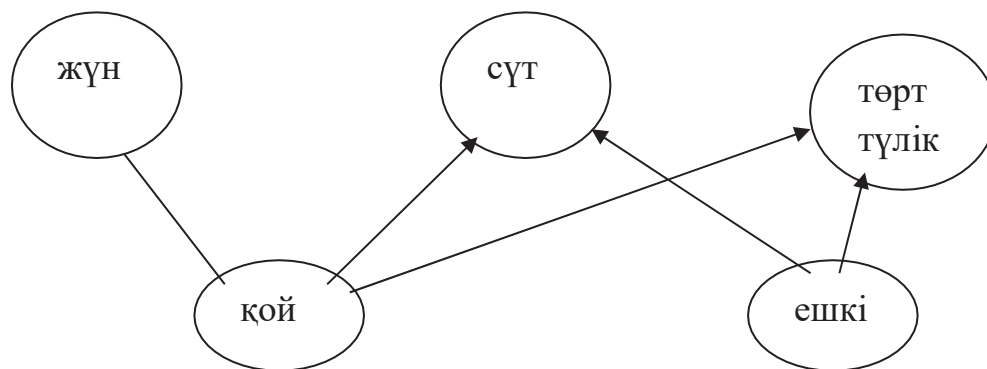
Ғалым кез келген адамның лексиконында ойын дұрыс жеткізуде сөзжасамды және сөздің мағынасының, формасының дұрыс түрленуін және оны дұрыс саптауын ділдік лексиконның басты тізбегі деп қарастырады.

В. Левелт лексикалық бірліктердің құрылымы жайлы теориялық түсініктерді «лексикон леммасы» және «морфо-фонологиялық формалардың лексиконы жайлы» деп атап, ділдік лексикон саласында қолданады. Әр леммаға сәйкес келетін түбір сөзден осы түбірлес сөздер сақталатын жерге нұсқау көрсетеді. Алайда ділдік лексикон бірліктері кез келген сөзді қабылдай беретін аралықтар емес. Керісінше лексикон ішкі құрылысы бойынша сөз арасында және сөз ішінде әртүрлі байланысы бар жалпы тіл білімінің ерекше саласы болып саналады.

Нәтижелер

Жоғарыдағы талқылаудың нәтижесінде лексикон бірліктері арасында екі байланыс бар екені анықталды. Олар: лексикон бірлігінің өзіне тән сипаттары және олардың ассоциативті ұғым болып келуі. Алғашқы аталған қатынас түріне сөз мағынасы, синтаксис, морфология және фонологиялық қасиеттері қарастырылады.

Сөздің лексикалық мағынасы бойынша сөз бірлігі мен оның антропоэзектік жүйесі яғни мағынасы жақын сөздер арасындағы байланыс айтылады. Бұл сөздердің барлығы мағынасы ұқсас сөздер болып, семантикалық ортаны құрайды. Мысалы: қасқыр – лексикалық бірлік, жыртқыш аңдар – мағынасы жақын сөз; арыстан – лексикалық бірлік, жыртқыш аңдар – мағынасы жақын сөз.

Сурет 1. Сызбада бір семантикалық топқа жататын лексикалық бірліктердің концептуалдық сипаты көрсетіледі.

Бұл – ділдік лексиконда сөздің функционалдық-динамикалық жүйе ретінде берілуі. Ғалым В. Левелт бұл жайында: «Ағаш» деген ұғымның жүз түрлі ағаш бейнесінен құрастырылмайтынын жеткізеді. Олай болатын болса, біздің тіліміздегі сөздер көлемі аз болар еді. Осындай көп пернелерді ықшамдап, оңайлату үшін сөз қолданылады, сондықтан ойымыз жинақталып, аз уақытта көп нәрсе түсінетін боламыз. Ойды өнімді қылатын сөз екен», - дейді [9]. Кестеде берілген төрт-түлік жануарларының бейнесін қосатын болсақ, ол ұғымның мәні ашылмайды. Себебі, қой төрт-түлік малдың бір түрі ретінде қарастырылады. Ал ұлттық танымымызда, яғни ділдік лексиконымызда ол «Үй жануарлары» немесе «Төрт-түлік жануарлары» семантикалық тобына жатады. Ғалым тіл арқылы ойдың жарыққа шығуын психологиямен байланысы арқылы көрсетеді. Жеке адамның сөйлеу әрекетіндегі мәселелерді ғалым қарастырып, сұрақ түрінде ұсынады: «Сөйлеу мәнері, қалай сөйлейді? Аз ба? Көп пе? Зауықты ма? Зауықсыз ба? Жылдам ба? Баяу ма? Тәптіштеп пе? Қысқа ма? Бір тегіс пе? Кібірттік пе? Тілге байлығы, ойлағанын үнемді, еркін айта ала ма? Жан толқындары сөзіне қандай рең береді? ...жазғандағы тілі, баяндағандағы тілі, қол сермесі, сөйлегендегі бет құбылысы» [9].

Ділдік лексиконның ерекшеліктері туралы идеялар М. Гарманның сөйлеуді түсіну процесімен, ал В. Левелтаның тұжырымы сөйлеудің даму процесімен байланысты. Кейін лексиконның тіл білімі саласындағы орны айқындала бастады.

XX ғасырдың екінші жартысында жүргізілген жалпы ғылыми пікірталастардың аясында лексиканы зерттеуші ғалымдар лексиконның жеке «модуль» ретінде қарастырылуы жайлы күрделі мәселені алға тартты. Біздің ойымызша, лексиконның модуль ретінде қарастырылуы – адамның санасындағы сөздік қорын тілдік құзыреттіліктің тәуелсіз құрамдас бөлігі ретінде түсіндірілуі. Сөзді есту, оқу, сөйлеу немесе жазуды қабылдауға арналған арнайы жеке лексикондардың арасында айырмашылықтар бар. Олар «лексикондық лемма» және «морфо-фонологиялық түр» деп аталады. Сондай-ақ бұл тізімді жалғастыру үшін адамның әртүрлі мақсатта сөйлеуіне арналған жеке-жеке лексикондармен жалғастыруға немесе бір ғана лексиконның дамуының сыртқы (вербальді есту, көру және вербальді емес есту, дәм сезу, суретті қарау сияқты әртүрлі әрекеттері) және ішкі (ниет және концепт) құрылымына тоқталуға болады. Қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым А. Байтұрсынұлы да XX ғасырдың басында адамның лексикалық бірлікті танып білуінде сөзді көру, есту арқылы графика-фонемалық түрде танудың маңызы зор екенін атап өтеді.

А. Байтұрсынұлы ділдік лексиконның мәні мен сөйлеу үдерісінің тығыз байланыста болатынын былай айтады: «Лебіз ашық мағыналы болуы үшін, айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болуы керек. Адам анық танитын нәрсесін ашық атайды да, көмескі танитын сөзін көмескі, күңгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін түсінеміз де, біреудің айтқан сөзін анық түсінбей, жорамалдап жорып, ұйғарып қана қоямыз» [1].

Бұлай келе ділдік лексиконның басты ережесі – тіл мен ой-сананың ұғымдық, диалектикалық бірлігі. Бұл саланың басты объектілерінің бірі – бала тілі. Ана сүтімен дарыған тілде тіл мен діл ұштасады. Баланың әлемді тануы осы сәттен бастау алады. Әрі қарай бала танымы кеңейіп, мектепке дейінгі кезеңде есту, көру және сөйлеу қабілеттері арқылы лексиконы қалыптасады. Кейін мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап, оқушы атанады да, лексиконының дамуы қарқынды жүзеге аса бастайды.

Мектепке бірінші келіп тұрған баланың тілін түзеу, дамыту жұмысын сөйлеуге үйретуден бастаған дұрыс жол болып саналады. Бала өзінің күнделікті өміріндегі көрген-білгенін бір-бірімен және мұғаліммен сөйлесу, әңгімелесу арқасында қорытып, бір жүйеге келтіре алады. Солай оның ой-өрісі кеңейеді.

Тіл дамыту жұмысы қалайша құрылу керек деген мәселеде мамандардың тоқталатыны да, жоспар нұсқауында да мына мәселелер: а) баланы дұрыс сөйлеуге дағдыландыру; ә) балаға қиын сөздердің мәндерін зерттеу, соған сүйене өз сөзін айту; б) сөздердің көтеріңкі екпінмен айтылу жағын зерттеу; в) сөзді бұзбай дұрыс, табиғи түрде айта білу техникасы.

Дұрыс сөйлеуге дағдыландыру деген – сөйлеуші өзін қалай ұстауы, сөйлегенде көзі қайда болуы, қимылы т.б. іс-әрекеттерін ескеру керек. Сонымен қатар сөйлегенде дем ала білу, сөз ортасында дем алып сөзді бұзбау сияқтыларға сақ болу тиіс. Дыбыстарды дұрыс айтуға қалай үйрету, бұл үшін артикуляция мәселесіне аса көңіл салу жөн.

Мектепке бірінші рет келген балалардың аз-көп сөздік қоры бар, өз ойларын, алған әсерлерін әншейінде өзінше айтып та бере алады. Бірақ мектеп оған жат, сондықтан ол қысылады, әншейіндегісіндей еркін сөйлей алмайды. Сол себепті тіл дамыту жұмыстарындағы бірінші міндет – балаларды әңгіме, сөзге тарту.

Бұлжөніндегіәңгімелердіңтақырыптарыбалаларғатаныс,олардыңтөңірегіндегілерден алынған, соған дәл келетін болу керек.

Мұндай тақырыптар табу қиын емес: балалардың ойындары, бақылау, балалардың өздерінің көрген-білгендері т.б. Анық, дұрыс жаңа дауыстап сөйлеуге үйрету сабағы мектепке жаңа келген балалардың әңгімелесу түрінде болмақ.

Ал тіл мүкістігі, мыңғырлап, міңгірлеп оқу (сөйлеу) сияқтыларды қою үшін дербес жаттығулар керек. Мысалы, «р» дыбысын «б» дыбысымен алмастырып айту сияқты кемшілікті жою үшін әлгі дыбыстардың өзгешеліктерін айтып түсіндіру, «ы» дыбысын

айтқанда ерін бір-бірінен қашықтап, тіл-тіске тірелетінін; «р»-ны айтқанда тілдің ұшы жиырылатынын көрсету керек. «З» мен «ш»-ны алмастырып айту сияқты кемшілікті жою үшін де, осы дыбыстардың дыбысталуын байқату жөн.

Балаларда қадалып, шашалып сөйлеу де болады. Бұл сияқты кемшілік сөйлегенде, қалай дем алуға үйренбегендіктен келеді. Сөйлесуші өзінің сөзінде кідіретін жерге дейін керекті ауаны жеткілікті етіп жинап алмайды да сөз ортасында тоқтап қалады, сондықтан оның сөзі де түсініксіз болады.

Мектеп босағасын бірінші рет аттаған балаға мектептегінің бәрі жаңа, жат болып көрінеді. Мектепке келгеннен кейін ол кейде бұрынғысынан да айырылып қалғандай болады – екі арада бір үзіліс пайда болады. Баланың күні, бұрынғыдай емес, сабақ кестесі қойылады. Оған үй жұмысы беріледі, мұны ол белгілі уақытта істеуі қажет.

Бастауыштың алғашқы сыныбында баланың жеке сөздік қорының яғни лексиконының молаюына әңгімелесудің пайдасы көп. Сонымен қатар морфология мен синтаксис жағы дұрысталады, сөзді дұрыс формасында қолдануға үйретеді; 3) ойды дұрыс, тәртібімен айтуға, айтылып тұрған ойларды жүйе-жүйесімен айыруға үйретеді.

Алғашқы кезде сөзді қалай құрастырудан гөрі, зерттеліп отырған затты, іс-амалды дұрыс ұғыну жағына көбірек зер салу қажет. Сөздерді айыра білу, қойылған мақсатқа орайластыру сияқты жұмыстар ілгері сатыдағы міндеттер.

Сөйлеуге үйретудің ең оңайы да, қолайлы да жолы сұрауларға берілетін қысқа жауаптар. Балалардың жауаптары қандай болу керек? Балалардан әрбір сұраққа толық жауап талап етуге болмайды.

Мектеп босағасын енді аттаған балалардың сөздік қорына лайықты сұрақ қойып, оған жауап беру түрі мынадай болуы мүмкін: «Атың кім?», «Асқар», «Нешедесің?», «Онда», «Үйің қайда?», «Ә. Молдағұлова көшесінде».

Балалардан толық жауап алу керек болса, былай сұрақ қойған дұрыс: «Ал енді өзің туралы бәрін айтып берші» атың кім, нешедесің, қайда тұрасың, тағы не айтқың келеді?» Ал жауабы мынадай болып шығуы мүмкін:

«Менің атым Асан. Жасым сегізде. Біздің үйіміз М. Мәметов көшесінде, 33-үйде, менің бір қарындасым бар. Әкем банкте, анам мектепте жұмыс істейді» т.б.

Бала басынан өткен оқиғасын, істеген ісін мұғалімнің қойған сұрағы және берген тапсырмасы арқылы жауап бере алады.

Ділдік лексиконды байытуда баланың сөздік қоры, ой-өрісі 2-сыныпта кеңейеді. Бұл жөнінде қолданылатын әдіс түрлерінің бірі – мәтінді оқып шыққаннан кейінгі сөйлету. Мұнда балалар қысқа әрі ірі басылған мақала, әңгімелерді ешқандай қиындықсыз оқып бере алады. Алғашқы кезде сұраққа жауап түрінде болса, бара-бара өздері айтып беретін болады.

Сондай-ақ әңгіменің сөз басын тапқызудың үлкен пайдасы мол, балалар оқығандарын ойлап, байқап, түсініп үйренеді, сөз болуға лайық, мәнді сөздерді ескеріп отырады, ойындағысын қысқа, бірақ мағыналы етіп айтуды дағдыландырады.

Ал жаттатуымыз керек шығармалар, көбінесе өлең болғанын дұрыс деп ойлаймыз. Бұған қойылатын шарттар – өлеңді жаттауды бастаудан бұрын бала, шығарманы әбден түсініп алсын, қысқа туынды болса, бірінші тұтас оқып шығып, содан кейін шумақ-шумағын оқып жаттасын; жаттағандарын алғашқы кезде әр күні қайталап, соңынан 3-4 күн өткізіп барып пысықтағаны дұрыс. Бала кезінде баланың есі өте жақсы дамыған. Ес болса ғана адам дұрыс ойлайды. Ойы терең, болып, неғұрлым бай болса, оқудың қай саласын болсын қалаған деңгейінде меңгере алады.

1-2-сыныптарда бастапқы кезеңде қысқа-қысқа өлеңдерді мұғалім айтып тұрғанда, оқушы оны бірден жаттап алады. Қиын сөздерді мұғалім түсіндіреді әрі дауыс ырғағына келтіріп оқып шығады. Мысалы Ы. Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылық!» өлеңін мұғалім оқығанын оқушы тыңдап отырады, оқып болған соң кітаптарды ашады, мұғалімнің сұрақтарына өлеңдегі сөздермен жауап береді.

М. Мұнда айтылған өлеңде не жайлы айтылған?

О. Ілім-білімге шақыру.

Сөйтіп өлең жаттауда мынадай жоспар қолданылады:

- 1) мұғалім оқушыларға таныс емес әрі түсініксіз сөздерді түсіндіреді;
- 2) мұғалім дауыс ырғағына келтіріп оқып шығады;
- 3) жеке картина, образдар түсіндіріледі;
- 4) балалар оқиды;
- 5) үйге оқуға беріледі;
- 6) жаттағандарын сыныпта айтып беру.

Бірінші, екінші оқу жылдарында бала дұрыс сөйлеуге үйренеді: баланың сөздік қоры молаяды, ойын дұрыс айтып беруге дағдыланады. Жазу сөзі екі сыныпта негізгі емес, тек дайындық орын ұстайды. 3-сыныптан бастап қана жазбаша тапсырмалар ауызша сөйлеумен қатар жүріп отырады.

Жазбаша өз ойыңды сауатты жеткізу 3-4-сыныптарда оқушының ауызекі құрастырған сөздерін жазу түрінде болады. Оқушылар тек жеке сөздерді жазуға ұмтылады, ойындағыларын тиянақты сөйлем түрінде жазуға дағдылануы тиіс.

Жеке сөздерден сөйлем құрастырып жазу жұмысы 2-сыныптан басталады. Жеке сөз сөйлем ішінен алынады: қысқа сөйлем әңгімеден алынып, ішіндегі жеке сөйлемдері бөлек қаралады.

Бастауыш мектептің жазу жұмыстарында оқушыларды ойдан шығарып жазуға, эссеге, жаңа мазмұндамаға үйрету мектеп тәжірибесінде бар. Бала өзінің көрген-білгенін жазады және бұл оның шығармашылық жұмысы болып табылады. Егер ол дайын мәтіндегі я біреудің айтқанын өз сөзімен жазатын болса бұл мазмұндама болады. Алайда соңғы жылдары мектеп бағдарламасынан мазмұндаманы алып тастаған. Қысқа да нұсқа жазылатын, ойды дәйектеп жеткізуге үлкен әсерін беретін эссе мектептерде қарқынды қолданылады. Белгілі бір сұраққа толық жауап бермей, сол мәселе жайлы өз пікірін білдіріп, болмысты дұрыс және дәл ұға білуге тырысады. Ақпаратты сауатты жеткізу қабілеті өте жақсы дамиды.

Тіл дамытудан көзделетін мақсат – балаларды, өз ойларын сауатты әрі әдеби түрде дұрыс айтып беруге үйрету. Бір ойды дұрыс, дәл етіп жазу – сол ой іргесі анық, дұрыс болып ұғынуына байланысты нәрсе. Егер ойлаушы маңайындағыны, болмысты дәл ұғып көре алатын болса ғана ой іргесі анық, ұғынықты құралады. Балалар болмысты, маңайындағыны өз көзімен өмірде байқайтын және сезетін болса өз ойын да дұрыс айта алмақ.

Ал енді баланың сөз құрауының дұрыс әрі әдемі болып шығуы оның сөздік қорымен және сол сөздердің мағынасын ұғу дәрежесімен байланысты. Кейде бала ойлаған ойын түсінікті етіп айтып, не жазып білдіруге сөз таба алмай сасқалақтап қалады. Семантикалық жадында бар сөздердің бір сыпырасының мағынасы оған бұлыңғыр, сондықтан кейбір сөздерді ол орынсыз қолданады. Сондықтан лексиконның сапалы қалыптасуының бірінші сатысы – балалардың сөздік қорын молайту және сол сөздердің мәнін ашудан, дәлелдеуден басталады.

Қорытынды

Ділдік сана – адамзаттың көп уақыт бойы зерттелген, жинақталған рухани қазынасының бірі. Діі – адамның саналылығы мен бейсаналылығының негізінде қалыптасқан құбылыс болып табылады. Ділдің лексиконның көрініс табуы – қазақ тіл білімінің зерттеуіндегі маңызды тақырыптардың біріне жатады. Бұл зерттеу жұмысымызда тіл мен психологияның байланысының берік екенін көрсеткен ділдік лексиконның лексика-семантикалық, синтаксистік, морфологиялық салаларының арақатынасы қарастырылады. Бұл тұжырымдар бала санасына тілі шыққан сәттен бастап жүзеге аса бастайды. Ал мектептегі кіші буыннан бастап білім алып жатқан оқушылар үшін ділдік лексиконның дамуындағы маңызды әрі жауапкершілігі мол әрекет болып саналады. Бастауыш мектебінде оқитын баланың ой-санасының кеңеюі тұрақты, үздіксіз түрде әлемді тануымен байланысты

екені және ділдік лексикондарының берілу жолдарының әдіс-тәсілдері келешекте кеңірек зерттеледі, өз жалғасын табады деген үміттеміз. Әрине, бұл турасында бағытымыз бен ұсынып отырған пікірлеріміз, айтпақ болған ойларымыз әлі де терең ізденістерді, нақты фактілерді талап еткенімен, өз алдына белгілі мақсат-мүдде қоя білді деп тұжырымдай аламыз. Ең бастысы, лексиконның сөз үдерісінде көрініс табуы санамыздағы кезеңдерден өткенде ғана анық, дәл, ұғынықты әрі табиғаты мәнді болатынын талдап шығуға ұмтылдық.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984. – 398 с.
3. Колесов В.В. Язык и ментальность / В.В. Колесов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.
4. Қазақ тіліндегі ділдік лексиконның берілу жолдары: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. 10.02.02 мамандығы бойынша / Кенжеғалиев, Саян Ақылжанұлы. – Астана : [Б. ж.], 2009. - 30 б.
5. Копыленко М.М. О различиях между производством, порождением и синтезом речи / М.М. Копыленко // Психолингвистические проблемы владения и овладения языком. – М., 1969. – С. 97–103.
6. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Ред. Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич; Акад. наук СССР, Отд-ние лит. и яз., Комис. по истории филол. наук. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1974. – 427, [1] с. : 1 л. портр. – Библиогр.: с. 413-418.
7. Garman M. Psycholinguistics. Cambridge Environmental Chemistry Series Cambridge textbooks in linguistics. Textbooks in Linguistics: Cambridge University Press, 1990.
8. Levelt W.J.M. Speaking: From intention to articulation. – Cambridge, MA: The MIT Press, 1993 (1989). [Электр. ресурс]: <https://hdl.handle.net/2027/heb08442.0001.001> (қаралған күні: 20.05.2023).
9. Аймауытұлы Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 312 б.
10. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистические исследование. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1990. – 205 с.

Д.К. Бергібаева, С.А. Кенжеғалиев

Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова
Караганда, Казахстан

Способы передачи ментального лексикона

Аннотация. В настоящее время в области общего языкознания основной акцент сделан на рассмотрении вопроса ментального лексикона наряду с понятием языка. Одной из ключевых причин этого подхода является тесная взаимосвязь прошлого и настоящего ситуаций людей, использующих язык, и их ментальной индивидуальности. Детально рассматриваются вербально-смысловые, когнитивные и прагматические способы удержания слов в сознании человека и получения информации о формировании языкового словаря личности и особенностях его развития. Объясняются такие понятия, как воспроизведение слова человеком, его принятие от другого человека, понимание и сохранение моральных единиц в сознании.

В данной статье также проведен обзор этапов становления и развития достижений в области психолингвистики до возникновения вопроса о ментальной лексике. Описана их актуальность в современном обществе. Руководствуясь анализом всесторонне представленных выводов о ментальной лексике, а также ориентируясь на исследования ряда мировых ученых в области ментальной лексики, определена роль ментального лексикона в казахском языкознании. На основе анализа предыдущих работ и исследований в данном направлении, в нашем исследовании обобщен новый аспект ментального лексикона - формирование речи детей в начальной школе.

Ключевые слова: ментальный лексикон, психолингвистика, лексика, культура речи, образ мышления, семантическая группа, концепт.

D.K. Bergibaeva, S.A. Kenzhegaliev

Karagandy State university named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

Ways of transferring mental lexicon

Abstract. The current mainstream position in the field of general linguistics is to consider the issue of the mental lexicon alongside the concept of language. One of the main reasons for this is that the past and present situations of language-using individuals are closely intertwined with mental individuality. The verbal-semantic, cognitive, as well as pragmatic ways of retaining words in human consciousness and obtaining information about the formation of a person's linguistic vocabulary and the peculiarities of its development are considered in detail. Concepts such as the reproduction of a word by a person, its acceptance from another person, understanding, and the retention of moral units in consciousness are explained.

This article comprehensively reviews the stages of formation and development in psycholinguistics before the emergence of the mental lexicon issue. It describes their relevance in modern society, guided by an analysis of conclusively stated findings about the mental lexicon. The focus is also on the research conducted by several world-renowned scientists in the field of mental lexicon, defining its role in Kazakh linguistics. Drawing on the analysis of previous works and research in this direction, our study summarizes a new aspect of the mental lexicon - the formation of children's speech in elementary school.

Keywords: mental lexicon, psycholinguistics, lexicon, speech culture, way of thinking, semantic group, concept.

References

1. Baitursynov A. Adebiet tanytqysh. Zertteu men olender. – Almaty: Atamura, 2003.– 208 b.
2. Von Gumböldt V. Izbrannye trudy po iazykoznaniiu. – Moskva: Progres, 1984. 398 s.
3. Slobin D. Psycholinguistics. Glenview, IL etc.: Scott, Foresman and Co, 1971.
4. Kolesov V.V. Jazyk i mental'nost' / V.V. Kolesov. – SPb.: Peterburgskoevostokovedenie, 2004. – 240 s.
5. Kazak tilindegi dildik leksikonyn berilu zholdary : Filologija gylymdarynyn kandidaty gylimi darezhesin alu ushin dajyndalghan diss. avtoreferaty. 10.02.02 mamandygy bojnynsha / Kenzhegaliev, Sajan Akylzhanuly ... – Astana : [B. zh.], 2009. - 30 b.
6. Kopylenko, M.M. (1969). O razlichiiakh mezhdou proizvodstvom, porozhdeniem i sintezom rechi [On the differences between production, generation and synthesis of speech] // Psikholingvistichekije problemy vladeniia i ovladeniia yazykom — Psycholinguistic problems of language proficiency and mastery. Moscow.
7. Scherba L. V. Yazykovaya sistema i rechevaja deyatel'nost' / Red. L. R. Zinder, M.I. Matusевич; Akad. nauk SSSR, Otd-nie lit. i jaz., Komis. po istorii filol. nauk. — L. : Nauka. Leningr. otd-nie, 1974. — P. 413-418.
8. Garman M. Psycholinguistics. Cambridge Environmental Chemistry Series Cambridge textbooks in linguistics. Textbooks in Linguistics: Cambridge University Press, 1990.
9. Levelt W.J.M. Speaking: From intention to articulation. Cambridge, MA: The MIT Press, 1993 (1989). Available at: <https://hdl.handle.net/2027/heb08442.0001.001> (accessed: 20.05.2023).
10. Aimauytuly J. Psihologija. – Almaty: Rauan, 1995. – 312 b.
11. Zalevskaia A.A. Slovo v leksikone cheloveka: Psiholingvistichekije issledovanie Voronej: İzd-vo Voron. un-ta, 1990. – 205 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Бергібаева Д.Қ. – PhD докторанты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Кенжеғалиев С.А. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Бергібаева Д.К. – PhD докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан.

Кенжеғалиев С.А. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Bergibaeva D.K. – PhD student, E.A. Buketov Karagandy State University, Karaganda, Kazakhstan.

Kenzhegalyev S.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, E.A. Buketov Karagandy State University, Karaganda, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Жазушы Кемел Тоқаевтың сөз қолданысы («Солдат соғысқа кетті» романы бойынша)

Аңдатпа. Мақалада детектив жанрындағы көркем шығармалардың тілі, стилистикасы зерттеледі. Зерттеу нысанына қазақ әдебиетінде осы жанрда алғаш шығармалар жазған Кемел Тоқаевтың шығармашылығы, оның ішінде «Солдат соғысқа кетті» романы алынады.

Жазушының шытырман хикаялы проза жанрында жазылған шығармалары қазақ әдебиетінде үлкен орын алады.

Мақала **мақсаты** – қазақ детектив жанрындағы тілдік-стильдік ерекшеліктерді анықтау. Осыған орай синонимдердің, антонимдердің, теңеулердің, метафоралар мен эпитеттердің қолданысын талдау **міндеттері** қойылды.

Сонымен бірге «Солдат соғысқа кетті» романындағы антонимдердің, синонимдердің түрлері, қолданысы, қызметі, эмоционалды-экспрессивті рөлі талданады.

Теңеу, метафора, эпитет сияқты троптардың мәтіндегі қолданыстары сипатталып, олардың көркемдік қызметі, жасалу тәсілдері айқындалады.

Тілдік айғақтар контекст құрамында беріліп, олардың мәні, мағынасы контекст арқылы ашылып көрсетіледі.

Детективтік романдар мәтіндегі синонимдердің, антонимдердің, эпитеттердің және метафоралардың шиеленіс атмосферасын құрудағы, сюжеттік дамудағы және кейіпкерлерге мінездеме берудегі рөлін анықтау мақсатында талдау жасалады. Зерттеу стилистикалық талдау әдістеріне негізделген және детектив жанрына тән интрига мен жұмбақ әсерге жету үшін автор қолданатын нақты тілдік әдістерге назар аударылады. Зерттеу нәтижелері детективтік шығармалардың лингвистикалық сипатының ерекшеліктерін және олардың оқырман қабылдауына әсерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: детектив жанры, тілдік-стильдік қолданыстар, синоним, антоним, теңеу, метафора, эпитет.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-55-67>

Түсті: 13.10.2023; Жөнделді: 13.03.2024; Мақұлданды: 9.04.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Функционалдык стильдердің бір тармағы – көркем әдебиет тілін зерттеуде әңгіме негізінен екі түрлі проблема төңірегінде болады. Олар: 1) жалпы ұлттық әдеби тілдің даму барысындағы көркем әдебиет тілінің орны, 2) жеке жазушылардың сөз мәнері (даралық стилі). Бұларды тағы екі түрлі тұрғыдан қарастыруға тура келеді: бірі – шеберлік, екіншісі – нормалылық тұрғысы. Ашып айтсақ, біріншісі – көркем әдебиет тілін, яғни «поэтикалық сөзді» стилистика объектісі ретінде қарастыру. Көркем шығармалар тілін стилистика

объектісі етіп зерттеуде жазушының эстетикалық талаптарды өтеу шеберлігі, яғни қалам иесінің қолтаңбасы, сөз өрнегі (мәнері) талданады [1].

Көркем шығарма тілін зерттеудің теориялық негіздері Е. Жанпейісовтің «Қазақ прозасының тілі» (1968), Р. Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі» (1968), З. Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздері» (1970), «Сөз өнері» (1992), Б. Ыбырайымовтың «Көркемдік көкжиегі» (1982), Б. Шалабаевтың «Қазақ көркем прозасының тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері» (1987), «Көркем проза тілі» (1994), С. Асылбекұлының «Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы» (1997), Б. Майтановтың «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі» (1982), Х. Кәрімовтің «Қанатты тіл» (1995), М. Серғалиевтің «Көркем әдебиет тілі» (1995) сынды еңбектерінде айқындалып, осы күнге дейін көптеген қазақ ақын-жазушыларының тілі талданды. Олардың қатарында Р. Сыздықтың «Сөз құдіреті», «Абайдың сөз өрнегі», К. Есіркепованың «1960-1980 жылдардағы әйел ақындар поэзиясының тілі», М. Нұрғалиеваның «Тарихи романдардағы лексикалық синонимдер», Қ. Есенованың «Ә. Кекілбаев шығармаларындағы жергілікті атаулардың лингвомәдени сипаты», М. Әбікеновтің «Сафуан Шаймерденов прозасы тілінің көркемдік ерекшеліктері», т.б. көптеген зерттеулер бар. Алайда детектив жанрында жазылған шығармалардың көркемдік тілі бүгінге дейін зерттеу нысанына алынған жоқ. Детективтік прозаның көркем прозаның басқа түрлеріне қарағанда өзіндік тіл қолданысы бар, өзіндік мәтінтүзімдік ерекшеліктері бар жанр екені әлі күнге дейін қарастырылған жоқ. Бұл ретте қазақ әдебиетіндегі осы жанрдың қалыптасып, дамуына үлкен үлес қосқан К. Тоқаев шығармаларының тілін зерттеу өзекті саналады. Қазақ детективті прозасында өзіндік лексикалық құрам, оның жұмсалымы төңірегінде ерекшеліктерді тауып бағалау маңызды. Сондықтан К. Тоқаевтың шығармаларындағы тілдік және стильдік ерекшеліктерді анықтай отырып, криминалистика дискурсында қолданылған арнаулы тілдік бірліктерді, троптарды, фигураларды анықтаудың маңызы зор.

Әдіснама

Зерттеу әдісі ретінде, негізінен, сипаттамалы әдіс қолданылды. Зерттеу нысаны көркем мәтін болғандықтан стилистикалық талдау, семантикалық талдау амалдары қолданылды. Тілдік айғақтарды сипаттау үшін контекст ескеріліп отырды.

Зерттеуге материал ретінде жазушы Кемел Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» романының (Астана: «Елорда» баспасы, 2000. – 237 бет) мәтіні алынды.

Нәтижелер мен талқылау

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы қазіргі заманғы детективтік романның универсумы, көбінесе шектеулі сюжеттік қозғалыстармен сипатталады, мәдениеттің құранды бейнесін, өмірлік трафареттерді, стилистикалық келіспеушіліктерді қамтиды [2]. Мұның бәрі интермәтінділікке түзіліп, ерекше лексикамен көрініс табады.

Детективтік шығарма жазушылардың назарын әдеби экспериментке аударады: ол тарихи, психологиялық, әлеуметтік, шытырман оқиғалы романдар сияқты әртүрлі баяндау жанрларының элементтерін, сондай-ақ интермәтінділіктің әртүрлі әдістерін біріктіріп, синтездей алады [3; 66].

К. Тоқаевтың соғыс сұрапылын шынайы бейнелеген ірі туындыларының бірі – «Солдат соғысқа кетті» романы. Тарихи роман көріністердің еш боямасыз, шынайы, әдеби көркем тілмен суреттелетіндігімен ерекшеленеді. Өмір мен өлімнің айқасын көріп, күн сайын ажалмен бетпе-бет келген жауынгер-жазушы сұрапыл соғыстың көріністерін асқан шынайылықпен, ерекше шеберлікпен сипаттайды. Шығарманың тілі жеңіл, стилі айқын.

Көркем әдебиет тілі – кең планды проблема. Оған стильдік ізденістер тұрғысынан келіп, өнер ескерткіші ретіндегі көркем шығарманың тілдік болмыстың талдау мен сол ескерткішті тұрғызушының, яғни жазушының шеберлігін танып білу де жатады [1].

Әдетте тіл – адамдардың бір-бірімен жасайтын қатынас құралы болып табылады дейміз де, оның осы қызметін көбірек сөз етеміз. Ал тіл – сонымен қатар эстетикалық құрал,

көркем дүние құралы. Тілдің бұл екі қызметі – бір-бірімен тоғыспайтын екі бөлек нәрсе емес. Керісінше, тілдің поэтикалық қызметі коммуникативтік (қатынас құралы ретіндегі) қызметіне негізделеді, сонымен қатар ол тілдік тәсілдердің өнерге тән эстетикалық және әлеуметтік-тарихи заңдылықтарға бағынған жаңа әлемін жасайды [4].

Көркемдік әр алуан амалмен жүзеге асады. Көркемдік, әрине, тек сыртқы әсемдік емес. Сыртқы әсемдік деп тұрғанымыз – образды сөздердің: эпитеттер мен метафоралардың, ұтымты теңеулердің, арнаулы поэтизмдердің қолданылуы. Сонымен қатар көркемдік дегеніміз сыртқы (тілдік) көрінісі жоқ сәттерде де жүзеге асып жатады. Айталық, синонимдерді таңдауда олардың сол текске алынған қатары пәлендей экспрессивті немесе көріне поэтизм болмауы да мүмкін, бірақ белгілі бір стильдік мақсатпен келгенде, синонимдердің дәл сол таңдалған варианты ұтымды болып табылады [5; 88].

К. Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» романындағы тілдік-стильдік ерекшеліктерді зерттегенде жазушының синоним сөздерді жарыстыра қолдануы айрықша көрінеді.

Тілдегі синонимдер – сөз қорының асыл қазынасы. Синоним сөздер – кез келген тілдің қаншалықты дамығанын, оның оралымдығын көрсететін сөз байлығының құнарлы бір саласы. Сонымен қатар ол әр халықтың ұлттық ерекшелігін де танытады. Сөз логикалық дәлдігімен, ойлаған ойдың реңктерін өз бояуымен нақтылы көрсете алса ғана мәнерлік сипатқа ие болады [6; 7].

Синонимдерді келістіріп, қиюластырып қолдану үлкен шеберлікті қажет етеді. Бұл ретте К. Тоқаевтың қабаттасқан синонимдерді қолданудың шебері екенін айтуға болады. Бұл тәсіл арқылы қаламгер айтар ойын дәлдей, нақтылай түсуді мақсат етеді. Мысалы: *Жүздерінде бір түрлі аяныш, мүсіркеу, уайым белгісі бар. Садақа, құдайы беріп тұрғандай көрінді. Кейін, түр-түсін ұмытқан жоқсың ба? Бәлімшедегі білгір, білімді адам сол. Қатты ынтығып, көруге құмартып жүрем де, сал оқыс мінезін көрсем тез айнитынмын. Бәрі алдамшы, зұлым, жауыз боп көрінеді. Үркіп, қорыққан солдаттар енді қарсы қайрат жасай алмайды дей ме, тым еркінсіп алған. Олардың мақтауын, қолнаштауын күткендей «Ну, жігітім, қалай ойлайсың!» - деп күліп түртіп қояды. Батыр дегенің о жар, ұрма келеді. Власовтың ерлігін естігелі бері ефрейтор Демин ерекше қошемет, бейіл көрсетіп жүрген. Власов Мұхамедтің сөзін естігенде үрейі ұшып, қатты қорқып кеткен. Мұхамедтің сағын сындырып, жанып, жасытып алмақ боп: «Әй, сен сволочь, не оттап тұрсың! Кімді өтірікші қылмақсың! Тағы да аузыңды ашып көрші, табанда атып тастаймын! Құртып жіберем!» - деп жұлқына кеп жағасына жармасты. Күйреп, құрып, өшіп кетесің!*

Мұндағы синонимдер бір-біріне сайма-сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысында өзіне тән мағыналық реңкі бар, ұқсас мағыналы сөздер болғандықтан, олардың қолданысы шығармада ерекше орын алады. К. Тоқаев оларды бір сөйлемде қатар келтіріп, сөз мағынасын бірте-бірте күшейту немесе әлсірету арқылы оның экспрессиясын арттырады. Мысалы, «Күйреп, құрып, өшіп кетесің!» деген сөйлемде қирау мен күйреу деген синонимдік қатардан жазушы екіншісін алады. Себебі қирауға қарағанда күйреудің экспрессиясы күшті.

Қира – ет. 1. Шағылу, шытынау, сыну. 2. Күл-талқан болу, бұзылу, күйреу. 3. ауыс. Құру, жойылу, заманы өту. 4. Үгіліп-мүжілу. 5. ауыс. Қырылу, өлу. 6. ауыс. Құлау, шетінен құлай бастау, қисаю. 7. ауыс. Еңсесі түсу, тауы шағылу.

Күйре – ет. 1. Қирау, құлау, бұзылу. 2. ауыс. Құру, жойылу [7]. Екі сөздің семантикасы бірдей болғанымен, экспрессиясы әр түрлі. Себебі қирау дегенде сыну, бұзылу ойға оралып әрі қайта қалпына келтіруге болатын дүние елестейді. Ал күйреу дегенде әбден күл-талқаны шыққан, қайта орнына келмейтін дүние елестейді. Сондықтан автор осы сөзді таңдау арқылы ашулы кейіпкерінің сөзіне экспрессиясы басым сөзді таңдап, оған құру, өшу етістіктерін қосып, айтпақ ойын одан әрі күшейте, нықтай түседі.

«Мұндай топас, бітеу кеуде, білгішсінген тағы немерлерге осылай қатты айтып, зекіп қой» деген сөйлемде автор іске шорқақ, икемсіз, қабілетсіз адамды сипаттау үшін ақымақ немесе надан сөздерін емес, топас, бітеу кеуде, білгішсінген тағы неме сөздерін таңдайды. Икемсізге қарағанда топастың, ақымаққа қарағанда бітеу кеуденің реңкі басым. Бұнымен шектелмей,

надан, мешеу кейіпкерін *тағы неме* деп, одан әрі шегелей түседі. Егер білгішсінген тағы адамдар десе, адамдардың немелерге қарағанда экспрессиясы төмен болар еді. Немені таңдау арқылы автор адамды жақтырмау, қомсыну көзқарасын нақты білдіріп тұр.

«Синонимдер – тіл байлығы» дегенде бір сөздердің жеке тұрғандағы жай тізбегі деп түсінбейміз, солардың кең қолданысқа түсіп, көңілдегі көрікті ойды мүлтіксіз шебер жеткізудегі мәнді қызметін айтамыз [5; 6].

Синонимика дегеніміз – бұл сөз жағалаудың шексіз мүмкіншіліктерінің айналымы. Мұнымен жазушы біткеннің барлығы да басын қатырып, сөз мехнатын шектіретін құрал [6;10].

Бұл ретте К. Тоқаев синонимдерді тек сөзді көбейту үшін емес, зор талғаммен, жауапкершілікпен қолданғанын байқаймыз: *Қазір де тұншыға, булығы жөтеліп, демі бітіп бара жатқандай кеудесін алақанымен басып бүгіле түсті*. Бұл жерде тұншығу мен булығы сөздері бірінің орнына бірі жүре беретіндіктен біреуін қолданса да болмас па еді деген сұрақ туындайды. Дегенмен екі сөздің арасындағы сәл ғана мағыналық айырмашылықты автор орынды ескеріп, ұтымды қолдана білген. «Табиғатта бір-бірінен айнымайтын ағаш жапырақтары болмайды. Сол тәрізді тілдегі сөздер де бір-бірімен теңбе-тең, айнығысыз, нақ бірдей ұшыраса бермейді. Әрбір сөздің қалайда белгілі бір ерекшелігі болады», - деген пікір осыны растайды [6;10].

Жазушы экспрессивті-эмоционалдық мәні бар сөздерден жасалған синонимдерді емін-еркін пайдаланады: *Тікенек, ілме сөзіңе тойып біттім! Мұндай топас, бітеу кеуде, білгішсінген тағы немелерге осылай қатты айтып, зекіп қой*.

Енді бірде синонимдік қатардағы сөздер мағыналық жағынан бірте-бірте үдеп, үстемеленіп, градациялық тәсілмен өрбіп отырады: *Ылжырап, езіліп пісіпті. Соңғы тыныста, дем бітер шақта көгілдір аспанға, қалқыған әдемі айға тағы бір қарағысы келді*.

Қазақ тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарлардың молшылығы жағынан да өте бай. К. Тоқаев синонимдік қатарларды шығарманың өне бойында молынан қолданады. Оны шығарма мәтінінен жинақталған мына мысалдардан көруге болады: *тоқмейілдік – масайраушылық, зыту – безу, мазалау – әбігерлеу, ажарлы – кескінді, зәрлі – улы, ыдырау – сейілу, борбас- босаң, тосқауыл – бөгет, момын – жуас, ержету – есею, шындық – ақиқат, қорқыныш – үрей, сүйеніш – тірек, кекету – кеміту, атақ – мансап, озбырлық – жауыздық, шуылдау – жамырау, асығыс – қарбалас, әрі-сәрі – күпті, сөну – өшу, жорық – шабуыл, тітіркену – тұншығу, ширақ – тың, тозаңдату – шаңдату, мұқату – табалау, өриіл – өжет, т.б.* Шығармада тек екі сөзден тұратын синонимдік қатарлар ғана емес, сонымен қатар үш, төрт, бес, алты сөзден тұратын синонимдік қатарлар да көрініс тапқан: *сырқат – ауру – кесел, күту – зарығу – ынтығу, қызғаныш – күншілдік – іштарлық, ынтызарлық – аңсау – құмарлық, жазғыру – сөгу – кінәнау, ынтымақтастыру – достастыру – біріктіру, былышылдау – бұлкілдеу – былжырау – көку, ширақ – тың – тындырымды, білгіш – білгір – білімді – білімдар, қанқұмар – қан ішкіш – кісі өлтіргіш – қанішер – қаскөй, шаршау – болдыру – қажу – жүйкелеу – қалжырау – діңкелеу, т.б.*

Жазушы тіліндегі синонимдер саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарлардың молшылығы жағынан да өте бай. Бір ұғымды білдіру үшін кейде он шақты синоним сөз қолданады. Шебер қолданылған синонимдер белгілі бір ойды сегіз саққа жүгіртіп, тілді соншалықты оралымды етеді. Автор жеткізбек болған ойын синонимдер арқылы дәл, нақты әрі көркем етіп жеткізеді.

Синонимдік қатарды автор белгілі бір ұғымды түрлі белгілермен жан-жақты сипаттап көрсету үшін шебер қолданады. Мысалы екі сөзден тұратын мына синонимдік қатарларда қолданылған синонимдер бір-бірінің мағынасын толықтырып тұрады: *Соншама көп бейнет, азаптен қазылған окопқа бір түнемей кетіп барамыз. Тілектес, ниеттес кісің деп біл*.

Ал үш сөзден тұратын синонимдік қатарлардағы синонимдердің біріндегі кемшін мағыналық, стильдік реңк басқаларынан табылып, бүтін бір ұғымды әр түрлі белгілермен жан-жақты алып көрсетеді: *Аялдаған жердің бәрінде аз да болса жау көзінен тығылатын, жасырынатын, бүркейтін пана керек. Сұмпайы да, сұмырайы да, жұғымсызы да сен. Біржола*

жер бетінен өшіріп, құртып, шаныштып тастаймыз, - деп бөлімшенің машинаға отыруын талап етті. «Түптеп келгенде, бірінің қызметін бірі мүлтіксіз атқаратын синонимдер әсте болмайды. Синонимдік қатардың әрқайсысы бір ұғымның мәнін толық жеткізе алады деп мойындаудың өзі бір ғана тілде екі бірдей тілдің қаз-қатар өмір сүруін мойындаумен бара-бар» деген пікір осы ойымызды дәлелдей түседі [6;10].

К. Тоқаев тілдегі жалпыхалықтық синонимдерден бөлек, өз жанынан құраған синоним сөздерді де пайдаланады. Бұл тәсіл парафраза тәсіліне жақын. Мәселен:

1) **Жетімхана** – жетімдер үйі: **Жетімхана** әке-шешесі барларды ұстамайды (16-б.). Автор бұл сөзбен қатар жалпы қолданыстағы балалар үйін де, жетімдер үйін де қолданады: **Біздің балалар үйінде** Мырзахмет дейтін бала өлең жазатын. **Жетімхана** жуығырақта жібере қоймайтын болған соң Қасым ақыл айтты: «**Жетімдер үйі** нан береді екен. Екеуімізге берген нанның біреуін жеп, екінші үзімін Бибігүлге қалдырайық. Нанды көп жинап алған соң жетімханадан қашып кетеміз», - деді.

2) **Кеселді** – ауру адам: Соның жас терісіне **кеселдіні** орап отырып құрақұртпен арбасам. Молда **ауруды** қалай жазады екен деп мен құмартамын.

3) **Құмаршаң** – әуесқой: Сондай көңілді, әуесқой, **құмаршаң** жігіт еді.

4) **Мәслихаттасу** – ақылдасу, кеңесу: Біраз жүріп барып, танкке қарап үйіріліп тұра қалды. Мәслихаттасқан секілді.

К. Тоқаев синонимдердің стильдік мүмкіншіліктерін кеңінен қолданады. Бұл ретте жазушы синонимдерді қосарлап, қабаттап, қос сөзге айналдырып жібереді. Мысалы, **Бүкіл батальонға тараған лақап-дақпыртты** теріске шығару оңай емес. **Лейтенант Коршуновтың шүбә-күдігі** дәл келді. **Көз тоқтатарлық бұта-бұдыры**, қалқайған **тал-қылтаңы** жоқ кең жазықтың ортасында бұйралана кең арнамен созылып жатыр. **Шинельдері сатала-сатбақ** кір. **Омыртқаға жете сөніп-өшіп** барып тиген салмақты осколканың дерті сыз берді ме, Мұхамед біраз тыныш жатып, есін жиганда Чумаков бөлімшедегі бар жаңалықты шапшаң айтып шыққан. Екі синоним сөз қосарланып қолданылғанда олардың бұрынғы жеке мағыналары абстракцияланып, (яғни жалпыға айналып), білдіретін ұғымның көлемі кеңейеді. Мұндағы күрделі ұғым екі сөздің дара мағыналарының жиынтығынан шығады [6; 8].

Мұндай тәсіл М.Әуезов сынды жазушылардың да шығармаларында кеңінен кездеседі. Мәселен, «**Мұңлы кемпірдің шер-уайыммен сарғайған жүзі**» (Оқыған азамат); «**Өзен кейде тура ағып, кейде иіріліп, бұраң-шимай жасайды**» (Қыр суреттері); «**Бірен-сараны болмаса, үлгі болатын үлкен рольдердің барлығы – пьесаларының негізгі арқауы болған рольдер. Сондықтан әрқайсысын ойнағанда Елубай сол кейіпкерлерінің дәуірін, дәуіріне лайық мінез-қылықтарын, әдет-салтын беретіндей болу керек**». Р.Сыздық оларды авторлық орфограммалық немесе графикалық қос сөздер деп таниды [5]. Осылайша К. Тоқаев тілдегі синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та ұтымды қолданады.

«Солдат соғысқа кетті» шығармасында синонимдер тек жекелеген сөздерден ғана емес, фразалық тіркестерден де кездеседі. Көңілдегі көрікті ойды сөзбен кестелеп айтып беру үшін фразалық тіркестер де тілде орасан қызмет атқарады. Мысалы: **терең – кісі бойламайды; адам айтса нанғысыз – тірі пенде иланбас, қорқақ – сужүрек, түңілу – күдер үзу, қиядағаны қияннан шалатын – қиырдағыны қиналмай шалып түсетін, қадалу – түйындай шүйлігу, қалжырау – діңкесу құру, мұқату – етекпен шалу, т.б.**

Қазақ тілінде мағыналас екі сөз қатар келіп, алдыңғысы соңғысын анықтап, мағынасын күшейтеді. Мұндай сөз қолданысын тіл білімінде плеоназм дейді [6; 9]. Жазушы К. Тоқаев шығармаларында осы тәсіл де біршама қолданылады. Мысалы: **құлаққа ұрған танадай тым-тырыс, қандатып жойып тастау, қиырдағыны қиналмай шалып түсетін алғыр, борбиган борбас, т.б.** Синонимдерді жекелеп жұмсаудан гөрі плеонастикалық тәсілмен жұптап қолдану әлдеқайда мәнерлі болып ұғынылады. Мысалы, алғыр жігіт дегеннен гөрі қиырдағыны қиналмай шалып түсетін алғыр жігіт деп айту әлдеқайда күштірек мән туғызады.

К. Тоқаев синонимдерді қолданғанда, әсіресе, экспрессивті сөздерді аса ұтымды пайдаланады. Мұндай сөздерде семантикалық мағынамен қатар, сол мағынаны әсерлі етіп көрсететін бояу бар: **сөйлеу** емес – **былшылдау**; **есеңгіреу** емес – **мәңгіру**; **түсініксіз** емес –

бұлыңғыр; арсыз емес – пасық; көп емес – жытырлаған; қашу емес – тым-тырақай бытырау; қозғалмау емес – былқ етпеу; жапырайту емес – жарбиту; быт-шытын шығару емес – күлпаршасын шығару; жай өлтіру емес – баудай қыру; ойсыз емес – парықсыз, жұпыны емес – кәдімгі жүдеу қаланың қайыршысы тәрізді, т.б.

Жазушы синонимдердің стильдік, коннотативтік, үдетпелік (градациялық) қасиеттерін (қызметтерін) шебер қолданады. Осындай қолданыстар түптеп келгенде жазушының жеке стилін қалыптастырады. Р.Нұрғалиевтің пікірінше, «...әдеби ұғымдағы стиль – ең алдымен – эстетикалық категория... Стиль жазушының авторлық мұратымен, эстетикалық идеалымен жанды түрде байланысып жатыр. Өйткені көркемдік процесте механикалық сипат жоқ» [8; 204-205].

Жазушы дйттеген стильдік қызметті атқаратын келесі қолданыстардың бірі – антонимдер. К. Аханов: «Антонимдердің стилистикалық қызметі өте күшті. Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қатар қойып шендестіруде және осы тәсіл арқылы айтылатын ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айрықша қызмет атқарады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мейлінше мәнерлі болып келеді», – дейді [9; 29-30].

Антонимдік қатынастар – көркем шығармаларда қарама-қарсылық мәндерді сипаттау үшін кең түрде қолданылып, ерекше стильдік қызмет атқаратыны айқын. Кез келген көркем шығарма қандай да бір тілдік көркем құралдарды қолдану нәтижесінде оқырманның ой-санасына, сезіміне ерекше әсер ететіні белгілі. Антоимдер тіл табиғатында терең тамыр тартқан, қазақ тілінің бай сөздік қорында басқа да лексикалық бірліктер сияқты сан құбылып, алуан түрленіп, әлденеше қырынан көрініс беретін, икемді де оралымды, өріс аумағы кең, стильдік мүмкіншілігі мол тілдік құбылыс болып табылады [10; 40].

К. Тоқаев тілінде антонимдер сан жағынан синонимдерге қарағанда, әлдеқайда аз, бірақ олардың белгілі мақсатпен қолданысы жағынан уәжділігі өте айқын көрінеді. *Қызыл әскерлер оған сенерін де, сенбесін де білмейді. Самолетті қиратқан адамға қызыға, қызғана қарады. Шындықты болжап болмас осындай аласапыран сәтте командирдің бірі оның сөзін сөйлеп қолдап жіберсе, Власовтың өтірігі шындыққа айналып кете барады. Енді бұдан былай күндіз ғана емес, түнде жүрудің өзі қауіпті. Аспанға тік көтерілмей, қалың тоғайды нұсқаған белгідей, солай қарай көлбей қалқып барып сөнді. Жарықтан аулақ, көлеңкеде тұрындар!*

Антоним сөздердің қарама-қайшылықты мәні олардың осылай бір сөйлем ішінде қатар қолданылған кезінде айқын байқалады. Сондай-ақ антонимдердің сипатталып отырған оқиғаға бірдей дәрежеде қатыса алу мүмкіндігі көрінеді. Мұндай жағдайда антоним сөздердің мағыналық тұрғыдан қарама-қайшылығы айрықша көзге түсіп, жазушының айтайын деген ойын айшықты да мәнерлі түрде жеткізуінің белсенді құралына айналады.

Жазушы жүйелі антонимдермен қатар, контекстік антонимдерді де пайдаланады. Мысалы, «Мені нәресте санайсың-ау осы. Отау иесі болып қалғанымды қалай байқамайсың» деген сөйлемде нәресте мен отау иесі – қарсы мәнді образдар және олар антонимдік сипатқа тек осы контексте ие болып тұр, әйтпесе бала сөзінің антонимі ересек болса, автор қолданысында отау иесі «ержеткен, отауға құруға жарамды, ересек» деген мағынада жұмсалып, нәрестеге антоним болып тұр. Сол сияқты «Неміс дегенің атса оқ өтпейтін, шапсаң қылыш батпайтын тас түйін өлмейтін бәле ме десем, о да ет пен теріден жаралған пенде екен» деген сөйлемде атса оқ өтпейтін, шапса қылыш батпайтын тас түйін өлмейтін бәле мен ет пен теріден жаралған пенде өзара қарсы мән тудырып тұр. Өлмейтін сөзіне антоним ретінде өлетін сөзін алмай, пендені алуы, ал пенденің мәңгілік емес, түбі бір өлетіні белгілі болғандықтан, сөйлемде контекстік антоним болып тұр.

Жазушы тілінің өзіндік қолтаңбасын танытатын келесі қолданыстар – теңеулер. Неге десеңіз, қаламгер объектіні әр қырынан анық сипаттап, теңеулердің дәстүрлісін де, өзі шығарған жаңаларын да ұтымды қолданады. Соның ішінде автордың төлтума теңеулері ерекше көзге түседі. Мысалы: *Тарттырылған текедей бүрсидің де қалдың! Өлем деп қоянның көжегіндей бүрсидің отырмай қайткенде де бір сойқан іс жасаған жөн. Өртенген,*

қираған танктер, бронотранспортерлер, машиналар, тұмсығы сорайған зеңбіректер қалың моланың құлытасстарындай қараңғы түнде үнсіз мүлгіп қалған. Біздің сержант болмағанда топыраққа шыланып, езіліп тандыр нан құсап қалатын едің. Ойтыр-ай, мына жел дегенің ұстараның жүзіндегі өткір екен-ау. Осколканың ұшы мига кіргенде **тентек қойдай тытырлап** жататын едім. Жұқа тақыр қардың үстінде **сел айдаған қойтасстардай** әр жерде **дөңкиіп-дөңкиіп** жатты. **Жерге шыққан арамишөптей** ұшы-қиырына көз жетпейді. Майдан сайран құратын нағашының ауылы емес. Мынаның құйрығы **құдды шаян сияқты** екен.

Бұл теңеулер жазушының дүниетанымын, әр нәрсеге беретін бағасын көрсетеді.

Теңеулерді бейнелі, әсерлі, бояулы ету үшін, автор көп сөзділіктен де қашпайды. Әр жерде **табаны тартылған өзеннің қойтасстарындай дөңкиген** бірдемелер қарауытады. Егер кісіде аз ғана ұят, ар болса, сонау алдыңғы линиядағы окоп ішінде **көр тышқан секілді топыраққа аунап**, жатқан жеріңнен, өмірден күдер үзген дозақ отынан құтқарған адам алдында үндемесең еді!

К. Тоқаевтың көптеген теңеулері тосын, бұрын-соңды кездеспеген образдар болып келеді. Мысалы: **Төркіндеп жүрген қатындарша соншама** жүріп алғаның не? – деп зілсіз әзілмен күле сөйлейді. Екі жақ самай шашының ұштары сол қою қалпында **қалайы қасықтың сабындай аптақ** боп ағарыпты.

Жазушы прозасы осындай теңеулердің молдығымен әсерлі көрінеді. К. Тоқаев теңеулері оның дүниетанымының, философиялық тұжырымдарының айнасы, сол айнаны тіл құралымен көрсетуде теңеулерді пайдаланған және бұл қолданыстың бір ерекшелігі – теңеулерді көбінесе тұжырым, констатация арқылы беретіндігі. Мысалы, «Жаңғырығы көп те, қиратуы жоқ әлсіз ұршық – снаряд», «Абажадай айбарлы неме – танк», «Шынжыр табан – танк», «Соғыстағы негізгі тіл – қару», т.б.

Мұндай теңеулер жазушы сомдайтын бейнені оқырманның көз алдына елестетіп, дайын сурет жасайды. Бұл да жазушы тілінің көркемдігі, өзінің жазу стилі. М. Әуезов: «Әдебиеттегі ұлттық түр мәселенің бір іргелі үлкен мәні – стиль. Теңеу тілі, әр алуан көркемдік шеберлікпен келетін сөз кестесі түгел келіп жазу стилін қалыптастырады. Әдебиеттің ұлттық ерекшеліктер жайын атағанда, тіл бұл стильдің өзі емес, құралы, қоры ғана. Екінші бір стиль – сөздік, ақындық теңеу кесте мағынасынан басқа екінші мағынаны және тудырады. Ол – ұлттық мінез бейне жасаудың стилі», – дейді [11].

Жазушы шығармасында көп болмағанымен басқа да троп түрлері кездеседі. Солардың ішінде актив қолданылғаны – метафора. А.Ысқақов: «Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі – бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Ол сондықтан да көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады», – дейді [12].

Метафора жасау көптеген семантикалық процестердің нәтижесінде туады. Айталық, ол, ең алдымен, жаңа ұғымды жасаудағы троптың бір түрі; екіншіден, полисемия тудыру құралы; үшіншіден, метафора эмоционалды-экспрессивті лексика жасауға белсенді түрде қатысады; төртіншіден, синоним жасауда метафораның өзіндік орны бар; бесіншіден, метафора тілдің терминологиялық өрісінің кеңеюіне де ықпал жасайды; алтыншыдан, жаңа мағыналық тіркестердің дүниеге келуіне әсер етеді.

«Солдат соғысқа кетті» шығармасында кездесетін метафоралар: **Ақ періштем – екі баламның қыршын жасымен ант етем**. Періште сөзі алғашқы діни ұғым-түсініктен бөлек, ауыспалы мағынада адам, таза, пәк деген мағынаны білдіреді. Сондықтан дәстүрлі қазақ ұғымында балаларды періштелерге теңеу ертеден қалыптасқан. Себебі бала періште секілді күнәдан ада, таза болады деп есептеледі.

Көп адам **дозақ отын** кеііп жатты. Бұл сөйлемде берілген **дозақ оты** азапты білдіреді. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» оған мынадай анықтама беріледі:

- а) Діни сенім бойынша күнәлі адамды жазалайтын жер.
- ә) Қиыншылық, азап [13].

Діни түсінікте **дозақ отынан** адамның қиналатыны, азап шегетіні белгілі. Жазушы бұл жерде азап сөзін алмай, оны **дозақ оты** деп беру арқылы жауынгерлердің қиналысының соншалықты ауыр екенін көрсеткісі келеді. Себебі оқырманның әлемдік тілдік бейнесінде

дозақ отының қаншалықты қиын, ауыр екені туралы түсінік қалыптасқан. Ақ періште, дозақ оты Ш. Балли және В.Н. Телия атағандай, *тілдік метафоралар* немесе Б. Хасанов анықтағандай, *дәстүрлі метафоралар* болып табылады. Мұндағы тілдік метафоралар лексиканың дайын компоненті саналады және сөйлеу кезінде жиі қолданылатындықтан, тілді тұтынушыларға таныс, түсінікті болып келеді де, бірден қабылданады. Б. Хасанов болса: «Дәстүрлі метафоралар – меншіктік авторы жоқ халықтық қазына, оны кез келген қаламгер сөзінен табуға болады, олар бірте-бірте бейнелілік қасиеті солғындап, омонимге айналуы мүмкін, тіпті тұрақты сөйлеу штамптына айналуы мүмкін», – деп көрсетеді [14].

Ал келесі мысалдардағы метафоралар көркем метафоралар немесе индивидуалды метафоралар болып саналады. *Алыстан қып-қызыл боп тозаңданып тұрған көк жиекке тақпаған сайын сол қанды реңінен айрылып қараңғы түнекке айнала береді*. Автор батқан күннің қызыл сәулесін қанды реңге балайды.

Қайткенде шірік ұяны біржола жою, құрту керек. Мұндағы *шірік ұя* құйтырқы әрекеттер жоспарланатын жер, жағымсыз орын дегенді білдіреді. *Сержант құтқармағанда құжынаған құрт-құмырсқаның илеуіне айналатын ем!* Бұл жерде *құжынаған құрт-құмырсқаның илеуіне айналу* өліп, ит-құсқа жем болу мағынасында қолданылған. Мұндай метафоралар өмірдің түрлі жағдайларына берілген автордың субъективті бағасы, өзіндік тұжырымы түрінде болады. Метафораның осы түрі жеке шығармашылық тұлғаның тіліне тән болғандықтан, жеке шығарма иесінің туындыларында кездеседі [13].

Қазақ тіл білімінде «Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар» еңбегінің авторы А. Сыбанбаева метафора жасаудың бес түрлі жолын көрсеткен [15]. Соның ішінде метафораның жай түрін бөле-жара айтуға тура келеді, себебі К. Тоқаев тіліндегі метафора жасаудың ең ұтымды түрінің бірі – осы жай метафоралар. Жоғарыда келтірілген мысалдар метафораның жай түрінің көрнекті үлгісі деуге болады. *Дәл қазір аспаннан құдилап кеп өлім жүгін қос-қабатымен ағытып, тастап жіберетін секілді*. Автор бұл жерде *өлім жүгі* деп бомбаны айтып тұр, бомбаны айқындау үшін оны жүкке, онда да жай жүкке емес, өлім әкелетін жүкке балап, ұтымды сипаттайды.

Бабахунов лейтенант Кароевтың келгенін өзінше жаманатқа жорыды: «Осы мысық мұрт ит қыр соңынан қалмады-ау! Не істесем екен!» деп мылтығының затворын сипалай берді. Мұндағы *мысық мұрт ит* – лейтенант Кароев. *Екі жасар Сережа пошымы мүлде бөлек, шешесіне де, әкесіне де ұқсамайды, кәдімгі талпақ танау торайдың өзі*. Мұндағы *талпақ танау торайдың өзі* – Сережа. Бұл метафоралар жай метафора емес, А. Сыбанбаева көрсеткен метафора жасаудың 5 түрінің ішіндегі ұлғайған метафора саналады. Ұлғайған метафора бір нәрсені екінші нәрсеге бірден балай салмайды, әуелі балайтын нәрсенің ерекшеліктерін сипаттау арқылы көзге елестетіп алады да, сосын барып балайды. Мұндағы метафоралық ұғым – «Сережа – торай». Автор кәдімгі торай, талпақ танау арқылы оның образын көзге елестетіп алып барып қана оны торайға теңейді.

Осы сияқты метафораның үлгілері метафора түрлерінің жасалуына, қалыптасуына әсер етеді. Мысалы, *метафора-теңеулер* назарға алып отырған екі нысанның тікелей сәйкестігі негізінде жасалады және олардың арасындағы сәйкестік анық байқалып тұрады: *талпақ танау торай, мысық мұрт ит*, т.б. Ал *метафора-жұмбақтар* арқылы суреттеліп отырған нысанға басқа нысанның, заттың атауы беріледі: *өлім жүгі – бомба, шірік ұя – жағымсыз орын*, т.б.

Жазушы сипаттайтын дүниелерді, адамдар мен құбылыстарды болмыстағы басқа заттармен теңестіру, ұқсату арқылы алмастыратын, қажетіне қарай жеке сөздерден тұратын, екі компоненттен тұратын, үш компоненттен тұратын және көпкомпонентті метафораларды қолданады. Бұл метафоралар заттар мен құбылыстардың белгілерінің ассоциациялануы, байланысуы арқылы жасалып, шығарма тіліне көркемдік береді.

Метафоралармен қатар, жазушы тілінде көріктеудің тағы бір түрі – эпитеттер кездеседі.

М. Серғалиев: «Эпитет – адамның, заттың, құбылыстың бір белгісін: сырын, сипатын, қасиетін атап көрсететін сөз, бірақ осы қызметте келетін жай анықтауыш сөзден эпитеттің

айырмасы бар. Жай анықтауыш заттың, құбылыстың адамның өзіне тән қалыпты сынын (белгісін, қасиетін, түрін, түсін т.б.) білдірсе, эпитет өзі атайтын белгіні бейнелеп (образдап) көрсетеді, өйткені бұл белгі сол заттың, адамның құбылыстың табиғи, қалыпты белгісі емес» – дей келе эпитеттерді тұрақты, тұрақсыз, метафоралық, синкреттік деп бөледі [16; 24].

К. Тоқаев айтар ойын, құбылысты бейнелі түрде суреттеу үшін эпитеттерді ұтымды қолданады.

Соның ішінде табиғатты сипаттайтын эпитеттер молынан кездеседі. Мысалы: *Мынау мүлгіген түн, мұнартқан кең дала, жұлдызды аспан, қалқыған ай, таң алдында жарқырап шыққан күн, бұл жалғанның орман-тоғайы, суы мен тасы, қыбырлаған сансыз жәндіктері мен хайуанаттары, бүкіл әсем табиғат – бәрі адам үшін, адамның тірлігі үшін жаратылғанын енді ғана ұқтым. Бұл биіктік кең жазықтың ортасында емшектеліп көтерілген шошақ төбе екен. «Кетік ай түпсіз әлем төрінде жәй жүзіп, қалқып бара жатыр». Соңғы сөйлемде жазушы айды кетік деп сипаттау арқылы оның көрінісін нақты көз алдымызға елестетеді. Бұдан айдың толған ай емес, жарты ай екенін түсінеміз. Себебі «кетік» сөзі мынадай анықтама береді:*

1. Кесе, табақ, аққұман сияқты заттардың бір шетінің кертілген сынығы. 2. Тесік, ашық жер. 3. Түскен тістің орны [17]. Яғни автор айдың бүтін емес, жарты екенін көрсету үшін кетік сөзін ұтымды пайдаланып, эпитет жасап тұр.

К. Тоқаев шығармаларындағы эпитеттердің келесі легі кейіпкер портретін, бейнесін жасауда кеңінен қолданылады. Мысалы: *Сөйткенмен де, нарттай қызыл шырайлы жігіттің өңі қағаздай қуарып, кесек балғын жас денесі жеңілденіп, сүйектеніп бара жатқандай еді. Аса бір жүдеу тартқан қаналы көңілмен екеуінің қастарына кеп... Қарақат көзінде айтылмаған көп сыр жатыр.* Автор бұл сөйлемдерде күрделі эпитеттерді пайдаланады.

Эпитеттердің келесі тобы белгілі бір затты не құбылысты сипаттауға жұмсалады: *Қысыр әңгімені айтып қайтесің. Бәлкім, менің қолыммен сойқан іс жасатып, қанды айыпкер ғып уысында ұстап, айтқанын жасатайын дейтін шығар.* Мұндағы қысыр, сойқан сөздері әңгіме мен істі сипаттап, шығарма тілін көркем етіп тұр. Бұл жерде қысыр сөзі бос сөзінің орнына қолданылып тұр. Алайда оның контекстегі семантикасы бос сөзіне қарағанда өзгешелеу. Қысыр тура мағынасында қашпай, төлдемей қалған мағынаны білдіреді десек, автор осы сөзді таңдау арқылы әңгіменің жай ғана бос емес, оның одан әрі өрбімейтін негізсіз, қажетсіз екенін танытады.

Шығармада тұрақты эпитеттер де, еркін эпитеттер де қолданылады. Алайда тұрақты эпитеттердің саны басымырақ. Мысалы: мүлгіген түн, мұнартқан дала, жұлдызды аспан, қалқыған ай, қарақат көз, қысыр әңгіме, сойқан іс, т.б. тілімізде бұрыннан орныққан тұрақты эпитеттер. Ал кетік ай, емшектеліп көтерілген шошақ төбе сынды эпитеттер еркін эпитетке жатады. Бұл екеуінің арасында семантикалық айырмашылық жоқ. Олардың атқаратын стильдік қызметі де ұқсас болып келеді. Эпитет категориясының бұл екі түрі затты болмаса құбылысты эмоционалдық жағынан тиімді, экспрессивтік жағынан әсерлі етіп суреттеуді мақсат етеді. Бұл екі түрі семантикалық жағынан ұқсас болып келгенімен, олардың бір-бірінен айырмашылығы да бар. Тұрақты эпитетке тілдің фразеологиялық жүйесіне енетін сөздер жатса, ал еркін эпитеттерге жеке авторлық сөз кестелері жатады. [18; 7].

Жазушы қолданысындағы табиғаттың ерекшеліктерін, кейіпкердің ішкі жан толғанысын, мінезін, сырт тұлғасын сипаттаған осындай эпитеттер оның шеберлігін дәлелдей түседі.

Жазушы шығармада иронияның да стильдік қызметін тиімді пайдаланады. Оны мына диалогтерден көруге болады:

- Алдағыны болжап, біліп қоятын қасиет сенде де бар ма? – деді. Чумаков Мұхамедтің жақтырмағанын сезді. Басын шайқап мырс етті.
- Түрмеде отырған демесең мен де өзіңдей адаммын. Басым, көзім, құлағым бар. Төрт мүшем сау. Әзірге ойлау қабілетінен айрылған жоқпын. Сонда менде сезім болмағанда қайтеді!
- Саналы азамат екенсің. Ғафу ет, білмедім.

- Сен кекетіп, кеміткенмен одан мұқалып қалмаймын. Және де сен ойлағандай шылғи ақымақ емеспін.

- Тағы бір соқыр әулие шықты!

Бұл үзіндіден Мұхамед атты кейіпкердің Чумаковты болашақты болжайтын соқыр әулиеге теңеп, кекеткенін көруге болады. Диалогтердегі кейіпкер сөздеріндегі ирония орын алып отырған жағдайды қош көрмеген жұрттың ішке сыймаған қарсылықтарын мысқылмен сыртқа шығаруының амалы түрінде көрінеді. Себебі бұл жерде жалғыз Мұхамед емес, басқалар да жауынгерлердің қашан өліп, қашан өлмейтінін болжап отырған Чумаковтың сөзін құп көрмейді. Бірақ Мұхамед қана оған қарсылығын білдіріп, мұқата сөйлейді. «Мен де өзіңдей адаммын» деген Чумаковтың сөзін «Саналы азамат екенсің» деп әдейі мақұлдай отырып, айтқанын әрі теріске шығарып, әрі күлкі етеді. Бұл әдіс келесі мысалда да көрінеді:

Сұп-сұр боп:

- Сонымен самолетті немен аттым дейсің? **Саусағыңмен бе?** – деп тістене сөйледі.

Мұхамедтің ақсұр жүзіне лезде қан тарап, жайдарыланып кетті. Барша ақ тістерін ақсия күлді. Ызаға булыққан Власов:

- **Өзің күлесің ғой!** – деді.

- **Қателескен жоқсың.**

- Неңе маз боласың?

- Дұшпанымның табылғанына қуанам. Қайда жүрсең де әжеттәуір кісінің дұшпаны болу керек қой. Менде осы күнге дейін қас адам болмапты. Енді аңдысқан жауым бар деп білем!

- Күйреп, құрып, өшіп кетесің!

- Жауыңның азулы болғаны абзал, айызың қанады!

Осы диалогте де «Өзің күлесің ғой!» деген Власовтың сөзін Мұхамед «Қателескен жоқсың» деп мақұлдай отырып, ызаландырады. Тек бұл ғана емес, әрі қарай да Власовтың сөзіне қарсы шықпай, керісінше, оны қолдаған болады. Сәйкесінше, Мұхамед Власовты кекетіп, мұқатады. Осылайша жазушы «автор образының», кейіпкерлер тілі мен өз тілінің көрінісін беруде, баяндау түрлерінде троп түрлерін сәтті қолданады.

Қорытынды

Жазушы К. Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» шығармасындағы тілдік айғақтарды талдай келе мынадай қорытындылар жасауға болады:

- детективтік мәтіндерде де, басқа көркем мәтіндердегідей, сөзқолданыстар пайдаланылады, айырмасы жалпыхалықтық ортақ сөзқолданыстарды детективтік құбылыстарға лайықтауында;

- К. Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» романында синонимия әлеуетінің кеңінен пайдаланылуы жазушы стиліне тән бір ерекшелік деп есептеуге болады;

- антонимияны қолдануда концептілік мақсат бары байқалады. Детектив жанры «ізгілік-зұлымдық» аясындағы өмір көріністерін сипаттайтындықтан, романда қолданылған антонимдерді осы оппозиция төңірегіне шоғырландыруға болады;

- романда теңеулер жасалу жолы жағынан мынадай түрлерді қамтиды: Романдағы теңеулерді де детектив жанрының ерекшеліктеріне қарай «ізгілік-зұлымдық» оппозициясына қатыстыруға болады;

- роман мәтінінде метафоралардың қолданысындағы мынадай сипаттарды көрсетуге болады: қолданылған метафораларды құрамы жағынан жай және ұлғайған деп топтастыруға болады; жазушы дәстүрлі метафораларды тиісінше қолданған, сонымен қатар индивидуалды метафоралар жасауы ерекше көзге түседі; концептуалды метафоралар, метафора-теңеулер, метафора-жұмбақтар детектив жанрының тақырыбына лайықталған;

- роман мәтініндегі эпитеттердің мынадай сипаттарын көрсетуге болады: эмоционалды жағынан тиімді, экспрессивтік жағынан әсерлі етіп суреттеу мақсатына жеткен; қолданылған эпитеттерді құрамы жағынан жай және күрделі деп топтастыруға болады; тұрақты эпитеттер де, еркін эпитеттер де шамалас пайдаланылған; эпитеттердің

бір тобы белгілі бір затты не құбылысты сипаттауға жұмсалса, келесі бір тобы кейіпкер портретін, бейнесін жасауда кеңінен қолданылған.

К. Тоқаевтың қазақ тілінің байлығын жетік білуі «Солдат соғысқа кетті» шығармасында өз ойын соншалықты айқын, дәлме-дәл жеткізуіне ықпал етті. Ол әрбір ойын халық тілінен сұрыптап алған сөздер арқылы нақ сипаттай алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Сыздықова Р. Көркем әдебиет тілін танудың қырлары // Ұлт порталы. [Электронды дереккөз: <https://ult.kz/post/rabiga-syzdykova-korkem-adebiet-tilin-tanudyn-kyrlary>.
2. Osmukhina O., Gudkova S. Detective Genre in the West and in Russia // Journal of History Culture and Art Research 9(1):315. March 2020. DOI:10.7596/taksad.v9i1.2313.
3. Pindosova T. Genre peculiarities of english intellectual detective (case study of d. brown's fictions) // Pivdenniy Arkhiv (Collected papers on Philology. Issue – LXVIII. – P. 66-69.
4. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М., 1962. – 155 с.
5. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. /ред. Рәбиға Сыздықова. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 384 бет.
6. Синонимдер сөздігі: – Алматы: 2001. – 311 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том. / Құраст.: Ә. Ыбырайым, А. Жаңабекова, Қ.Рысбергенова және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
8. Нұрғалиев Р. Телағыс. – Алматы: Жазушы, 1986. – 444 б.
9. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Төртінші басылым. – Алматы, 2002. – 644 б.
10. Калимова Ж. Абай шығармаларындағы антонимдердің тілдік табиғаты // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы, №4(141)/2022. – 35-42б. [Электрон. ресурс] : <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/issue/view/21/21>.
11. Әуезов М. Шығармалар. – 12-т. – Алматы: Жазушы, 1958. – 230 б.
12. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
14. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 208 б.
15. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 265 б.
16. Серғалиев М. Стилистика негіздері. – Астана, 2006. – 271 б.
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйерқұлова, А.Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
18. Мұхаметқалиева Г.Ө. Тұрақты эпитеттің табиғаты: филол. ғыл. канд. ... дис., 10.02.06. – Алматы, 1995. – 164 б.

Т.С. Габдрахман

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

О словоупотреблении писателя Кемеля Токаева (по роману «Солдат ушел на войну»)

Аннотация. В статье исследуется язык и стилистика литературных произведений детективного жанра. Объектом исследования является творчество Кемеля Токаева, написавшего первые произведения в этом жанре в казахской литературе, в том числе роман «Солдат пошел на войну».

Произведения писателя, написанные в жанре детективной прозы, занимают большое место в казахской литературе.

Цель статьи – определить языковые и стилистические особенности казахского детективного жанра. В связи с этим были поставлены задачи анализа употребления синонимов, антонимов, сравнений, метафор и эпитетов.

В романе «Солдат пошел на войну» замечено широкое использование потенциала синонимии: свободно используются как систематические, так и контекстуальные синонимы. Эти синонимы

образуют в тексте градационное развитие. Когда синонимы употребляются в одном ряду, тот факт, что один из них имеет эмоционально-экспрессивную окраску, можно объяснить особенностью языка писателя. Плеонастические употребления также служат для уточнения идеи.

В романе естественно меньшее употребление антонимов, чем синонимов, так как они нужны лишь для сопоставления явлений в определенном отрывке текста.

Описано употребление в тексте таких тропов, как сравнение, метафора, эпитет, определена их художественная функция и способы образования.

Языковые факты были представлены в контексте, так как их значение и смысл часто раскрываются через контекст.

Проведен анализ с целью определить роль синонимов, антонимов, эпитетов и метафор в тексте детективных романов в создании напряженной атмосферы, развитии сюжета и характеристике персонажей. Исследование основано на методах стилистического анализа и акцентирует внимание на конкретных лингвистических приемах, используемых автором для достижения эффекта интриги и загадочности, свойственного детективному жанру. Результаты исследования позволяют лучше понять особенности языкового характера детективных произведений и их влияние на читательское восприятие.

Ключевые слова: детективный жанр, языково-стилистическое употребление, синоним, антоним, сравнение, метафора, эпитет.

T.S. Gabdrakhman

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

About the word usage of the writer Kemel Tokayev (based on the novel “The Soldier Went to War”)

Abstract. The article examines the language and style of literary works of the detective genre. The object of the study is the work of Kemel Tokayev, who wrote the first works in this genre in Kazakh literature, including the novel “The Soldier Went to War”.

The works of the writer, which is comprised of detective prose works, occupies a significant position within the corpus of Kazakh literature.

The purpose of the article is to determine the linguistic and stylistic features of the Kazakh detective genre. In this regard, the tasks of analyzing the use of synonyms, antonyms, comparisons, metaphors and epithets were set.

In the novel *A Soldier Went to War*, a wide use of the potential of synonymy is noticed: both systematic and contextual synonyms are freely used. These synonyms form gradational development in the text. When synonyms are used in the same row, the fact that one of them has an emotionally expressive coloring can be explained by the peculiarity of the writer’s language. Pleonastic usages also serve to clarify the idea.

In the novel, there is naturally less use of antonyms than of synonyms, since they are needed only to compare phenomena in a certain passage of text.

The use of such tropes as comparison, metaphor, epithet in the text is described, their artistic function and methods of formation are determined.

Linguistic facts were presented in context, as their meaning and meaning are often revealed through context.

An analysis was carried out to determine the role of synonyms, antonyms, epithets and metaphors in the text of detective novels in creating a tense atmosphere, plot development and characterization of characters. The study is based on methods of stylistic analysis and focuses on specific linguistic techniques used by the author to achieve the effect of intrigue and mystery characteristic of the detective genre. The results of the study allow us to better understand the peculiarities of the linguistic nature of detective works and their impact on reader perception.

Keywords: detective genre, linguistic and stylistic use, synonym, antonym, comparison, metaphor, epithet.

References

1. Syzdykova R. Korkem adebiet tilin tanudyn kyrlary. [Aspects of recognizing the language of fiction]. Available at: <https://ult.kz/post/rabiga-syzdykova-korkem-adebiet-tilin-tanudyn-kyrlary> (accessed: 20.05.2023). [in Kazakh]
2. Osmukhina O., Gudkova S. Detective Genre in the West and in Russia, *Journal of History Culture and Art Research*, 9(1), 315-324 (2020). DOI:10.7596/taksad.v9i1.2313
3. Pindosova T. Genre peculiarities of english intellectual detective (case study of d. brown's fictions) // *Pivdenniy Arkhiv* (Collected papers on Philology. Issue – LXVIII. – P. 66-69.
4. Vinogradov V. V. (1962) *Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika*. [Stylistics. Theory of poetic speech]. - Moscow, 155 p. [in Russian].
5. Syzdykova R. Abaidyn soz ornegi. Koptomdyk shygarmalar zhinagy. [Abai's Word Pattern. Compilation of Multi-volume Works]. – Almaty: El-shezhire, 2014. – 88 p. [in Kazakh]
6. *Sinonimder sozdigi*. [Thesaurus of Synonyms]. (2001) Almaty. [in Kazakh]
7. Ybyrayim A., Zhanabekova A., Rysbergenova K. et al. (eds.) *Kazak adebi tilinin sozdigi*. [Dictionary of the Kazakh Literary Language. Fifteen Volumes. Volume 9]. On bes tomdyq. 9-tom. Almaty, 2011. – 744 p. [in Kazakh]
8. Nurgaliyev R. Telagys. [Telagys]. (Jazushy, Almaty, 1986, 444 p.) [in Kazakh]
9. Akhanov K. *Til biliminin negizderi*. [Basics of Linguistics. Fourth edition]. Tortinshi basylym. – (Almaty, 2002, 173 p.) [in Kazakh]
– Kalimova Z. Abai shygarmalaryndagy antonimderdin tildik tabigaty [Antonyms in Abai's Works], L.N. Gumilyov atyndagy Eurazia ulttyk universitetinin habarshysy. *Filologia seriasy* [Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Philology Series], 4(141), 35-42 (2022). Available at: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/issue/view/21/21> (accessed: 20.05.2023). [in Kazakh]
10. Auezov M. *Shygarmalar. 12-t.* [Works. Volume 12] (Jazushy, Almaty, 1958, 230 p.) [in Kazakh]
11. Yskakov A. *Kazirgi kazak tili*. [Modern Kazakh Language] (Ana tili, Almaty, 1991, 63 p.) [In Kazakh]
12. Ashimbaeva N., Rysbergenova K., Mankeeva Z. et al. (eds.) *Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 4-tom*. [Dictionary of the Kazakh Literary Language. Fifteen Volumes. Volume 4] (Almaty, 2011, 752 p.) [in Kazakh]
13. Khasanov B. *Kazak tilinde sozderding metaforaly koldanylyu*. [Metaphorical use of words in the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1966, 208 p.) [in Kazakh]
14. Sybanbaeva A. *Metaforanyn tildik bolmysy zhane konceptualdy metaforalar*. [Linguistic Aspect of Metaphor and Conceptual Metaphors] (Kazak universiteti, Almaty, 2002, 265 p.) [in Kazakh]
15. Sergaliev M. *Stilistika negizderi*. [Basics of Stylistics] (Astana, 2006, 228 p.) [in Kazakh]
16. Momynova B., Suyerkulova B., Fazylzhanova A. et al. (eds.) *Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 7-tom*. [Dictionary of the Kazakh Literary Language. Fifteen Volumes. Volume 7]. (Almaty, 2011, 752 p.) [in Kazakh]
17. Mukhametkalieva G.O. *Turakty epitettin tabigaty: filol. gyl. kand..... dis.*, 10.02.06 [Nature of the Permanent Epithet: Cand. Philol. Sci. Diss, 10.02.06] (Almaty, 1995, 164 p.) [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет:

Габдрахман Т.С. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Габдрахман Т.С. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Gabdrakhman T.S. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ж.А. Жақыпов¹ , Н. Абдикарим^{*2}

¹ Д.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

² Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ғылыми-практикалық орталығы,
Астана, Қазақстан

(E-mail: zhan.zhak58@gmail, nursana@yandex.ru)

Жоғалған тілдің негізгі лексикасы (Монғолиядағы хотың тілі)

Аңдатпа. Мақала жойылған тілдердің қатарына жататын, әлем тілдерінің тізіміне енген хотың тілін зерттеу барысындағы алғашқы кезеңнің нәтижелерін көрсетуге арналған.

Зерттеушілер хотыңдарды тек тарихи-этнологиялық тұрғыдан ғана қарастырған. Сондықтан бұл еңбектің ерекшелігі – этностың тілін арнайы зерттеу нысаны етіп алуында.

Монғолия елін мекен ететін хотыңдар (Орыс, монғол тілдерінде «хотон» деп жазады, ал олардың өзіндік аты – «хотың») этникалық жадын жоғалтпаған: түркі тектес екендерін біледі. Соңғы санақ бойынша саны 11000-ға жеткен. Солай бола тұра тілдерін жоғалтып алған, әзірше хотың тілінде сөйлейтін адам табылмай тұр. Сөйтсе де жекелеген сөздер халха тіліндегі «говор» сияқты қолданылатыны байқалады.

Қазіргі жалпы тіл білімінде тілдердің тектестігін бағалау үшін «Сводеш тізімімен» бағдарлау жолға қойылған. Сондықтан хотың тілі лексикасының сводештік тізімін жасау міндеті атқарылды. Ал хотың тілінің түркі тіліне жататындығын көрнекі дәлелдеу мақсатымен түркітанушы А.В. Дыбонның түркі базистік лексикасын этимологиялау үшін қолданған стандартты сводештік тізімі пайдаланылды.

Хотың тілінің лексика-грамматикалық бірліктерін жүйелеп, тіркеу нәтижесінде оның түркі тілдерінің қатарындағы орнын, қай топқа жататындығын нақты анықтау мүмкіндігі бар екені байқалды.

Түйін сөздер: жоғалған тіл, хотың, түркі тілдері, Сводеш тізімі, негізгі лексика, мағыналық санат.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-68-80>

Түсті: 6.01.2024; Жөнделді: 16.02.2024; Мақұлданды: 18.03.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Хотың тілінің түркі тілге жататыны күмәнсіз. Алайда түркі тілдерінің қай тобы, қай тармағына жататынын анықтау түйткілді мәселе болып тұр. Бұл үшін алдымен хотыңдардың шығу тегі туралы зерттеушілердің тұрғыларына қарасақ, олардың дені хотыңдарды, негізінен, қырғыз этносымен байланыстырады.

Жалпы тіл білімінде америкалық тілтанушы Моррис Сводеш ұсынған тізім әртүрлі тілдер арасындағы туыстық шамасын анағұрлым тұрақты базалық сөздердің ұқсастығымен бағалаудың құралына айналды. Сводеш тізімі – сол тілдің лексемаларының базалық сипаты я тарихи тұрақтылығы сияқты шамаларының азаюына қарай реттелген, стандартталған

тізім. Оны М.Сводеш ең өзекті деген сөздердің ықшам жиынтығын 100 сөздік тізіммен берген. Бұл тізімде негізгі есімдіктер, егістіктер, сын есім мен сан есімдер, туыстық атаулар, ағза, өсімдік, түр-түс атаулары қамтылған. Сводештің стандартты тізіміне кез келген тілден сөздің тек қана қарапайым, айқын, негізгі әрі қазіргі мағынасын тіркеу және басы артық синонимдерді мүмкіндігінше қоспау ұйғарылады. Мұндайда лексеманың ағылшын тіліндегі бастапқы мағынасын бағдар ету қажет. Осыған орай, бұл сөздер ішінде кірме сөздің болу мүмкіндігі тым шектеулі болады.

Бір мақалада хотың тілінің лексикасын сипаттап шығу мүмкін болмайды. Сондықтан біз Сводеш тізіміне сүйеніп түгендеп шығумен шектелеміз. Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігін түзген А.В. Дыбо Сводеш тізіміне қатысты сөздерді түркі тілдерінің базистік лексикасы ретінде қарап, 100 лексеманы төркіндеткен [1]. Интернет-ресурста Сводеш тізімінің түркі тілдеріне арналған қосымшасында 302 сөз алынған.

А. Дыбонның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» Сводеш тізіміндегі 100 лексеманы, С.Е. Яхонтов қосқан 10 сөзді қосқанда, 110 сөзді талдауға тартылады. Бұл 110 бірлік жеке бір оқшау алынған сөзден гөрі лексика-семантикалық санат деуге келеді [1]. Дыбо сөздігі ағылшын әліпбиі бойынша түзілген, яғни ағылшын сөзі тірек болады да, оның түркі тілдеріндегі баламаларына этимологиялық талдау жасалады. Біз бұл мақалада этимологиялық талдауды арнайы мақсат етпейміз. Мақсатымыз Дыбо сүйенген Сводеш тізіміндегі мағыналардың хотың тілінен орын алғанын, олардың сипатын анықтау болып отыр.

Әдіснама

Хотың тілі жөніндегі мәліметтерді алғашқы болып 1876-1877 жылдары Г.Н. Потанин әр түрлі мәтіндер жазып алған, ондағы сөздердің шамасы 100-дей [2]. Бұл сөздерден А.Н. Самойлович хотыңша-орысша сөздік түзіп, лексикографиялық түсініктемелер береді [3]. 1911 жылы Б.Я. Владимирцов жекелеген сөйлемдер жазып алып, 116 сөзден тұратын хотыңша-орысша «Словарик» түзеді [4].

Монғолиядан С. Бадамхатан [5], Б. Санхүү [6], Д. Солонго, Р. Сарангэрэл [7] сияқты зерттеушілердің хотыңдар жөніндегі еңбектерінде жалпы жиыны 300 сөздей теріліп, халха тіліне аудармасы берілген. Хотыңдар өздері дұғалардың жинағы деп қарайтын, әр түрлі рәсімдерде мұсылмандық сарынмен айтылатын мәтіндерді «Худая» деген атпен кітап етіп шығарған. Осы мәтіндердің ішінде монғол емлесімен, дыбысталымымен ажыратылмай жазылып кеткен түркі сөздер жеткілікті.

Хотың тілін зерттейтін ғылыми жоба мүшелерінің далалық зерттеу жасаған кезде сол этнос өкілдерінің, информанттардың, аузынан жазып алған сөздері де зерттеу материалы ретінде қарастырылды.

Мақала салыстырмалы-тарихи әдістің бағдарымен жазылды. Мәтінді лингвистикалық тұрғыдан жаңғырту амалдары пайдаланылды. Монғолша сөйлеу ағынынан түркі сөздерді ажыратып алуды да зерттеу барысындағы бір әдіске жатқызуға болады.

Нәтижелер және талқылау (Findings/Discussion)

Хотың тілінде Сводеш тізіміне сай келетін сөздерді алға тартайық. Аталмыш этимологиялық сөздік ізімен жүріп отырамыз.

1. All – хотың тілінде *бар* сөзімен беріледі, «Худая» қасиетті мәтіндерінде «*бар жағым*», *барлық жағым*, *жақсы-жаман жағым* деген мағынадағы тіркесте кездеседі. Басқа формада қолданысы кездескен жоқ.

2. Ashes – күл, әзір табылған жоқ, бірақ осы сөзбен тақырыптас *көө* сөзі экспедиция материалдарында бар: қырғыз тілінде де дәл осылай дыбысталады, «күйе» деген мағынаны береді.

3. Bark – ағаш қабығы, хотың тілінде *ағач* сөзі бар, бірақ «қабығы» сыңары жоғалған, *ағач* сөзінің дыбысталуы қырғыз тіліне ұқсас, *ырға ағач*, *қызыл ағач*, *тола тамырлы ағач*, *арча*, *қарағай*, *қарғанақ* деген түрлері бар.

4. **Belly** – қарын, іш, бұл сөз Б. Санхүү жазбаларында *шикарык* түрінде кездеседі, жазып алғанда түркі тілдеріндегі қос сөз ескерілмеген, дұрысы – *іш-қарық* болса керек.

5. **Big** – үлкен, хотың тілінде бұл мағына кездеспеді, алайда үлкен сөзінің антонимі бірнеше пішінде айтылады: *кичи, кичкина, имрэк, кічіне*.

6. **Bird** – құс, бұл сөз дереккөздерде екі түрлі дыбысталаймынмен беріледі: *гуш, куш*. Далалық зерттеулерде мұның *қуш* деп қырғыз тіліндегідей дыбысталады екендігі тіркелді. Осы мағыналық-тақырыптық өріске кіретін құс атаулары бар. Хотыңдар аққуды «ак куш» дейді. Құс атауын астрономиялық атауға енгізу бар: Уч куш (Үш құс) – Орион шоқжұлдызының аты, қазақ тілінде Үшарқар-Таразы деп атайды. Г. Потаниннің 1950 жылғы еңбегінде хотың тіліне қатысты екі құс атауын келтіреді: булдурук, саджа [2, 620]. Бұл – шіл тұқымдас құстардың атаулары – бұлдырық, сажа (қылқұйрық). Бадамхатанның жазбасында *булбул* (бұлбұл) сөзі бар.

7. **Bite** – тістеу. Бұл етістік кездеспеді, әйтсе де тіс лексемасының (дыбысталаймын – *тиш*) барына қарағанда *тиште* етістігін жоқ деуге болмайды.

8. **Black** – қара, түс атауы, сын есім, бұл хотың тілінде жеке дербес кездеспеді, алайда «Хар тэлтэн тартангас» деген сөйлем, «қарагас гое» деген тіркес бар: мұны қазақшалағанда «Қара тіліңді тартыңыз», «қара қасқа қой» болып шығады.

9. **Blood** – қан. Хотыңдарда *суях* (Б.С.)¹ деген сөз бар, қазақшасы – қан. Асылы, бұл сөздің түп-төркіні «сұйық» деген сөзге саяды.

10. **Bone** – сүйек. Бұл сөз *сүеэк* (Б.С.) түрінде монғол тілінің емлесімен жазылған.

11. **Breast** – кеуде, төс. Бұл мағыналық бірлік табылмады.

12. **Burn** – жағу, жану. Потанин жазбасында бұл *яг* түрінде берілген, дұрыс жазылуы *йақ* болуға тиісті. Бадамхатан кітабында «Отос имээни ик жилгандаанаа чирээк нимаан тутак турай» деген сөйлем бар (Жалпы мағынасы екі жалғанда да шырақпен тұтатылып тұрғай дегенді білдіреді). Мұндағы «*тұтақ турай*» осы мағыналық топқа енеді. *Тұтақ* сөзі қазақ тіліндегі *тұтату* сөзімен тәркіндес, яғни «жағу» сөзімен мағыналық жақындықта. Хотың тілінде бұл сөздің болуының ықтималдығын *от* сөзінің жиі кездесуі, очаг (қазақша ошақ) сөзінің болуы нықтай түседі.

13. **Come** – келу. Бұл етістік хотың тілінде *келеді, келер, келелі(к)* т.б. әр түрлі формада жиі қолданылады.

14. **Die** – өлу. Хотың тілінен бұл мағыналық санатқа қатысты бір ғана бірлік табылды: *арилх* сөзі «арылу, қайтыс болу, алыстау» (Д.С., Р.С.)² деген мағынада қолданылатыны анықталды.

15. **Dog** – ит, дереккөздердің бәрінде дерлік бар, тек әр түрлі жазылған: *йит, ит, ээт*; Борь Кичиг – күшік, кичиглэх – күшіктеу ретінде де көрініс табады.

16. **Drink** – ішу, осы мағынада дереккөздердің бәрінде келтіріледі. Бұған синоним ретінде *сулаган* сөзі мына тіркесте қолданылған: *Йерін йерлеген, сууын суулаган Алтай-Хангай*. Б. Владимирцов жазбаларында «*ат усху турат*» (ат суарылады деген мағынада) деген тіркес, *усху* сөзі сонымен бірге «*сусау*» деген мағынада да қолданылатыны байқалды.

17. **Dry** – құрғақ. Бұл мағыналық санаттан *хуураа, хухаа* деген екі сөз табылды, *хуураа* «құрғақ» деген мағынаны берсе, *хухаа* «қуарған, өңі кеткен» (Д.С., Р.С.) деген мағынаны білдіреді.

18. **Ear** – құлақ сөзі Я. Владимирцов жазбасында ғана кездесті, ол орыс әліпбиімен мынадай етіп транскрипциялап берген: **хулак*.

19. **Earth** – жер. Бұл сөз дереккөздердің бәрінде бар, хотыңдардың жадында да жақсы сақталған. Орыстілді ғалымдар *йер, эр, яр* түрінде жазып алған, монғолтілді ғалымдар ескермеген.

20. **Eye** – көз. Хотың тіліндегі *көз* сөзі ресейлік дереккөздерде әр түрлі транскрипциямен берілген: *козь, гөзэ*; хотыңдардың айтылымында – көз.

¹Б.С. – Б. Санхүү

²Д.С., Р.С. – Д. Солонго, Р. Сарангэрэл

21. **Fat** – май. Хотың тілінде бұл «*жогомтой*» сөзімен беріледі (Д.С., Р.С.). Түп-төркіні «жұғ» синкретті түбіріне саяды. Қырғыз тілінде майды *иақ* дейтінінің осы сөзбен қандай да бір қатысы бар деп болжауға болады.

22. **Fire** – от. Орыс ғалымдары *отә, ота* деген екі жазылыммен берген, сөз соңына ашық дауысты дыбыс қосып айту – хотың сөйлеуінің бір ерекшелігі. Бұл мағыналық санатқа *шырақ* сөзін енгізуге болады, оны жазбаларда әр түрлі белгілеген: чирак, чірак (орыс ғалымдары), черээг, чирааг, чиээк (монғол ғалымдары). Бадамхатан еңбегінде *тамширээгэнэ* деген монғол емлесіндегі жазылымның монғолша мағынасын *шырақ* деп берген. Біздіңше, бұл *там* және *ширээг* деген екі түбірден тұрады, ал *-энэ* – қосымша. Осы еңбек бойынша «от» түбірлі *отог* сөзінің мағынасы – отбасы. Бұл сөздің семантикалық өрісін ескерсек, хотың тілдік жадында сақталған *очак* (Б.Санхүү жазбасында – *гочоогонд*) – *ошақ* сөзін де қамтуға тиіспіз.

23. **Fish** – балық. Экспедиция кезінде білгеніміз – хотыңдар балық аулаумен айналыспағандығы. Сондықтан да бұл сөз ұмытылған деуге болады.

30. **Fly** – ұшу. Бұл етістік әзірше табылмады. Хотың тілі деректерінде тек «көтерілу» деген мағынаны беретін *хоб сөзі Б. Владимирцов «Сөздікшесінде» бар, Б. Санхүү «*хобая*» деп монғол емлесімен жазған. Бұл сөздің осы мағынада түркі тілдерінде қолданылатыны жөнінде айғақтар көп.

31. **Foot** – аяқ. Владимирцов «бут» сөзін «ұзын бұт тышқан» сөзінен алып «ляжка (жамбас)» деп жаңылыс аударды. Бұт деп қырғыздар дене мүшесі аяқты атайды. Түркі тілдерінде *аяқ* сөзінің дыбысталуы бір нұсқасы *адақ* екені белгілі, хотың тілінде «адақ» сөзі де бар, бірақ бұл дене мүшесінің атауы емес, «бір нәрсенің бітуі, бір әрекеттің соңы» деген мағынада қолданылады (Д.С., Р.С.). Осындағы «*такм*» – қазақ тіліндегі *тақым* сөзінің баламасы.

32. **Full** – толық. Б.Я. Владимирцов – «*толло*», А.Н. Самойлович «*толо*» деп жазған, Б. Санхүүде «Балаарни жасн узун жан толоо» деген тіркес кездеседі. Қырғыз тілінде толық сын есімін «толо» деп айтатыны белгілі [5, 247]. Қазақ тілінде «толы» сөзі ұқсас болғанмен, толық сын есімінің орнына жүре бермейді, мысалы, *толық жинақ* деп айтқанымызбен, *толы жинақ* деп айта алмаймыз.

33. **Give** – беру. *Бер* етістігі дәл осы мағынада Б.Я. Владимирцовтың «Сөздікшесінде» бар. Сонымен қатар хотыңдарда «кийлэн ас» деген тұрақты тіркес бар, мағынасы – *жейдені алып бер*, демек *ас* – *бер* деген сөз [7, 120].

34. **Good** – жақсы. Б.Я. Владимирцов бұл сөз «*якши*» деплатынәріптеріараластырылып жазылған. Б. Санхүү жазбасынан амандасу формуласы ретінде осы мағынада *уса* сөзінің қолданылатынын көреміз. «Хотон аман аялгуу»-да (2020 ж.) *уса* «жақсы» деген мағынада берілген, мұнда амандасу формуласы «есээ исаа», «есен-жақсысыз ба» деп аударылады. Д. Бадамхатанда «Аак сүеэктэ *ягаши* мусурман болов уу?» деген сұраулы сөйлем бар, «Ақ сүйек жақсы мұсылман болдың ба?» болып аударылады. Осы сөйлемдегі *ягаши* сөзі қырғыз тілінде «жағымды, лайық, ыңғайлы» деген мағыналарды беретін *жагыштуу* [8, 210] сөзімен, саха тіліндегі «жеткілікті, ретті» деген мағынадағы *jagush* [1, 285] сөзімен төркіндес екені байқалады.

35. **Green** – жасыл. Бұл тұста Сводеш тізіміндегі сөзді түркілік ұғымға ыңғайлау қажет болады. Демек, өсіп тұрған жас шөп түсінің атауы ретінде қарау керек. Мұндай түсті түркі ұғымында «көк» дейтіні белгілі. Орыс ғалымдарының жазбаларында *көк* сын есімін жануардың түсімен байланыстырып, баламасын *сұры* (серый) деп береді. Солонго жазбасында «кок» жазылымы көк мағынасын береді, осыдан туындайтын екі сөз формасы – *кокрх, көжрөх* – берілген, мағынасы *көгеру* деген етістікке тән.

36. **Hair** – шаш, қыл, түк. Дереккөздерде бұл сөз дербес, жеке кездеспейді, *чачыбаг* (Потанинде, Самойловичте – *чачыбыкь*, Владимирцовта - *чачыб^к*, Бадамхатан осы заттың «штайган» деген бір атауын ұсынады, Б.Санхүү «*чачбаг*», «*чачбык*» деп жазады және «сувсараг» деген бір нұсқасын ұсынады, біздің хотыңдардың аузынан естуіміз бойынша - *чачыбаг*) – *шашбау* біріккен сөздің құрамында қолданылған. Хотың тілінде осы мағыналық

топқа жатқызуға болатын басқа да сөздер бар. Б. Санхүү өрмелі қамшыны хотыңдардың *шаиштаак* дейтінін жазады (Мұндағы *шаиш* компоненті *өру* сөзімен ассоциацияланып тұр), қыл, жүннен ескен жіпті білдіретін *ракаачев* айтылымын көрсетеді. Орыс ғалымдарының жазбаларында кірпі тәріздес түгі бар жайраны (дикобраз) хотың тілінде *тежянду тонгусть* (тіккенді доңыз) деп атайтыны туралы айғақ бар. Д. Солонго, Р.Сарангэрэл осы мағыналық өріс қамтитын *килгасн* – қылшық, *киргах* – қырқу тілдік айғақтарын келтіреді. Экспедиция барысында хотыңдардан жазып алған өсімдік атауларының ішінде *сахал өвс* – сақалды шөп, *шашақты шөп* атауы бар (*шашақ* сөзінің **шашпен** төркіндес екеніне күмән жоқ).

37. Hand – қол. Бұл мағыналық санат дененің нақты бір жеріндегі мүшесі ғана емес, иықтан қол ұшына дейінгі жерді түгел қамтитын сөз ретінде, бірдемені алу-беру, ұстау сияқты қимылдарды орындайтын құрал атауы ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан келгенде, хотың тілінде сөздер жеткілікті. Я. Владимирцов *гол* деп жазып алған. Г.Потанин саусақтардың атауын жазып алған: баш бармакъ (бас бармақ), бадан нирыкъ (сұқ саусақ), урту омян (ортаңғы саусақ), уру чимя (атсыз саусақ), кичкиня бобичекъ (шынашақ). Осы еңбектегі «Саусақ арбауында» «бадан нирыкъ» деген тіркес айтылымы орыстілді адамға жаңсақ естілген деп ойлаймыз («ң» дыбысы қос «нн» болып естілген), тіркестің екінші сыңары иряк болуға тиісті. Нақтылай айтқанда, бұл қазақ тіліндегі «балаң үйректің» хотың тілінде айтылуы. Далалық зерттеу барысында хотыңдардың ауызекі тілінде хумхай (сұқ саусақ), чикчихай (шынашақ) деген атаулардың сақталып қалғанын көрдік (бұл сөздер монғол тілінде жоқ екенін ескертеміз).

«Қолдың» алу, беру қимылдарының атауы да бар: *бер* етістігі түбір күйінде ғана кездессе, ал етістігі «алалы, алыб» (Потанинде) формаларымен жазылған, **-лы** қосымшасы қырғыз тіліндегі етістіктің 1-жақтың көпше түрінде жіктелуімен, **-ыб** – қырғыз тіліндегі көсемше жұрнағымен бірдей.

38. Head – бас. Дене мүшесінің атауы ретінде: Я. Владимирцов «паш»; Б. Санхүү «бэгіц (паш)», ал «Худая кітабында» «баниц» деп берген; информанттардан «Ақ шар *баиш* хойын яндығына» деген тіркес таптық. Ал ауыспалы мағынасында саусақ атауы *баш бармакъ* (Потанинде) бар. Осы кеңістіктегі бір сөз тағы бір дереккөзінде *маннай* (маңдай/маңлай) (Д.С., Р.С.) түрінде жазылған.

39. Hear – есту. Бұл санатқа қатысты бір ғана сөзді «Худая» мәтіндерінен кездестірдік: «Хүчээн ингэс нимээн дэнгэс хуваан дангас». Бұл сөйлемді жазбаға түсірген Б. Санхүү түркі тілін білмегендіктен сөздердің жігін таба алмаған, дыбысталуымен монғол тіліне ыңғайлаған. Мұны түркішелесек, «Күшін енгіз, немен деңіз, құп аңдаңыз». Сонда «андангас» – **аңдаңыз** деген түркі сөзінің көрінісі болып шығады.

40. Horn – мүйіз. Бұл сөзге қатысты бір-біріне антонимдік қатынастағы екі сын есім табылды: *моузлю* (Потанин, Владимирцов, Самойлович) – мүйізді; *мухаа* – мұқыр, *мухаах* – мұқырлану, *мухах* – мұқырлау (Солонго).

41. I – мен. Жиналған материалдардан «мен» есімдігі түбір күйінде дәл осындай жазылыммен «Худаяның» 1-мәтінінде ғана кездесті. Д. Солонго жазбасында *манаа* (біздің), *манд* (бізге) деген екі сөз формасы бар. Информанттардан: *мәне* (бізге), *сәне* (саған), *оне* (оган), *манс* (біздер) *танс* (сендер) *бидим* (біз) деген сөздер жазылып алынды. Өздерінің монғол тіліне аударғандарын қазақшалап беріп отырмыз. Тәрізі, қате. Хотың тілінде *мен* есімдігінің «мән» болып айтылатынын анықталып отыр.

42. Kill – өлтіру. Бұл сөз табылмады. Бірақ Д. Солонго жазбасынан *арилах* деген сөздің ауыспалы мағынада «қайтыс болу» дегенді білдіретінін байқауға болады, бұл сөздің *арылу* сөзімен төркіндес екені көрініп тұр.

43. Know – білу. Бұл сөз табылмады, тек Д. Солонго жазбасындағы *таных* сөзін *тану* деп аударуға болатынын ескертеміз.

44. Leaf – жапырақ. Бұл сөз табылмады, алайда монғолтілді жазбаларда хотың тіліндегі *хожгор* сөзі «жалаңаш, қабықсыз тары» деген мағынаны білдіреді. Осы сөз жапырақ сөзінің ассоциациясымен, «қабықпен», байланысты екені байқалады. Ал *қабық* сөзі туралы ақпаратты информанттардан алдық: «хавах – үйдің жұқа жабуы».

45. **Lie** – жату. Информанттармен әңгімелесу барысында итке «*Ар жат!*» (Ары жат) деп айтқанын белгілеп алдық. Жатудың мағыналық мазмұнында «көлбеу қалып» бар екені белгілі. Осыны ескерсек, Д. Солонго жазбасындағы *көндлөндөх* (көлденеңдеу) сөз формасын осы қатарға енгізуге болады. *Жату* етістігімен ассоциацияланатын төсек, төсеніш сөздері, ондай сөзден информанттар бір ғана хотың сөзін берді: *атсыг* (аттың терісінен жасалған төсеніш).

46. **Liver** – бауыр. «Худаяның» №1 мәтінінде дене мүшесі бауырды «багур» деп жазған. Тұба тіліндегі дыбысталуға жақын. Б. Санхүү жазбасында «баврам» (бауырым) – туыстық атау («в» дыбысының қолданылуына уәж жоқ, *-ым* тәуелді жалғауының *-ам* болып кетуі – монғол емлесінің әсері: монғол тілінде *а* дыбысы біреу ғана болып жазылса, оқылғанда қысаңданып *ы*-ға жақындайды).

47. **Long** – ұзын. Потанин, Самойлович «*узунъ*» түрінде жазады, бұл сөзді «ұзын бұт чичканъ (тышқан)» тіркесінен алған. Худаяның 1-мәтінінде «*яклага*» сөз формасының мағынасы «жалға, ұзарт» дегенді білдіреді. Владимирцов хотыңдардың үйленген жастарға беретін батасынан «*Балаларнң йасң узң йаны толо*» деген үзінді келтірген (Балалардың жасы ұзақ, жаны толы болсын). Бұл контексте *ұзын* сөзінің ауыспалы мағынада қолданылып *ұзақ* мағынасында тұрғанын көруге болады. «Гарваа горвоо» мәтінінде «оозон тілден тартангас» (ұзын тілден тартыныңыз) деген тікес бар, яғни бұл сөз хотондарда сақталған, жазылуы әртүрлі сипатта.

48. **Man** – еркек. Мұның «ересек ер адам» деген персондық мәндегі сөзі кездеспеді, тек информанттардан алынған «*Эр дотло*» (күйеуге шықты) деген сөйлемдегі *эр* сөзі жуықтайды. Алайда «ер жынысты» деген мағынада бірнеше сөз бар. Жас ерекшелігіне қарай ер адамдарды сипаттайтын сөздер: *авшыхан, авшиха* – қарт, *аасахал* – ақсақал, *цагмаар* (Б.С.) – жігіт. Ер жынысты белгілейтін туыстық атаулар: *ата-әке, улангар* – ұл бала, *чагарман* – ер бала (С.Б.)³, *ваваа* – әке, *хүзев* – күйеу бала, *каракуул* – күйеу бала, *улмаар* – ұл бала, *уул/улагаар* – ұл, *акаа* – ата, *чагармын улагаар* – кенже ұл (шаңыраққа ие болатын ұл, яғни дәстүр бойынша, кенже ұл), *уул ач* – ұл немере (Б.С.); *агаангас* – аға, *акаа* – ата, *агаа* – аға, *баврам* (*иненгес*) – іні, *агам* – аға, *хүзев* – күйеу бала, *улмаар* – ұл бала, *уул* – ұл, *чагармын улагаар* – кенже ұл (Д.С., Р.С.); *ваабай* – баба, *атай* – атай (Худаядан); *ата/эта* – әке, *ах* – аға, *ата* (өвөг) – ата, *аукан* – әке, *баба* – ата, *көвөн/күзэн* – күйеу бала, *агангас* (*агаңғыс*) – аға(ңыз), *баба* – ата, *ініңіс* – іні(ңіз) (Информанттардан). Малдың еркегінің атаулары: *ују* – бұқа, *эрээ түзэг* – атан (С.Б.); *эрка түзэг* – еркек түйе, *эрка гоёмдаан* – еркек қой, *эрка эгэс* – еркек сиыр (Б.С.); *эрка түзэг* – атан, *эрка гоёмдаан* – еркек қой, *гульджа* – құлжа, *эрка эгэс* – еркек сиыр, *ириг* – ісек қой (Д.С., Р.С.); *азыргы* – айғыр, *буур* – бура, *атан /атын* – атан, *айгур/айгүр* – айғыр, *ат* – ат, *тэх* – теке, *бух* – бұқа (Информанттардан).

49. **Many** – көп. Бұл сөз табылмады. Тек *көп* сөзімен мәндес *толо, толло* (Я.В.) – толы, *бай - бай* (С.Б.) сөздері бар.

50. **Meat** – ет. Б. Санхүү жазбасында түркі тілдерінің қарлұқ тармағына тән «*гош, гошмоор*» айтылымдары *ет* болып аударылады, осы жазбадан хотың тілінде *ет/эт* сөзі де бар екенін көреміз, Санхүү «сүүмэнд – шала піскен ет, *таташи* – туралған ет» атауларды келтіреді. Д. Солонго жазбасында *таташи* – туралған ет, *ишкарык* – іші-қарын сөздері бар. Б. Санхүү жазбасындағы *жояа* – қазақ тіліндегі *жая* сөзінің баламасы. Хотыңдар өкпені *оошиг* дейді. Қазақ тіліндегі «*өкпе өшу*» тіркесін ескерсек, хотыңдардың өкпе мүшесіне тән күй-жайды заттың атауына айналдырғанын байқауға болады.

51. **Moon** – Ай. Хотың тілінде бұл сөздің астрономиялық атау ретіндегі мағынасы да, уақыт, мезгіл мағынасы да бар. Қасиетті мәтіндегі (Худая) жалбарынуда *Алтай, Хангай, Ая, Күе* деген қаратпаларда *Ая* – Айды білдіреді. Б. Санхүүде «*хөе*» деген сөз *ай* мағынасын береді. Бадамхатан кітабында «*6 сарын зам, айлыг йол*» деген монғол сөзі аралас сөйлемнің ішінен «айлық жол» деген хотың тіліндегі тіркесті көруге болады. *Аия* деген сөзді Б. Санхүү мен Д.Солонго монғол тіліне «күн» деп аударылған, бірақ бұл күмән келтіреді.

³С.Б. – С. Бадамхатан

52. Mountain – тау. Санхүү кітабындағы хотың әндерінің мәтінінде «Мянганы (тау аты) бэлээр нүүгээд ирдийм» (Мянганның белдері арқылы көшіп келдім) деген сөйлем бар, осындағы бэл – тау сөзінің семантикалық төңірегіндегі сөз.

53. Mouth – ауыз. Хотың тілінде бұл сөз қырғыз айтылымына келеді: Владимирцов *оза* деп жазған. Ауыздың ішкі бөлігінен *тілі* (тіл) деген, сыртқы бөлігінен *ұрт*, бет мағыналарын беретін *иеңге* деген сөз, жазылым бар. Судың ағып шығатын жерін түркі тілдерінде «ауыз» деу бар, хотың тілінде оны *чэке* (Б. Санхүү) дейтіні анықталды.

54. Name – есім, ат. Д. Солонгода *ат* сөзі бар, алайда оны «ата» мағынасында аударған, дәл осы жазбада *акаа* (ата), *атаа* (ата) сөздері бар. Сондықтан мұндағы *ат* сөзін осы санатқа жатқызуға тура келеді.

55. Neck – мойын. Владимирцовтың «Сөздікшесінде» *монән* түрінде берілген, алтайлық түбір *мон-* сақталып қалғанын байқауға болады. Осы семантикалық аядан Д. Солонгода *көөмаэ* (көмей), *кэкрх* (кекірік) сөздері бар.

56. Night – түн. Сводештегі *түн* сөзі дербес табылмады, бірақ киіз үйдің түндігін *тунтик* дейтінін Д. Солонго көрсетеді. Қазақ тіліндегі *түндік* сөзі *түннен* келіп шығатынын ескерте кетейік. *Түннің* семантикалық маңайындағы *қараңғы* сөзін хотыңдар *харангуу* дейді.

57. Nose – мұрын. Бұл сөзді Б.Я. Владимирцов *мурда* деп жазады. Түркі тілдеріндегі сөзбен түбірлес, бірақ қосымшасының *-да* болып келуі басқа түркі тілдерінен байқалмады.

58. Not – жоқ. Мұның іс-әрекетті болымсыз ететін мағынасында сөз табылмады. Б.Я. Владимирцов «*жок*» сөзін «нет, небытие, отсутствие» деп аударарды, зат пен құбылысты терістеу мағынасында «*жоқ*» хотың тілінде кездеседі. Г.Н. Потанин жазбасында «*козьек чичкань*» зоонимі бар. А.Н.Самойлович «*екъ*» деген бөлігін жоқ мағынасын білдіреді деп табады. Мағынасын дұрыс тапқанмен, дыбысталымын дұрыс жазбағаны көрініп тұр [2, 284]. Бұл – «көзі жоқ тышқан», яғни «соқыр тышқан» деген атау. Информанттар да тек терістеу мағынасын білетіндігін байқатты.

59. One – бір. Бұл есептік сан есім дереккөздердің бәрінде де бар. Тек монғолтілділердің жазбасында соңына дауысты дыбыс қосып (*бири*) жазады.

60. Person – адам. Сводеш тізімі бойынша, мұнда адамның жынысы, жас ерекшелігі көрсетілмейді, жануармен қарама-қарсы қойылатын адам мағынасы ғана көрсетіледі. Хотың тілінде бұл сөз бар. Владимирцовта *бу кіші* деген тіркес [4, 105] бұл *кісі* болып аударылады. Бадамхатан хотың тіліндегі *адан* сөзін *адам* мағынасында береді десе, Солонго *адан* дегенді «бала» деп көрсетеді.

61. Rain – жаңбыр. Бұл сөз табылмады, бірақ семантикалық айналасындағы шашу (жауын-шашын деген қос сөзден) мағынасын беретін *цацур/ чацу* сөзі кездесті [Информанттар], жаңбыр алдында аспанда болатын күркіреуді хотыңдар *күркірэх* (Д.С., Р.С.) дейді.

62. Red – қызыл. Г.Н. Потанин, А. Самойлович «*кызыль*» сөзі өсімдіктер мен жануарлардың түсі ретінде кездесетінін айтады, мысалы: *қызыл ағаш, қызыл киік*. Б. Санхүү, Д. Солонго «*кызыл / хизил*» сөзін *қыз* деп аударарды, Бадамхатанда «*кызык*» – қыз, информанттар да осы мағынада айтты, тек дыбысталымы басқаша: *кизил* (қыз).

63. Road – жол. Бұл сөз тек Бадамхатан жазбасынан кездесті: ондағы «*б сарын зам, айлыг йол*» деген тіркесі «алты айлық жол» болып аударылады. Демек, хотың тілінде *йол* сөзі бар.

64. Root – түбір, тамыр. Бұл сөз Г.Н. Потанин жазып алған «толо тамырдай ағачь» тіркесінде бар, сын есім жұрнағы жалғанған пішінде түр: *тамыр-дай*.

65. Round – дөңгелек. Бұл сөз дербес кездеспеді, алайда *дөңгелек* сөзі анықтауыш болатын, яғни мағыналық мазмұнында «дөңгелек» семасы бар сөздер кездесті: *турка* – дөңгелек бөрік (С.Б.), *харам* – дөңгелек алаң (қазақ тілінде – *аран*), (Б.С., (Д.С., Р.С.)), *ийрнээ/ ийрін* – айналдырып иіреді; *бүрхэг* (*буркук*) – тымақ (Информанттар).

66. Sand – құм. Бұл сөз кездеспеді, тек хотың тілінде құмнан иленіп жасалған кесені *чим тостой* дейді; *чим* қазақ тіліндегі шым сөзімен төркіндес.

67. Say – айту. Худаяның №1 мәтінінде мынадай сөйлем жазылған: Худая хулам *дэгзээн* шаарлаа дутам *дэгзээн* ха-хожа-худая махамеден үндес*десгзээн* шевер*дегемен* шевер

хялитарған [6, 66]. Ажыратып оқығаннан кейінгі қазақшасы: *Құдай құлым деген, шарият тұтам деген, Хан қожа құдай, Мұхаммедтің үмбеті дескен, шебер дегенмен шебер қылдырған.* Демек, хотың тілінде *де* етістігі бар; ал басқа сөйлеу етістіктері әлі табылған жоқ.

68. See – көру. Бұл сөздің өрісіндегі «**көр**» етістігі есімшенің екі формасында кездеседі: Г.Н. Потанин, Б. Владимирцов орыс тіліне былайша транскриптеген: *курнёре (көрінер), курёнбас (көрінбес).*

69. Seed – тұқым, дән. Б.Я. Владимирцов хотыңдардың *аштах* деген сөзін «хлеб, хлеб (на корню), хлеб в зерне, пашня» деп аударған [4, 107], Санхүүде, Солонгода – *аштаа*. Бұл мағынаны хотыңдар жалпы түрде *тарраа* дейтініне жиналған материал көз жеткізеді, осындай мағынада *тарыг* сөзі қолданылатынын М. Қашқари сөздігінен көреміз [9, МҚ, I, 554; II, 202, 463]. М.Қашқаридан үзінді келтіре кетейік: *тарыды – екті. Ол тарыг тарыды. – Ол тары екті; Ол егін екті. (Тарыр-тарымақ – Егер-еклек) (МҚ, III, 352).* Тұқым сөзі өсімдікке ғана емес, адамдардың ұрпағына байланысты да қолданылатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, хотыңдардың *ұлак/ұлаг* – іні, қарындас, сіңілі [4, 111] сөзінің мағыналық мазмұнында «тұқым» семасы бар екенін болжауға болады (қазақ тіліндегі жалғастық мағынасын білдіретін *ұласу* сөзін еске түсіріңіз). С. Бадамхатан жазбасында: «*Аксүеэ* Хан *акта* ян *енгелмээн ак ягаш мусурман болов уу* - Аксүйек Үлкен жеңге алдында *аксүйек* жақсы хотон болдың ба?» деген сөйлем бар. Демек, қазақтар сияқты, хотыңдар да «сүйек» сөзін «тұқым, тек» мағынасында қолданатынын көреміз.

70. Skin – тері. Адам терісіне қатысты *бэт/бот* деген сөз Худая контекстінде *бет нұры, жүз, шырай* деген мағыналарды білдіреді. Адам терісінің күй-қалпын білдіретін *хухаа* (қуарған, өңі кеткен) деген сөз бар. Солонгода *хуйх* – құйқа болып аударылады, демек *бас терісі* дегенмен мағыналас. Хотың тіліндегі *тэрлэг* – теріден жасалған киім (Б.С.) және *жұқа шапан* [Информанттар] деген мағыналарды білдіреді. Терінің мағыналық төңірегінде информанттар *кабых* (жұқа жабу) сөзін айтты. Терімен қатысты атауларды келтіре кетейік: *тонег тон* – тері тон (Д.С., Р.С.), *булгаар тулам* – былғары тұлып, *атсыг* – аттың терісінен жасалған төсеніш (Информанттар).

71. Small – кішкене. Г.Н. Потанин «Саусақтар арбауында» хотыңдардың шынашақ саусақты «*кичкиня бобичек*» деп атайтынын жазады [3, 285]. Б.Я. Владимирцов «*Кічінэ балам бар болла*» [4, 106] деген сөйлем келтіреді, хотыңдардың *кічине* [4, 109] сөзін кішкене деп аударады. Кіші мағынасында келетін бір сөз – *чагармын*: *чагармын улагаар* – шаңырақ иесі болатын кенже (кіші) ұл. Худаяның №1 мәтінінде кіші мағынасын *хишиг* сөзі береді.

72. Smoke – түтін. Хотыңдардың *түтүн* сөзін *темекі* сөзімен теңестіріп жіберген [4, 111].

73. Stand – тұру. Бұл етістік Б.Я. Владимирцовтан ғана табылды: *Ат усху турат* (ат су ішіп тұрады); *Ит тагашак турат* (ит тыныш тұрады), *Мал тур есэн?* (мал аман ба?) деген үш сөйлем келтірген [4, 105-106] және «Сөздікшесіне» *тур* (*тұр*) сөзін тіркеген [4., 111].

74. Star – жұлдыз. Сводеш бойынша мұнда жұлдыздар шоғыры, жұлдыз атаулары қамтылмайды. Хотың тіліндегі жұлдыз Г.Н. Потанинде *ильдысь* түрінде жазылған [3, 285].

75. Sun – Күн. Худая мәтініндегі жалбарытуда *Алтай, Хангай, Ая, Күе* деген қаратпаларда *Күе* – Күн мағынасын білдіреді.

76. Tail – құйрық. Бұл сөз табылмады, тек ассоциацияланатын *ардак* сөзі қазақ тіліне «арт жақ, арты» болып аударылатынын қоса кетеміз.

77. That – сол, бұл (есімдік), **86. This** – осы, бұл. Хотың тілінен бұ деген қолданыс қана табылды [4, 107].

78. Thou – сен. Бұл сөзді информанттар ғана айтты: *сэне* (саған) *тануу с* (сендер).

79. Tongue – тіл. Хотың тілінде бұл сөз ағза атауы ретінде қолданылады: *тілі* [4, 110] *бобичек* – кішкене тіл [3, 284]. Лебіз, ниет мағынасында Худаяның №1 мәтінінде қолданылған: *Хар тэлтэн тартангас* (Қара тілден тартыныңыз), *Ак тэлтэн тартангас* (Ақ тілден тартыныңыз).

80. Tooth – тіс. Бұл сөз бір рет қана кездесті: *тіш* [4, 110].

81. Tree – ағаш. Сводеш тізімі бойынша бұған жинақтау мағынасындағы «орман» мен ағаштың жекелеген түрлері енбейді. Ондай сөздер хотың тілінде баршылық:

Г.Н. Потаниндегі *ағачъ* (ағаш) [3, 283] пен *харганакъ* (қараған), *харгай* (қарағай), *яргаи* (ырғай) (Инф.) сөздерін келтіреміз.

82. Two – екі. Хотындардың жадында 1-ден 1000-ға дейінгі сандар сақталған, сан есімдер жазбаларда да тіркелген. *Екі* сөзі *ику* болып дыбысталады.

83. Walk (go) – жүру. Сводеш тізімінің шартына қарағанда, бұған қалып етістігі мәніндегі *жүру* жатады, алайда А. Дыбо «кету» етістігін де қамтыған [1, 513-516]. Хотың тілінен бұған қатысты мынадай сөз тұлғалары кездесті: гайда *йур* (қайда жүр), гайда *йурат* (қайда жүреді) [Вл., 105] жүр [Вл., 109] *жүрлэ* (жүр) [4, 106]. Жүру қалып етістігінің өрісінен *жораалх* (жорғалау) (Д.С., Р.С.) сөзі табылды.

84. Water – су. Потанин жазбаларында «Дұғалар» мәтінінде ... *сууны суулаганъ эрь суунынъ пирлары*» (суды сулаған, жер-судың пірлері) дейтін тіркес бар. Владимирцов «Жекелеген айтылыстарда» «Ат *усху* турат» (Ат *сусан* тұрады) деген сөйлем; *Йер-суу* (Жер-су) жинақтаушы атауын [4, 105-106] жазып алған. Монғолтілді ғалымдар бұл сөзді ескермеген, информанттар да айтпады. Алайда дереккөздердің бәріне ортақ жайт – бұл сөздің «Худаяның» №1 мәтінінде айтылатыны.

85. We – біз. Информанттар бұл есімдікті төрт формада айтты: *мэне* (бізге), *манс* (біздер), *бидим* (біз), *маануус* – біз. Демек, жіктеу есімдігінің жекеше түрін (мен) тірек ететіні байқалды. Осыған қарап, хотындардың алтайлық *мэн* түбірін сақтап қалған деп болжам айтуға болады.

86. What – не. С. Бадамхатан жазбасындағы «Отос имээни ик жылгандаанаа чиээк *нимаан* тутак турай» (отыз күндік ас бергенде, шырақ жағарда айтатын сөз) – Отыз емені екі жалғанда шырақ *немен* тұтатулы тұрғай» деген сөйлемде ғана септік формасында кездесті [5, 34]. Худаяның №1 мәтінінен алынған мына үзіндіде де «*нимээн*» – көмектес септігіндегі *не* есімдігі: *хүчээн ингэс* (күш енгіз) *нимээн дэнгэс* (немен деңіз).

87. White – ақ. Г.Н. Потанин жазбасындағы *акъ чичканъ* (ақ тышқан), *акъ коянъ* (ақ қоян), *акъ куш* (ақ құс) атауларында бар [3, 283]. С. Бадамхатан мен Б. Санхүү Худая мәтініндегі «*Ак тэлтэн тартангас*» (Ақ тілден тартыңыз) деген сөйлемді келтіреді. С. Бадамхатан «*Аак сүеэктэ ягаш мусурман болов уу*» (Ақ сүйекті жақсы мұсылман болдың ба) деген сөйлемінде *ақ* сын есімін ауыспалы мағынада (текті) қолданады [5, 35]. Хотындар сонымен қатар ақ түстің реңін білдіретін *боз* сын есімін де қолданған: *бось коянъ* (боз қоян) [Сам., 284]. Информанттардың жадында ақ сияқты ашық түсті білдіретін *зілэн* (қылаң) *зилаң* (ақ), *зилэң* (ақ, қылаң), *юүгэң* (ақ) сын есімі де қалған.

88. Woman – әйел. Дәл осы мағынасын (тұрмыстағы әйел) хотың тілінде қатын сөзі береді: **хатан* [4, 111], *хатан/хатың* [Информанттардан]. *Зайыб* [4, 108], *заяи* (зайып) деген (Д.С., Р.С.) кірме сөз кездесті. Әйелге шеше ретінде қолданылатын сөздердің дыбысталуында әралуандық бар: *ана* [4, 106], *инаа* (ене, ана), *эгээнгэс* (ана) (Б.С., (Д.С., Р.С.)); *чэшигээ* (шеше) (Б.С.); *чэшигээ* (әже) (Д.С., Р.С.), *чишаан* (шеше) [Инф.]. Күйеусіз әйелді, жесірді, хотындар *ампырат* дейді [Инф.]. Күйеуге шықпаған әйел атауы «қыз» *кизил/кызыл/хизил/кызык* ретінде дереккөзде әртүрлі жазылған. Информанттардан *сэвгэр* (қыз) сөзі табылды. Жас ерекшелігіне қарай әйелді атайтын сөздер *көгөрөн* (кемпір), *кампрэм* (кемпірім) [5, 34], *кэлмэр* (кемпір) (Б.С.) Әйелдің туыс ретіндегі атаулары да бар: *адиа* (әпке), *қызыл неңгістен* (қарындас(ыңыз-дан) [Инф.]; *ээнкэ* (жеңге кәрі (ене?), *эйлэ* («әпке» деп аударылған, бірақ кірме сөз «әйелді» еске салады), *янгэлмээн* (жеңге) (С.Б.); *хэлэнгээр* (келін), *енгелме* (жеңге), *зенсе* (жеңге, жеңеше) (Б.С.).

89. Yellow – сары. Г.Н. Потанин жазбасындағы «*саръ чичканъ* (сары тышқан) [3, 286] жәндік атауындағы сары сөзі осы мағынаны береді. Информанттар сары түсті «*шар*» деп айтты: «Ақ *шар* баш хойын яндығына (Ақ сары бас қойын жандығына)». Қойдың сары түсін білдіру үшін хотындар «*аксангыс гоё* (сары қасқа қой) (Д.С., Р.С.), *аксантай* ерке хой (сары қасқа еркек қой) деген сөздерді қолданады.

90. Far – алыс. Бұл сөз табылмады, алайда *арилх* сөзінің мағыналық мазмұнында алыстау семасы бар [Сол., 000]. Сонымен қатар осы сөзбен мағыналық өрісте болу мүмкіндігі бар *ары* үстеуін информанттармен әңгімелесу барысында тіркеп алдық: ит қорығанда «*Ар жат!*» деп айтты. Түркі тілдерінде ұзақ сөзінің семантикалық мазмұнында алыс семасы

да болатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде Б.Я. Владимирцовтың хотың тіліндегі «узң» сөзін «долгий» (ұзақ) деп аударғанын [4, 111] дұрыс деп санаймыз.

91. **Salt** – тұз. Бұл мағына екі түрлі сөзбен айтылады: *туз* [4, 110], шүү (Информанттар).

92. **Year** – жыл. «Худаяның» №13 мәтінінде *он жил* деген тіркес бар, сонымен қатар хотыңдар, қырғыздар сияқты, **жыл** мағынасында *йаш* сөзін де қолданатыны көрінді: «яшка яшь - къ году годъ» [3, 290].

93. **New** – жаңа. «Худаяның» №1-мәтінінде «янаа ян янданганаа» деген тіркес бар, осы тіркесті қазақшаласақ, «жаңа жан жаңданғанда» болып шығады.

Хотың тілінен табылған тілдік бірліктердің 86-сы Сводеш тізіміндегі ағылшын сөзінің мағынасына толық сәйкес келеді, ал 7-уіне сол мағыналық өрістен орын алатын басқа сөз тартылды. Демек, хотың тілінен табылған лексемалардың 84,54%-ы М. Сводештің 110 сөздік тізіміндегі сөздерге сәйкес келеді.

Хотың тілінен Сводеш тізімі бойынша табылмаған сөздер: 1. claw (тырнақ), 2. cloud (бұлт), 3. cold (суық), 4. eat – жеу, 5. egg – жұмыртқа, 6. feather (қалам), 7. heart (жүрек), 8. knee (тізе), 9. louse (бит), 10. sit (отыру), 11. sleep (ұйықтау), 12. stone (таc), 13. swim (жүзу, малту), 14. warm (жылы), 15. who (кім), 16. short (қысқа), 17. snake (жылан), 18. thin (жұқа, жіңішке), 19. wind (жел), 20. worm (құрт). Бұлар Сводеш тізімінің 15,46%-ын құрайды.

Қорытынды (Conclusion)

Хотың сөзін орыс ғалымдарының орыс естілімімен жазуынан, Монғолия ғалымдарының монғол естілімімен жазуынан фонетикалық жаңсақтықтар жіберілгенін көруге болады. Мұны хотың арасына барып олардың айтылымымен салғастырып барып байқап отырмыз. Дей тұрғанмен жазбалардан түркілік түбірді ажыратып алудың мүмкіндігі баршылық.

Хотыңдардың базалық лексикасын Сводеш тізімімен салғастыру олардың тілінің түркі тілдерінің қатарына жататынын анық көрсетті. Соның ішінде қырғыз тілімен сәйкесетін тұстары көп. Атап айтар болсақ, хотың тілінде қырғыз тіліне тән мынадай фонетикалық сипаттар бар: сөзді *й*-мен емес, *ж*-мен айту (жагас,); еріндік үндестіктің көріністері бар; *с/ш* дыбыс алмасуы; *ш/ч* дыбыс алмасуы (*агач*); жуан буынды сөзді тіл алды *к* дыбысына аяқтау (*айлык, агамак*), қос дауыстының қатар келуі (*аашна*), қосар *лл-ды лд* дыбыс тіркесімен ауыстыру (*Алла/Алда, молла/молда*). Бұл көрсетілген құбылыстар басқа түркі тілдерде де бар, алайда хотыңдардың этникалық құрамында (хотыңдар мұны «елкін» дейді) қырғыз тайпаларының да атаулары бар.

Хотың тілінде сақталған негізгі сөздері Сводеш тізімінің 83,64%-ын қамтиды. Бұл дегеніміз хотың тілін жаңғырту мүмкіндігі бар екенін байқатады. Ендігі міндеттердің бірі – хотың тілі бойынша Сводеш тізімін түгендеу. Бұл міндетті далалық зерттеу орындайды деп сенеміз. Тағы бір міндет – түркі тілдеріне Сводеш тізімінің қосымшасымен салғастыру. Ондағы 302 сөз мақала көлеміне сыймайтын болғандықтан, бөлек зерттеу ретінде ұсынған жөн.

Алғыс айту, мүдделер қақтығысы

Мақала AP19675461 «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Монғолиядағы хотон этнотобы» тақырыбындағы гранттық жобаны орындау барысында жазылды.

Мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Ж. Жақыпов мақаланың негізгі идеясы, тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарын талдап, түсіндірді және мақаланың негізгі бөлігін жазды. Н. Әбдікәрім материалдарды жинақтау, сұрыптау, аудару, мәтіннің мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарау, мақаланы рәсімдеумен айналысты. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болды әрі оны зерттеу, ұсыну және мақаланың тұтастығы, деректердің дұрыстығын шешу мәселелері өзара талқылау, пікір алмасу негізінде ғылыми тұрғыдан жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Этимологический словарь тюркских языков. Том 9 (дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. / Составитель Дыбо А.В. – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. – 616 с.
2. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. 1883 г. Изд. 2-е. – Горно-Алтайск: Ак Чечек, 2005. – 1026 с.
3. Самойлович А.Н. Хотонские записи Потанина // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Пг.: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 278-290.
4. Владимирцов Б.Я. Турецкий народец хотоны: Новые данные о хотонах // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Пг.: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 265-277.
5. Бадамхатан С. Увсын хотон ястан., 2 дахь хэвлэл. – Эрдэнэт: Ажнай, 1995. – 91 хуудас.
6. Санхүү Б. Хотон ардын аман зохиол. – Улаанбаатар: ШУА Хэл зохиолын хүрээлэн, 2014 – 442 хуудас.
7. Солонго Д., Сарангэрэл Р. Хотон аман аялгуу. – Улаанбаатар, 2020. – 157 б.
8. КРЯ. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. / Составил К.К. Юдахин. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. – 984 с.
9. Қашқари М. Түрік сөздігі. Үш томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1997.

Ж.А. Жакупов¹, Н. Абдиқарим^{*2}

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Национальный научно-практический центр имени Ш.Шаяхметова, Астана, Казахстан

Базисная лексика исчезнувшего языка (Хотонский язык в Монголии)

Аннотация. Статья посвящена освещению результатов первого этапа изучения хотонского языка, который входит в число исчезнувших языков и не входящего в список мировых языков.

Предыдущие исследователи хотонцев рассматривали их лишь в историко-этнологическом аспекте. Особенность данной работы состоит в том, что в качестве объекта исследования взят язык этноса.

Хотоны, живущие в Монголии (на русском и монгольском языках пишется как «хотон», а самоназвание — «хотың»), не утратили этнической памяти: они хорошо осведомлены о своих исторических корнях – знают, что они тюркского происхождения. По данным последней переписи населения, их численность достигла 11 тысячи человек. Несмотря на это, потеряли родной язык, до сих пор не нашлось человека, говорящего на хотонском языке. Однако замечено, что в их халхаской речи используются отдельные хотонские слова в функции говора.

В современном общем языкознании для оценки родства различных языков введена ориентация на «Список Сводеша». Поэтому была выполнена задача по созданию сводешского списка лексики хотонского языка. Для того, чтобы наглядно доказать, что язык хотонов принадлежит тюркским языкам, использован примененный тюркологом А.В. Дыбо стандартный сводешский список для этимологизации базовой тюркской лексики.

Было замечено, что хотонский язык имеет возможность занять свое место среди тюркских языков. Среди тюркских языков обнаружено больше элементов киргизского языка.

Конечная цель этого исследования — задокументировать и заархивировать хотонский язык как исчезнувший.

Ключевые слова: исчезнувший язык, хотон, тюркские языки, Списки Сводеша, базисная лексика, семантическая категория.

Zh.A. Zhakupov¹, N. Abdikarim*²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,

²National scientific and practical center named after Sh.Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan

Basic vocabulary of an extinct language (Khoton language in Mongolia)

Abstract. This article presents the findings of the initial phase of studying the Khoton language, which is one of the extinct languages and is not included in the list of world languages.

Previous researchers of Khoton considered it only in the historical and ethnological aspect. Therefore, the peculiarity of this work is that the language of the ethnic group is taken as a special object of research.

The Khotons living in Mongolia (in Russian and Mongolian languages it is written as “Khoton”, and the original name is “Khotyng”) have not lost their ethnic memory: they know well that they are of Turkic origin. According to the recent census, their number has reached 11,000. Even so, they have lost their native language, and so far there has not been found a person who speaks the Khoton language. However, it is notable that their Khalkha speech incorporates certain Khoton words in the function of the dialect.

In modern general linguistics, to assess the relationship of different languages, a focus on the “List of the Swadesh” has been applied. Therefore, the task of creating Swadesh list of the vocabulary of the Khoton language was carried out. In order to clearly prove that the Khoton language belongs to the Turkic languages, the standard Swadesh list which was used by turcologist A.V. Dybo to etymologize the basic Turkic vocabulary, was applied.

It is noticed that the Khoton language has an opportunity to take its place among the Turkic languages. Furthermore, a greater number of elements of the Kyrgyz language were identified within the Turkic languages.

The ultimate aim of this study is to document and archive the Khoton language as an extinct language.

The article was written during the implementation of the grant project AP19675461 “Interdisciplinary study of endangered Turkic languages: the khoton ethnic group in Mongolia”.

Keywords: extinct language, Khoton, Turkic languages, Swadesh lists, basic vocabulary, semantic category.

References

1. Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov [Etymological dictionary of Turkic languages]. Tom 9 (dopolnitel'nyj). Jetimologicheskij slovar' bazisnoj leksiki tjurkskih jazykov [Etymological dictionary of Turkic languages. Volume 9 (expanded). Etymology dictionary of the basic vocabulary of the Turkic languages]. Compiled by Dybo A.V. («Prosper Print», Astana, 2013, 616 p.). [in Russian].
2. Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii [Essays on Northwestern Mongolia.]. 1883 g. Izd. 2-e. – Gorno-Altajsk: Ak Chechek, 2005. – 1026 s. [in Russian].
3. Samojlovich A.N. Hotonskie zapisi Potanina [Potanin's Khoton records] // Zapiski Vostochnogo Otdelenija Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshhestva. Pg.: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1916. S. 278-290. [in Russian].
4. Vladimircov B.Ja. Tureckij narodec hotony: Novye dannye o hotonah [Turkish Khoton people: New data about the Khotons] // Zapiski Vostochnogo Otdelenija Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshhestva. Pg.: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1916. S. 265-277. [in Russian].
5. Badamhatan C. Uvsyn hoton jastan [People Hoton of Uvs]., 2 dah' hjevljel. – Jerdjenjet: Azhnaj, 1995. – 91 huudas. [in Mongolian].
6. Sanhyy B. Hoton ardyn aman zohiol [Hotons oral folk art]. – Ulaanbaatar: ShUA Hjel zohiolyn hyrjejljen, 2014 – 442 huudas. [in Mongolian].
7. Solongo D., Sarangerjel R. Hoton aman ajalguu [Hoton spoken language]. – Ulaanbaatar, 2020. – 157 huudas. [in Mongolian].
8. Kirgizsko-russkij slovar'. V dvuh knigah [Kyrgyz-Russian dictionary. In two books]. Sostavil K.K. Judahin. – Frunze: Glavnaja redakcija Kirgizskoj Sovetskoj Jenciklopedii, 1985. – 984 s.
9. Қашқари М. Түрік сөздігі. Ysh tomдық shyğarmalar zhinaғы [Turkic dictionary. Collection of essays in three volumes]. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсиніктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Hant, 1997.

Авторлар туралы мәлімет:

Жақыпов Ж.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әбдікәрім Н. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан.

Жақупов Ж.А. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Абдикарим Н. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Zhakupov Zh.A. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdikarim N. – corresponding author, Candidate of Philological Sciences, National Scientific and Practical Center “Til-Kazyna” named after Sh. Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Г.С.Закиряева* , С.А.Жиренов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
(E-mail: gulnazk86@mail.ru, saken82@mail.ru)

Тілдік медиацияның түрлері мен функционалдық өрісі

Аңдатпа. Мақалада тілге тән қызметтің жеке бір түрі болып табылатын тілдік медиация туралы мәселелер қарастырылады. Жалпы ғылымдағы «медиация» – екі тараптың ынтымақтастығына негізделген қарым-қатынас. Қарым-қатынас барысында туындаған қиындықтарды, кикілжіңдерді, түсініспеушіліктерді шешу кезінде медиацияны сәтті қолдану қарым-қатынас жасау мәдениетін жақсартуға ықпал етеді. Бұл тақырып қазіргі шетел лингвистері арасында кеңінен талқыланып жүр. Десе де қазақ тіл білімінде әлі қарастырылмаған тың тақырып, демек, өзектілігі де осында. Тілдік медиацияға негізделген зерттеу жұмысында «медиация» терминінің нені білдіретіні, оның түрлері туралы түсінік беріледі. Күнделікті өмірден, мерзімді баспасөз беттерінен алынған мысалдарды талдау арқылы терминнің тілімізде қандай қызмет атқаратынын ашып-көрсетуге бағытталады. Медиация тұлғааралық қарым-қатынастың (интеракцияның) бір түрі, сол сияқты ол бейинтерактивті де болуы мүмкін. Мұндай жағдайда оның мақсаты ақпаратты коммуникатордан реципиентке беру (кері байланыссыз) болып табылады. Бұл терминнің мәнін ашу мақсатында әдебиеттерге шолу жасаған кезде медиация туралы айтылған шетелдік, отандық ғылыми еңбектерден алынған анықтамалар, пікірлер сұрыпталып, жүйелі түрде беріледі. Мақалада жинақтау, топтастыру, сұрыптау, талдау, салыстыру әдістері қолданылады. Жоғарыда атап өткендей, бұл тақырып отандық лингвистика тұрғысынан әлі зерттеу объектісі болмағандықтан, көбіне шетелдік ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған теориялық тұжырымдар мен практикалық түсіндірмелер негізге алынады.

Түйін сөздер: лингвистика, коммуникация, сөйлеу актілері, медиация, интерактивті медиация, бейинтерактивті медиация.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-81-96>

Түсті: 31.05.2024; Жөнделді: 7.06.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Адамзат қоғамы тілдік кеңістікте өмір сүреді. Қоғамдық өмір әралуан тұрмыстық, мәдени, саяси, экономикалық, әлеуметтік, техникалық, т.б. жағдаяттардың өзара әрекеттесуінен тұрады. Сондай қоғамдық қатынастағы адамдар бір-бірімен өзара сөйлеседі, пікірлеседі, өзара қарым-қатынасқа түседі. «Адамның тіліне, оның күнделікті сөйлеу дағдысына әлеуметтік ортаның көптеген әсерлері болады. Міне, осыны әлеуметтік лингвистика қарастырады. Егер мұны бізге жете таныс «дәстүрлі» лингвистикамен салыстыратын болсақ, ол тілдік таңбаны (дыбыс, сөз, морфема, аффикс, сөз тіркесі, сөйлем) айтылым, жазылым түрлеріне, мағынасына, бір-бірімен қатынасына, олардың уақыт

бойында өзгеруіне талдау жасаса, әлеуметтік лингвистика сол тілдік таңбаларды адамдар жасына, жынысына, әлеуметтік жағдайына, ортасына, білім деңгейіне, мәдени ұстанымына т.с.с. байланысты қалай пайдаланады: бәрі бірдей ме, әлде әртүрлі қолдана ма дегенге баса назар аударады. Адамның сөйлеу ерекшелігі көбінесе қарым-қатынас жағдаятына тәуелді болады. Әрбір жағдаятта адам әртүрлі сөйлейді: әңгімелесушімен тең жағдайда немесе одан өзін жоғары, басым ұстауы (кейде оған тәуелді болуы) мүмкін. Жалпы адамдар қоғамда бір-бірімен қарым-қатынас жасағанда әр алуан рөлдерді: әке – бала, күйеу – әйел, бастық – бағынышты – қызметкер, жұмысшы, сатушы – сатып алушы, дәрігер – емделуші, мұғалім – оқушы, оқытушы – студент т.б. орындайды. Осындай рөл түрлері сөйлеу мен сөз саптау дағдысының ерекшелігін танытады. Айталық, бала әкесімен құрдасындай сөйлеспейді. Сондай-ақ студент пен оқытушының, дәрігер мен емделушінің, бастық пен бағыныштының сөз саптаулары қалалық көліктегі таныс не таныс емес адамдардың сөйлесулеріндегідей болмайды» [1, 10 б.]. Тұрмыстық өмірде адамдар арасында өзара ұлты, жынысы, жасы, білімі, мамандығы және басқа да белгілері әртүрлі тұлғалардың қарым-қатынасы барысында бірін-бірі түсінбеу, келіспеу секілді қиындықтар туындап жатады. Э.Д.Сүлейменова: «таза қазақ тілінде сөйлейтін отбасынан шыққан балалар төрт жасқа таман қарым-қатынас жасау ортасы кеңейген кезде (көршінің балаларымен, достарымен ойнағанда) күйзеліске түседі, өйткені ойнап жүрген балалармен түсінісе алмайды. Кейінірек жеке тұлға белсенді түрде әлеуметтене бастаған кезде бұл жағдай тіптен жанжалға (конфликтіге) айналуы мүмкін» [2, 16 б.] екенін көрсетеді. Демек, тұлғааралық конфликт бала кезден басталады. Балалар ер жетіп, жан-жағымен қарым-қатынасқа түскен кезде қоғамдық ортада әртүрлі жағдаяттарға байланысты өзара кикілжіңдерге (конфликтіге) келетіні анық. Осындай жағдайда екі тараптың арасында көпір болатын үшінші тұлға керек. Мұндай тұлғаны батыс мәдениетінде *медиатор* немесе *делдал*, ал олардың қызметін *медиация* немесе *делдал арқылы ақпарат беру* деп атайды. Медиация дау-дамайлар мен келіспеушіліктерге тап болған тұлғалардың арасындағы қарым-қатынасты құқықтық жолмен реттеудің бір тәсілі ретінде қарастырылады. Демек, бұл – дауларды сотқа дейін шешу тәсілі. Алайда медиация бастапқыда әлеуметтік жұмыстың жаңа технологиясы ретінде, А.В. Игнатович «екі бағытта дамыған деп көрсетеді: біріншісі, отбасылық жанжалдарды шешуге бағытталған делдалдық қызмет; екіншісі, кәсіпкерлер арасындағы сауда және сауда қатынастарындағы делдалдық қызмет» [3, 72 б.]. «Медиация» мәселесі арнайы ғылыми бағыт ретінде батыс ғылыми мектептерінде «конфликтология» ілімі аясында қарастырылған. Бірте-бірте бұл мәселе басқа ғылымдардың да зерттеу объектісіне айналды. Бүгінгі таңда медиация мәселесі лингводидактика, аударматану, мәдениеттану, әлеуметтік лингвистика және психология секілді шетелдік ғылыми дискурста кеңінен қарастырылуда. Қазіргі аумалы-төкпелі заманда «елдестірмек – елшіден, жауластырмақ – жаушыдан» демекші, медиацияның тіл білімінің аясында қарастырылуы қоғамдық қажеттіліктен туындаған ғылыми мәселе болып табылады. Қоғамда өмір сүріп жатқан кез келген адамды елшілік қызметті арқалаған «медиатор» деуге болады. Өмірде күн сайын конфликтіге жол бермей, келіссөз жүргізу арқылы екі тарапты да қанағаттандыратын елшілер болады. Мәселен, «бір отбасының екі қызы соңғы қалған бір апельсинге таласып қалады, бұл таластың арты жанжалға ұласады. Анасы (медиатор) келіп, апельсинді екіге бөліп екеуіне жарты-жартыдан ұстатады» [4, 33 б.]. Сол секілді «1972 жылғы Судан азаматтық соғысы кезінде «Бүкіл Африкалық шіркеу комитеті» араласып, конфликтіні тоқтатқан екен. Ал 1978 жылы АҚШ Президенті Джеймс Картер қолына алған медиацияның арқасында Израиль мен Египет ымыраға келіпті» [5, 58 б.]. Мысалдардан байқап отырғанымыздай, конфликт микротоп ішінде де, макротоп ішінде де орын алып жатады. Тіл табиғатына медиациялық қызметті жүктеу мәселесі батыс елдерінде, Еуропада, Америка елдерінде кеңінен таралып, бұл күндері өз алдына дербес мәселе ретінде кеңінен қарастырылуда. Ал отандық лингвистика ғылымында «медиация» мәселесі әлеуметтану, саясаттану, құқықтану, мәдениеттану, психология секілді ғылым салалары аясында қарастырылғанымен, лингвистика ілімінде арнайы мәселе ретінде

зерттелмеген сала ретінде бағалауға болады. Отандық ғылымда «медиация» мәселесі көп жағдайда құқықтану (заң) мен мәдениеттану ғылымдарының аясында қарастырылып келеді. Қазіргі уақытта жоғарыда айтылған әлеуметтік топтар арасында ешқандай кикілжің тумай, қарым-қатынастың ешбір ақаусыз іске асуы өте маңызды. Қоғамдық өмірдегі отбасылық институттардан бастап, микро-макро әлеуметтік топтар мен халықаралық қатынастардың өзара ықпалдасуы, тең дәрежедегі қарым-қатынаста болуы екі жақты медиацияның орнығуына тікелей байланысты болады. Медиацияға тән бітімгерліктің бір түрі – тіл арқылы жүзеге асады. Яғни, тіл өзара коммуникацияны орнатуда табыстыру, таныстыру, үйлестіру, татуластыру, бітістіру, ықпалдастыру секілді бітімгерлік, яки медиациялық та қызмет атқарады. Осы жағынан келгенде тілдің медиациялық қызметін лингвистикалық аспектіде зерттеу тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Әдіснама

Қоғамдық өмірдегі тілдік медиацияның қызметін көрсету үшін, сөйлеу ерекшеліктеріндегі дискурстық, прагматикалық әдістерді қолдануға болады. Бұл жеке адамдардың сөйлеу әрекетін сипаттауға, сөйлеушілердің тілдік бірліктерді қолдануы мен мақсаттары арасындағы өзара байланысты анықтауға мүмкіндік береді. «Тіл білімінде прагматика тілді тыңдаушыларға әсер ету мақсатында қолдану; тілді қолдану арқылы дйттеген мақсатқа жету; тілдегі имплицитті (жасырын) нәрсені талдау; коммуникативті құзыреттілік, сөйлеушінің тілді және әңгімелесушінің мақсаттарын түсіну қабілеті, сондай-ақ өз мақсаттарын сәтті орындау сияқты тілдік қызметтерді қарастыратын бағыт болып табылады» [6, 122 б.]. Орыс ғалымы Т.В.Ускова медиацияны бір жағынан нәтижелі диалог, екінші жағынан заң дискурсының бір түрі ретінде қарастыра келе, «медиация тілін зерттеуді сөйлеу актілерінің теориясы аясында қарастыру керек» деп тұжырымдайды [6, 122 б.]. Зерттеушінің пікіріне сәйкес, «сөйлеу актілері теориясы – ақпарат алмасумен қатар, белгілі бір мақсаттарға жету үшін тілдің қалай қолданылатынына бағытталған прагматика аясындағы зерттеу саласы» саналады [6, 122 б.]. Белгілі ғалым Л.М. Шайкенова «сөйлеу актілерінің теориясы коммуникативтік жағдаяттың ерекше моделін ұсынатынын» айта келе, оның келесідей компоненттерін атап көрсетеді: «айтушы, тыңдаушы, айтылым, жағдаят, сөйлеу актісінің мақсаты мен нәтижесі. Соңғы екеуі аса маңыздылығымен ерекшеленеді» [7, 15 б.]. Осы теория шеңберіндегі зерттеулер сөйлеу әрекеттерінің әртүрлі сөйлеу оқиғаларында қалай қолданылатынын анықтауға бағытталған. «Сөйлеу актілері теориясының арқасында әртүрлі сөйлесімдердің коммуникативті жағдайларда қалай әсер ететіндігі анықталады» [6, 122 б.]. Зерттеу жұмысының зерттеу нысаны мен бағыт-бағдарына сәйкес, тақырыптың мазмұнын ашу үшін тіл біліміндегі төмендегідей ғылыми әдістер қолданылады:

- Шетелдік және отандық ғалымдардың тілдік медиацияға байланысты пікірлерін қарастыру барысында олардың зерттеу жұмыстары мен еңбектерін *жинақтау әдісі* жүйелі түрде қолданылады. Жинақталған мәліметтерге аналитикалық шолу жасалады, соның негізінде медиация және оның түрлеріне байланысты теориялық тұжырымдар ұсынылады;
- Медиацияға қатысты зерттеу жүргізген ғалымдардың лингвистикалық және лингвистикадан тыс тұжырымдары мен еңбектерін *сұрыптау, топтастыру әдістері* қолданылады. Аталмыш зерттеулер мен еңбектерде айтылған теориялық мәселелер мен практикалық пайымдауларға *сипаттама* жасалады.
- Әлеуметтік желі, БАҚ беттерінен мысалдар жинау барысында *жинақтау, прагматикалық талдау, адресант пен медиатордың сөзін салыстыру әдістері* практикалық тұрғыдан кеңінен қолданылады.

Әдебиеттерге шолу

Тіл білімінде медиация мәселесін зерттеу бағыттары соңғы жылдары ғана қолға алына бастады. Тілді «мәдениеттің бір бөлігі», «социум мен адамды байланыстырушы» деп қарастырған Вильгельм фон Гумбольдт айтушы мен тыңдаушы бір хабарды әртүрлі

түсінеді, бір сөзге әртүрлі, дербес мән-мағына үстейді деген болжам айтқан болатын. Ғалымның өз сөзімен айтқанда: «Қарым-қатынас кезінде ешкім бір сөзді дәл сол қалпында қабылдамайды. Сондықтан сөйлесушілер өзара түсінісіп жатса да, олардың арасында түсініспеушілік те бар, олар бір-бірінің ойымен және сезімдерімен келіссе де, келіспеушілік болады» [8, 62 б.]. Осы пікірдің аясында мына мысалды қарастырып көрелік, әйелі күйеуіне «Депозитте ақша аз қалды» дейді. Әйелі нақты жағдайды жеткізіп тұр, ал күйеуі әйелінің әрекетіне «өзін кінәлап» тұр деп түсінуі мүмкін. Гумбольдттың бұл пікірінде нақты медиация туралы айтылмаса да, адамдардың арасындағы түсініспеушілік сөйлеу барысында сөзді дұрыс қолданбауға байланысты пайда болатынын меңзеп тұрғанын байқауға болады.

Сондықтан «тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» екенін қазақ тіл білімінің негізін қалаған А. Байтұрсынұлы дөп басып айтады. Мейлі жазба тілі болсын, мейлі ауызекі сөйлеу тілі болсын, сөздің қисынын келтіру керектігін алға тартқан ұлт ұстазы былай дейді: «сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Қай сөз қай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек» [9, 30 б.]. Осылайша, А.Байтұрсынұлы адамның айтқанын, жазғанын екінші адам еш қиындықсыз түсінуі керек, қарым-қатынас барысында ешқандай кикілжің туындамауы керек екенін айтады.

Білім беру саласындағы шет тілін оқыту тәсілдерін жүйелеу және тілді меңгеру деңгейлерін бағалауды стандарттау мақсатында әзірленген Еуропалық Одақтың «Шет тілін оқытудың жалпыеуропалық құзыреттері: зерделеу, оқыту, бағалау» (CEFR) атты құжатында медиацияға мынадай анықтама берілген: «медиация дегеніміз – қандай да бір жағдайларға байланысты бір-бірімен тікелей қарым-қатынас жасай алмайтын екі және одан да көп коммуниканттардың коммуникативтік өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін делдалдық» [10, 14].

Лингвомәдени медиацияны оқытудың бір компоненті ретінде қарастырған ресейлік зерттеушілер О.М. Литвишко, Ю.А. Черноусова «мәдениетаралық коммуникация және аударматану саласындағы шетелдік зерттеулер (Garzone G., Zarate G.) «мәдени медиатор» деген терминді белсенді қолдана отырып, медиацияны пәнаралық тұрғыдан қарастырады». Ғалымдар атап өткен зерттеулерге сәйкес, «мәдени медиатор» дегеніміз – белгілі бір қарым-қатынас жағдайына қатысты тұжырымдамалық және мәдени ақпаратты беру процесіне ықпал ететін адам. Медиатордың міндеті коммуникативтік қызметке қатысушылардың бәрінің ойын, ниетін, қабылдауы мен болжамын түсіндіру, кейіннен кәсіптік бағдарланған қызметтің қажетті түрлерін жүзеге асыру мақсатында олардың арасында байланыс орнату және теңгеру болып табылады» [11, 140 б.]. Р.Тафттың пікірінше, «медиатор екі мәдениеттен де хабары бар тұлға болуы керек және екі мәдениеттің де келесідей құзыретін білуі керек:

- белгілі бір тілдік топтың, халықтың мәдениеті туралы жалпы білімі болу керек: тарих, фольклор, дәстүр, әдет-ғұрып, құндылықтар, ырым-тыйымдар, ол мәдениеттің көрнекті адамдары және т.б.;

- қарым-қатынас дағдылары: жазбаша, ауызша, бейвербалды;
- техникалық дағдылар: компьютерлік сауаттылық және т.б.;
- әлеуметтік дағдылар: белгілі бір қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды реттейтін ережелерді білуі, эмоционалды құзыреттілік, өзін-өзі бақылау дағдыларын меңгеруі» [12, 53-73].

О.М.Литвишко, Ю.А.Черноусовалардың пайымдауынша, Р.Тафт көрсеткен медиаторға тән құзыреттермен қатар «медиатор өзінің мәдени бағытын өзгертуге икемді болуы керек: интермәдени сезімталдықтың жоғары деңгейін қалыптастыруы, сонымен қатар контекстік бағалау деңгейіне жетуі керек» [11, 140 б.].

Заң саласының студенттеріне лингвомәдени медиацияны оқыту мәселесін зерттеген ғалым Т.Б.Косарева «Еуропа университеттерінде медиаторлар арнайы дайындалатынын» тілге тиек ете келе, «оларды оқыту барысында лингвомәдени делдалдылық пен аударма саласына көп көңіл бөлінетінін» [13, 3 б.] айтады. Т.Б.Косареваның пікірінше, медиация «кәсіби бағдарланған мәдениетаралық коммуникацияның бір түрі. Мұндай коммуникация барысында белгілі бір қоғамдастықтың «қабылдаушы» корпоративті субмәдениетінің ерекшелігін, кәсіби маңызды арнайы тұжырымдамалар мен сөйлеу стратегияларын, медиация субъектілерінің әлеуметтік маңызды қажеттіліктерін ескере отырып, тілдің басқа құралдарымен бастапқы ақпаратты транскодтау жүзеге асырылады» [13, 14 б.].

Л.В.Куликова мен О.А.Прохорова «Исследовательские подходы к дискурсу медиации в фокусе междисциплинарности» атты зерттеу мақалаларында «жанжалдасып жатқан субъектілердің коммуникативті диссонанстан (жеке тұлғаның санасындағы ұғымдардың қақтығысы) коммуникативті консенсусқа (қақтығыстарды шешу тәсілі) дейінгі континуум (тұтастық) шеңберінде жанжалды қарым-қатынас субъектілерінің когнитивті, вербалды және эмоционалды өзгеру процесін басқаруды» «медиация дискурсы» ретінде қарастырады [14, 102 б.]. Көптеген зерттеулерге қарағанда медиация дискурсының мақсаты «жанжалды шешуге бағытталған ынтымақтастықты дамыту процесін басқару» ретінде саналады. С.Н.Плотникова «метадискурс «басқа» когниция, яғни метакогниция деңгейінде өндірілген «басқа» дискурсты білдіреді деген тұжырымы маңызды саналады. Бұл сөйлесу барысында сөйлеушілердің біреуінің немесе екеуінің басым болатындығын көрсетеді» [14, 102 б.], - дей келе, медиация дискурсын метадискурс ретінде қарастырады. «Мұндай жағдайда медиатор метакоммуникативті рөл атқарады, ал оның дискурстық міндеті метадискурсты өндіру» [14, 102 б.] болып табылады. Бұл ойды қолдаған А.Г.Чернышенко да медиацияны дискурстың ерекше түрі ретінде қарастырады, өйткені «медиацияның өзіне тән когнитивті, коммуникативті және прагматикалық стратегиялары бар. Медиация дискурсының негізгі коммуникативтік міндеті балама шешімге қол жеткізу болғандықтан, бұл стратегиялар тараптарды бітімгерлікке келтіруге ықпал ететін қозғаушы күш ретінде қолданылады» [15, 110 б.].

Отандық ғылымда медиация мәселесі құқықтану, мәдениеттану, әлеуметтану, саясаттану салаларында ғылыми теориялық деңгейде қарастырылып, өндірісте ішінара қолданыста бар құқықтық нормалардың аясында ішінара қолданыста жүргендігін байқауға болады. Ғылыми кеңістікте «медиация, медиация негіздері, қылмыстық сот өндірісіндегі медиация, азаматтық-құқықтық дауларды шешудің балама тәсілдері» деген тақырыптар шеңберінде ғылыми монографиялар, оқу құралдары, диссертациялар, зерттеу мақалалары көп болмаса да, бірді-екілі кездеседі. Медиация субъектілер арасында өрбитін үрдіс болғандықтан медиациялық жағдаятты жүзеге асырушы медиатордың көмегімен іске асырылады. Бұл жердегі «медиатор» дегеніміз лингвистикалық тұрғыдан келгенде тілдік тұлға саналады. Ал тілдік тұлға бір бойына көптеген сапалық қасиеттерді (білімділік, шешендік/сөздік қорының молдығы, елшілік/дипломаттық, тәуекелшілдік, заңгерлік, т.б.) жинақтаған әмбебап индивид саналады.

Медиаторды психолог ретінде қарастырған «Психология медиации и переговоров» атты оқу құралының авторлары (З.М.Садвакасова, А.К.Файзуллина, Н.М.Садыкова) медиацияға мынадай анықтама береді: «Медиация (лат. делдалдық, араласу, медиациялық әңгіме) – үшінші бейтарап тараптың, бірақ кәсіби делдалдың қатысуымен дау-дамайды ретке келтіру рәсімі» [16, 49 б.]. Медиатор-психологтың қай заманда болсын жоғары бағаланғанын айтқан авторлар медиация «тек шеберлікті ғана емес, сонымен бірге адамның табиғаты мен жанжалды сезімталдықпен түсінуді қажет ететін бітімгерлік рәсім» [16, 5 б.] екенін айтады. Өйткені «кез келген жанжалдың астарында тамыры тереңге кеткен ішкі сезім мен қарым-қатынас жатыр. Сондықтан шиеленіскен мәселелерді шешіп, ымыраға келтіріп, екі тарапқа да қолайлы шешім табу керек» [16, 5 б.].

Алайда медиация мәселесін лингвистикалық аспектіде қарастыруға бағытталған зерттеулер жоқтың қасы. Профессор Ф.Оразбаева өз еңбегінде тілдің таңбалық қасиеті

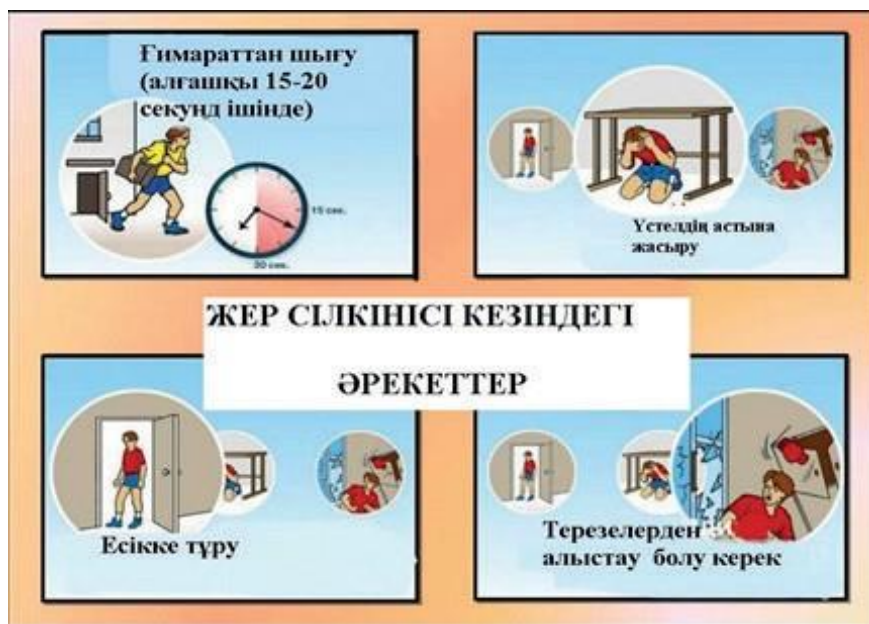
туралы айта келіп: «Тілдің таңбалық қасиетімен қатар автор хабардың берілуі мен қабылдау түрлеріне, оны жеткізу шарттарға ерекше көңіл бөледі. Ол бір объектіден шыққан хабар /информация/ екінші объектіде қабылдану үшін, олардың арасында хабарды жеткізетін көмекші құралдардың (посредниктің) болатынын айтады», – деп Э.П.Шубинге сілтеме келтіреді [17, 231 б.]. Ғалымның зерттеуіндегі «посредник» дегенді әмбебап ұғым ретінде қарастырып, адам/субъект ретінде қарастыруға болады. Кейінірек бұл терминді отандық зерттеушілердің еңбектерінен ішінара кездестіреміз. Мәселен, профессор Э.Д.Сүлейменова тілдің өміршеңдігі туралы мақаласында: «тілдің өмір сүруі жергілікті тіл болсын, кез келген деңгейдегі дәнекер – тіл (язык-посредник) болсын – кез келген тіл үшін өзекті болуы мүмкін», – деп медиация тілі туралы сөз етеді [2, 133 б.]. Ғалым «язык-посредник» терминінің аудармасы ретінде «дәнекер-тіл» деген баламаны қолданады. Э.Д.Сүлейменованың жетекшілігімен құрастырылған «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде» бұл терминге мынадай анықтама беріледі: «Дәнекер-тіл (ағылш. mediator language) – екі немесе одан да көп этникалық топтардың қарым-қатынасы кезінде қолданылатын тіл, бұл тіл айтылған этникалық топтардың ешқайсысының ана тілі емес. Макродәнекер – тіл (барынша көп қоғамдық қызмет атқарады) және микродәнекер – тіл (бір немесе бірнеше қоғамдық қызмет атқарады және жеке әлеуметтік топтар арасында қолданылады) болады. Феодалдық Еуропадағы латын, колониализм дәуірінде Латын Америкадағы испан тілі дәнекер-тілдің айқын мысалы бола алады» [18, 80 б.]. А.Е.Карлинскийдің «Басқа қауымдастықтың тілін игере отырып, билингв өзге этностың жекелеген өкілдерімен қарым-қатынас жасау қабілетіне ие болып қана қоймайды, сонымен қатар екі түрлі этностың бір тілде сөйлейтін мүшелері арасында делдал (аудармашы) болады» деген пікірінен де көруге болады [19, 75 б.]. Дегенмен тілдің медиациялық (делдалдық) қызметі тек әртүрлі ұлт өкілдері арасында ғана қолданылмайтыны белгілі. Ұлты бір, тілі бір, отбасы ортақ, бірақ кәсібі, қызметі, әлеуметтік мәртебесі және т.б. әртүрлі адамдар да бірін-бірі түсінбей жатады. Сондықтан тіларалық түсініспеушілік тек ұлтаралық деңгейде емес, ұлтішілік, отбасылық, әулеттік, партиялық, т.б. әлеуметтік институттар арасында бола беретін қалыпты жағдаят саналады. Осындай әлеуметтік институттардағы коммуникацияны бір бағыттағы, мүдделес, туыстас, пікірлес топтар арасындағы үйлесімділікті орнатуға тілдік медиация ықпал етеді.

Нәтижелер мен талқылау

Бүгінгі таңда дүниежүзі елдері жаһандану процесін басынан кешуде. Мемлекетаралық, ұлтаралық қатынастар тілдің арағайындық (медиациялық) қызметінің арқасында жүзеге асады. Адам да, жалпы қоғам да жаңа кеңістікті қалыптастыруға үнемі мүдделес болып келеді. Жаһанданумен бірге мәдениет, дәстүр, идеология, тіл, дін және т.б. категориялардың өзара әрекеттесуі тілдік медиацияның негізінде жүзеге асады. Қоғамдық өмірдегі өзгерістер ең алдымен тілдік коммуникацияда анық байқалады. Мәселен бүгінгі қазақ тіліндегі «*краш, хайп, хейтер, рилс*» секілді жаңа сөз қолданыстары заманауи интеграцияның нәтижесі саналады. Соның салдарынан аға буын өкілдері мен жастар арасында түсініспеушілік туып жатады. Не болмаса, медицина саласының қарыштап дамуына байланысты талдаулардың, аурулардың түрлері көбейіп, қарапайым халыққа түсініксіз терминдер саны күн санап артып келеді. Мұндай түсінбеушіліктің салдары әлеуметтік түсініспеушіліктерге итермелейтіндігі анық. Осы орайда «медиация» қызметінің рөлі орасан зор. Медиация – моногиді ортада болсын, полигиді ортада болсын, орын алған түсініспеушіліктерді шешуші әрекет саналады. Ғылыми кеңістікте медиацияның *лингвистикалық, мәдени, әлеуметтік, педагогикалық* дейтін төрт түрі көрсетіледі [10, 12 б.].

«*Лингвистикалық медиацияға* тіларалық делдалдылық, яғни ауызша және жазбаша аударма жатады. Лингвистикалық делдалдық тіларалық өлшемді (бірақ онымен шектелмейді), яғни ресми түрде немесе бейресми түрде аудару және түсіндіру керек пе, әлде бір мәтінді басқаша етіп түрлендіру керек пе деген мәселелерді қарастырады. Дегенмен, бұл бір тілдің ішінде болуы мүмкін тілішілік аспектіні де қамтиды (мысалы, А2 мәтінін А2 түсіндіру). Лингвистикалық делдалдылықтың тағы бір түрі – әртүрлі

тілдерді икемді қолдану. Бұған King & Chetty (2014) мәтінді бір тілден екінші тілге, яғни тыңдаушылар білетін тілде түсіндіру, жалпылау, нақтылау және кеңейтуді жатқызады. Ал Creese & Blackledge (2010) және Lewis, Jones & Baker (2012) көптілді ортада бірлесе өзара әрекеттесуді немесе тыңдаушылардың бәрі қатысу үшін мәтінді әртүрлі тілде икемді түсіндіруді ұсынады. Lüdi (2014) кәсіби контексте тілдердің икемді түрде кезек-кезек қолданылуын сипаттайды, соның ішінде клиент жалпы халықаралық тілді білсе де, бір тілде әрекет жасау үшін ол тіл жеткіліксіз болған жағдайда әртүрлі тілдердегі фрагменттерді, ым-ишаралар мен суреттер арқылы пойыз билетін сатып алу кезіндегі делдалдықты сипаттайды» [10, 12].

А тапсырмасы.
Сіздің шетелден келген құрбыңыз Каролина мына суретте не туралы айтылғанын сұрады.

В тапсырмасы.
Сіздің балабақшаға баратын 4 жастағы Аянат қызыңыз мына суретте не туралы айтылғанын сұрады.

1-сурет (сурет www.gov.kz сайтынан алынды).

Жоғарыдағы 1-суретке негізделген А және В тапсырмалары медиацияның екі тілде немесе тек бір тілде жүзеге асырылуы мүмкін екенін анық көрсетіп тұр. Екі тілде (қазақ және ағылшын) жүзеге асырылатын медиация *тіларалық* болып табылады. Әдетте, ағылшын тілін білетін адамның қазақ тіліндегі мәтінді ауызша немесе жазбаша түрде жеткізуін талап етеді. Хабарламаның қай бөлігі, қай үзіндісі қалай жеткізілетіні хабарламаны кімнің кімге және қандай мақсатта беріліп жатқанына байланысты. Шын мәнінде, медиация әрекетінің нысаны да, мазмұны да медиацияның міндетіне тығыз байланысты.

«Жоғарыда айтылғандай, медиация *тіларалық* және *тілішілік* болып жіктеледі. Тіларалық дегеніміз бір тілден екінші тілге аудару яғни аударма арқылы түсіндіру болып табылады. Тілішілік медиация кезінде медиатор хабарламаны бір тілде әртүрлі сөздермен береді» [20, 19 б.]. Мысалы: *басы жиі ауыратын Диас әпкесі Әселмен бірге дәрігерге барды делік. Дәрігер Диастың компьютерлік томографиясын қарап, қосымша талдаулар жасау керек екенін, бірақ оған алаңдайтын ештеңе жоқ екенін түсіндіреді. Диас дәрігердің айтқанын түсінбеді; сондықтан дәрігердің кабинетінен шыққан бойда Әселден дәрігердің сөзін қазақтың жалпақ тілімен түсіндіруін сұрады.*

Мысалдан көріп тұрғанымыздай, «тілішілік делдалдық мына тәсілдер арқылы әрекетке қатысқан бір немесе бірнеше адамға ауызша немесе жазбаша хабарлама беруді қамтиды:

- басқа байланыс арнасы (мысалы, телефон арқылы айтылған әңгімені басқа адамға бетпе-бет жеткізу);
- басқа сөйлеу стилін қолдану (өз сөзімен өзгертіп айту, қарапайым тілмен немесе арнайы термин сөздермен түсіндіру);

- нақты мәтінге сәйкес негізгі идеяны беру (жалпылау, негізгісін айту және т.б.);
- мәтіннен, сөйлесімнен және т.б. алынған ақпаратты нақты жағдайға сәйкес айтып беру» [20, 20 б.].

«Бір тілден екінші тілге ауысу міндетті түрде бір мәдениеттен екінші мәдениетке ауысуды көздейтіндіктен, сөздердің мәдени мағыналарын ескеру қажет болғандықтан, медиацияның «**мәдени медиация**» деген екінші түрі кеңінен қолданылады. Бұл дереккөздің тұтастығын сақтауға және болжамды мағынаны түсінуге мүмкіндік беретін медиацияның неғұрлым күрделі деңгейі» [10, 12 б.]. Мәселен: «Өз елінің мәдениеті мен тарихын құрметтейтін әрбір адам өмірінде кем дегенде бір рет мұражайға барған болар, бірақ мұражайдан алған әсер әркімде әртүрлі болады. Мысалы, кейбір адамдар мұражайды мектептегі экскурсиялармен, «тәртіпті сақтаңдар» деп мың рет қайталаған қатал мұғаліммен, сұрақ қоюға қатысты немесе маған сұрақ қойып қалар ма екен деген үреймен байланыстырады. Енді біреулер керісінше, мұражайды балалық шағының жаңа, қызықты әрі пайдалы нәрсені үйренген ең керемет естеліктерімен байланыстырады. Бала кезінен бастап мәдени әлемге құштар адамдар болады. Мұражайға келіп, оның тарихын, шығармашылықты және мәдени мұраны тез меңгеріп алады. Ал кейбір адамдар белгілі бір мәдени құндылықтардың маңыздылығы мен қажеттілігін түсіну кезінде қиындықтарға тап болады.

Бұл мәселенің шешімін табуға бола ма?

Әрине! Мұндай жағдайда экскурсия жетекшісі «медиатор» бола алады. Бірақ ол адам қатып қалған ережемен жүрмей, мұражайға келушілермен еркін диалогқа түсуі, мәдени тәжірибесімен бөлісуі керек» [21].

«Мәдени ерекшеліктерді ескерген кезде субмәдениеттерді де есепке алу керек, бұл «**әлеуметтік медиация**» деп аталатын медиацияның үшінші түрінің пайда болуына ықпал етеді. Бұл тілді қолданатын және коммуникация процесіне қатысатын әртүрлі сұхбаттасушылар арасында делдал рөлін атқаратын адамға қатысты айтылады.

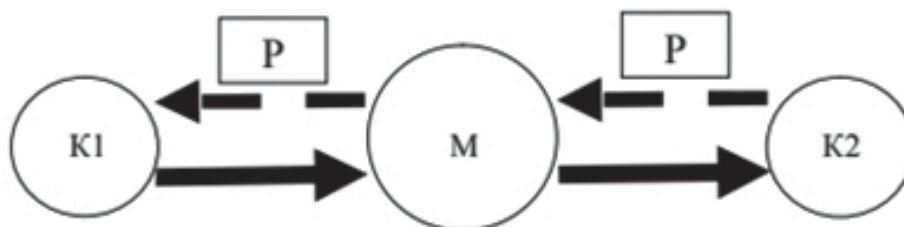
CEFR-де әлеуметтік медиация бір қарағанда, бір-бірін түсіне алмайтындықтан, екеуара сөйлесе алмайтын екі немесе одан да көп адамдарға қарым-қатынас жасауға көмектесу деген идеямен түсіндіріледі. Бірақ адамдардың бір-бірін түсіне алмауының жалғыз себебі тілдік фактордан ғана тұрмайды. Онда негізінен көзқарастардың әртүрлі болуы, мінез-құлықтың сәйкессіздігі, құқықтар мен міндеттерді әртүрлі түсіну нәтижесінде қиындықтар туындауы мүмкін. Осындай жағдайда «делдал» бұл оққылықтарды жоюға және түсініспеушіліктерге жол бермеуге көмектеседі. Екіншіден, медиацияны мәтінді түсіндіру тұрғысынан қарастыратын болсақ, медиация процесін қолдану ауқымы тіптен кеңейеді. Түптеп келгенде, түсінісу кезіндегі қиындықтар тілмен емес; білімнің немесе тәжірибиенің жетіспеушілігіне, тиісті саланың қыр-сырынан бейхабар болуға байланысты болуы мүмкін. Әлеуметтік делдалдыққа әдетте, омбудсменнің қызметі, кеңес беру және жанжалдардың алдын алу немесе оларды шешу жатады, бірақ кейде (мысалы, Wall & Dunne 2 АҚШ-та жүргізген соңғы зерттеулерге шолу) тек төрелікті белгілеу және жеке, коммерциялық немесе халықаралық дауларды шешу үшін қолданылады» [10, 12 б.]. Көгілдір экрандағы қаралымы көп, рейтингтік көрсеткіші жоғары «Астарлы ақиқат», «Ашық алаң», «Жарқын жүздесу», «Балалық шаққа саяхат», «Көреміз», «Қалаулым» секілді ток-шоу форматындағы бағдарламаларды жүргізетін журналистер медиатор қызметін атқарады.

Осыдан бірнеше жыл бұрын елімізде «АртСпорт» бағдарламасы іске қосылып, еліміздің түкпір-түкпіріндегі балалар үйірмелерге тегін бара бастаған. Уақыт өте келе шенеуніктер тегін балалар үйірмелерін қысқартуды ұсынды. Әлбетте, бұл ата-аналардың наразылығын тудырды. Сол кезде балалар омбудсмені Аружан Саин өзінің Facebook парақшасында былай деген болатын: «Бүкіл қоғамның үміті мен сұранысына жауап беретін озық мемлекет құру, бұл бірінші кезекте халыққа, біздің балаларымызға инвестиция салуды білдіреді. Олар бізден гөрі әдепті, адал, дамыған, білімді, бәсекеге қабілетті болып өседі, өздерінің және басқаның еңбегін, адам құқықтары мен балалардың құқықтарын құрметтейді және бүгінгі күні айқын әрі даусыз нәрселерді дәлелдеуі қажет адамдарға қарағанда, жаңа Қазақстанды тиімдірек құрады. Мен мұндай жұмыс көптеген жаулар тудыратынын және көптеген наразылықтар

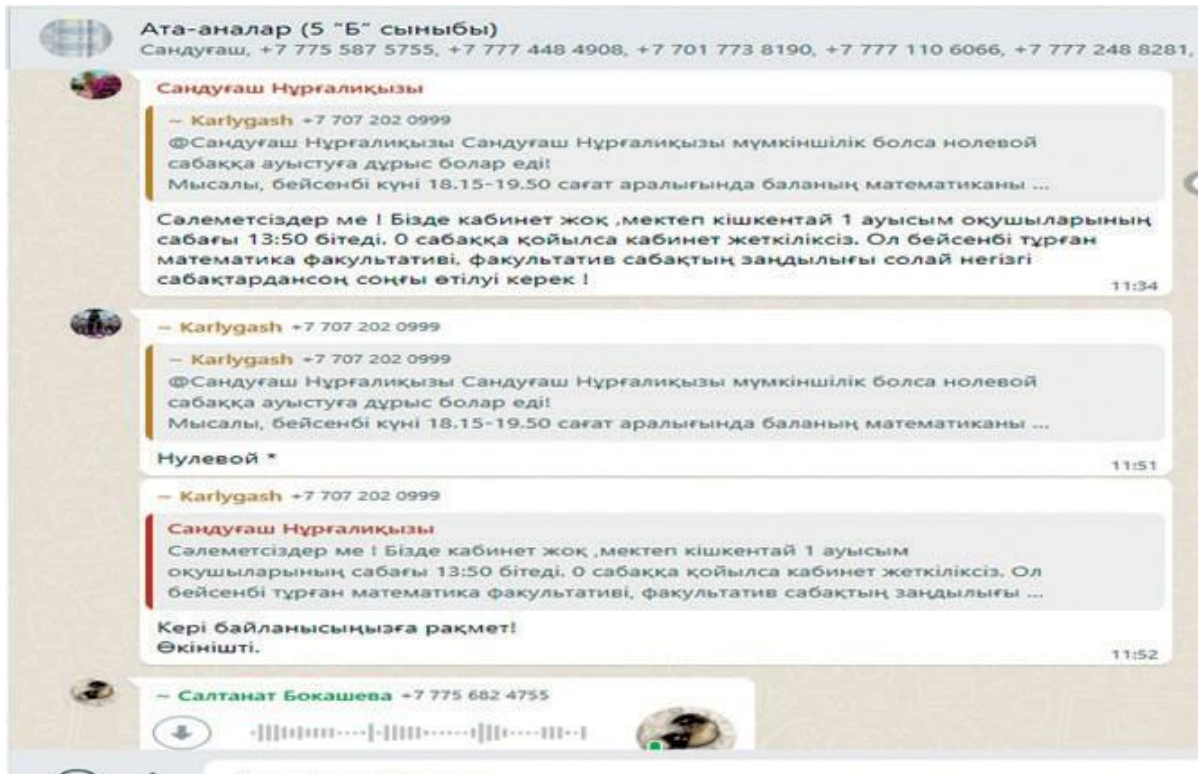
тудыратынын түсінемін. Бірақ мен бірнеше рет бұл лауазымға «достар» табуға немесе «қарым-қатынас» құруға келмегімді бірнеше рет айтқан болатынмын. Біздің барлығымызға, біздің елімізге нәтиже керек, жүіенің өзгеруі қажет. Нәтиже болмаса – қарама-қайшылықтар болады. Реформа бойынша үш жылға жуық жұмыс – балалар мен елдің мәселелерін шешу үшін тым ұзақ мерзім» [22]. Мысалда көрсетілгендей, мұнда «балалар біздің болашағымыз, оларға инвестиция салу» керек деп шырылдап отырған балалар омбудсмені Аружан Саин үкімет пен халықтың арасында көпір болып, делдалдық қызмет атқарып отыр.

«Медиацияның соңғы, төртінші түрі – сыни ойлауды дамытудың маңыздылығын көрсететін педагогикалық медиация. CEFR мәліметтеріне сәйкес, бұл кез келген саладағы табысты оқудың негізі. Кез келген салада өз дағдыларын дамыту үшін білім алушы алдымен тілді және тілдің ерекшеліктерін игеруі керек. Мұғалім білім, тәжірибе беруге тырысады, өзінің танымдық делдалдылығын жүзеге асыру үшін мұғалім сыни тұрғыдан ойлау қабілетіне ие болуы керек» [10, 11 б.].

Қазіргі қоғам өркениет дамуының жаңа сатысы болып табылатын ақпараттық қоғамға көшу процесінен тұрады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен ғаламтор атты ғаламдық компьютерлік желі дамыған сайын ақпараттық қоғамның орны айқындала түсуде. «Толассыз ақпарат ағыны» қазіргі уақытта тілдегі коммуникацияның да өзгеріске ұшырауына ықпал етуде. Жаңашыл масс-медиа адамдардың қарым-қатынас жасауының сан алуан түрлерін (офлайн/онлайн) ұсынуда. Мәселен, ғалымдардың әртүрлі платформалар арқылы өтетін семинарларын жүргізетін модератор болады. Ол тараптарды бір-бірімен байланыстырып, сұрақ-жауап алып отырады. Сол секілді бейнеойын ойнаған кезде ойыншылар виртуалды әлемде қарым-қатынасқа түсіп, бір-бірінің іс-әрекетіне баға беріп, түсіндіріп, таңданып жатады. Демек, «коммуникативті жағдайда коммуникатор жауап алу үшін реципиентке белгілі бір ақпаратты жібереді. Бұл жағдайда медиатор интерактивті процесті қолдайды, демек реципиентке коммуникатордан хабарлама жібереді, содан кейін керісінше. Бұл *интерактивті медиация* деп аталады» [23, 22 б.] (2-сурет).

2-сурет. Кері жауап (Ж) алу мақсатында интерактивті медиация негізінде (М) ақпаратты коммуникатордан (К1) реципиентке (К2) беру.

2-сурет (WhatsApp желісіндегі чаттан алынған)

Бұл чатта іске асып жатқан әңгіме интерактивті медиацияның айқын көрінісі. Ата-аналардың білгісі келген сұрақтарын чатқа жазып, ақпарат алып жатқаны интерактивті коммуникацияға жатады. Себебі қарым-қатынас жүзбе-жүз емес, интернет желісі арқылы іске асып тұр. Чаттағы медиатор – мұғалім. Мұғалім мектепте болып жатқан өзгерістерді ата-аналардың назарына жеткізеді. Қандай да бір мәселе туындаса, шешуге тырысады.

Жай ғана екі адамның әңгімесі де интерактивті медиацияға жатады. Бұл өзара қарым-қатынас жасаудан тұрады. Екі адам да бір-бірінің сөзін бөліп, тақырыпты ауыстырып, тақырыпқа қатысты әртүрлі дереккөздерден алған ақпараттарын жеткізе алады.

«Электрондық немесе өзге де бұқаралық коммуникация құралдары негізінен бейинтерактивті түрде жүзеге асады. Көбінесе коммуникация тек бір бағытта жүзеге асырылады, яғни хабарлама айтушыдан ауқымды аудиторияға бағытталады. Бұл **бейинтерактивті медиация** деп аталады. Бейинтерактивті медиацияның мақсаты – ақпаратты коммуникатордан реципиентке беру, кері байланысты қажет етпеу» (3-сурет) [23, 23].

3-сурет. Бейинтерактивті медиация негізінде (М) ақпаратты коммуникатордан (K1) реципиентке (K2) беру.

Бес сарапшы Ресейдің Украинаға басып кіруі Орталық Азияға – Мәскеумен қарым-қатынастан өңірлік саудаға дейін – қалай әсер еткенін талқылайды.

Ресейдің Украинаға қарсы соғысы үшінші жылға кетіп барады. Соғыстың салдары ғаламдық сипат ала бастады. Ауыр кикілжің саяси көзқарасты өзгертіп, халықаралық экономикаға зардабын тигізіп, геосаяси сілкіністерге жол ашты.

Ресей басқыншылығының салдарын ең қатты сезінген аймақ — Орталық Азия. 2022 жылдың 24 ақпанынан бастап Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан мен Өзбекстан мүлде басқа әлемге түсіп кеткендей болды.

Мәскеу — бұрыннан өңірдегі жетекші ойыншылардың бірі. Бірақ Украинадағы соғыс Орталық Азияның Ресейге көзқарасын өзгертті. Бұл Қытай, Түркия, АҚШ пен Еуроодаққа жаңа мүмкіндіктер ашты.

Орталық Азиядағы екі жылға созылған экономикалық, әлеуметтік, саяси өзгерістерден кейін не болады?

Украинадағы соғыс Орталық Азияны қалай өзгерткенін түсіну үшін Азаттық бес жетекші сарапшы мен журналистің пікірін сұрады.

3-сурет (24)

Азаттық радиосынан алынған бұл жаңалық бейинтерактивті медиацияның үлгісі. Мұндағы журналист – медиатор. Журналист Ресей мен Украина арасындағы соғысқа қатысты әлемнен алған жаңалықтар легін оқырмандарға жеткізуде.

Ф.Ш.Оразбаева бұл жайында былай дейді: «Тілдік қатынастың басты мәні мынада: Баяншыдан (Б) шыққан хабар (Х) қатысымдық Тұлғалар (Т) арқылы Қабылдаушыға (К) дұрыс жетіп, түсінікті болуы керек» [17, 233 б.]. Мұндай тілдік қатынас екі адамның, не екі топтың арасында да бір адам мен ұжымның, яғни көпшілік қауымның арасында да, іске асуы мүмкін. Яғни, баяншыдан шыққан хабарды кедергісіз қабылдау барысында ақпараттың екіжақты ортақтығына негізделеді.

«Бейинтерактивті медиация кезіндегі кері байланыс әдістерінің ауқымы өте шектеулі, мысалы, редакторға келетін хат, жаңалықтар, ауа райы болжамы және т.б.» [23, 22 б.].

«**Аралас медиацияға** медиатор мен коммуниканттардың бірі арасындағы интеракция элементтері бар тілдік медиация жатады (коммуникативті өзара әрекеттесу коммуниканттар арасында жүзеге асырылатын, ал медиатор тек делдалдық қызмет атқаратын интеракция жағдайындағы медиациядан айырмашылығы). Мұндай жағдайда медиатор тілдік делдал және белсенді (толыққанды) коммуникант деген екі қызметті атқарады. Мықты медиатор кейде сөйлеушінің пікірі мен ниетін коммуникантқа немесе сөйлеушіге қарағанда анық әрі нақты білдіруі мүмкін» [23, 24 б.]. Аралас медиация түріне төмендегідей мысалды жатқызуға болады:

Баукең амандық-есендік білген соң, үйреншікті әдетімен:

– Қандай жаңалығың бар? – деді.

– Бүгінгі жаңалығым ерекше, аға.

– Айт, тыңдайын ерекше жаңалығыңды.

– *Ертеңгілік мезгіл. Радио құлағын бұрап қалған едім, москвалық ғалым он екінші ғасырда өмір сүрген жапон ақындарының өлеңдеріне шолуын аяқтайын деп қалған екен. Басынан тыңдамағаныма қатты өкіндім.*

Ол кездегі жапон ақындарының өлеңдерінің ерекшелігі үш-ақ жолдан тұрады екен, әрі ұйқасына онша көңіл бөлмейтіндей көрінді. Алайда ойлары таңғаларлықтай терең.

– *Құр тамсанғанша несімен терең екенін түсіндірсеңші.*

– Бір өлеңінің кейіпкері: «Алдымда тау тұр. Мен оған, сөз жоқ, жетемін. Мені жол алып барады», – депті. Бұдан сіз не ұқтыңыз?

– Біздің ата-бабамыз өте сезімтал, саналы болған. Табиғатпен достасып, сыйласа, сырласа білген. Ол кісілердің көрегендігі, ойшылдығы қиын есептің күрделі шешімін еске салғандай. Сен айтқан үш жол өлеңнен көрініп тұрған тауға жетуге дем берер әрекеттің құдірет күшіне тең келетін құдірет күш жоқ деп ұқтым.

– Жалпы ойыңыз дұрыс.

– Сен өзің ол өлең мән-мазмұнын қалай түсіндің?

– «Алдымда тау тұр. Оған мен, сөз жоқ, жетемін. Жол мені тауға апарады» дегендегі кейіпкердің тауы – арман, жолы – еңбек. Үш жол өлеңде әркімді арманына тек еңбек ғана жеткізеді деген ой айтылған.

– Дұрыс. Енді екінші өлең туралы түсінігіңді айт.

– Кейіпкердің: «Мен шектен тыс қайғылымын. Тауға барып, тікенді өсімдіктің гүлдеп тұрғанын көріп, қайғымды ұмыттым» дегенінде «тікенді ағаш құрлы жоқпын ба? Мен адам емеспін бе?» деген ойға беріліп, қайраттанғанын аңғардым [25]. Бұл мысалда журналистің радио хабарламасын тыңдағанынан бейинтерактивті медиацияны көруге болады. Ал жапон өлеңін Баукеңмен талқылауы интерактивті медиация. Демек, медиацияның екі түрі қатар қолданылып, аралас медиацияның іске асқанын көрсетеді. Оған қоса, мысалда көрсетілгендей, журналист – мықты медиатор. Олай дейтін себебіміз, өлең жолдарын қалай түсінгенін долбарлап айтқан кезде жапон ақынының пікірі мен интенциясын (ниетін) анық әрі нақты жеткізіп береді. Журналист «тауды арманға, жолды еңбекке» балайды. Расында да, арман адам үшін қол жеткізбейтін, биіктен қол бұлағап тұрған сағымға ұқсайды. «Тірі адам тіршілігін істейді» демекші, сол арманға жетемін деп әрекеттенген адам күнде таңертең тұрып, күйбең тірлігіне кіріседі. Бұл тірлік жол секілді, ұзыннан ұзақ. Бірақ қыстың аязды күндерінде де, жаздың аптап ыстығында да, ұзақ жолмен табандылық танытып жүре берген адам күндердің күнінде арманына қол жеткізетіні хақ. Мінеки, журналист осы үш жол өлеңдегі автордың айтпақ ойын сұқбаттасушы екеуі тыңдарманға күрделі ойдың күрмеуін ағытып, қарапайым түрде түсіндіріп беруін тілдік медиацияны жетік меңгергендігі деп бағалауға болады.

Қорытынды

Отандық ғылымда медиацияға қатысты мәселелер лингвистикалық тұрғыдан зерттеу объектісі ретінде жаңадан қарастырылу үстінде. Жоғарыда айтылғандай, бұл мәселелер құқықтану, заң, саясаттану, мәдениеттану, әлеуметтану, дінтану, т.б. ғылым салаларында біршама қарастырылғанымен, лингвистикалық аспектіде жаңадан зерттеу нысанына айналған тың мәселелердің қатарына жатады. Шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, осы мақалада тілдің медиациялық қызметіне қатысты мынадай ой-тұжырымдар қорытылып, ұсынылады:

1. Арнайы жұмыстарға жасалған шолу көрсеткендей, медиация әртүрлі бағыттың зерттеу объектісі бола алатын сала ретінде шетелдік зерттеушілердің назарында. Мақалада тілдегі медиация концепциясын зерттейтін ғалымдардың оны:

- заң саласы;
- психология;
- лингвомәдениеттану және аударматану;
- дискурстық зерттеулер тұрғысынан қарастырғаны туралы айтылды.

2. Бұл мақалада медиацияның төрт түрі көрсетіледі, олар: лингвистикалық, мәдени, әлеуметтік және педагогикалық. «Нәтижелер мен талқылаулар» бөлімінде тілдік медиацияның халықаралық тілмен қатар, бір тіл ішінде де қолданылатыны айтылды. Осыған орай, медиацияның тіларалық және тілішілік деген түрлері тіл қызметінің әмбебаптық сипатына негізделеді.

3. Коммуникативті жағдайларда медиацияның жүзеге асуы барысында, белгілі бір хабарды жеткізу-қабылдау процестеріне байланысты медиацияның интерактивті,

бейинтерактивті және аралас түрлері (үш түрі) тыңдарман мен оқырманды, айтушы мен тыңдаушыны, модератор мен алқа мүшелерін өзара түсінісуге жетелейді.

Қорыта келгенде, тілдің медиациялық қызметі дегеніміз – екі тараптың ынтымақтастығына негізделген қарым-қатынасты реттейтін тілдік бірліктер жұмсалымы мен тілдік тұлғаның бітімгерлік әлеуетінен тұратын функция. Қарым-қатынас барысында туындаған мәселелерді шешу кезінде медиация сәтті пайдаланылса, қарым-қатынас жасау мәдениеті жақсара түседі және қоғамның ынтымақтастығы артады. Сол арқылы қоғамдық қатынастағы әлеуметтік топтардың өзара ықпалдастығы мен ымырашылдығын орнатады. Қоғамдағы әлеуметтік институттардың өзара түсінісуі мен ықпалдастығы тілдің медиациялық қызметіне тікелей қатысты болады. Тілдің медиациялық қызметі тек медиаторға ғана қатысты емес, өзара әрекеттесушілердің барлығына қатысты болған жағдайда қоғамдық ортада да жайлы қатынас орнайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. – Алматы: Асыл кітап, 2016. - 248 б.
2. Сулейменова Ә.Д. Макросоциоллингвистика. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 404 б.
3. Чикаева К.С., Гафиатулина Н.Х., Майба В.В. Медиация как инновационная технология урегулирования социальных конфликтов в институте образования // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. - 2022. - №1. - С. 70-74. DOI 10.23672/h3604-6267-5992-i
4. Юри У., Фишер Р. Путь к согласию или переговоры без поражения. - Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2018 г. -272 с.
5. Бесемер Х. Медиация. Посредничество в конфликтах. – Калуга: «Духовное познание», 2004. -119 с.
6. Ускова Т.В. Культурно-специфические особенности языка медиации // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. - 2022. - Вып. 9 (864). - С. 119-126. DOI 10.52070/2542-2197_2022_9_864_119
7. Шайкенова Л.М. Функционально-семантическое описание ментальных перформативов: дис. канд. филол. наук: Алматы, 1999. - 130 с.
8. Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. – СПб.: Изд-во Енукеева, 1859. - 480 с.
9. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. - 448 б.
10. Common european framework of reference for languages: learning, teaching, assessment // Council of Europe [Eletrc.recourse] - Available at: <https://rm.coe.int/cefr-companion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989> (accessed 20.05.2023)
11. Литвишко О.М., Черноусова Ю.А. «Лингвокультурная медиация как компонент глобального подхода в обучении профессиональноориентированному английскому языку (на примере направлений подготовки 38.03.02, 38.04.02 «менеджмент», 40.03.01, 40.04.01 «юриспруденция»)» // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2016. - № 2. - С. 139-143
12. Taft R. (1981). The Role and Personality of the Mediator // S. Bochner (ed.) The Mediating Person: Bridges Between Cultures. - Cambridge, MA: Schenkman. – P. 53-88.
13. Косарева Т.Б. Обучение студентов-юристов лингвокультурной медиации: автореф. дис. канд. пед. наук: М., 2011. - 23 с.
14. Куликова Л.В., Прохорова О.А. Исследовательские подходы к дискурсу медиации в фокусе междисциплинарности // Филологические науки. Вопросы теории и практики . - 2016. - №2. - С.100-104.
15. Чернышенко А.Г. Специфика дискурсивных стратегий. Стратегии дискурса медиации // Профессиональная коммуникация: актуальные вопросы лингвистики и методики. - Пятигорск: ПГЛУ, 2014. - С. 113-119.
16. Садвакасова З.М. Психология медиации и переговоров: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 294 с.
17. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009 ж. - 368 б.
18. Сүлейменова Ә.Д. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социоллингвистических терминов. - 2-басылым, өңделген. - Астана: «Арман-ПВ», 2019. - 394 б.
19. Карлинский А.Е. Взаимодействие языков: билингвизм и языковые контакты. – Алматы, 2011. – 264 с.

20. Dendrinos B. Mediation in communication, language teaching and testing // Journal of Applied Linguistics. - 2006. - №22. - P. 9-33.

21. Құлтурная медиация как один из способов работы с посетителями музея // Tudásmenedzsment 16. évf. 1. különszám (2015.) [Электрон. ресурс] – URL: https://www.epa.hu/02700/02750/00038/pdf/EPA02750_tudasmenedzsment_2015_01_ksz_123-125.pdf

22. Art sport жобасы: Шенеуніктер тегін балалар үйірмелерін қысқартуды ұсынды, 07.06.2022 [Электрон. ресурс] – URL: <https://aqmeshit-zhastary.kz/qogam/art-sport-zhobasy-shenewnikter-tegin-balalar-uejirmelerin-qysqartwdy-usyndy-26660/>

23. Колесников А.А., Денисов М.К. Формирование медиативной компетенции при обучении иностранным языкам в школе // Вестник Рязанского государственного университета им. С.А.Есенина. - 2012. - №1. - С. 22-23.

24. Украинадағы соғыс Орталық Азияны қалай өзгертті? 25.02.2024 [Электрон. ресурс] – URL: <https://www.azattyq.org/a/how-two-years-of-war-in-ukraine-have-changed-central-asia/32834379.html>

25. Қалдыбай М. Алдымда тау тұр. Оған мен, сөз жоқ, жетемін // Жас қазақ. - 2022. - 04.10. - Ст. №43 (927).

Г.С. Закиряева*, С.А. Жиренов

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

Виды и функциональное поле языковой медиации

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы медиации как отдельного вида языковой деятельности. Медиация в общей науке – это общение, которое основано на сотрудничестве двух сторон. Успешное применение медиации при разрешении возникающих в ходе общения трудностей, конфликтов, недопониманий способствует улучшению культуры общения. Эта тема широко обсуждается среди сегодняшних зарубежных лингвистов. Тем не менее, это новая тема, которая еще не рассматривалась в казахском языкознании, а потому она здесь актуальна. В исследовательской работе, основанной на языковой медиации было дано представление о том, что означает термин «медиация», рассмотрены его виды. Проанализировав примеры из повседневной жизни, из страниц периодической печати, она направлена на раскрытие и показ функции термина в нашем языке. Медиация может представлять собой особую форму интеракции (межличностное общение), однако может быть и неинтерактивной, при этом ее цель будет заключаться лишь в трансмиссии информации от коммуникатора к реципиенту (без обратной связи). При обзоре литературы с целью раскрытия сущности этого термина отсортированы и систематически даны определения из зарубежных, отечественных научных трудов, в которых упоминается медиация. В статье использованы методы обобщения, группировки, сортировки, анализа, сравнения. Как отмечалось выше, поскольку данная тема еще не является объектом изучения с точки зрения отечественной лингвистики, за основу берутся теоретические выводы и практические объяснения, рассмотренные в работах зарубежных ученых.

Ключевые слова: лингвистика, коммуникация, речевые акты, медиация, интерактивная медиация, неинтерактивная медиация.

G.S. Zakiryayeva*, S.A. Zhirenov

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Types and functional field of linguistic mediation

Abstract. This article examines the challenges associated with mediation as a distinct form of language engagement. Mediation, within the realm of general science, refers to a form of communication that relies on the collaborative efforts of two people. Effective application of mediation in addressing challenges, disputes, and misinterpretations that arise during communication enhances the communication culture. The subject is extensively debated among contemporary foreign linguists. Nevertheless, this is novel and has not yet been explored in the field of Kazakh linguistics, therefore making it pertinent in this context.

The research work focused on linguistic mediation, providing an explanation of the concept of «mediation» and examining its various varieties. By examining instances from daily life and publications, the objective is to uncover and demonstrate the role of the term in our language. Mediation can manifest as a distinct mode of interpersonal communication, or alternatively, it can assume a non-interactive role, serving just as a means to convey information from the sender to the receiver, devoid of any sort of feedback. When performing a literature review to uncover the fundamental nature of this term, definitions from both international and domestic scientific sources that refer to mediation are organised and presented in a methodical manner. The article includes methods such as generalisation, categorization, classification, analysis, and measurement. As previously mentioned, due to the lack of research in domestic linguistics on this topic, theoretical results and practical explanations from foreign experts are used as a foundation.

Keywords: linguistics, communication, speech acts, mediation, interactive mediation, non-interactive mediation.

References

1. Abasilov A. Slovar' sociolingvistiki. [Dictionary of sociolinguistics]. (Almaty, 2016, 248 p.).
2. Sulejmenova Je.D. Makrosociolingvistika. [Macrosociolinguistics]. (Almaty, 2011, 404 p.).
3. Chikaeva K.S., Gafiatulina N.H., Majba V.V. Mediacija kak innovacionnaja tehnologija uregulirovanija social'nyh konfliktov v institute obrazovanija [Mediation as an innovative technology for resolving social conflicts at the Institute of Education]. Gumanitarnye, social'no-jekonomicheskie i obshhestvennye nauki [Journal of Humanities, socio-economic and Social Sciences]. 1. 70-74(2022). DOI 10.23672/h3604-6267-5992-I [in Russian]
4. Ury W., Fisher R. Put' k soglasiju ili peregovory bez porazhenija. [The path to agreement or negotiation without defeat]. (Moscow, 2018, 272 p.). [in Russian]
5. Besemer Ch. Mediacija. Posrednichestvo v konfliktah. [Mediation. Mediation in conflicts]. (Kaluga, 2004, 176 p.) [in Russian]
6. Uskova T.V. Kul'turno-spezificheskie osobennosti jazyka mediicii. [Cultural-specific features of the mediation language]. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki [Bulletin of the Moscow State Linguistic University. Humanities]. 9 (864). 119-126(2022). DOI 10.52070/2542-2197_2022_9_864_119 [in Russian]
7. Shajkenova L.M. Funkcional'no-semanticheskoe opisanie mental'nyh perfomativov [Functional and semantic description of mental performances]. (Almaty, 1999. - 130 p.) [in Russian]
8. Gumbol'dt V. O razlichii organizmov chelovecheskogo jazyka i o vlijanii jetogo razlichija na umstvennoe razvitie chelovecheskogo roda. [On the difference between the organisms of the human language and the effect of this difference on the mental development of the human race]. (St. Petersburg, 1859, 480 p.) [in Russian]
9. Bajtursynov A. Uroki jazyka [Language lessons]. (Almaty, 1992. - 448 p.)
10. Common european framework of reference for languages: learning, teaching, assessment. © Council of Europe, April 2020. Printed at the Council of Europe. // <https://rm.coe.int/cefr-companion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989>
11. Litvishko O.M., Chernousova Ju.A. Lingvokul'turnaja mediacija kak komponent global'nogo podhoda v obuchenii professional'noorientirovannomu anglijskomu jazyku (na primere napravlenij podgotovki 38.03.02, 38.04.02 «menedzhment», 40.03.01, 40.04.01 «jurisprudencija»). [Linguistic and cultural mediation as a component of a global approach in teaching professionally oriented English (on the example of training areas 38.03.02, 38.04.02 «management», 40.03.01, 40.04.01 «jurisprudence»). Vestnik VGU. Serija: Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija [Bulletin of the VSU. Series: Linguistics and Intercultural Communication]. 2. 139-143(2016). [in Russian]
12. Taft R. The Role and Personality of the Mediator / S. Bochner (ed.) The Mediating Person : Bridges Between Cultures. – 1981. – Cambridge, MA : Schenkman. – P. 53–88.
13. Kosareva T.B. Obuchenie studentov-juristov lingvokul'turnoj mediicii [Teaching law students linguistic and cultural mediation]. (Moscow, 2011. – p. 23). [in Russian]
14. Kulikova L.V., Prohorova O.A. Issledovatel'skie podhody k diskursu mediicii v fokuse mezhdisciplinarnosti [Research approaches to the discourse of mediation in the focus of interdisciplinarity]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological sciences. Questions of theory and practice]. 2(56), 100-104(2016). [in Russian]
15. Chernyshenko A.G. Specifika diskursivnyh strategij. Strategii diskursa mediicii [The specifics of discursive strategies. Strategies of mediation discourse] Professional'naja kommunikacija: aktual'nye

voprosy lingvistiki i metodiki [Professional communication: topical issues of linguistics and methodology]. 252 p.(2014) [in Russian]

16. Sadvakasova Z.M. Psihologija mediacii i peregovorov: uchebnoe posobie. [Psychology of mediation and negotiations: a textbook]. (Almaty, 2020. 294 p.) [in Russian]

17. Orazbaeva F. Mir jazyka. Stat'i, issledovaniya [The World of language. Articles, research]. (Almaty, 2009, 368 p.)

18. Sulejmenova Je. D. Slovar' sociolingvisticheskikh terminov [Dictionary of socio-linguistic terms. English sociolinguistic terms]. (Astana, 2019. – 394 pp.)

19. Karlinskij A.E. Vzaimodejstvie jazykov: bilingvizm i jazykovye kontakty [Interaction of languages: bilingualism and language contacts]. (Almaty, 2011. – 264 c.) [in Russian]

20. Bessie Dendrinou (Vassiliki Dendrinou). Mediation in communication, language teaching and testing. National and Kapodistrian University of Athens. JAL 22 (2006). PP. 9-35

21. Kul'turnaja mediacija kak odin iz sposobov raboty s posetiteljami muzeja [Cultural mediation as one of the ways to work with museum visitors] https://www.epa.hu/02700/02750/00038/pdf/EPA02750_tudasmenedzsment_2015_01_ksz_123-125.pdf

22. Proekt Art sport: chinovniki predlozhili sokratit' besplatnye detskie kruzhki [Art sport Project: officials proposed to cut free children's clubs]. Available at: <https://aqmeshit-zhastary.kz/qogam/art-sport-zhobasy-shenewnikter-tegin-balalar-uejirmelerin-qysqartwdy-usyndy-26660/>

23. Kolesnikov A.A., Denisov M.K. Formirovanie mediativnoj kompetencii pri obuchenii inostrannym jazykam v shkole [Formation of mediation competence in teaching foreign languages at school]. Vestnik Rjazanskogo gosudarstvennogo universiteta im. S. A. Esenina [Journal «Bulletin of S. A. Yesenin Ryazan State University»]. 1(34). 22-33(2012) [in Russian]

24. Kak vojna na Ukraine izmenila Central'nuju Aziju [How did the war in Ukraine change Central Asia? Radio Liberty]. Available at: <https://www.azattyq.org/a/how-two-years-of-war-in-ukraine-have-changed-central-asia/32834379.html>

25. Kaldyбай M. Peredo mnoju gory. Ja do nih bez slov, doberus' [There is a mountain in front of me. I will reach it, without a doubt]. Newspaper «Zhas Kazakh», No. 43 (927) November 4, 2022

Авторлар туралы мәлімет:

Закиряева Г.С. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жиренов С.А. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Закиряева Г.С. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.

Жиренов С.А. – кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.

Zakiryayeva G.S. – corresponding author, Phd student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

Zhirenov S.A. – Candidate of Philological sciences, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы бейвербалды амалдардың тақырыптық топтары

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде көркем шығарма тілін стилистикалық тұрғыдан қарастырумен бірге коммуникативтік, танымдық жағынан зерттеу ерекше орын алады. Осы тұрғыдан келгенде жазушы тілінің коммуникативтік табиғатын зерделеу тілдік қатынас мәселесімен тығыз байланысты. Шығарма мәтінінде авторлық нарративте белсенді қолданылатын, кейіпкер портретін тірілтіп, коммуникативтік актіні оқырман үшін тартымды ететін тілдік тәсілдің бірі – бейвербалды амалдар.

Мақалада «Абай жолы» роман-эпопеясындағы бейвербалды амалдардың лексика-семантикалық классификациясы қарастырылды. Зерттеудің мақсаты – көркем мәтін арқылы қазақ халқына тән тілдесімнің көмекші құралдарының ұлттық ерекшелігін таныту, роман-эпопея тіліндегі қызметін анықтау. Бейвербалды амалдарды роман-эпопеядан жинау барысында жүйелеу, сұрыптау тәсілдері, сондай-ақ мағыналық топтарға жіктеуде типтеу, синтездеу тәсілдері қолданылды. Бейвербалды компоненттердің мәнмәтіндегі қызметін анықтауда мәнмәтіндік талдау, прагма-стилистикалық талдау әдістері де пайдаланылды. Мақалада паралингвистика бағытындағы алдыңғы зерттеулерге шолу жасала келе, көркем шығарма тіліндегі параэлементтерді қарастырудың артықшылығы түсіндірілді. Зерттеудің өзектілігі жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы бейвербалды компоненттерді алғаш рет зерттеу нысанына алып, коммуникативтік актіде қарастыруынан көрінеді. Зерттеу нәтижесінде шығарманы семантикалық тұрғыдан ұйымдастырып тұрған, қазақ қатысым мәдениетін танытатын бейвербалды амалдардың алты түрлі лексика-семантикалық тобы анықталды. Мақаланың зерттеу нәтижелері паралингвистика, коммуникативтік лингвистика және лингвокогнитология бағытындағы ізденушілерге тың әрі пайдалы ақпарат болмақ.

Түйін сөздер: бейвербалды амалдар, лексика-семантика, «Абай жолы», коммуникация, көркем мәтін, паралингвистика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-97-107>

Түсті: 22.05.2024; Жөнделді: 5.06.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Көркем әдебиет – тілді байытып, толықтырып, дамытып отыратын негізгі арналардың бірі. Жазушының басты құралы тіл болғандықтан, кез келген көркем мәтін – жазушының тіл шығармашылығының нәтижесі. Тіл шығармашылығы оқырманмен, халықпен үндесу үшін сол халықтың ішінен шығады, яғни көркем мәтіндегі әр бірлік халықтың тұрмыс-салтынан, күнделікті өзара қарым-қатынасынан туып, шығармада көрініс табады.

Халықтың қатысым мәдениетіндегі ақпарат берудің бір арнасы – бейвербалды амалдар. Тіл білімінде бейвербалды коммуникацияны зерттеудің ұтымды жолы – паралингвистикалық құралдарды көркем шығарма тілінің элементі ретінде әрі халықтың қатысым мәдениетінің көрсеткіші ретінде лингво-мәдени аспектіде қарастыру. Себебі көркем мәтін – динамикалық элементтердің жиынтығы. Көркем мәтіннің элементтері арасындағы қатынас типтері жекелеген «жазушының» «идиолектісін» жасайды. И.Р. Гальперин атап өткендей: «Художественный текст – это нечто большее, чем простая сумма составляющих его элементов» [1, 9]. Сол себепті шығарманы құраушы басқа тілдік бірліктермен қатар бейвербалды амалдардың да қызметі мен семантикасы көркем мәтін кеңістігінде ғана толық көрініс табады.

Бейвербалдыамалдардымағыналықжақтантоптауқазақтіліндегіпаралингвистикалық құралдардың әлеуетін, коммуникация процесіндегі қолданыс жиілігі мен прагматикасын және қазақ халқының коммуникативтік мінез-құлқын сипаттауға мүмкіндік береді.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – «Абай жолы» роман-эпопеясындағы бейвербалды компоненттердің шығарма мәтініндегі қызметін сипаттай отырып, лексика-семантикалық топтарға жіктеу және сол арқылы қазақ қатысым мәдениетіндегі тілдесімнің көмекші құралдарының рөлін анықтау.

Зерттеу нысаны – «Абай жолы» роман-эпопеясындағы бейвербалды амалдарды білдіретін, мәтінде репрезентациялайтын тілдік бірліктерді талдау.

Зерттеу пәні – әлем әдебиетінің алтын қорына енген қазақ әдебиетінің үздік туындысы – «Абай жолы» роман-эпопеясындағы бейвербалды амалдардың лексика-семантикалық сипаты.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ тарихындағы маңызды кезең, яғни ХІХ ғасырдың ІІ жартысынан ХХ ғасырдың басына дейінгі аралықтағы халық өмірі арқау болған көркем туынды. Шығарманың басты ерекшелігі романда қазақ халқына тән барлық ұлттық феномендер, стереотиптер мен мінез-құлық, тұрмыс-салты мен қоғамдық-әлеуметтік жүйесі, қазақтың таным-түсінігі, ұлттық психологиясы толық сипатталады және шығарма авторы оқиғаны қазақтың бай тілімен баяндайды. Романның бас кейіпкері қазақ даласының Гетесі саналатын ұлы ақыны – Абай Құнанбайұлы. Сан қырлы ақын, философ тұлғаның өмір жолына негізделуі бұл туындының қазақ әдебиетіндегі және әлем әдебиетіндегі орнын даралай түседі. Зерттеуде негізге алынып отырған – роман-эпопеяның 1952 жылы «Абай жолы» деген атпен шыққан нұсқасы.

Зерттеу дереккөзі ретінде «Абай жолы» романын алудағы негізгі мақсат – қазақ қатысым мәдениетіндегі бейвербалды амалдардың барынша мол қорын жинау және семантикалық ерекшеліктеріне қарай талдау. Ғалым М.Қаратаев шығарма тілін: «Абай эпопеясының тілі бай, орамды. Ол қазақ халқының сөйлеу тілі мен фольклорының және жазба әдебиетінің сөздік қорын мол қамтып бойына сіңірген тіл. Сол себепті бұл шығарманы сөз байлығы жөнінде қазақ тілінің қымбат қазынасы дей аламыз» - деп бағалайды [2, 144].

Шығармадағы тілдесімнің көмекші құралдарын зерттеу барысында көркем мәтін лингвистикасында тиімді деп саналатын сипаттау, жүйелеу, талдау, әдістері және бейвербалды амалдарды лексика-семантикалық топтарға жіктеуде семантикалық талдау, типтеу, экспрессивті-стилистикалық талдау, мәнмәтіндік талдау әдістері қолданылды. Зерттеушілер көркем мәтіндегі екі паралингвистикалық арнаны көрсетеді, олар: мимика және пантомимика. Алайда романдағы бейвербалды компоненттерді жинақтау және сұрыптау барысында олардың түрлері әлдеқайда көп екені анықталды.

Әдебиетке шолу

Көптеген ұлттар мен халықтардың тіліндегі бейвербалды элементтер жүйелі әрі кешенді түрде зерттелген. Мысалы, А.В.Филиппова, Т.М.Николаева, А.А.Акишина, Е.В.Красильников, Л.Н.Капаназе т.б. орыс тіліндегі ишараттарды; А.Пиз – ағылшын

тіліндегі, А.А.Хачатрян, Р.М.Тохмонян армяндардың ишаратын қарастырса, ал татарлар мен башқұрттарда Ф.Ф.Султанов осы саланың маманы саналады.

Профессор Б.Момынова қазақ тіл білімінде М.Мұқанов, С.Татубаев, А.Сейсенова, К.Қажығалиевалардың ым және ишараттарды әр түрлі қырынан фрагментарлы түрде зерттегенін айтады [3, 5]. Қазақ тіл білімінде паралингвистика бағытындағы алғашқы ғылыми пікірлер Ә.Қайдар, Ж.Өмірәлиева, Э.Оразалинова, Т.Әбдіғалиева мақалаларында азды-көпті сөз болғанымен, толыққанды ғылыми зерттеу ретінде С.Бейсембаеваның «Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке», М.П.Ешімовтің «Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты», Г.Камешеваның «Қазақ тілдесімінің көмекші құралдары» кандидаттық диссертацияларын атауға болады. Паралингвистиканың жалпы әлемдегі зерттелу деңгейінен бастап, қазақ ым-ишараттарын әртүрлі аспектіде қарастырған көлемді еңбек – профессор Б.Момынованың «Қазақ ым-ишараттары: сөйлеу этикеті мен қатысым мәдениетінде» атты монографиясы. Сондай-ақ Б.Момынова бейвербалды амалдарды лексикографиялау мәселесіне де көңіл бөліп, нәтижесінде «Қазақ ым-ишараттарының түсіндірме сөздігі», «Қазақ ым-ишараттарының қазақша-орысша-қытайша түсіндірме сөздігі», «Қазақ ым-ишараттарының суретті түсіндірме сөздігі» жарық көрген.

Көркем шығарма тіліндегі бейвербалды компоненттер аталған еңбектерде ішінара қарастырылып, мысалдар арқылы талданған. Жеке автордың шығармашылығын нысанға алған көлемді зерттеу ретінде Ж.Нұрсұлтанқызының О.Бөкеев шығармаларындағы бейвербалды элементтерге арналған зерттеу жұмысын атап өтуге болады. Алайда қазақ халқының жарты ғасырлық тұрмысы мен тарихы жан-жақты сипатталған «Абай жолы» романындағы қатысымның көмекші құралдары осы уақытқа дейін жеке зерттеуге өзек болмаған. Сол себепті «Абай жолы» романындағы бейвербалды амалдарды лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай классификациялау осы ғылыми мақаланың еншісіне тиіп тұр.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Мәтін түрі көп болғанмен, мәтіннің ерекше түрі саналатын көркем мәтінде адресант, хабарлама, адресат, кілт («код»), кодтау («кодирование»), қайтадан кодтау (бұл мәтінді толық ұғынып оқу деген сөз) т.б. элементтер болады. Көркем мәтінді оқырманның оқып, қабылдауы барысында мәтіннің көркемдік құндылығы айқындалады. Г.Әзімжанова көркем мәтіндегі поэтизация процесі мынадай шарттарға жүгінетінін айтады:

1. Белгілі бір образдың байланысына;
2. Баяндалып отырған деректі жағдайға;
3. Кейіпкер қимыл-ишаратына;
4. Сөз тіркестерінің метафоралық және метонимиялық қолданысына;
5. Сөз тіркесінің окказионалдығына;
6. Ишараттың символдық мәніне [4, 157].

Екінші және алтыншы қатарда көрсетілгендей көркем мәтіннің маңызды құрамдас бөлігі – кейіпкер эмоциясын, жай-күйін, мінез-құлқын бейнелеу үшін, оқиғада өрбіп жатқан коммуникативтік жағдаят пен коммуниканттардың өзара қарым-қатынасын оқырманға таныту үшін белсенді қолданылатын бейвербалды амалдар.

Бейвербалды амалдар деп – вербалды амалдарды толықтырып, оларға қосымша мағына үстейтін, коммуникативтік актіні жалғастыруға қызмет ететін, адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз етуге көмектесетін қарым-қатынастың түрін айтамыз. Шығарманың өміршеңдігі үшін А.Н.Толстой ишарат-қимылдың төмендегідей түрлерін ажыратады:

- 1) кинетикалық акт;
- 2) адамның физиологиялық жағдайы;
- 3) адамның психикалық күйі;
- 4) ойлау процесі;
- 5) зат не құбылыстың өзіне тән сипаттары;

- 6) мәтіннің мән-мағынасы;
- 7) шығарманың стилі [5, 433].

Шын мәнінде, көркем образ түзуде аталған бірліктер ескеріліп, кейіпкердің қимыл-ишараты, кеңістіктегі орны – барлығы автор мақсатына бағынуы керек. «Абай жолы» роман эпопеясында автор кейіпкерге және кейіпкер айналасында болып жатқан оқиғалар желісіне жан бітіру мақсатында бейвербалды амалдарға жүгінеді. Мысалы:

Бұның бәрін көріп отырған Сүйіндік Байсалға күбір етіп:

- Жаным-ау, қасқыр бала мынау гой! - деді.

- Құж, десеңші. Мынадан ба, мынадан шығар-ау! - деп Байсал да күңк етті [6, 16] деген мәнмәтінде дауыс реңкін сипаттайтын «күбір ету» және «күңк ету» просодикалық бейвербалды компоненттері қолданылған. Мәтіндегі екі кейіпкердің әңгімесін бұл екі сөздің қатысынсыз қарастырғанда, автордың интенциясы өз мәнін жоғалтатыны сөзсіз. Автор просодикалық бейвербалды амалдарды мәтінге енгізу арқылы Сүйіндік пен Байсалдың өз ойын Құнанбай естімеуі үшін ақырын дауыспен айтып жатқанын, бұл ойларын іштерінде сақтай алмағандықтан сыбырлап болсын бір-біріне жеткізуінің себебін, яғни таңданыстарын, екі кейіпкердің бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста екенін оқырманға білдіріп тұр. Сол себепті параэлементтер шығарманы семантикалық жақтан ұйымдастыру, автор интенциясын жеткізу, кейіпкерлердің шығармадағы рөлін таныту үшін маңызды мағыналық компонент саналады.

Профессор Б.Момынова коммуникация кезінде вербалды амалдармен қатарласа, солардың жанында қолданылатын коммуникацияның көмекші құралдарын көркем мәтіннен тыс қарастырғанда *ым тілі, ишарат тілі, түстіл, барабан тілі, суреттер тілі, үн өзгерістерінің тілі* деп кең ауқымда топтауға болатынын атап өтеді [3, 37]. Сондай-ақ бейвербалды амалдардың салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа байланысты қалыптасқан бейвербалды амалдар, күнделікті тұрмыста қолданылатын бейвербалды амалдар деген топтары бар. Паралингвистикада бейвербалды амалдарды классификациялау зерттеушінің зерттеу бағытына қарай түрленіп отырады. Мысалы шығу тегі мен хронологиясына (уақыт шегіне қарай) қарай параэлементтер: байырғы немесе историзм бейвербалды амалдар, жаңа бейвербалды амалдар деп бөлінсе, мәдениеттегі рөліне қарай төл және кірме бейвербалды амалдар деп жіктеледі.

Орыс тіл білімінде В.М.Верещагин, В.Г.Костомаров бейвербалды амалдарды іштей екіге бөліп қарастыруды ұсынады:

1. Соматизм тілі. Бұл топқа ишара, дене қалыбы, мимика, бет-әлпет кескіні және әртүрлі адам жүзінде байқалатын психосоматикалық симптомдарды енгізеді;

2. Ғұрыптық тіл. Бұл топқа бір әлеуметтік топтың әдет-ғұрыпымен, этикетімен, салт-дәстүрімен байланысты дене қимылдарын жатқызады [7, 197-198].

Ал Г.В.Колшанский паралингвистикалық құралдардың фонациялық, кинетикалық және графикалық деген үш түрі бар екенін айтады. Ғалым фонациялық құралдарға дауыс ырғағы, паузаның типі, мелодиялық құбылыстар, сондай-ақ сөз дыбыстарының қолданылу ерекшеліктерін; кинетикалыққа ым-ишара, таңдап алынған позаны, графикалыққа – әріптер мен пунктуациялық белгілердің (жазуы) орындалу типін, әріптерге графикалық қосымшалар жасау тәсілдерін, олардың қосалқы түрлерін (түрлі символдар) жатқызады [8, 352].

Жалпы тіл білімінде бейвербалды тілдің тоғыз түрі жиі аталады. Олар: 1.Кинесика (дене қозғалысы); 2.Вокалика (паралингвистика, дауыстың акустикалық ерекшеліктері – тар мағынадағы паралингвистика); 3. Физикалық сипаттама (дененің формасы, оның өлшемі, шаштың түсі); 4. Хаптика (такесика, жанасу); 5. Проксемика (қашықтыққа қарай орналасу немесе коммуникативтік актіде қашықтыққа мән берілуі); 6. Хрономика (уақыт); 7. Артефактілер (киімдер, әшекейлер, косметика, т.б.); 8. Ольфактика (иістер); 9. Эстетика (музыка, түс). 10. Ритуалдық немесе мультипликациялық түр.

Қазақ тіл білімінде ең алғаш психолог-ғалым М.Мұқанов қазақ халқының тұрмысында кездесетін бейвербалды амалдардың жиырма сегіз түрін жинақтай келе, бірнеше топқа

жіктеген. Олар: *сәлемдесу амалдары* (көрісу, сәлем ету); *алғыс айту амалдары* (ас қайыру, сарқыт беру, бата беру); *үлкендерді немесе сыйлы адамдарды қошеметтеу амалдары* (бас беру, жездеге төс беру, ауыз тию, жолаушының түсуі, ақ байлау); *тілек амалдары* (бата беру); *кемсіту немесе қорлау амалдары* (теріс бата беру, келген кісіні табалдырықта қабылдау, келген адамға ішек-қарын беру); *қайғы амалдары* (жылау, көрісіп жылау); *ант, серт амалдары*; *тұрмыс амалдары* (шашу, кесені төңкеріп қою, дастархан қайыру); *салт-дәстүр амалдары* (ерулік, із келсе шығарып салу); *таңғалу амалдары* (бетім-ай); *өтініш амалдары* (кіндік шешенің құттықтауы); *өзгешелік амалдары* [9, 110-115].

Коммуникацияда тілмен қатар қолданылады деп айтқанымызбен параамалдардың тілге қатысы әрі оған тәуелділігі әртүрлі деңгейде. Бұл жағынан тіл және коммуникация мазмұнын бөлек алып қарастырған абзал. Себебі тіл ауыздан шыққан жүйелі сөздер тізбегі болса, коммуникация мазмұны тілдесім кезеңіндегі кеңістік, уақыт, субъект, объект секілді компоненттерді толық қамтиды. Г.Камашева осындай ерекшелігіне қарай тілдесімнің көмекші құралдарын тілсіз өмір сүре алмайтын бейвербалды амалдар, пікір айтумен қоса жүріп, онсыз мағынасы болмайтын бейвербалды амалдар және тілден тыс қолданылса да өз мағынасын сақтайтын элементтер деп бөліп қарайды [10, 43]. Сондай-ақ зерттеуші қарым-қатынасқа қатысушылар тарапынан білдіретін семиотикалық бірліктерді вокалды-акустикалық сигналдар және дене-визуалдық белгілер деп жіктей келе, екінші топқа әңгімеге қатысушылардың табиғи сипатын (морфотипін, физиологиясын, бойын т.б.) бейнелейтін сыртқы кейпі (имиджі), кейін пайда болған сипатын (әжім, тырнақ, күнге тотығу т.б.), «қосалқы» сипаттарын (киімі, әшекейлері, боянуы, қымбат бағалы заттары т.б.) жатқызады [10, 51]. Бұл белгілер семиотикалық белгілер саналатындықтан, коммуникацияға тікелей қатысып, сөзбен тең дәрежеде қолданылатын немесе сөйлесім мазмұнын толықтыра түсетін бейвербалды компонент санатына жатқызуға келмейді. Себебі мұндай сыртқы сипаттар – коммуникация орын алып жатқан сәтте емес (динамикалы түрде емес), одан көп бұрын пайда болған статикалық сипаттамалар.

«Абай жолы» романының басты ерекшелігі кейіпкерлер диалогы кездесетін тұста автор бейвербалды амалдарды барынша мол пайдаланады. Соның негізінде оқырманға ерекше әсер етіп, сөз (бейвербалды компоненттер) арқылы шығарманың көңіл-күйін қалыптастырады. Шығармадағы бейвербалды амалдарды паралингвистикадағы дәстүрлі жүйе бойынша былай классификациялауға болады:

- *просодикалық бейвербалды амалдар* кейіпкердің дауыс тоны арқылы қосымша ақпарат береді. Просодикалық компоненттер сөйлеушінің сөйлегендегі дауысы, түрлі эмоция кезіндегі, күлу, жылау, ашулану т.б. үнінің құбылуын сипаттайды: Әмірлі бұйрықпен Дәрменге қолын да созды. Абай мен Ербол қатты **қарқылдап күлісіп**, араға түсті [11, 81].

- *проксемикалық бейвербалды амалдар* – коммуникативтік акті кезіндегі кейіпкерлердің орналасқан орны арқылы білдіретін прагматикалық ақпарат: Абайдан басқаның бәрі оған даурыға сәлем беріп, **дал төрден орын босатысты**. Әйгерім үлкен қайнаға келгенін көріп, сыпайы сызылып, **орнынан тік тұрып қабыл алды** [11, 28].

- *такесикалық бейвербалды амалдар* – кейіпкерлердің бір-біріне жанасуы арқылы көрініс табатын коммуникацияның қосымша құралы. Жанасу – қазақ мәдениетінде түрлі жағдаяттарда қолданылады. Атап айтсақ, амандасу, қоштасу, жақсы көретінін білдіру, жазалау, күтім жасау т.б. Қазақ халқының төс қағыстыру, шаш сипату, қол ұстату, беташар, тұсау кесу, етік тартар сынды дәстүрлерінің басым бөлігі такесикалық бейвербалды амалдарға негізделген: Кішкене бөбектерден әлі көзін ала алмаған Абай балалардың **бастарынан сипап**, аттарын сұрады. Үлкені — Асан, кішісі Үсен екен. Аттарын өздері ақырын ғана шала сыбырлап, тымауратқан үнмен айтып берді [11, 78].

- *кинесикалық бейвербалды амалдар* – такесикалық амалдарға қарама-қарсы субъектінің өзі ешкіммен жанаспай орындайтын, жеке ым-ишаралары, қимыл-қозғалыстары мен мимикалары: Көпке түсініксіз түрде бірталай үнсіз тұрып қалған Абай бір кезде **денесін бұрмай, оң қолын ғана көтеріп, артына қарай қайырды да, жігіттерге белгі етті** [11, 8].

БМ тілінің қызметі жағынан басқа семиотикалық таңбалардан елеулі ерекшеліктері бар. БМ тілі ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, мұра ретінде беріліп отыратын табиғи құбылыс. БМ-ишара тілдері – кинетикалық негізі бар (дене қимылы, мимика) коммуникативтік жүйелер, яғни кинетикалық тілдер [10, 99]. Шығармадан бейвербалды амалдардың лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай мынандай топтары анықталды:

- сілтеу, нұсқау мағынасындағы бейвербалды амалдар:

1) *Ұлжан басында ол сұрауын елеусіз қалдырып, артынан тағы бір айналғанда:*
- *Е, жүр-дағы жынды неме. Бүгін осында маза бермеген соң әжең екеуміз қуып шыққамыз, - деп әжесіне нұсқады* [6, 11].

2) - *Жан ашырдың жоқ болғаны зой! - деп, бағанағы көпшілік тағы қозданайын деп еді, Құнанбай Сүйіндікке қадалып тұрып, қамшысын жаңағы сөйлегендер жаққа нұсқап:*

- *Тоқтат, аналарыңды! - деп, ақырып қалды* [6, 67].

3) *Құнанбай жұрттың күбірі көбейіп бара жатқанын енді сезді. Өлтіргеннен де қинау бататын тәрізді. Ол қолымен қатты ишарат қып, түйені шөгер деп бұйырды* [6, 36].

Романда автор сілтеу, нұсқау мағынасындағы бейвербалды амалдарды «нұсқады», «қолымен қатты ишарт қып», «қамшысымен нұсқап» деген сынды қолданыстармен вербалдайды. Қазақ халқында қандайда бір дүниеге қолмен немесе саусақпен нұсқау дәрекі саналатындықтан, шығарма мәтінінде көбінесе баспен, қамшымен нұсқау амалдары жиі кездеседі.

- фонациялы бейвербалды амалдар – дауыс тоны арқылы кейіпкер туралы қосымша ақпарат беретін амалдар:

Жиын ортасында, жалғыз көзі бұған оқтай қадалып тұрған Құнанбайды танып, соған қарап түйіліп, қатты ақырып:

- *Уәй, Құнанбай, мені құдайдың жылатқаны аз ба еді? Бұ не қырсығың?.. - дей бергенде Майбасар бастаған әулекі жуандар:*

- *Тарт тіліңді!*

- *Қысқарт!*

- *Жап аузыңды! -деп арс-арс етті* [6, 35].

Кейіпкер эмоциясын көрсетудің негізгі тәсілдерінің бірі – фонациялық бейвербалды амалдарды қолдану. Автор кейіпкер дауысындағы өзгерістер, дауыс қаттылығы, қарқыны, кідірісі арқылы көңіл-күйін, екінші бір кейіпкермен қарым-қатынасын, мінез-құлқын танытады. Мысалы романда «сәл кідіріп» деп пауза, яғни кідіріс, «сыбырмен, «күбірлеп», «күңк етіп» деп дауыстың бәсеңдігі, «ақырып», «зекіп», «арс етіп», «ұрсып», «қатты әмір етіп» деген тіркестер арқылы керісінше дауыстың жоғарылығы сипатталады.

- символдық мәндегі бейвербалды амалдар – халықтың қатысым мәдениетінде жиі көрініс табу арқылы символға айналған әртүрлі ақпаратты жеткізетін бейвербалды қолданыстар:

1) *Зере Жиреншеге де, үлкендерге де қатты ұрсып, жерге түкірген* [6, 57].

2) *Не көрмеген басым! Телі-тентегің «бір сойқанды бастауға дәл осы дәмнің үстінде бекінді» деп біл, Дәке!—деді де, Базаралы дастарқаннан бір түйір ірімшікті алып, ант ырымен жасағандай болып, аузына салды* [11, 72].

Берілген мысалдардағы «жерге түкіру» ишараты кейіпкердің қатты ашуланғанын, үміті ақталмағанын және екінші бір кейіпкердің ұятқа қалдыруына немесе орынсыз қылық көрсетуіне қатысты ішкі қарсылығын, «ірімшікті аузына салуы» ант-су ішкенін білдіреді. Символдық мәндегі бейвербалды амалдар көбінесе белгілі бір мәдениет шеңберінен шықпайтын, сол халықтың коммуникациясына ғана тән, әмбебап емес, ұлттық мәндегі компонентер болып табылады.

- әлеуметтік бейвербалды амалдар – шығармада кейіпкердің қоғамдағы орнын, әлеуметтік мәртебесін көрсетіп қазақ халқына тән қоғамдық иерархиялық жүйені сипаттайтын бейвербалды амалдар. Сондай-ақ коммуниканттардың бір-біріне деген құрметін немесе құрметтемейтінін білдіретін кездері де болады:

1) - *Іс тығыз, бұйрық тығыз... асығып жүрміз! - деп, Қамысбай төрге шықты. Жұмағұл от басына бір тізелеп отырып қалды* [6, 75].

2) Мәкіш бұны қонақ тұтып сыйлап, **қолына су құйып тұрғанда:**

– Мәкіш, суың жайлы тиіп барады, сергіп алайын. Басыма да құйып жібер! – деп, бас-мойнын түгел жуып алды [12, 4].

Қазақ халқында үй ішіндегі кеңістік қалыптасқан иерархиялық жүйе бойынша жеке атаумен аталады. Мысалы, *босаға, есік жақ, от басына* мәртебесі жағынан төменірек топтар орналасса, *төр, төрдің оң жағы, қақ төр* деген секілді орындар керісінше құрметті, сыйлы адамдарға арналады. Бұл бөлініс романда өте жиі кездеседі. Мысалы Қамысбайдың төрге шығуы, ал Жұмағұлдың от басына тоқтауы екі кейіпкер арасындағы әлеуметтік мәртебені анықтап тұр. Екінші сөйлемде көрсетілгендей адамдардың бір-біріне деген құрметін танытудың бір жолы – қызмет етіп, күтім жасау. Атап айтқанда, *қолына су қою, шайды өз қолымен ұсыну, төрден орын беру, шапан жабу, атын байлау* секілді амалдар арқылы коммуниканттардың құрмет-қошеметі көрсетіледі.

- **эмотивті немесе мимикалы-ишаратты бейвербалды амалдар** – кейіпкердің жүзіндегі өзгерістері немесе қимылдары арқылы көңіл-күйін білдіретін құралдар:

1) *-Абай сен де жүр!.. Атаң зой, атаңа сәлем бер, - деп мысқыл еткендей сылқ-сылқ күлді* [6, 98].

2) Қамысбай **тепсініп** кеп:

- Неміз болушы еді? Сендерді ұлық шақыртып жатыр. Мына Қарашоқыда елдің игі жақсысы жиналып отыр, тосып отыр! – деді [6, 31].

Кейіпкер эмоциясын білдіру үшін автор көбінесе кейіпкердің түрлі мимикаларын сипаттайды. Мысалы *тыжырыну – менсінбеу, қабағын түю – ашулану, езу тарту – қуану, ернін сыл еткізу – жақтыртпау* т.б. Сондай-ақ мысалда көрсетілгендей «тепсіну» секілді коммуниканттың ішкі күйінен хабар беретін қимыл-әрекеттер эмоцияны бейнелейтін маңызды элементке жатады.

- **ақпараттық бейвербалды амалдар** – кейіпкердің сөз орнына немесе сөз арқылы берген ақпаратын толықтыра түсу мақсатында қолданатын тілдесімнің көмекші құралдары:

1) *Құнанбай шешесіне қарап, үндемей бас изеді* [6, 85].

2) *Ербол төреші болғандықтан, енді жұрттың бәрі жаттап алған төрттікті өзі тағы бір айтып, аз ойланп, бас шайқады* [11, 5].

Шығарма мәтінінде ақпараттық бейвербалды амалдар белсенді қолданылады. Себебі М.Әуезов романда қазақ халқының мінез-құлқын, әңгімелесу әдебін дәл жеткізуге тырысқан. Ал қазақтың дәстүрлі қатысым мәдениетінде көпсөзділіктен гөрі ыммен, ишарамен ұғындыру кең тараған. Мысалы келісетіндігін білдіру үшін ауызбен айтпай-ақ, «бас изеу», «бас шұлғу» ишараттары орындалады.

Паратілдің келесі бір ерекшелігі – сөйлеу актісіндегі «сөз» секілді жағымды және жағымсыз коннотацияға ие бола алуы. М.Әуезов кейіпкерлердің ым-ишараларын вербалдау барысында міндетті түрде аталған ым-ишараттардың позитивті және негативті коннотациясын сөзбен бейнелеп, оқырманның назарын аудартып отырады. Мысалы, «*Жауаптан іркіліп отырған Тойсарының жүзіне Жұмақан қырын қарап, суық көз тастады да:*

– Тыным тапқан ел көргем жоқ, шығын тапқан ел болмаса!» [12, 226] деген мәнмәтінде «қарау» кинемасын толықтырып тұрған «қырын» компоненті, «көз тастау» фразеологизмін анықтап тұрған «суық» деген алдында тұрған сөз көзқарас арқылы коммуниканттың екінші бір субъектіні жақтыртпайтынын білдіріп тұр. Керісінше «*Лосовский бұл сөзге күлді де, Көкбайдың жүзіне кешіріммен, жылы қарады*» [12, 233] деген сөйлемнен *қарау* кинемасының позитивті мәнде қолданылғанын көруге болады, мәнмәтінде ол «кешіріммен», «жылы» деген жағымды мәндегі сөздер арқылы нақтыланған.

«Абай жолы» романындағы бейвербалды амалдар кинесикалық, просодикалық, проксемикалық, такесикалық топтарға ажыратыла келіп, этностың салт-санасын, әдет-ғұрпын, ой-танымын бейнелейді. Олар көркем шығарма тілінде, адами қарым-қатынаста айтайын деген ойды жан-жақты, терең жеткізуге ықпал етеді. Шығармадағы бейвербалды амалдарды ішкі семантикаларына, қызметіне, автор интенциясына қарай іштей тағы

да микротоптарға жіктей беруге келеді. Сондай-ақ бір кинеманың өзін эмоциялық, мағыналық реңктеріне қарай жеке зерттеу нысанына алуға болады. Атап айтсақ, роман-эпопеяда «қарау» кинемасының қырық бес түрлі мағыналық реңкі қолданылған. Сол секілді «үнсіздік», «қозғалыссыздық» сынды әрекетсіздік арқылы көрінетін параэлементтер де мәнмәтінде түрліше құбылып, тілдесімнің көмекші құралына айналады. Осындай тілдік фактілер бейвербалды амалдарды көркем мәтін кеңістігінде зерттеудің өзектілігін айқындай түседі.

Қорытынды

Автор прагматикасына қол жеткізу үшін сұрыптап, екшеп пайдаланатын тілдік тәсілдің бірі – бейвербалды амалдар. Ишарат өмірде адамның психикасын, ал көркем мәтінде кейіпкер образын шынайы түрде сипаттай алады. Көркем мәтіннің семантикалық ұйымдасуына бейвербалды амалдар тікелей әсер етеді. Бір тақырыпқа қатысты бейвербалды амалдар номинациялық тізбек құрайды. Мысалы, қайындату, көрімдік, шашу, қол ұстату, шаш сипату, етік тартар – барлығы қазақ халқының үйлену рәсіміне қатысты амалдарды білдіріп тұр. Номинациялық тізбектер мәтінді семантикалық жағынан ұйымдастырады. Бейвербалды амалдар арқылы автор шығармада халықтың ұлттық дүниетанымын, кейіпкер образын, ұлттық психологияны, коммуникативтік мінез-құлықты, әдет-ғұрыптар мен тұрмыс-салт ерекшеліктерін бейнелейді. Зерттеу барысында «Абай жолы» романындағы бейвербалды амалдардың лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай сілтеу, нұсқау мағынасындағы, фонациялы, әлеуметтік, символдық мәндегі, ақпараттық, мимикалы-ишаратты бейвербалды амалдар сынды алты тобы анықталды. Әр лексика-семантикалық топ қазақ халқының қатысым мәдениетінің ерекшелігін танытуымен және автордың оны тілде репрезентациялау шеберлігімен шығарманың тілдік-мәдени құндылығын арттыруға қызмет етіп тұр.

Бейвербалды амалдар қоғам өмірінің барлық салаларын қамтиды, күнделікті тұрмыстан бастап, кәсіби сипаттағы тілдік емес элементтер кездеседі. Уақыт ағынына қарай әр халықтың танымына, тұрмыс-тіршілігіне, әдебіне, салт-дәстүріне, яғни мәдениетіне негізделген бейвербалды элементтер өзгеріске түсіп отырады. Сол себепті қазақ халқына ғана тән, тілде кодталған бейвербалды құралдарды қазақ коммуникация мәдениетінің маңызды бөлшегі ретінде зерттеу әрдайым өзекті бола бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 140 с.
2. Қаратаев М. Қазақтың тұңғыш эпопеясы // Мұхтар Әуезов тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 152 б.
3. Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2003. – 136 б.
4. Әзімжанова Г.М. Қазақ көркем мәтінінің прагматикалық әлеуеті: фил.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2007. – 165 б.
5. Толстой А. О литературе. – Москва, 1956. – 433 с.
6. Әуезов М. Абай жолы. I том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 377 б.
7. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1973. – 233 с.
8. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – Москва, 1974. – 367 с.
9. Муканов М.М. Этнопсихологическая специфика невербальных коммуникативных знаков // Психология. Интеллект и речи. Выпуск 2. – Алматы: Каз.пед.ин-т. Абая, 1972. – С. 109-117.

10. Камешева Г.Қ. Қазақ тілдесімінің көмекші құралдары: фил.ғыл.канд.дисс. – Астана, 2007. – 172 б.
11. Нұрдаулетова, Б. Жыраулар поэзиясы мәтінінің коммуникативтік ерекшелігі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №123(2). – Б. 116–122.
12. Әуезов М. Абай жолы. III том. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 384 б.
13. Әуезов М. Абай жолы. II том. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 416 б.
14. Sobchuk O. Cultural Evolution in the Digital Age By Alberto Acerbi // Journal of Communication. – 2021. – Volume 71. – Issue 6. – P. 35–37.

М.А. Имангазина

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Тематические группы невербальных средств в романе-эпопее «Путь Абая»

Аннотация. Особое место в казахском языкознании занимает изучение языка художественного произведения в коммуникативном, когнитивном плане, наряду со стилистическим. С этой точки зрения изучение коммуникативной природы языка писателя неразрывно связано с проблемой языкового общения. Одним из языковых приемов, активно используемых в авторском нарративе в тексте произведения, оживляющих портрет героя и делающих коммуникативный акт привлекательным для читателя, являются невербальные средства.

В статье рассмотрена лексико-семантическая классификация невербальных средств в романе-эпопее «Путь Абая». Цель исследования – через художественный текст выявить национальную специфику вспомогательных средств общения, характерных для казахского народа, определить функции невербальных компонентов для сюжета романа-эпопеи. При сборе невербальных средств из романа-эпопеи применялись способы систематизации, сортировки, а также способы типизации, синтеза в классификации на смысловые группы. При определении функции невербальных компонентов в контексте использовались также методы контекстного анализа, прагматилистического анализа.

В статье дается обзор предыдущих исследований в области паралингвистики, объясняются преимущества рассмотрения параэлементов в языке художественного произведения. Актуальность исследования проявляется в рассмотрении невербальных компонентов в романе «Путь Абая» М. Ауэзова в коммуникативном акте, впервые взяв их в качестве предмета исследования. В результате исследования выявлены шесть различных лексико-семантических групп невербальных приемов, семантически организующих произведение, представляющих казахскую культуру коммуникации. Результаты исследования статьи станут новейшей и полезной информацией для соискателей направлений паралингвистики, коммуникативной лингвистики и лингвокогнитологии.

Ключевые слова: невербальные средства, лексико-семантика, «Путь Абая», коммуникация, художественный текст, паралингвистика.

М.А. Imangazina

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Thematic groups of non-verbal means in the epic novel «The Path of Abai»

Abstract. A distinctive position is held by the study of the language used in a work of fiction in terms of its communicative and cognitive aspects, along with stylistic features. From this point of view, the study of the communicative nature of the writer's language is inextricably linked to the problem of language communication. One of the linguistic techniques actively used in the author's narrative in the text is non-verbal means, which serve to animating the portrait of the hero and making the communicative act attractive to the reader.

The article considers the lexical and semantic classification of non-verbal means in the epic novel "The Path of Abai". The purpose of the study is to identify through an artistic text the national specifics of the

auxiliary means of communication characteristic of the Kazakh people, to determine the functions of non-verbal components for the plot of the epic novel. When collecting non-verbal means from the epic novel, methods of systematization, sorting, as well as methods of typing, synthesis in classification into semantic groups were used. In determining the function of nonverbal components in context, methods of contextual analysis and pragmatic stylistic analysis were also used.

The article provides an overview of previous research in the field of paralinguistics and explains the advantages of considering nonverbal components in the language of a work of art. The relevance of the research is manifested in the consideration of non-verbal components in the novel "The Way of Abai" by M. Auezov in a communicative act, for the first time taking them into the subject of research. As a result of the study, six different lexical and semantic groups of non-verbal techniques semantically organizing the work representing the Kazakh culture of communication were identified. The findings of the article's research will serve as a valuable resource for those engaged in the study of paralinguistics, communicative linguistics and linguocognitology.

Keywords: non-verbal means, lexico-semantics, "The Way of Abai", communication, literary text, paralinguistics.

References

1. Gal'perin I.R. *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya* [Text as an object of linguistic research]. (Nauka, Moscow, 1981, 140 p.). [in Russian]
2. Karatayev M. *Kazaktyn tungysh jepopejasy* [The first Kazakh epic], *Muhtar Auezov tagylymy: Adebisyn makalalar men zertteuler* [The lessons of Mukhtar Auezov: literary and critical articles and research]. (Zhazushy, Almaty, 1987, 152 p.). [in Kazakh]
3. Momynova B., Bejsembaeva S. *Kazak tilindegi ym men isharattyn kazaksha-oryssha tysindirme sozdigi* [Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of gestures in the Kazakh language.]. (Almaty, 2003, 136 p.). [in Kazakh]
4. Azimzhanova G.M. *Kazak korkem matininin pragmatikalyk aleueti* [Pragmatic potential of the Kazakh literary text]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2007, 165 p.). [in Kazakh]
5. Tolstoy A. *O literature* [About literature]. (Moscow, 1956, 433 p.). [in Russian]
6. Auezov M. *Abaj zholy. I tom.* [The path of Abai. Volume I.]. (Almaty, Zhazushy, 1989, 377 p.). [in Kazakh]
7. Vereshhagin E.M., Kostomarov V.G. *Jazyk i kul'tura: Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo jazyka kak inostrannogo* [Language and Culture: Linguistic and Cultural Studies in teaching Russian as a foreign language]. (Moscow, Russkij jazyk, 1973, 233 p.). [in Russian]
8. Kolshanskij G.V. *Paralingvistika* [Paralinguistics]. (Moscow, 1974, 367 p.). [in Russian]
9. Mukanov M.M. *Jetnopsihologicheskaja specifika neverbal'nyh kommunikativnyh znakov* [Ethnopsychological specificity of non-verbal communicative signs], *Psihologija. Intellect i rechi. Vypusk 2.* [Psychology. Intelligence and speech. Issue 2.]. (Almaty, Kaz.ped.in-t.Abaja, 1972, P. 109-117). [in Russian]
10. Kamesheva G.Қ. *Kazak tildesiminin komekshi kuraldary* [Auxiliary tools of the Kazakh language]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Astana, 2007, 172 p.). [in Kazakh]
11. Nurdauletova B. *Zhyraular poieziiasy matininin kommunikativtik ereksheligi* [Communicative Peculiarities of the Bard Texts], *L.N. Gumilev atyndagy Eurazia ulttyk universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy* [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series]. (123(2), P. 116–122). [in Kazakh]
12. Auezov M. *Abai zholy. III tom.* [The path of Abai. Volume I.]. (Almaty, Zhazushy, 1989, 384 p.). [in Kazakh]
13. Auezov M. *Abai zholy. II tom.* [The path of Abai. Volume I.]. (Almaty, Zhazushy, 1989, 416 p.). [in Kazakh]
14. Sobchuk O. *Cultural Evolution in the Digital Age* By Alberto Acerbi // *Journal of Communication.* – 2021. – Volume 71. – Issue 6. – P. 35–37.

Автор туралы мәлімет:

Имангазина М.А. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Имангазина М.А. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Imangazina M.A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А.Н.Кушанова*^{ID}, А.С.Кушкимбаева^{ID}

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
(E-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru, alitok@mail.ru)

М.Әуезов прозасындағы авторлық концептосфераның бейнелену ерекшеліктері

Аңдатпа. Зерттеу мақалада М. Әуезов шығармаларында көрініс табатын жеке авторлық концептосферасы терең мазмұнымен бірге, жалпыадамзаттық, жалпы философиялық сипаттары анықталған. Мақаланың теориялық және практикалық маңыздылығы жеке авторлық концептосфера қаламгердің авторлық санасында көрініс тапқан образы немесе түсінігі, автор дүниетанымындағы мәдени-мағыналық құндылықтар жүйесімен анықталады. Зерттеу әдіснамасы М. Әуезовтің жеке авторлық концептосферасын анықтауда «қасқыр», «қазақ әйелі», «жақсылық», «жамандық» концептілері зерттеу нысанына алынып, концептуалды талдау әдісімен айқындалды. «Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармаларын «жақсылық», «жамандық» концептілері негізінде «қасқыр», «қазақ әйелі», концептілері, «өлім», «жесір», «екіаяқтылар», «жат иіс» фреймдерімен айқындалды. М. Әуезов шығармаларында анықталатын «жақсылық» пен «жамандық» концептілері доминатты оппозициялық концептілер ретінде қарастырылып, авторлық позиция тарапынан талданды. Зерттеу мақаланың құндылығы М. Әуезов шығармашылығын лингвомәдениеттану нысаны ретінде қарастырумен, ұлттық дүниетаным түсініктерінің авторлық позициядан талдануымен анықталады.

Түйін сөздер: концептосфера, авторлық позиция, жеке авторлық концептосфера, репрезентация, концепт.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-108-116>

Түсті: 23.01.2024; Жөнделді: 19.02.2024; Мақұлданды: 18.03.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Әрбір концепт халықтың немесе жеке адамның жалпы концептосферасын құрайтын негізгі элемент ретінде танылады. Әсіресе жеке авторлық концептосфера қаламгердің жеке авторлық позициясын көрсетеді. М. Әуезов шығармаларында көрініс табатын жеке авторлық концептосферасы терең мазмұнымен ғана емес, жалпыадамзаттық, жалпы философиялық сипатымен ерекшеленеді. Аталған сипаттар халқымыздың рухани дүниетанымында көрініс тауып, қаламгердің көркемдік-эстетикалық әлемінің мазмұнын, табиғатын қалыптастырды. Көркем шығармада көрінетін жеке авторлық әлем бейнесі көп жағдайда субъективті болып келеді, осы негізден автордың жеке түсініктері, позициясы көрінеді. Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин зерттеулерінде қаламгердің жеке авторлық әлем бейнесі концептуалды талдаудан анықталатынын, осы мақсатта көркем мәтін мазмұнындағы барлық концептіні анықтап, зерттеу керек екенін айтады [1, 85]. Сонымен қатар автордың бағалауыштық позициясы концептілік өріс пен концептінің репрезентациясына байланысты екенін көреміз.

Көркем мәтіндегі әлем бейнесі эстетикалық тұрғыдан концептуалдануы автордың шығармашылық тұлға ретінде қалыптасқан білімдері, сонымен бірге әлем жайлы жеке көзқарастары көрінеді. Концептуалдану екі аспектіден анықталады: объективті заңдылықтар және автордың бағалаушылық позициясы. Авторлық сана тілдік бірліктер арқылы шынайы әлемді бейнелемейді, керісінше көркем мәтін үшін маңызды оқиғаларды, сипаттарды суреттейді. Қаламгерге тән концепт мазмұны авторлық дүниетаныммен, көркемдік-эстетикалық образбен, жеке авторлық әлем бейнесімен анықталады.

Мақалада М. Әуезов поэтикалық тұлғасының жеке авторлық концептосферасы зерттелген. М. Әуезов шығармашылығындағы әлемнің тілдік бейнесі, жеке авторлық концептосфера «Көксерек», «Қаралы сұлу» туындылары негізінде талданды. Мақаланың мақсаты М. Әуезовтің жеке авторлық концептосферасын «Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармалары арқылы талдап, базалық концептілер жайындағы автордың түсінігін, позициясын анықтау. Осы негізде зерттеу мақала мынадай міндеттерді көздейді: жеке авторлық концептосфера жөніндегі зерттеушілер пікірлерін қарастыру, М. Әуезовтің «Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармаларындағы авторлық позиция арқылы жеке авторлық концептосферада анықталатын концептілерді талдау. Туындылардағы концептілер жүйесін талдай келе қаламгердің әлемді қабылдауы және автордың жеке позициясы, өзіндік көзқарастары талданды. Жеке авторлық концептосфера белгілі бір мәдениет концептосферасына негізделеді. Көркем мәтіндегі концепт лингвомәдени тұрғыда зерттеуден айырмашылығы бар. Көркем шығармадағы концепт сезім, эмоция, дүниетаным, көзқарас сынды түсініктерден тұрады. Осылайша тілдік тұлғаның интеллектуалды, эмоциялық кеңістігі, когнитивті құрылымда танылатын терең мағынасы анықталды.

Әдіснама

Жеке авторлық концептосфера қаламгердің авторлық санасында көрініс тапқан образы немесе түсінігі, автор дүниетанымындағы мәдени-мағыналық құндылықтар. М. Әуезовтің жеке авторлық концептосферасын анықтауда «қасқыр», «қазақ әйелі», «жақсылық», «жамандық» концептілері зерттеу нысанына алынып, концептуалды талдау әдісімен талданды. Концептосфера жайлы зерттеушілердің пікірлері салыстырылып, М. Әуезовтің жеке авторлық концептосферасы авторлық позициясы негізінде анықталды. Автордың концептуалды әлем бейнесін интерпретациялау арқылы көркем шығарманың көркемдік, эстетикалық аспектілері анықталды. «Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармаларын «жақсылық», «жамандық» концептілері негізінде «қасқыр», «қазақ әйелі», концептілері, «өлім», «жесір дауы», «екіаяқтылар» фреймдері айқындалды. М. Әуезов шығармаларында анықталатын «жақсылық» пен «жамандық» концептілері доминатты оппозициялық концептілер деп танылып, семантикалық құрылымдық талдау әдісі арқылы талданды.

Қаламгердің жеке авторлық концептосферасын зерттей келе М. Әуезовтің дүниетанымының ерекшеліктерін ғана емес, ұлттық сана мен мәдениет жайлы көзқарастарының ерекшеліктері анықталды. Автордың жеке тәжірибесіне өзі өмір сүрген дәуірде орын алған саяси оқиғалардың әсері мол. «Жақсылық» пен «жамандық» концептілері тарихи, саяси, мәдени аспектіде түрліше анықталады, ал көркем шығармада автордың позициясы, әлем туралы көзқарастарымен бірге айқындалады. Көркем шығармада белгілі бір оқиғаны суреттеу барысында автор қарапайым сөзді таңдап қоймай, коннотативті мағынасын ұлғайтатын, ассоциативті потенциалы мол сөздерді қолданады. Мәселен автор «Көксерек» шығармасында «жамандық» концептісін адам мен табиғат арасындағы байланысты жауыздық сипатта бейнелейді. «Жамандық» концептісінің ассоциациялық өрісі көркем шығармада екі аяқтылардың қасқыр апанындағы қасқыр күшіктеріне қастығымен, Көксеректің Құрмашқа жауыздығы, рулар арасындағы барымтамен анықталады. Осылайша М. Әуезов шығармаларындағы жеке авторлық концептосфера ұлттық дүниетаным, ұлттық сана, авторлық позициямен байланысты екенін көреміз.

Көркем шығармада автордың көзқарастары, сезімдері, дүниетанымы және қоршаған ортадағы әрекеттерді, құбылыстарды бағалау сынды ұғымдары анықталады. Осы негізден мәтін құрылымдық жүйе ретінде кілт сөздерден құралып, адам санасында ассоциациялық образдарды, ойларды қалыптастырады. Көркем мәтін автордың әлем туралы пікірлерін көрсетеді.

Әдебиетке шолу

Концепт және концептосфера ұғымдары жайлы Н.Д. Артюнова, С.Г. Воркачев, В.И.Карасик, Е.С. Кубрякова, Д.С. Лихачев, Г.Г. Слышкин, Қ. Жаманбаева, Ә.Д. Сүлейменова, Н. Аитова, Б.И. Нұрдаулетова, Ә. Оразалиева, К.Садирова зерттеулерінде қарастырылады. Қазіргі лингвомәдениеттану саласында қаламгердің жеке авторлық концептосферасы кеңінен қарастырылуда. Шотландия ақыны Р. Бернс шығармашылығындағы жеке авторлық концептосфераны анықтаған О.С. Выстропова антитеза әдісі арқылы «махаббат», «қуаныш» концептілерін авторлық позиция тарапынан талдаған [2, 17]. М. Цветаева шығармашылығын зерттеген В.А. Маслова көркем мәтіннің автордың жеке авторлық концептосферасын анықтауда маңызды екенін айтып, көркемдік-мәдени негізде мынадай қызметтерді айқындайтынын көрсетеді [3, 45]:

1. Ұлттық мәдениет призмасында әлем туралы ойлардың жиынтығы;
2. Эстетикалық ақпараттарды тасымалдайды. Мәтін өнер туындысы ретінде қарастырылады;
3. Тілдік ақпараттардың негізі деп анықталады.

Әлемнің көркемдік бейнесі көркем концептілерді анықтауда маңызды саналады. Оның себебі автор санасында көрініс тапқан концептілердің көркем шығармада репрезентациялануымен байланысты. Осы негізде концептілерді көркем концепт және жеке концепт деп қарастырамыз. Жеке концепт сан түрлі негізде анықталады. В.И.Карасик [4, 90], Г.Г. Слышкин [5, 32] зерттеулерінде жеке концептің сан түрлі құрылымға ие екенін айтылады. Көркем концепт автордың тәжірибесінен, құндылықтар жүйесінен, дүниетаным репрезентациясынан көрінеді. Көркем концепт негізінде жаңа мағыналар, ассоциациялар қалыптасады. Ұлттық концептосферада халықтың менталитеті, мәдениет бірліктері көрініс тапса, жеке авторлық концептосферада автордың өзіндік позициясы көрінеді.

З.Д. Попова, И.А. Стернин зерттеулерінде концепт қандай да болсын концепт моделі зерттеу моделі ретінде анықталатынын айтады [6, 11]. Осы негізде зерттеу мақалада М.Әуезов дүниетанымында концептілер жүйесінің көркем шығармаларда бейнеленуі ерекшеліктерін анықтаймыз. Концептілерді жеке және көркем деп екіге ажырату арқылы М. Әуезов шығармаларындағы концептілердің тілдік жүйеде анықталуымен, концептосфераның мазмұнды, құрылымды вербалданған компоненттері, моделі айқындалды.

Қай тілде де концептосфераның қалыптасуына мынадай фактор әсер етеді: әлеуметтік-тарихи, діни-рухани. Зерттеушінің көрсетуінше, концептосфера моделінің қалыптасуына әсер ететін принцип лингвомәдени концептілердің талабымен байланысты. Өз кезегінде лингвомәдени концепт құрылымы: образды, ассоциативті, түсініктер, құндылық, этимологиялық, тарихи негіздерден құралады. Е.А. Огнева зерттеулерінде көрінетін мұндай талдау концептіні терең мазмұнда зерттеуге мүмкіндік береді [7, 10]. Зерттеушінің методологиясын түпнұсқа мен аударма мәтіндерін концептуалдық талдау ретінде қарастыруға болады. Концептосфера құрылымы мынадай элементтерден тұрады: ядро, ядролық зона, жақын периферия, алыс периферия, шеткі периферия. Өз кезегінде когнитивті құрылым фрейм, субфрейм деп ажыратылады.

Қазақ тіл білімінде автор концептосферасы М. Мағауин [8, 50], О. Сүлейменов [9, 113] шығармашылықтары негізінде қарастырылған. Зерттеушілер Е.С. Адаева, А. Султанова концептілік талдау нақты бір лингвомәдениеттанымдық жүйеде жинақталған ұлттық сипат, ұлттық ерекшелік бейнесі ұғымдарын анықтайтынын айтады. ««Ұлттық өзіндік

бейне» дейтін себебіміз әрбір этнос өзін қоршаған әлемді тек «өз көзімен» көріп, өзінің түсінігіне жақын мазмұнмен толтырады. Дүниені бағалауда өз ұлттық ерекшелігін белгілейді. Концептілер арқылы берілетін рухани және материалдық құндылықтар тілдің барлық деңгейлерінде көрінеді» [8, 51]. Осы негізде М. Әуезов шығармашылығындағы жеке авторлық концептосфера ұлттық сипатты өзінше түсінуімен қалыптасатын авторлық позиция арқылы ерекшелене түседі.

Нәтижелер мен талқылау

«Көксерек» шығармасы туралы Р. Нұрғали, Б. Майтанов, С. Айтуғанова, А. Кемелбаева, Қ.Тұңғатаров құнды пікірлерін білдіреді. Әдебиетші ғалым Б. Майтанов шығарманың психологиялық қырына назар аударады. Психология заңдылықтары әңгімеде шектеулі мөлшерге сыймай, үнсіз сөйлеп тұрғанын, шығарманы әдебиеттің антологиясына кіргізіп, қалам құдіретін, шеберлігін танытқан шығарма деп жоғары бағалайды [10, 131]. Сонымен қатар, Р. Нұрғали «Көксерек» әңгімесі жайында кезінде дау тудырғанын, автордың талантының айқын аймағы екенін, мотив көшіруден аулақтығын, ұсақ шығарма еместігін әрі оны әлем әдебиетіндегі үздік шығармалармен салыстыруға келетінін айтады. Зерттеушінің байқауынша, әңгіменің сюжеті Канада жазушысы Сетон-Томсеннің «Виннипег қасқырына» ұқсастығын айтады. Әрі бұл шығарманы тұтасымен философиялық шығарма деп бағалап, кемпірдің қасқырды басынан тебуін шығарманың шешім тапқан, ширыққан сәті екендігін айта кетеді [11, 121]. С. Айтуғанова қасқырдың жыртқыштығын, жыртқыштың тағылық жауыздығын, тіршілік иесі ретінде өзінің қалыптасқан тұрмыс-тіршілігі барын айта келіп, Көксеректің өз болмысына тартып, озбырлық пен зұлымдыққа барғанын айтады [12, 10]. Сонымен қатар, зерттеуші Қ. Тұңғатаровтың адамдар жасаған зұлымдықтың есесін Құрмаштың тартқанын, әйтпесе, өзінің бауырына салып, сырт көзден қызғыштай қорғаса да, ересектердің жасаған қателіктердің есесіне жауап береді [13, 38]. А. Кемелбаева болса, М. Әуезовті әлем әдебиетінде өзіндік орны бар Фолкнермен салыстырады. М. Әуезовтің «Көксерегін» қазақ әдебиетіндегі кіші проза жанрының сегізін бір төбе, Кенжекейім бір төбе дейтіндей, шығармаларының ішіндегі ерекшесі екендігін жеткізеді [14, 26]. Автор шығармаларында көрінетін кейіпкерлердің психологиялық әлемі әр түрлі тәсілмен берілген. «Көксерек» шығармасында адам мен табиғат арасындағы байланысты Көксерек пен Құрмаштың қатынасы арқылы жеткізеді. Ал «Қаралы сұлу» туындысында әйел күйінің эмоционалдық жағдайы суреттеледі.

«Көксерек» шығармасында қаламгер адамзаттың табиғатқа деген жауыздығын суреттеп, қасқыр болмысын шебер бейнелеген. Қасқыр мен табиғаттың тұтасқан мінезінен өшпенділік, жауыздық сипаттар көрінеді. Десе де адам табиғатына тән ашкөздік, қастандық қасиеттерінің кесірінен Құрмаш трагедиясының орын алуына әкеледі. Шығарманың басында-ақ адамдардың қасқыр апанына бірінші барып, бөлтіріктерге қастық қылғаны баяндалады. Автор позициясы қасқырдың табиғатын, болмысын терең білуі арқылы психологиялық параллелизм әдісімен астарлы ойын жеткізеді. А. Кемелбаева атап өткендей, Көксерек бейнесінен М. Әуезов болмысы мен мұңдалап көрініп, автордың жеке көзқарасы байқалады. Адамзат пен табиғат байланысын сөз ете отырып, саяси оқиғаларды да астарлы жеткізген қаламгер оқиғалар тізбегін шебер суреттейді. «Қаралы сұлу» шығармасында жесір атанған қазақ әйелінің болмысын, эмоциялық жай-күйін бейнелейді. Туындыда қазақ ауылдары арасында орын алған барымта, жаугершілік сипаттағы шабуылдар, XX ғасыр басындағы халық тұрмысы бейнеленген. Жоқтау дәстүрінің мәнісі мен мазмұны ашылып, Қарагөздің басындағы тұрмыс-тіршілік «қара» сөзімен беріледі. Шығармада сол кезеңнің басты тақырыбы әйел теңсіздігі суреттелмейді, керісінше өз теңінен қосылған қазақ әйелінің образы сомдалады. Дегенмен Қарагөз теңіне қосылса да, бір күнде жарынан айырылып, жесір әйел атанады. Осылайша қаламгер қазақ әйелінің жайы, тұрмысы арқылы бүтіндей халықтың болмысын бейнелі жеткізеді. Қаламгер назарынан сол кезеңдегі тарихи, саяси, мәдени оқиғалар қалыс қалмайды.

Қазақ тілінде «қасқыр» концептісі үш түрлі мағынада анықталады: қасқыр, бөрі, Көк бөрі [15, 76]. Қаламгердің жеке авторлық концептосферасында «қасқыр» концептісінің маңызы жоғары. Автор «қасқыр» концептісі арқылы адамзат пен табиғат қарым-қатынасын, тарихи, саяси оқиғаларды астарлы жеткізген. «Жақсылық» пен «жамандық» доминанты оппозициялық концептілер арқылы қаламгердің оқиғаларды, кейіпкерлер әлемін бейнелеудегі авторлық позициясы, ұстанымы көрінеді. «Көксерек» шығармасын талдай келе алдыңғы қатарға «жамандық» концептісі шығады. Оның себебі адамдардың қасқыр апанына барып, бөлтіріктерін өлтіруі, екеуін аман қалдырып, онда да біреуінің тілерсегін кесіп, біреуін өздерімен ала кетеді. Бөлтірікті тілерсегінен кесіп кету үлкен жауыздықтың көрінісі саналады. Өйткені тілерсегінен айырылған бөлтірік айбат қасқырға айналмайды. Кең далада жортып өмір сүретін жануарды тілерсегінен кесу – үлкен қастандық. Осы тұста «жат иіс» фреймі қолданылған: «... Ертеңіне түсте жат иіс шықты, алыстан әдеқандай дабырлаған дауыстар естіліп, жақындап келе жатты» [16, 32]. Жат иіс қасқыр апанына келген екі аяқтылардың теріс ниетін аңғартады. Кейіннен «жамандық» концептісі ұлғая береді. Ауылға келген соң бөлтірікті Құрмаш асырап алып, «Көксерек» деп атайды. Ауыл иттері Көксерекке көресіні көрсетіп, маза бермейді. Өсе келе Құрмаштан жыраққа кетіп қала беретін әдет қалыптастырған Көксерек ауыл иттеріне қарсылық танытып, өз күшін көрсетеді. Кейіннен көрші ауылға шауып, өзінің жыртқыштық болмысын көрсетеді. Көксеректің Құрмашқа қастандық жасауы «жамандық» концептісіндегі «өлім» фреймін анықтайды. «Жамандық» концептісінің ұлғаюы Құрмаштың өлімінен көрінеді. «Көксерек ырылдап тұрып: тісінің бір ұшымен қағып жұлып алып, басын шайқап өткенде, баланың бір жақ көзін қопарып алып кетті. Жүріп бара жатып, қылғып салды ...» [16, 45]. Шығарма басындағы оқиғаның нәтижесі Құрмаштың өліміне алып келді. Шығармадағы ұлттық таным қасқыр жайлы «Қанша асыраса да, орманға қарап ұлуын қоймайды» деген халық мәтелінің негізінде көрінеді. Қаламгердің жеке авторлық көзқарасы ұлттық танымдағы қасқыр түсінігімен бірге, өзінің танымындағы қасқыр болмысы суреттелген. Автор үшін шығармадағы «жамандық» концептісінің түсінікті мағынасында адамзаттың өзі бастап жасаған зұлымдығына міндетті түрде жауап болатынын жеткізеді. Образды негізде «жамандық» концептісі Көксерек бейнесімен танылады. Көксерек жамандықтың бастауы емес, бірақ қасқыр болмысымен образды түрде «жамандық» концептісінің бейнесі ретінде көрінеді. Этимологиялық тұрғыдан «қасқыр» концептісі Көк бөрі жайлы халық танымымен байланысты. Халық танымында қасқыр «Көк бөрі», «Көк тәңірі» ұғымдарымен сабақтас қарастырылады. Көк тәңірінің жерде әмірін орындау үшін әрі адамдарды жаратушымен байланыстыру Көк бөрілердің негізгі қызметі деп түсіндіріледі. А. Елгезектің айтуынша, Моңғолия территориясынан аяқ-қолы жоқ бала табылып, суреттің астында қасқыр бейнеленген. Сүй-Ши мен Бей-Ши деген қытай жылнамашыларының деректеріне қарай отырып, ескерткіштегі адамның мынадай оқиғаның кейіпкері екендігін, кезінде ғұн тайпасы көрші тайпалардың соққысына ұшырап, тегіс опат болғандығын, Ашина деген тоғыз жасар баланы қасқырдың қаншығы тауып алғанын, оны тауға әкеліп асырағанын айтады. Ашина сөзінің ежелгі түркі тілінен аударғанда «ең басты, аспан тектес бөрі» деген мағынаны беретінін жеткізеді [17]. Сонымен «жамандық» динамикалық концептісінде «қасқыр» концептісі «жат иіс», «екі аяқтылар» фреймі арқылы анықталып, жауыздық, қастық, ашкөздік сипаттарымен бейнеленеді.

«Қаралы сұлу» шығармасында бейнеленген Қарагөз арқылы қазақ әйелінің, оның ішінде «жесір әйел» болмысы көрінеді. Зерттеушілер Ж. Нұрсұлтанқызы, А. Жұмабекова «әйел» концептісінің құрамында: «Әйел-ана», «Әйел-шеше», «Әйел-қыз», «Әйел-келін», «Әйел-тоқал», «Әйел-жесір», «Әйел-қатын» образдарын анықтайды [18]. Соның ішінде «Әйел-жесір» концептісі «жамандық» динамикалық концептісі құрамында бақытсыздық мағынасында қолданылады. «Алты жыл қаралы, қайғылы алты жыл өтті. Әрбірі бір-бір өмірдей сарылған ұзақ. Қара жел үзілмей соққан күздің суық күніндей қуарған жүдеу жылдар...» [19], - деп Қарагөздің қаралы тұрмысы бейнеленеді. Халық танымында жесір әйел болмысы: қапалы көңіл, жоқтау жыр, мұң басқан бейнесімен көрінеді. Автор ұлттық

дүниетаным көрінісін негізге ала отырып, Қарагөздің тұрмысын, тіршілігін «қара» сөзімен байланыстырған. Қаламгер Қарагөздің жары Әзімханның күтпеген жерден өмірден өткенін былай суреттейді: «Сондай ашық күннің ортасында бір-ақ сағат ішінде түсі суық, шоқ қара бұлт ойнап шыққан. Аяқ астынан келген бір қаза бір-ақ күннің ішінде Қарагөзді қаралы қылып, қаңғыртып кеткен...» [19]. «Аттан», «шабыс» фреймдері арқылы «өлім» концептісі анықтала түседі. Оқиғаның мәнісі Қарагөздің Сыбанбай ауылының жесірі болғанымен, кейінірек Әзімханның айттырып алуымен байланысты. Халық арасында ескерусіз, елеусіз қалмайтын екі дау бар – жер дауы мен жесір дауы. Осындай жаулық әрекеттер кейінірек ұмтылса да, басқа да жауластықтың тууына әсер етті.

Шығармада «қазақ әйелі» концептісінің ассоциациялық өрісі былайша көрінеді: жесір дауы, әйел теңсіздігі, айттыру, жоқтау. Шығармада Қарагөздің жарын жоқтағанына ерекше акцент қойылған: «Іштегі жалын мен күрсінген жүзі Қарагөздің басқа тіршілікті талақ қылып ұмытқанын білдірді. Қаралы тор тұтқынын жұрт: «Жарын жоқтай білді» десті. Қарагөздің жоқтауы мен даусын барлық Ырғайлы жаттап алып, әнге салып айтып та жүрді. Кемпір-шал Қарагөзді аузынан тастамай мақтап: «байының артын бұндай жақсы қылып күткен әйел болған емес» деп аңыз қылды» [19]. Халық дүниетанымында «жесір әйел» жарын жоқтап, дүниеден өткен ерін өмірінің соңына дейін қадірлеп өткен.

«Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармаларын «жақсылық» пен «жамандық» динамикалық концептілер негізінде қарастыру арқылы М. Әуезов шығармалары жаңаша қырынан танылды. Қаламгер туындыларында «жамандық» концептісін айқындайтын: «қасқыр», «қазақ әйелі» концептілері «өлім», «екі аяқтылар», «жат иіс», «жесір әйел», «жесір дауы» фреймдері арқылы танылды. Бұдан жеке авторлық концептосфераның «жамандық» концептісімен байланысты екенін көреміз.

Қорытынды

М. Әуезовтің жеке авторлық концептосферасы «Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармалары арқылы қарастырылды. Зерттеу мақаланың мақсатына сәйкес М. Әуезовтің жеке авторлық концептосферасы «Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармалары негізінде қарастырылып, автордың түсінігі, позициясы анықталды. Осылайша зерттеу мақалада көзделген мынадай міндеттер орындалды: жеке авторлық концептосфера жөніндегі зерттеушілер пікірлері қарастырылды және М. Әуезовтің «Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармаларындағы авторлық позиция арқылы жеке авторлық концептосферада анықталатын концептілер талданды. Осы ретте М. Әуезовтің «жақсылық» пен «жамандық» динамикалық концептілерінде авторлық позиция айқындалып, қаламгердің шығармашылығы жан-жақты қарастырылды. Осылайша зерттеу мақалада М. Әуезовтің жеке авторлық концептосферасы дәйектеліп, ұлттық дүниетаным мен автор позициясы бірлігінде анықталды.

Авторлардың қосқан үлесі. Кушанова А.Н. - М.Әуезовтің «Көксерек», «Қаралы сұлу» шығармаларындағы «қасқыр», «қазақ әйелі», «жамандық» концептілерін динамикалық негізде қарастырады. Қаламгер туындыларында «жамандық» концептісін айқындайтын: «қасқыр», «қазақ әйелі» концептілері «өлім», «екі аяқтылар», «жат иіс», «жесір әйел», «жесір дауы» фреймдері арқылы танылатынын анықтады. Бұдан жеке авторлық концептосфераның «жамандық» концептісімен байланысты екенін көрсетеді. Кушкимбаева А.С. - мақаланың кіріспе, әдебиетке шолу бөлімдері бойынша материалдар жинақтады.

Әдебиеттер тізімі

1. Бабенко Л. Г., Казарин Ю. В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – 3-е изд. – М.: Флинта; Наука, 2005. – 495 с.

2. Выстропова О.С. Индивидуально-авторская концептосфера Роберта Бернса: Монография. – Казань: Бук, 2020. – 164 с.
3. Маслова В. А. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой: учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 256 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002. – 476 с.
5. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М., 2000. – 128 с.
6. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
7. Огнева Е.А. Когнитивно-сопоставительное моделирование концептосферы художественного текста. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Белгород, 2009. – 42 с.
8. Адаева Е.С., Султанова А. Көркем мәтіндегі концептілік өріс (Мұхтар Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романы негізінде) // Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы, №1, 2022. – Б. 49-60. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-1.06>.
9. Туманова А.Б. Категория пространства как особый компонент концептосферы О. Сулейменова. «Творчество Олжаса Сулейменова и вопросы национального самосознания»: материалы международной научной конференции, посвящённой 80-летию казахского поэта и общественного деятеля Олжаса Омаровича Сулейменова. 5-6 мая 2016 г. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 306 с.
10. Майтанов Б.К. Психологизм в художественной литературе. Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 235 с.
11. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: «Күлтегін» баспасы, 2002. – 528 б.
12. Айтуғанова С. Адам және табиғат концепциясы шағын прозада. Канд. дис. – Алматы, 2000. – 127 б.
13. Тұнғатаров Қ. Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі психологиялық параллелизм. // ҚазҰУ Хабаршысы. - 2012. - №4. - 36-41 б.
14. Кемелбаева А. Мәжнүн жүрек: Эссе, сұхбат. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2013. – 384 б.
15. Ordabekova K., Tulerova S., Zholshayeva M., Kurkebayev K. The concept “Wolf” in Kazakh Language: Traditional Conceptualisations. Journal of Language and Cultural Education, 2022, 10(2). P. 73-83 DOI: 10.2478/jolace-2022-0012.
16. Әуезов М. Көксерек [Мәтін]: әңгімелер / М. Әуезов; [құраст. О. Асқар]. – Алматы: Балауса, 2006. – 508 б.
17. Елгезек А. Хан қасқыр. [Электр. ресурс] <https://abai.kz/post/12709>.
18. Нурсултанқызы Ж. Қазақ паремиясындағы «Қазақ әйелі» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігі / Жазира Нурсултанқызы, Айғаным Жумабекова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2015. – № 6.2 (86.2). – С. 64-67. – URL: <https://moluch.ru/archive/86/16542/> (дата обращения: 01.01.2024).
19. Әуезов М. Қаралы сұлу. [Электр. ресурс] - URL: <https://abai.kz/post/7167> (қаралаған күні 20.05.2023).

А.Н. Кушанова*, А.С. Кушкимбаева

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актюбе, Казахстан

Особенности выражения авторской концептосферы в прозе М. Ауэзова

Аннотация. В исследовательской статье определены общечеловеческие, общепсихологические характеристики, а также глубокое содержание индивидуальной авторской концептосферы, отраженной в произведениях М. Ауэзова. Теоретическая и практическая значимость статьи определяется системой культурно-смысловых ценностей в мировоззрении автора, образом или понятием, отраженным в авторском сознании автора индивидуальной концептосферы. Методология исследования в определении собственной авторской концептосферы М. Ауэзова концепты «волк», «казахская женщина», «добро», «зло» были выведены на объект исследования и определены методом концептуального анализа. Произведения «Коксерек», «Каралы сулу» на основе концептов «жаксылык», «жамандык» были обозначены рамками «волк», «казахская женщина», «смерть», «вдова», «двуногие», «чуждый запах». Концепты «добро» и «зло», определяемые в произведениях М. Ауэзова, рассматривались как доминирующие оппозиционные концепты и анализировались со стороны авторской позиции. Ценность исследовательской статьи определяется рассмотрением

творчества М. Ауэзова как объекта лингвокультурологии, анализом представлений о национальном мировоззрении с авторской позиции.

Ключевые слова: концептосфера, авторская позиция, индивидуальная авторская концептосфера, репрезентация, концепт.

A.N. Kuchshanova*, A.S. Kushkimbayeva

Aktobe K.Zhubanov Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Features of author's conceptual sphere expression in M. Auevov's prose

Abstract. The research article defines the universal, general philosophical characteristics, as well as the deep content of the individual author's conceptual sphere reflected in the works of M. Auevov. The theoretical and practical significance of the article is determined by the system of cultural and semantic values in the author's worldview, an image or concept reflected in author's consciousness of individual conceptual sphere. The methodology of research in determining author's own conceptual sphere of M. Auevov's concepts "wolf", "Kazakh woman", "good", "evil" were brought to the object of research and determined by conceptual analysis method. The works "Kokserek" and "Karaly Sulu" were based on the concepts "zhaksylyk" and "zhamandyk", which were designated by the frames "wolf", "Kazakh woman", "death", "widow", "bipeds", and "alien smell". The concepts of "good" and "evil", defined in the works of M. Auevov, were considered as dominant oppositional concepts and analyzed from the author's position. The value of research article is determined by considering the work of M. Auevov as an object of linguoculturology, and analysis of ideas about national worldview from author's position.

Keywords: conceptual sphere, author's position, individual author's conceptual sphere, representation, concept.

References

1. Babenko L.G., Kazarin Yu. V. *Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta* [Linguistic analysis of literary text]. *Teoriya i praktika: Uchebnik; Praktikum, 3e-izd.* [Theory and Practice: Textbook; Practicum, 3rd ed.] / L.G. Babenko, U.V. Kazarin. (Flinta: Nauka, Moscow, 2005, 495 p.) [in Russian]
2. Vystropova O.S. *Individualno-avtorskaya konceptosfera Roberta Bernsa* [Individual author's concept sphere of Robert Burns]: *Monografiya.* [Monograph] (Buk, Kazan', 2020, 164 p.) [in Russian]
3. Maslova V. A. *Poet i kultura: konceptosfera Mariny Cvetaevoj* [Poet and culture: the concept sphere of Marina Tsvetaeva]: *uchebnoe posobie.* [Textbook] (Flinta: Nauka, Moscow, 2004, 256 p.) [in Russian]
4. Karasik V.I. *Yazykovoj krug: lichnost, koncepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. (Volgograd, 2002, 476 p.) [in Russian]
5. Slyshkin G.G. *Ot teksta k simvolu: lingvokulturnye koncepty precedentnyh tekstov v soznanii i diskurse* [From text to symbol: linguistic and cultural concepts of precedent texts in consciousness and discourse]. (Moscow, 2000, 128 p.) [in Russian]
6. Popova Z.D., Sternin I. A. *Kognitivnaya lingvistika* [Cognitive linguistics]. (AST: Vostok-Zapad, Moscow, 2007, 314 p.) [in Russian]
7. Ogneva E.A. *Kognitivno-sopostavitelnoe modelirovanie konceptosfery hudozhestvennogo teksta* [Cognitive-comparative modeling of the concept sphere of a literary text]. *Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskikh nauk.* (Belgorod, 2009, 42 p.) [in Russian]
8. Adaeva E.S., Sultanova A. *Korkem matindegi konceptilik oris (Mukhtar Magauinnin «Kupshak aruy» romany negizinde)* [Conceptual field in an artistic text]. *Euraziya gumanitaryk instituty habarshysy* [Bulletin of Eurasian Humanitarian Institute], №1, 2022. P. 49-60. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-1.06> [in Kazakh]
9. Tumanova A.B. *Kategoriya prostranstva kak osobyj komponent konceptosfery O. Sulejmenova* [The category of space as a special component of the concept sphere O. Suleimenov]. «*Tvorchestvo Olzhasa Sulejmenova i voprosy nacional'nogo samosoznaniya*»: *materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvyashchyonnoj 80-letiyu kazahskogo poeta i obshchestvennogo deyatelya Olzhasa Omarovicha Sulejmenova. 5-6 maya 2016 g.* (Kazak Universiteti, Almaty, 2016, 306 p.) [in Russian]
10. Maitanov B.K. *Psihologizm v hudozhestvennoj literature* [Psychologism in fiction]. *Uchebnoe posobie.* (Kazak Universiteti, Almaty, 2004, 235 p.) [in Russian]

11. Nurgali R. Kazak adabietinin altyn gasyry [Golden age of Kazakh literature]. Zertteu [Research] (Kultegin, Astana, 2002, 528 p.) [in Kazakh]
12. Aituganova S. Adam zhane tabigat koncepciyasy shagyn prozada [The concept of man and nature in short prose]. Kand. dis. (Almaty, 2000). [in Kazakh]
13. Tungatarov K. Mukhtar Auezovtin «Kokserek» povesindegi psihologiyalyk parallelizm [Psychological parallelism in the story “Kokserek” by Mukhtar Auezov] KazYU Habarshysy [Bulletin of Kazakh National University]. 4, 36-41 (2012).
14. Kemelbaeva A. Mazhnun zhurek: Esse, sukhat (Alash, Almaty, 2013, 384 p.). [in Kazakh]
15. Ordabekova K., Tulepova S., Zholshayeva M., Kurkebayev K. The concept “Wolf” in Kazakh Language: Traditional Conceptualisations // Journal of Language and Cultural Education. 10(2), 73-83 (2022). DOI: 10.2478/jolace-2022-0012 [in English]
16. Auezov M. Kokserek [Kokserek] [Text]: angimeler / M. Auezov; [Kurast. O. Askar]... (Balasa, Almaty, 2006, 508 p.) [in Kazakh]
17. Elgezek A. Han Kaskur [Wolf Khan]. [Elektr. resourse] <https://abai.kz/post/12709> [in Kazakh]
18. Nursultankyzy Zh. Kazak paremiologiyasyndagy «Kazak aieli» konceptisinin ulttyk-madeni ereksheligi / Zh. Nursultankyzy, A. Zhumabekova. — Tekst: neposredstvennyi // Molodoi uchenyi. 6.2 (86.2), 64-67(2015). — URL: <https://moluch.ru/archive/86/16542/> (Accessed: 01.01.2024). [in Kazakh]
19. Auezov M. Karaly sulu [Black beauty] [Elektr. resourse] URL:<https://abai.kz/post/7167> [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Кушанова А.Н. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Кушкимбаева А.С. – PhD, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Кушанова А.Н. – автор для корреспонденции, докторант, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан.

Кушкимбаева А.С. – PhD, доцент, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан.

Kuchshanova A.N. – corresponding author, PhD student of K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Kushkimbayeva A.S. – PhD, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

С.А. Меттибаева , Р.О. Досымбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: sandugashm2015@inbox.ru, dossymbekova.rauan@gmail.com)

Әлеуметтік желілердегі инвективті лексика

Аңдатпа. Бүгінгі таңда тілдік прагматиканың жарқын көрінісі – бұл, әсіресе әлеуметтік желілерді қолданушылар белсенді қолданатын инвективті стратегия. Мақалада тілдік агрессияның көрінісі тұрғысынан Instagram желісін пайдаланушылардың пікірлері талданады, бұл мақала авторының пікірінше, бір жағынан интернет-коммуникацияның ерекшелігімен түсіндіріледі, яғни онда бірқатар коммуникативті шектеулер жоқ, қарым-қатынастың виртуалды сипаты және анонимділік басым, екінші жағынан, әлеуметтік шиеленістің белгісі болып табылады: сөйлеу агрессиясының деңгейі жарияланымның мазмұнына қызығушылық деңгейіне, яғни мәтінде көрсетілген оқиғаның комментатор үшін маңыздылығына тікелей байланысты.

Мақалада қойылған мақсат – әлеуметтік желі қолданушыларының елдегі жаңалықтар жарияланған қысқаша посттарға жазған комментарий мәтіндердегі инвективті лексиканың негізгі түрлерін және негізгі функцияларын анықтау.

Инвективті лексиканы қолдануға әкелетін жанжалды жағдай мен жанжалды сөйлеу әрекетінің пайда болуы коммуниканттардың бір-бірін қасақана қорлау және кемсіту арқылы ауызша жанжалға түсуіне байланысты екендігі атап өтілді. Инвективалар мысалында жанжалды дискурста қалыптасатын вербальды қатынастар зерттеледі, бұл адам қызметінің танымдық аспектісін көрсетеді. Инвективті лексиканың ең көп мөлшері зоосемантикалық фразеологиялық бірліктер мен метафоралар санатында және адамның жеке басын кемсітуге тікелей бағытталған сөздерден тұратыны жайлы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: интернет-комментарий, әлеуметтік желілер, инвективті лексика, сөйлеу агрессиясы, медиа дискурс, тілдік агрессия, тіл мәдениеті, лингвомәдениеттану.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-117-126>

Түсті: 17.05.2024; Жөнделді: 3.06.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Қазіргі қоғамда қарым-қатынастың көптеген жолдары мен формалары бар, олардың ішінде бүгінгі таңда ең танымалы – интернет-коммуникация. Әр түрлі жастағы адамдар әлеуметтік желілерде еркін тіркелуге, форумдарда және чаттарда сөйлесуге, бір-біріне ақпаратты тез беруге және т.б. желілік өзара әрекеттесусіз қазіргі заманғы білім беруді елестету қиын: мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының оқытушылары оқушылармен және студенттермен электрондық пошта, Skype және тіпті әлеуметтік желілер арқылы жиі сөйлеседі. Мұның бәрі интернет желісі арқылы байланыс адам өміріндегі маңызды құрамдас бөлікке айналатынын көрсетеді.

Электрондық өзара әрекеттесуге байланысты жаңа сөйлеу формациясының пайда болуы мен таралуы әдеттегі қарым-қатынас процесінде орын алатын бірқатар коммуникативті шектеулерді алып тастайды. Бұл, басқалармен қатар, этикалық аспектімен байланысты белгіленген ережелерді өзгертуге әкеледі. Сөз бостандығы, өзін-өзі көрсету мүмкіндігі және, әдетте, интернет қолданушыларының анонимділігі теріс салдарға әкеледі: тек тілдік қана емес, адамгершілік-моральдық нормаларды бұзатын мәтіндер жасауға мүмкіндік беретін тежеу механизмдері жойылады.

Бүгінгі таңда виртуалды кеңістікке көптеген адамдар қатысады, олардың едәуір бөлігін жастар құрайды. Біздің жасөспірімдердің желідегі қарым-қатынасын бақылауымыз инвективті сөйлеу жанрларының этикеттен басым болуы туралы айтуға мүмкіндік береді, яғни коммуниканттар арасындағы агрессивті формаларды қолдану жиілігі және көбінесе қарапайым сыпайылықтың болмауы байқалады, бұл балалардың әлі қалыптаспаған психикасына теріс әсер етеді. Осы негізде біз желілік байланыс процесінде туындайтын (әдейі немесе байқаусызда) қақтығыстардың алдын алу стратегиялары мен тактикаларын әзірлеуге байланысты қазіргі қоғам үшін маңызды міндеттерді шешуді өзекті деп санаймыз. Сонымен қатар, бүгінгі таңда интернет-коммуникацияда қалыптасқан нормаларды бекіту, түсіндіру және қажет болған жағдайда түзету маңызды екенін баса айтқан жөн. Мұның бәрі этикет нормаларын ұлттық мәдениеттің маңызды құндылықтары ретінде насихаттауға бағытталуы керек. Сыпайылық қарым-қатынастың сипаты мен стиліне әсер ететін коммуникативті мінез-құлықтың маңызды реттеушісі болып саналуы кездейсоқ емес, онсыз әңгімелесушілер арасында өзара түсіністікке қол жеткізу өте қиын.

Жұмыстың методологиясы мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында зерттеу мақсатына сәйкес әртүрлі жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Оларға диалектикалық әдіс, талдау және синтез әдістері, жүйелік әдіс жатады. Сонымен қатар, салыстырмалы талдау, сандық-статистикалық талдау, шетелдік тәжірибені зерттеу және ғылыми әдебиеттерді талдау сияқты арнайы ғылыми әдістер қолданылды. Бұл әдістерді қолдану зерттеу мәселесін жан-жақты талдауға ықпал етті және мақала тақырыбына қатысты ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Әлеуметтік желілер – қазақстандық интернеттің ең серпінді дамып келе жатқан сегменті. Интернет арнайы ақпараттық кеңістік ретінде бұқаралық аудитория өкіліне кез-келген резонанстық оқиғаны талқылауға қатысу құқығын береді. Жарияланымдар астында түсініктеме қалдыру мүмкіндігі интернет байланысының негізгі принциптерінің бірі – оның сұқбаттасу шартын анықтайды.

Интернет-коммуникация жанры ретінде комментарий белгілі бір мәтінге және осы мәтінде көрсетілген оқиғаға сөйлеу реакциясын білдіреді. Бұл жағдайда реакция көбіне теріс болады. Т.И.Стексова бұл интернеттегі комментарийді ғылыми түсініктемеден, түсініктеме-ескертулерден айырмашылығы ақпараттық емес, бағалау немесе императивті жанрға айналдырады деп санайды [1].

Жасырын және айқын түрде таратылатын теріс бағалау интернет-түсініктеменің өзіне тән белгілерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар комментарийдің «нәзік әлеуметтік» сезімталдығын атап өткен жөн: «кез-келген саяси оқиға жедел (және көптеген) реакцияны тудырады». Әлеуметтік желілердегі жаңалықтар немесе хабарламалар өткір әлеуметтік мәселелерді, соның ішінде хабарламаның негізгі тақырыбына тікелей қатысы жоқ мәселелерді талқылауға себеп болады [2].

Комментарий қоғамдық пікірдің көріну формаларының біріне айналып келеді. Оқырмандар өз бойында эмоционалды қозғалыс тудырған оқиғаларға барынша ықыласпен жауап береді. Мұнда, тіпті жағымды жаңалықтар комментатордың сөйлеу агрессиясын тудыруы мүмкін. Комментарий мәтініндегі сөйлеу агрессиясының көрінісі, бір жағынан, интернет-коммуникацияда нақты қарым-қатынасқа тән бірқатар коммуникативті

ережелер мен шектеулердің болмауымен анықталады, екінші жағынан, Т.И.Стексованың пікірінше, әлеуметтік шиеленісті көрсетуі [2].

Әлеуметтік желілердегі сөйлеу агрессиясы инвективті сөйлеу жанрларын қолдану арқылы жүзеге асырылады (ұғымды Б.Я.Шарифуллин енгізген) [3]. Инвективті сөйлеу жанры адресаттарға, әсіресе егер интернет-форумдардың пайдаланушысы жасөспірім болса, психологиялық жарақат беріп қана қоймайды, сонымен қатар білімді, тәрбиелі пайдаланушыларды коммуникативті процестен шеттетуге ықпал етеді. Соңғысы инвективті сөйлеу жанрының коммуникативті мақсаты – сұхбаттасушыны сабырынан айыру, белгілі бір адамның беделін әдейі түсіру, оған моральдық және эмоционалды-психикалық зиян келтіруге бағытталатындығымен байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, инвективті сөйлеу жанры интернет-коммуникацияның дамуына байланысты кең таралған кибербуллинг құбылысымен (цифрлық технологиялардың, соның ішінде интернеттің көмегімен қудалау) тығыз байланысты. Кибербуллинг өз көрінісін тікелей инвективті лексиканы қолданудан табады (егер біз кибербуллингтің ең көп таралған әдісі – хабарлама жіберу туралы айтатын болсақ). Әрқашан қорлауға, қудалауға, яғни адресатқа қандай да бір зиян келтіруге бағытталатын кибербуллингтен айырмашылығы, инвективті сөйлеу жанры әңгімелесушіні қорлау мақсатында ғана емес, сонымен қатар адресатқа тікелей теріс әсер етпейтін басқа мақсаттармен де қолданыла алады. Инвективті сипаттамалар [4] желілік байланыста, бір жағынан, адресаттың әлеуметтік мәртебесін төмендету құралы, патологиялық қатыгездік, бүлік пен ауызша агрессияны тудыруы мүмкін, екінші жағынан, достық әзілге сүйенген қарым-қатынас немесе жігерлендіру, өзін-өзі ынталандыру және назар аудару мақсатында қолданылуы мүмкін.

Инвектива – «біреуге немесе бірдеңеге бола қатты сөз айту; балағат әдепсіз сөз; тіл тигізу; қорлау; ұрысу», қайнар көзі латын тілінен шыққан: *investive oratio* – балағат сөйлеу. Инвектива түсінігі қазіргі зерттеушілердің еңбектерінде кең мағынасында, адамның жеккөрушілік сезімі мен агрессияның мүмкіндігінше қорлау ретінде қабылданатын кез келген тілдік көрінісі (біреуге қатты сөз айту ғана емес) және тар мағынасында, кодталмаған (тыйым салынған) құралдармен адамды қорлайтын атау [5].

«Инвективті лексика» термині «инвектива» сөзінен шыққан (ағылш. *invective* – тіл тигізу, балағат сөз) – субъектінің оған бағытталған мәтін арқылы әлеуметтік беделін түсірудің мәдени құбылысы, сондай-ақ белгілі бір мәдени дәстүрде өзінің адресатына қорлау ретінде қабылданатын, сондай-ақ ауызша агрессияны білдіретін тұрақты тілдік айналым.

Г.В.Кусов тар мағынада қорлау «бұл құқық бұзушылық тұжырымдамасының этноәлеуметтік мазмұнын құқықтық тыйым салу формасына ие болған оның заңды қасиеттері шеңберінде жүзеге асыратын құқықтық норма» деп атап өтті [6]. Қорлау адамның жағымсыз бейнесін құруды, оның атына қорлайтын лексиканы қолдану арқылы оның жағымды қасиеттерін төмендетуді білдіреді. Осылайша, инвективті лексика – бұл белгілі бір мәдени дәстүрде оның адресатына қорлау ретінде қабылданатын тұрақты тілдік айналым.

О.В.Саржина өзінің «Функции инвективной лексики в высказывании» атты еңбегінде айтқандай, қорлауды жүзеге асыру үшін «қасақана қорлау» қажет. Алайда, әрі қарай ғалым «ең даулы және дәлелдеу қиын нәрсе – бұл қорлау актісінде берілген қорлаудың қасақана болуы» деп санайды [7].

Қорлау вербальді және вербальді емес (жазбаша) түрде көрсетілуі мүмкін. Заңды тұрғыдан алғанда, инвективті (қорлайтын) лексика дегеніміз – сөйлеушінің немесе жазушының сөйлеу адресатын қорлау, төмендету, масқаралау, ұятқа қалдыру ниеті (ынтасы) мазмұнының семантикасына, экспрессивті бояуына және бағалау компонентіне қатысты сөздер мен сөз тіркестері, әдетте оны мүмкіндігінше қатал және арсыз түрде жасау ниетімен бірге жүреді. Демек, инвективті лексика, әдетте, адресаттың коммуникативті актідегі адресатты қасақана қорлауына бағытталған, онда жеке тұлғаға теріс баға беріледі және осылайша қоғамда қабылданған нормаларға қайшы келеді.

Жеке тұлғаны жанжалды дискурста қорлау фактісі бойынша әдетте инвективті лексиканың келесі категориялары бөлінеді: қарғыс, әдеби емес (жаргонизмдер, диалектизмдер); құнсызданған (тыйым салынған); қорлайтын аллегориялық мағынада қолданылатын әдеби сөздер; дәрекі күнделікті лексика.

Медиа дискурста тілдік прагматиканың жарқын демонстрациясы – бұл қазіргі кезде адресаттар, әсіресе әлеуметтік медиа қолданушылары белсенді қолданатын инвективті стратегия. Инвективті қарым-қатынастың мақсаты – сөйлеушінің адресаттың әлеуметтік мәртебесін төмендету ниеті [8]. Бұл стратегияның негізгі құрамдас бөлігі инвективті лексика болып табылады, оның мағынасында сөйлеушінің сөйлеу адресатын қорлау немесе масқаралау, сондай-ақ сөйлеу тақырыбына теріс көзқарасын білдіру ниеті бар сөздер мен сөз тіркестері түсініледі. Бұл көбінесе өте агрессивті және арсыз түрде жасалады.

Қорлау сөзі инвективті стратегияның маңызды және ажырамас құрамдас бөлігі болып табылатын қорлау объектісінің өзіне бағытталған. Бұл сөйлеуді, әдетте, осы объект әділетсіз және шындыққа ешқандай қатысы жоқ деп қабылдайды. Көбінесе бұл осындай түрде орын алады, өйткені сөйлеудің мақсаты жағдайды объективті бағалау емес, объектінің өзін-өзі бағалау деңгейін және мәртебесін төмендету болып табылады. Инвективті лексика теріс бағалау дәрежесінде де, эмоционалдылық дәрежесінде де өзгеруі ықтимал. Эмоционалдылық кейде теріс бағалаудың шамадан тыс дәрежесін ақтауы мүмкін, өйткені қарсылас мұндағы ұрысқан сөздер сөйлеу объектісін әдейі қорлау мен масқаралау үшін емес, эмоцияларды шығару үшін қызмет ететінін түсінеді.

Әлеуметтік желілерді пайдаланушылар басқаларға қарағанда инвективті стратегияға көбірек жүгінуі мүмкін, өйткені әлеуметтік желілердегі қарым-қатынастың өзіне тән белгілері – виртуалдылық пен анонимділік. Олар қарым-қатынастың қашықтығына және эмоционалды зақымдану ықтималдығының аздығына байланысты жазасыздық сезімін тудырады. Бұл сөйлеу және этикалық нормативтіліктің бұзылуына әкеліп, мәтіндерді ықтимал қауіпті етеді [9].

Осы тұрғыдан алғанда ең қауіптісі – әртүрлі нәсілдер мен конфессиялардың қарым-қатынасы туралы мәтіндер. Бұл мәтіндер де белгілі бір адресатқа бағытталған іс-әрекеттің бір түрі болып табылады және егер экстремизмнің қоғамдық негіздемесі болса, белгілі бір этносқа немесе дінге жататындығына байланысты адамның артықшылығын немесе керісінше кемістігін насихаттау болса, бұл әрекетті экстремистік әрекетке теңестіруге болады [10].

Нақты осы бағыттағы инвективті лексика – әлеуметтік желілерде адамдардың жекелеген топтарының араздығы мен жеккөрушілігін тудыратын және олардың үстемдігі мен әлеуметтік басымдығын көрсететін негізгі семантикалық құрал. Түсіндірме сөздікте осыны айқындайтын келесі анықтаманы табуға болады: «инвектива – бұл біреуге қарсы қатал, қорлайтын, масқаралайтын сөз, шабуыл» [11].

Көбінесе әлдебір тақырыпты талқылау барысында қарсыластарда дәлелдер жетіспегенде олар ауызша агрессияға жүгінеді. Инвектива кез-келген экстремистік мәтінге тән контрастты күшейтеді және оппозицияға қатысушыларды айқын көрсетуге мүмкіндік береді, олардың негізгі актанттары әлеуметтік медиа мәтіндерінде «дос» және «жау» болып табылады. Дәл осы түрдегі мәтіндерде жауды ұсыну үшін инвективті лексика жиі қолданылады. Бұл негізгі актанттар әр түрлі болуы мүмкін, бірақ олардың жиынтығы әдетте шектеулі. «Дос» ролінде, әдетте, кез-келген «ұлтжанды» тұлға, ал «жау» ролінде – оның «идеологиялық қарсыласы» болады. Көбінесе әлеуметтік желілердегі дау-дамайда немесе пікірталаста «жау» ұғымына кез-келген қарсылас теңестіріледі.

Провокациялық мәтіндегі осы «идеологиялық жауды» сипаттау үшін белгілі бір мөлшерде инвективті лексиканы қолдану қажет. Инвективтер тек ниетті білдірудің ғана емес, сонымен бірге провокациялық мәтіннің жалпы идеялық көзқарасын білдірудің ең тиімді құралы болып саналады, ол агрессивті-прагматикалық әлеуетті құру, алауыздық пен жеккөрушілікті қоздыру және ұлттық қадір-қасиетті қорлау болып табылады [9].

Біз өмір сүріп жатқан жаһанданған әлем интернеттегі және әлеуметтік желілердегі тұрақты байланысты қажет етеді. Сондықтан әлеуметтік желі қолданушыларының жаңалықтарпресс-релиздеріне берген пікірлері де бүгінгі күнге дейін психолінгвистикалық талдаудың тақырыбы болуы мүмкін [12].

Нәтижелер

Проблеманың кең ғылыми контексті бірқатар мәселелерді талқылауды қамтиды. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – әлеуметтік желі қолданушылары жаңалықтар пресс-релиздеріне берген түсініктеме мәтіндеріндегі инвективті лексиканың негізгі түрлері және осы лексиканың адамдар арасындағы алауыздық пен жеккөрушілікті тудыру қабілеті туралы мәселе. Осы мәселе бойынша бар зерттеулерді зерттеп, осы мәселемен айналысатын әдеби дереккөздермен танысқаннан кейін (М. I. Hopig, 2006, Базылев, Ворошилова, 2012) біз бұл тақырыптың бүгінгі күнге дейін біршама зерттелмегенін анықтадық.

Газет-журнал мақалаларында, телебағдарламалар мәтіндерінде және саяси шоуларда инвективті лексиканы қолдануды зерттейтін жұмыстар бар [13]. Бірақ біз интернеттегі түрлі форумдардағы жаңалықтар пресс-релиздеріне әлеуметтік желі қолданушылары берген комментарий мәтіндерінде инвективті лексиканы қолдану мәселелерін қамтитын жұмыстарды кездестірмедік.

Прагматика саласында жұмыс істейтін қазіргі батыстық зерттеушілер инвективтерге барлық адамдар айыптайтын қоғамға қарсы әрекетті білдіретін сөздер мен сөз тіркестерін жатқызады [10]. Бірқатар ғалымдар инвективтерге бейнелі мағынада қолданылатын кәсіптердің атауларын білдіретін сөздерді, сондай-ақ зооморфты метафораларды және қоғамға қарсы әрекетті білдіретін теріс мағыналы етістіктерді жатқызады (B. Rogoff, 1995).

Инвективалардың түрлерін анықтаудың барлық қолданыстағы білікті тәсілдерін қорытындылай келе [14], біз әлеуметтік желілерде және журналистік дискурста жаудың бейнесін жасау үшін инвективаның келесі негізгі топтары қолданылатынын анықтадық:

- 1) қоғамға қарсы қызметті білдіретін инвективалар;
- 2) өз мағынасында біреудің жеке басын теріс сипатта өте айқын бағалауды қамтитын инвективалар;
- 3) этникалық инвективалар (этнофолизмдер), олар адамдарды ұлттық негізде тікелей бөледі және бұл атауларға теріс сипат береді (қарасұр (черномазый), жөйттер және т. б.);
- 4) метафоралық инвективалар (зооморфты инвективаларды қоса).

Біздің міндетіміз – әлеуметтік желі қолданушыларының жаңалықтар пабликтерінде берген комментарий мәтіндеріндегі инвективті лексиканы зерттеу және оның негізгі түрлерін анықтау. Жоғарыда келтірілген инвективті лексиканың қолданыстағы классификациясына сүйене отырып, біз бұл мәтіндердегі инвективтің негізгі түрі жарқын мысалы зооморфты метафоралар болып табылатын метафоралық инвективалар болады деп болжауға келеді. Тағы бір айқын топ медиа дискурста экстремистік әрекеттерге теңестірілген этнофолизмдер болуы мүмкін, өйткені олар әлеуметтік және ұлттық алауыздықты тудыруы ықтимал.

Бұл гипотезаны растау немесе жоққа шығару үшін біз И. Голиков ұсынған тұжырымдамалық модельге негізделген мұқият талдау жасадық [10]. Бұл модель әртүрлі мәтіндердегі инвективалардың негізгі түрлерін анықтауға мүмкіндік береді, сондықтан біз бұл модельді инвективаны есепке алу үшін және әлеуметтік желілерді қолданушылардың жаңалықтар жарияланған посттарға берген комментарий мәтіндерінде қолдануға болады деп санадық.

Деректерді жинау іріктеу түрінде жүргізілді. Біз Инстаграм әлеуметтік желісі қолданушыларының kaz.tengrinews парақшасындағы жаңалықтар жарияланған посттарға берген жалпы 1131 комментарийдің мәтінін талдадық. Ондағы жаңалықтар негізінен белгілі бір аймақтық жағдайларға әсер етті, бұл оқырмандарды аталған мәселелерге бейжай қалдырмады. Лексиканы талдаудың негізгі критерийлері келесідей болды:

1) таңдалған сөздер жоғарыда келтірілген инвективті лексика анықтамасына толық сәйкес келуі керек;

2) іріктеуге арналған мәтіндер біз зерттеп отырған жанрға ғана қатысты болуы тиіс, атап айтқанда, әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың жаңалықтарға берген комментарийлері қамтылуы тиіс;

3) іріктеуге арналған мәтіндер соңғы бір жылда жариялануы тиіс;

4) іріктеуге арналған мәтіндердің көлемі 2-3 сөйлемнен аспауы тиіс;

5) адресаттар ретінде адамдардың кез келген тобы олардың жасын және кәсіби бағытын ескермей әрекет ете алады.

Жоғарыда аталған барлық критерийлерді ескере отырып, деректерді жинау нәтижесінде біз инвективті лексиканы анықтауға сәйкес келетін 600-ге жуық сөз таптық. Мұны нақты мысалдармен талдайық.

Аталмыш парақшада «Мәжіліс Әдиевтің ұлттық құрамадан кетуін талап етті» деген пост жарияланған. Оған 56 комментарий жазылған, оның ішінде жетеуі негативті түрде жазылған. Мысалы: «жапшы аузыңды», «аурусың ба?», «аурулар», «оттай беретін болды ғой бұл да», «қуыршақ депутат», «мал», «әміржан зайцев сауатсыз екі жүзді мемлекет қуыршағы» (осы және басқа да әлеуметтік желі қолданушыларының комментарийлерінің орфографиясы сақталған).

Келесі «Астанада насыбай сататындар жауапқа тартылып жатыр» деген постқа 191, оның ішінде негативті бағытта 20 комментарий жазылған. Көбісі боқтық сөздер (12), қалғандары тұлғаның жеке басын кемсітетін зооморфты инвективалар (малдар, қанден иттер, маймылдар, шакалдар т.б.).

Осы парақшадағы көбірек комментарий жазуға себепші болған келесі жаңалық – «Алматыда ер адам күзетшіні көлікпен әдейі бірнеше рет қағып, басынан тепкен» атты жарияланым. Бұл постқа барлығы 259 пікір, соның 84-і инвективті лексиканы қолдана отырып жазылған. Алдыңғы пікірлердегідей көбісі зооморфты инвективалар мен боқтық сөздерді құрайды: «Оңбаған отыз жыл берсін, ләғнетке хайуан», «Мынау нағыз мал екен ғой», «Атып тастау керек бұндай малдарды», «Жалмауыз екен мынау», «Қазақ па мынау малғұн», «Ауру анау психикасы 100% какпайдыгой» т.б.

Ал «Алматыда «Сергектер» бір жылда 12 878 922 000 теңге бюджетке әкелді» деген атаумен жарияланған постқа барлығы 240 пікір жазылса, соның ішінде 27-сі тікелей билік өкілдерін тілдеуге бағытталған. Атап айтсақ, «Аййй бюджет деген атағы аууу. Бұл ақшалар бірнеше сұмырайларды, бетсіздердің қалтасына, тоқалына кетті ау», «малдар», «желклеріңнен шықсын шшс», «Мааа жарайсындар. Қандай керемет жетистик. Енди кальянмен насвай косылды оданда коп тусет. Сендер тойындарш бишаралар» және т.б.

Келесі бір «Тоқаев қара киініп, тұмшаланып жүретіндер туралы: «Атымен болмаған» атты жарияланымға қолданушылар 385 пікір білдірген. Оның 31-і алдыңғы комментарийлерге ұқсас көбіне адамды кемсіту мақсатында жануарға теңеу, тұлғаның діні мен біліміне күмән келтіру, боқтау, қарғыс тілеу мағынасында жазылған.

Көбінесе жаңалықтар пресс-релизінің бастапқы тақырыбына жеке адамдардың пікірлері мақаланың мазмұнын ұмытып, тек жеке қорлауға назар аудара отырып, бір-бірімен қарым-қатынасты нақтылауға айналатынын да байқауға болады. Мұндай жағдайда инвективті лексика жаңа функцияны орындай бастайды. Бұл адресатты қорлау арқылы психологиялық шиеленісті азайтуға және қарсыласқа жағымсыз эмоцияларды шығаруға мүмкіндік береді.

1-кестеде әлеуметтік желі қолданушылары жаңалықтарды жариялап отыратын парақша жарияланымдарының астында қалдырған комментарий мәтіндерінде жиі қолданылатын инвективалар берілген. Біз тапқан барлық инвективаларды топтарға бөлдік және зерттелетін мәтіндерде олардың пайыздық қатынасын белгіледік.

Әлеуметтік желілердегі пікірлер мәтініндегі инвективалар түрлері

Инвективті лексика түрлері	Мысалдары	Саны
Зооморфты инвективалар	мал, есек, хайуан, ит, маймыл, шакал, мақұлық, тварь, ешкі, шошқа, қарға	61 (36%)
Өз мағынасында біреудің жеке басын теріс сипатта өте айқын бағалауды қамтитын инвективалар	екі жүзді, ауру, қуыршақ, ұятсыз надан, арсыз, сауатсыз, нақұрыс, албасты, малғұн, жексұрын, сұмырай, бетсіз, бишара, дінсіз, топас, жалмауыз, сорлы, шайтан, намыссыз, ақымақ, арамтамақ, кәпір, оңбаған	75 (44%)
Қоғамға қарсы әрекетті білдіретін инвективалар	ұры, бандит, қайыршы, өтірікші, алаяқ	5 (2,9%)
Экстремистік бағыттағы сөздер	арабқұл, орысқұл, фашист, жөйт	4 (2,3%)

1 кестеден көріп отырғанымыздай әлеуметтік желі қолданушылары берген пікірлерде кездесетін инвективалардың ең көп пайызы метафоралық инвективалардың бір түрі болып табылатын өз мағынасында біреудің жеке басын теріс сипатта өте айқын бағалауды қамтитын инвективалар (44%) екенін көрсетеді. Олар негізінен келесідей атаулармен жазылған: екі жүзді, ауру, қуыршақ, ұятсыз надан, арсыз, сауатсыз, нақұрыс, албасты, малғұн, жексұрын, сұмырай, бетсіз, бишара, дінсіз, топас, жалмауыз, сорлы, шайтан, намыссыз, ақымақ, арамтамақ, кәпір, оңбаған және т.б.

Сонымен қатар зооморфты инвективалардың да көптеп кездесетіні байқалды (36%). Әлеуметтік желілердегі комментарий мәтіндеріндегі айтарлықтай пайыз (14,8%) боқтық сөздер болды.

Қорытынды

Жалпы, осы зерттеу инвективті лексиканың әлеуметтік желілерде белгілі бір функцияларды орындайтынын көрсетті. Біріншіден, ол психологиялық шиеленісті босатуға қызмет етеді, сөйлеудің эмоционалдылығын арттырады, сөйлеу адресатын қорлайды және кемсітеді, сонымен қатар пікір білдірушінің кедергісіз және қорқынышсыз екенін, тыйым салу жүйесіне немқұрайлы қарауын көрсетеді.

Алайда, алынған сандар қолайлы статистиканы алу үшін жеткіліксіз болуы мүмкін, өйткені адресаттар шектеулі адамдар болды. Сондай-ақ, инвективті лексиканы анықтауға сәйкес келетін сөздердің санын дәл және бір мәнді нәтижелер алу үшін жеткілікті деп санауға болмайды.

Болашақ зерттеулер әлеуметтік желілердегі инвективалардың негізгі түрлерін нақтылау және зерттеуді зерттеу контекстіне сәйкес іріктеу техникасымен кең ауқымда жүргізу, нәтижелерді растау және осы саладағы білімді одан әрі ілгерілету үшін ұсынылған нәтижелерге сүйене алады деп үміттенеміз. Біз әлеуметтік желілердегі заманауи кеңістік біртіндеп агрессивті пікірталас әдістерінен босатылып, негізінен бағалаудағы ұстамдылықпен және инвективті лексиканы толығымен алып тастаумен бірге нақты дәлелдерге негізделуі керек екенін көреміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Стеклова Т.И. Комментарий как речевой жанр и его вариативность // Жанры речи. – Саратов, 2016. – С. 81-88.
2. Кирилина А.В., Терентий Л.М. Опыт лингвистической диагностики межнациональной напряженности в интернет-дискурсе // Вопросы психолингвистики. № 27. – 2016. – С. 130-139.

3. Шарифуллин Б.Я. Инвектива: лингвистика vs. юриспруденция, или лингвистика atque юриспруденция // Вестник Красноярского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – Красноярск, 2000. – № 2. – С. 93-96.
4. Жельвис В.И. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. – М.: Ладомир, 1997. – 330 с.
5. Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы. / Жауапты ред. Г.Х.Әженова. – Алматы: «Әділ сөз», – 2013. – 152 б.
6. Кусов Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт: автореф. дис...канд. филол. наук. – Волгоград, 2004. – 27 с.
7. Саржина О. В. Функции инвективной лексики в высказывании (на примере инвективных имен лица) // Юрислингвистика-6. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та. – 2005. – С. 69-89
8. Как наше слово отзовется? / В.Н.Базылев, Ю.А.Бельчиков, А.А.Леонтьев, Ю.А. Сорокин // Российская юстиция. – 1998. – № 4. – С. 43-45.
9. Серебрякова, А.Ю. Виды инвективной лексики в медийном дискурсе / А.Ю. Серебрякова // Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика». – 2021. – Т. 18, № 4. – С. 42-46.
10. Голиков, Л.М. Семиотика экстремистского текста / Л.М. Голиков // Юрислингвистика. – 2012. – № 1 (12). – С. 83-87.
11. Словарь иностранных слов / под ред. Н.С. Арапова, Р.С. Кимягарова и др. – М., 1988. – 230с.
12. Серебрякова, А.Ю. Признаки экстремистского текста в медийном дискурсе / А.Ю. Серебрякова // Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика». – 2022. – Т. 19, № 2. – С. 22-27.
13. Жельвис, В.И. Эмотивный аспект речи (Психолингвистическая интеграция речевого воздействия) / В.И. Жельвис. – Ярославль, 1990. – 81 с.
14. Ворошилова, М.Б. Черная чума: номинации врага в экстремистском тексте / М.Б. Ворошилова // Юрислингвистика. – 2012. – № 1 (12). – С. 67-72.

С.А. Меттибаева, Р.О. Досымбекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Инвективная лексика в социальных сетях

Аннотация. Сегодня ярким проявлением языковой прагматики является инвективная стратегия, которая активно используется, особенно пользователями социальных сетей. В статье анализируются мнения пользователей Instagram с точки зрения проявления языковой агрессии, что, по мнению авторов статьи, объясняется, с одной стороны, спецификой интернет-коммуникации, т. е. в ней отсутствует ряд коммуникативных ограничений, преобладает виртуальный характер общения и анонимность, с другой стороны, является признаком социальной напряженности: уровень речевой агрессии обусловлен уровнем интереса к содержанию публикации, т. е. отраженное в тексте напрямую зависит от важности события для комментатора.

Цель статьи – определить основные типы и функции инвективной лексики в текстах комментариев, написанных пользователями социальных сетей к кратким постам, в которых публикуются новости страны.

Отмечается, что возникновение конфликтной ситуации и конфликтной речевой деятельности, приводящей к использованию инвективной лексики, связано с тем, что коммуниканты вступают в словесный конфликт путем преднамеренного оскорбления и дискриминации друг друга. На примере инвектив исследуются вербальные отношения, которые формируются в конфликтном дискурсе, что отражает познавательный аспект деятельности человека. Делается вывод о том, что наибольшее количество инвективной лексики находится в категории зоосемантических фразеологизмов и метафор, и состоит из слов, непосредственно направленных на дискриминацию личности человека.

Ключевые слова: интернет-комментарии, социальные сети, инвективная лексика, речевая агрессия, медиадискурс.

S.A. Mettibayeva, R.O. Dossymbekova

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan***Invective vocabulary in social media**

Abstract. Today, a vivid manifestation of linguistic pragmatics is an invective strategy, which is actively used, especially by users of social networks. The article analyzes the opinions of Instagram users from the point of view of the manifestation of linguistic aggression, which, according to the author of the article, is explained, on the one hand, by the specifics of Internet communication, i.e. it lacks a number of communicative limitations, the virtual nature of communication prevails and anonymity, on the other hand, is a sign of social tension: the level of verbal aggression is determined by the level of interest in the content of the publication, i.e. what is reflected in the text directly depends on the importance of the event for the commentator.

The purpose of the article is to identify the main types and functions of invective vocabulary in the texts of comments written by users of social networks to short posts in which the news of the country is published.

It is noted that the emergence of a conflict situation and conflicting speech activity, leading to the use of invective vocabulary, is due to the fact that communicants enter into a verbal conflict by intentionally insulting and discriminating against each other. Using the example of invectives, verbal relationships that are formed in conflict discourse are studied, which reflects the cognitive aspect of human activity. It is concluded that the largest amount of invective vocabulary is in the category of zoosemantic phraseological units and metaphors and consists of words directly aimed at discriminating against a person's personality.

Keywords: Internet comments, social networks, invective vocabulary, speech aggression, media discourse.

References

1. Steksova T.I. Kommentarij kak rechevoj zhanr i ego variativnost' // Zhanry rechi. Saratov, 2016. 88-90.
2. Kirilina A.V., Terentij L.M. Opyt lingvisticheskoj diagnostiki mezhnacional'noj napryazhennosti v internet-diskurse // Voprosy psiholingvistiki [Issues of Linguistics]. 27, 130-139(2016).
3. Sharifullin B.Ya. Invektiva: lingvistika vs. yurisprudenciya, ili lingvistika atque yurisprudenciya // Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Gumanitarnye nauki» [Bulletin of Krasnoyarsk State University. Series Humanities]. 2, 93-96 (2000).
4. Zhel'vis V.I. Pole brani. Skvernoslovie kak social'naya problema v yazykah i kul'turah mira. Ladomir, Moscow, 1997, 330 p.) [in Russian]
5. Korlau zhane zhala zhabu: sarapshynyn kozkarasy. / Zhaupty red. G.H.Azhenova. (Adil soz, Almaty, 2013, 152 p.) [in Kazakh]
6. Kusov G. V. Oskorblenie kak illokutivnyj lingvokul'turnyj koncept: avtoref. dis...kand. filol. nauk. (Volgograd, 2004, 27 p).
7. Sarzhina O.V. Funkcii invektivnoj leksiki v vyskazyvanii (na primere invektivnyh imen lica) / Yurilingvistika-6. [Law Linguistics] (Altay University Publishing House, Barnaul, 2005, P.69-89)
8. Kak nashe slovo otzovetsya? / V.N.Bazylev, Yu.A.Bel'chikov, A.A.Leont'ev, Yu.A. Sorokin // Rossijskaya yusticiya [Russian Justice]. 4, 43-45(1998).
9. Serebryakova, A.Yu. Vidy invektivnoj leksiki v medijnom diskurse / A.YU. Serebryakova // SUSU Bulletin. Series Linguistics. T. 18, № 4, 42-46 (2021).
10. Golikov, L.M. Semiotika ekstremistskogo teksta / L.M. Golikov // YUrislingvistika [Law Linguistics]. № 1(12), 83-87 (2012).
11. Slovar' inostrannyh slov / Eds. N.S. Arapova, R.S. Kimyagarova et al. (Moscow, 1988, 230 p.)
12. Serebryakova, A.Yu. Priznaki ekstremistskogo teksta v medijnom diskurse / A.YU. Serebryakova // SUSU Bulletin. Series Linguistics. 19(2), 22-27 (2022).
13. Zhel'vis V.I. Emotivnyi aspekt rechi (Psiholingvisticheskaya integraciya rechevogo vozdejstviya) [Emotive aspect of speech (Psycholinguistic integration of speech influence)] / V.I. Zhel'vis. (Yaroslavl', 1990, 81 p.).
14. Voroshilova, M.B. Chernaya chuma: nominacii vraga v ekstremistskom tekste [Black Plague: Enemy Nominations in an Extremist Text/ M.B. Voroshilova// Yurilingvistika. [Law Linguistics]. № 1 (12), 67-72 (2012).

Авторлар туралы мәлімет:

Меттибаева С.А. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Досымбекова Р.О. – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Меттибаева С.А. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Досымбекова Р.О. – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Mettibayeva S.A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Dossymbekova R.O. – PhD, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А. Сүлейменовтің «Бесатар» шығармасындағы еліктеу сөздер

Аңдатпа. Жиырмамыншы ғасырда өмір сүрген Асқар Сүлейменов – қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілдерінің бірі. Қаламгердің шығармалары өзгеше поэтикалық стилімен, айшықты тілімен ерекшеленеді. «Бесатар» атты шығармасы идеялық жаңалығы, ұлттық танымға деген жаңаша көзқарасы, поэтикалық тілі, стильдік ерекшелігі тұрғысынан қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар шығарма. «Бесатарда» қолданылған еліктеу сөздердің көптігі сонша шығарманың поэтикалық тілі мен эмоциялық бояуын қанық қылу барысында автордың бұл сөздерді мақсатты түрде қолданғанын байқау қиынға түспейді.

Бұл мақалада Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасында қолданылған еліктеу сөздер «Имитативтер теориясы» тұрғысынан талданып, жаңа түрде топтастырылады. Қазіргі түркі тілдеріндегі имитатив сөздер мен қазақ тіліндегі имитатив сөздерді салыстыра отырып зерттеу арқылы шығармадағы түркі тілдеріне ортақ еліктеу сөздер жеке-жеке көрсетіледі.

Жинақталған еліктеу сөздер жасалу жолына қарай еліктеуіштер және бейнелеуіштер, еліктеу сөз+көмекші етістік қолданылысы, түс атауларынан жасалған еліктеу сөздер түрінде топтастырылды. Еліктеуіштер мен бейнелеуіштер құрамына қарай дара және күрделі болып, ал құрылымдық даму аясына қарай жалаң түрде қолданылғандар, зат есімнің құрамында қолданылғандар, сын есімнің құрамында қолданылғандар және етістіктің құрамында қолданылғандар түрінде жинақталып, талданды. Түркі тілдеріне ортақ еліктеу сөздер мен тек қазақ тілінде кездесетін еліктеу сөздер екі топта көрсетілді.

Түйін сөздер: еліктеу сөздер, Асқар Сүлейменов, Бесатар, имитативтер теориясы, ономотопея.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-127-137>

Түсті: 31.05.2024; Жөнделді: 7.06.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Асқар Сүлейменов – ХХ ғасырда өмір сүрген, жаңашыл бағытта қалам тербеп, тың тақырыптарды қолға алған қазақ халқының алдыңғы қатарлы қаламгерлерінің бірі. Біз зерттеу объекті ретінде алып отырған «Бесатар» шығармасы жайлы бір пікірінде «Бесатар – психологиялық әңгіме», – дейді Төлеген Тоқберген [1; 284]. Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасы – әрі психологиялық, әрі философиялық негізде жазылған шығарма. Шығармада оқиғаларға, жалпы сюжетке терең эмоционалды сезіммен берілген көзқарастарға куә боламыз. Шығарма баршаға таныс жалпы прозалық әңгімелеу, баяндау түрінде емес, кейіпкерлердің монологы арқылы өрбиді. Бәрі бір аумақта, бір жерде отырғанымен, әр кейіпкердің уақыт пен кеңістіктегі рухани күйі бөлек-бөлек бейнеленген [2; 3]. Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасы идеялық жаңалығы, ұлттық танымға деген

жаңаша көзқарасы, поэтикалық тілі, стильдік ерекшелігі тұрғысынан қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар шығарма. «Бесатарда» қолданылған еліктеу сөздердің көптігі сонша шығарманың поэтикалық тілі мен эмоциялық бояуын қанық қылу барысында автордың бұл сөздерді мақсатты түрде қолданғанын байқау қиынға түспейді.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – Асқар Сүлейменовтің ХХ ғасырда жазылған «Бесатар» атты шығармасында қолданылған еліктеу сөздерге Әбдуәли Қайдардың «Имитативтер теориясы» еңбегі тұрғысынан құрылымдық талдау жасау, түркі тілдеріне ортақ еліктеу сөздерді анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасында қолданылған еліктеу сөздер басты назарға алынды. Зерттеудің мақсат-міндеттеріне сәйкес құрылымдық-сөзжасамдық, этимологиялық, салыстырмалы анализ әдістері қолданылады.

Әдебиетке шолу

ХХ ғасырдың басында ең алғаш Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Қазақ ғалымдары «еліктеу сөздер» деп атап, одағай сөздердің қатарына жатқызған еліктеу сөздер уақыт өте келе одағайлардан бөлініп шығып, жеке сөз табы ретінде қарастырыла бастағаны белгілі. Еліктеу сөздер – табиғатта болып жатқан құбылыстарды, адамның жасаған әрекеттерін, жанды немесе жансыз заттардан шыққан дыбыстарды еліктеу жолы арқылы сипаттау, бейнелеу міндетін атқаратын сөздер. Ойды жеткізуде, мәнерлі сөйлеуде, экспрессияда суреттеу мен сипаттаудың маңыздылығын ескерер болсақ, еліктеу сөздердің функциялық маңызы жайлы қорытынды жасау қиын емес. Тілдің негізгі қызметі – жағдайды, сезімді, ойды, фактіні немесе оқиғаны екінші бір тарапқа яки екінші бір адамға жеткізу. Ал өзіне ғана тән экспрессивтік ерекшеліктері арқылы еліктеу сөздер сөзді «объектендіру» қасиетіне ие болып қана қоймай, оларға «жан» береді деуге болады. Осындай ерекшеліктеріне байланысты еліктеу сөздер әлемдік тілдерде де, түркі тілдерінде де кеңінен қолданылатын сөздер қатарына жатқызылады. Олар әр тілдің өзіне ғана тән болып келеді. Мәселен қазақ тілінде үрген иттің дауысы *арс-арс* сөзімен берілетін болса, түрік тілінде *хав-хав*, ағылшын тілінде *woof-woof*, орыс тілінде *гав-гав*. Әрине тілдің кез-келген сөзі өзіне ғана тән болып келуі таң қаларлық құбылыс емес, қалыпты жағдай. Десе де, еліктеу сөздердің әр тілдің өзіне ғана тән болуы әр тілдің табиғат құбылыстарын, қоршаған ортадағы жаратылыстардың дыбысын өз танымына салып пайымдайтынын, соған сай дыбыстандыратынын көрсетеді. Жоғарыда көрсетілген мысалдағы фонетикалық айырмашылықтар мұның дәлелі бола алады. Яғни еліктеу сөздер – әр тілдің ішкі заңдылықтарына сай қалыптасатын сөздер.

Еліктеу сөздер тіл білімінде түрлі-түрлі атауда қолданылып келді. Грек тілінен енген *ономатопея/ономатороеія* термині «ὄνομα»(онома/нома) «ат» және «ποίηω» (poieo) «жасау, істеу» дегенді білдіреді. Яғни *ономатороеія* сөзбе-сөз аударғанда «ат қою» немесе «дыбыс жасау» деп аударылады. Ағылшын тілінде *echo words* «жаңғырық сөздер», *reduplicative words* «қайталама сөздер», *imitative words* «имитатив сөздер», *soundsymbolism* «дыбыстық символизм» терминдері, неміс тілінде *lautsymbolik* «дыбыстық символизм», *lautbild, lautmalerei* «ономатопея» терминдері, түрік тілінде *yansısma sözcükler, yansısmalı kelimeler* «шағылысқан сөздер», *taklidî kelimeler* «еліктеу сөздер» терминдері, орыс тілінде *подражательные* «еліктегіштер», *звукоподражательные* «дыбыстық еліктегіштер», *мимология* терминдері қолданылады.

Осы күнгі түбір сөздердің барлығы бастапқы еліктеме сөздердің дыбыстық түйдектерінен шығатынын алға тартқан А. Ысқақов еліктеу сөздерге қатысты өз тұжырымдамасында көптеген еліктеу сөздердің уақыт өте келе дамып, алдыңғы мағынасын өзгертіп, басқа мағынаға ие болу арқылы бөлек бір лексикалық категорияға ауысып отыратынын баяндайды [3; 17].

Ал академик Әбдуәли Қайдар «Имитативтер теориясына» қатысты өз пікірінде олардың мағыналық өзгеріске ішінара ұшырайтынын мойындай отырып, бірақ сонда да

бастапқы ілкі түбірден (бір буынды моносиллабтан) тарап, тарамданып, дамып, күрделене түскен туынды тұлғалы еліктеуіштерді, індетте зерттегенде, олардың өзінің бастапқы түбірімен логикалық, уәждік, этимологиялық жалғастығын, байланысын мүлдем үзіп кетпейтіндігін ескеру қажет екенін айтады [4; 17].

Демек еліктеу сөздердің өзгеріске ұшырауы немесе дамуы себепсізден себепсіз іске асырылатын процесс емес.

Еліктеу сөздерді табиғаттағы дыбыстарға немесе белгілі бір іс-әрекетке еліктеу арқылы сол дыбысқа берілген атау, есім деп түсіндіруге де болады. «Түрікшедегі еліктеу сөздер» атты еңбегінде Хамза Зұлфикар бұл атаудың қалыптасу процесінің екі маңызды аспектісі бар екенін айтады. Біріншіден, естілген табиғи дыбыстарға деген қызығушылық негізгі түбірдегі бірінші немесе екінші формалардың шекарасында қалып, шеңберінен шықпай, туынды жұрнақтар арқылы толықтырылады. Екіншіден, кез келген табиғи дыбыстың пайда болуына себепші болатын бүкіл қозғалыс ұстанылып, атау әр түрлі шудың стилі мен шығу негізіне сәйкес келетін дыбыстармен жасалады [5; 1]. Еліктеу сөздердің жасалу процесінде табиғи дыбыстар арасындағы байланысты жеңілдету, үйлесімді дыбыстарды көршілес қолдану тәсілі үнемі басты назарға алынып отырғанын көруге болады.

Еліктеу сөздер адамдардың өз тілінің мүмкіндіктеріне қарай сыртқы дүниеден естіп, қабылдаған, сезінген дүниелеріне еліктеу немесе суреттеу арқылы шығарған дыбыстардан құралатын тілдік бірлік деуге болады. Бұл тілдік бірліктер тілде жеке дара немесе зат есім, етістік жұрнақтарымен кеңейтіліп жұмсалады. Еліктеу сөздер түбірлік тұрғыдан есім сөздердің сипатына ие [6; 402]. Дегенмен, түркі тілдеріндегі еліктеу сөздердің зат есім, сын есім, етістік жұрнақтарының жалғануы арқылы осы үш сөз табының орнына да қолданылып жүргенін көруге болады.

Түркі тілдеріндегі еліктеу сөздерді ғалымдар мағыналық сипатына, құрылымына қарай сан түрлі топтарға жіктеп келді.

Бұлардың ең негізгісінің бірі:

- 1) Дыбыс еліктемелі сөздер (еліктеуіштер);
- 2) Пішін еліктемелі сөздер (бейнелеуіштер);
- 3) Сезімдік, интуициялық еліктеме сөздер [7; 56].

Ал Дуйгу Кут Джанжуа еліктеу сөздерді шығу тегіне қарай жануарлардың дыбыстары, табиғат құбылыстарының ішіндегі дыбыстар мен жағдайлар, заттардан шығатын дыбыстар, заттардың қозғалысы мен қимылдары, заттардың пішіні мен сапасы, адамның іс-әрекеті, адамның дауысы мен дыбыстары, адамдардың физикалық ерекшеліктері, адамдардың денсаулық жағдайы, адамдардың қатысымен және қатысынсыз болатын жағдайлар, адамдардың сыртқы көрінісі, эмоциялары мен сезімдері түрінде топтастырады [8; 9].

Ахмеди Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі: морфология» атты еңбегінде еліктеу сөздердің бір тобы семантикалық мағыналары жағынан табиғатта ұшырасатын әр алуан дыбыстармен байланысты болса, екінші тобының семантикалық мағыналары сол табиғаттағы әр қилы табиғи көріністердің бейнелерімен байланысты екенін және сол себептен бұл сөздердің іштей екі топқа бөлінетінін, бір тобы еліктеуіш (еліктеме) сөздер деп, екінші тобы бейнелеуіш (бейнелеме) сөздер деп аталатынын айтады [9; 345]. Яғни еліктеу сөздерді екі топқа жіктеу керектігін алға тартқан.

Таһсин Бангуоглу «Түрікшенің грамматикасы» атты оқулықта еліктеу сөздерді құрылымдық жағынан одағай сөздерге ең жақын сөздер деп атап, одағай сөздердің қатарында береді. Сонымен қатар, бейнелеуіш сөздер және еліктеуіш сөздер түрінде екі топқа жіктейді. Бірақ бұл жіктеуде бейнелеуіш сөздер әрі дыбыстың, әрі қимылдың тілмен жасалған бейнесі ретінде, еліктеуіш сөздер тек қана жан-жануарлардың, тілі енді шығып келе жатқан балалардың сөздері ретінде сипатталады [6; 403].

Ал Хамза Зұлфикар түрік тіліндегі еліктеу сөздерді тұлғалық (құрамдық) жағынан екі топқа бөліп қарастырады: бастапқы формалар (ілкі түбірлер) және қосалқы (екінші) формалар. Бастапқы формалар дегеніміз – табиғаттағы дыбыстардан тікелей туындап, ілкі түбір түрінде қалыптасқан еліктеу сөздер екенін (sız, çat, hır, güg...) және бір оқиға мен бір

қимыл арқылы жасалған дыбыстың үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін көптеген бастапқы формалардың құрылымдары -ir (-ir, -ur, -ür) ve -il (-il, -ul, -ül) жұрнақтарының жалғануы арқылы қосалқы формаларға ие болатынын баяндайды [5; 7]. Өз кезегінде Зейнеп Коркмаз да бұл топтастыруды қуаттағанын көруге болады [10; 248].

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Әбдуәли Қайдар «Имитативтер теориясы» атты еңбегінде еліктеу сөздердің бастапқы формалары, яғни ілкі түбірлерінің кезінде өте кең, абстрактылы мағынаға ие болғандығынан бір ілкі түбірден кейде жиырмаға жақын мағыналас яки мағынасы жақын түбірлес тұлғалардың тарағанын айтады.

Ал ілкі түбірлердің құрамы жайлы өз кезегінде екі құрамдық элементтен (ГС, СГС түрінде) тұратын жабық буын болуы керек екенін жазады. Екі құрамдық элементтің алғашқы сыңарына табиғат құбылыстарының дыбыстық рефлекстері, екінші сыңарына оларға мағына жүктейтін идеофондар кіреді. Қайдар осы екі құбылысты еліктеу сөздердің морфемалық екінші даму деңгейі ретінде көрсетеді. Ал үшінші деңгейінде еліктеу сөздер бірінші дәрежелі индикаторларды қабылдаса, төртінші деңгейінде екінші дәрежелі индикаторлармен бірлеседі. Еліктеу сөздердің дамуының бесінші деңгейінде оларға үшінші дәрежелі индикаторлар жалғанатынын айтқан академик Ә.Қайдар, бұл бесінші деңгей әлем тілдерінің көбінде кездеспейтінін, қазақ тілінде де сирек қолданылатынын жеткізеді [4; 20]. Яғни осы кезеңнен кейін еліктеу сөздер өзінің есім сөз ретіндегі дамуын толық аяқтаған болып саналмақ. Өйткені үшінші дәрежелі индикатордан кейін еліктеу сөздер етістік көрсеткішін қабылдап барып грамматикалық басқа формаға ауысатынын көреміз. Мысалы: *жа+Л +П+ал+ақ+та-, *кө+Л +Б+ел+ең+де-, ж.т.б.

Әбдуәли Қайдар айтып отырған екі құрамды ілкі түбірге жалғанатын бірінше дәрежелі индикатор табиғат құбылыстарынан туған дыбыстық рефлекске тік вертикальді бағытта дыбыстық соққы жасау арқылы бірқалыпты әрі созылмалы болып тұрған алдыңғы дыбысты кесу, үзу, жылдамдату, қатқылдандыру мақсатында жұмсалады. Мысалы: дүңк>дүүүүүң+К, гүрс>гүүүүүр+С. Ал бұдан кейін жалғанатын екінші дәрежелі индикатор горизонтальді бағытта жалғанып, дыбыстың көшірмесі болып отырған еліктеу сөзді кеңістікке жаяды. Мысалы: дүңк+іл, гүрс+іл, тар+с+ыл. Ал осыдан кейін етістік формасына өту арқылы қалыпты тілдік нормаға айналады: тар+с+ыл+да-, гүрс+іл+де-. Хамза Зұлфикардың да құрамдық топтастыруында осыдан кейін еліктеу сөздердің жеке дара құрамдық дамуы тоқтайды. Ал еліктеу сөздерді қазақ тіліне негіздей отырып зерттеген Ә.Қайдар үшінші дәрежелі индикатор қабылдайтын сөздердің де бар екенін көрсеткен. Яғни қазақ тіліндегі кей еліктеу сөздер үшінші дәрежелі индикатор алу арқылы еліктеу сөз ретінде дамуын жалғастыруы да мүмкін: жал+п+ал+ақ, көл+б+ел+ең. Ал осыдан кейін еліктеу сөз ретіндегі дамуы толық аяқталып, етістік формасын қабылдайды: жал+п+ал+ақ+та-, көл+б+ел+ең+де-. Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасында қолданылған еліктеу сөздерді құрамдық тұрғыдан осы қалыпқа салу арқылы зерттеу барысында оларды жалаң түрде қолданылғандар, зат есімнің құрамында қолданылғандар, сын есімнің құрамында қолданылғандар және етістіктің құрамында қолданылғандар деп бірнеше топқа бөліп көрсетуді жөн көрдік.

Жалаң еліктеу сөздер негізгі және туынды түрде болады. Негізгі еліктеулер дыбыстар мен бейнелердің атаулары есебінде жұмсалатын бір буынды түбір сөздер болып келеді. Туынды еліктеу сөздер негізгі еліктеу сөздерден немесе басқа атауыш сөздерден белгілі жұрнақтар арқылы жасалады, екі немесе үш буынды болып келеді [11; 252]. Бірақ «Бесатарда» қолданылған туынды еліктеу сөздердің қалыпқа айналып, зат есімнің, сын есімнің, тіпті кейде етістіктің функциялық қызметтеріне ие болғанын көруге болады. Сол себепті еліктеу сөздерді топтастыру барысында осы қасиеттерін ескеруді жөн көрдік.

Еліктеу сөздер – табиғаттағы дыбыстардың затпен, оқиғамен немесе іс-әрекетпен байланысып қолданылуы. Олар көркем әдеби шығармаларда, прозада, өлеңдерде табиғаттағы дыбыстарды, қимылдарды сипаттау арқылы шешендік өнерді көрсетудің

бір түрі ретінде жиі қолданылады. Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасында қолданылған еліктеу сөздер де, шығарманың көркемдік құндылығын арттыруға қызмет ететінін көруге болады. Бұған бірден бір дәлел – шығармадағы еліктеу сөздердің сан-алуандығы. Еліктеу сөздер жасалу жолына қарай еліктеуіштер және бейнелеуіштер түрінде екі топқа жіктеледі.

«Бесатар» шығармасында жалаң түрде қолданылған дара еліктеуіштер өзінен кейін келген көмекші етістікпен қатар қолданылады:

Қатты шалқайған екен, қалпағы да түсіп қалды, екі шекесіне және бұрқ етіп мұздай тер мені [12; 43].

а) «Бесатарда» жалаң түрде қолданылған түркі тілдеріне ортақ дара еліктеуіштер: **бұрқ** (бұр+қ+ө) түрікше *fıkrıdamak*, әзербайжанша *riğgildamak*, башқұртша *былт-былт*, қазақша *бұрқылдау*, қырғызша *буркулдан*, татарша *былт-былт*, ұйғырша *poruklimak* **гүрс** (гүр+с+ө) әзербайжанша *gurultu*, башқұртша *гөрһөл*, қазақша *гүрсіл*, қырғызша *калдыр*, күлдүр өзбекше *güldiräş*, татарша *гөрсилдәу*, түрікменше *güürdi* ұйғырша *güldüräş* **тарс** (тар+с+ө) қазақша *тарсылдау*, қырғызша *тарсылдө*, өзбекше *täkirlämäk* **шырт** (шыр+т+ө) түрікше *çıt*, әзербайжанша *çirt*, башқұртша *сылт*, қазақша *шырт*, қырғызша *чырт*, өзбекше *şirt*, татарша *чылт*, түрікменше *şirt*, ұйғырша *çirt* **шыңқ** (шың+қ+ө) түрікше *ğangırtı*, әзербайжанша *çingilti*, башқұртша *şınğırav*, қазақша *шыңқыл*, қырғызша *шангыр*, өзбекше *cäräng*, татарша *шынгырдау*, түрікменше *çınırdı*, *şannırdı*

ә) «Бесатарда» жалаң түрде қолданылған басқа түркі тілдерінде кездеспейтін дара еліктеуіштер:

дүңк (дүң+к+ө), **кірт** (кір+т+ө), **қарш** (қар+ш+ө), **мыңқ** (мың+қ+ө), **мырс** (мыр+с+ө), **сарп** (сар+т+ө), **сұрт** (сұр+т+ө), **таңқ** (таң+қ+ө), **уыжж** (уыж+ж+ө), **ыңқ** (ың+қ+ө)

Зат есімнің құрамында қолданылған дара еліктеуіштер. Еліктеуіш сөздерге +ыр, +Іл, +*ың секілді т.б. жұрнақтардың жалғануымен зат есім жасалады.

а) Түркі тілдерінде кездесетін еліктеуіштер: **сылдыр** (сыл+д+ыр+ө) түрікше *şıkırdamak*, әзербайжанша *şıggıldamağ*, башқұртша *сылтырау*, қазақша *сылдырау*, қырғызша *сынгырө*, татарша *салтырау*, чылтырау, түрікменше *şınırdamak*, ұйғырша *çaranlımak* **шыңыл** (шың+ыл) түрікше *çınlamak*, әзербайжанша *çingildämäk*, башқұртша *шынлау*, қазақша *шыңылдау*, қырғызша *чынчынетү*, өзбекше *cäränglämäk*, татарша *чынлау*, түрікменше *şınırdamak*, ұйғырша *zinıldimak* **ызың** (ыз+ың) түрікше *vızıl*, әзербайжанша *vızıl*, башқұртша *бизил*, қазақша *ызың*, қырғызша *бызыл*, өзбекше *vızıl*, татарша *бизил*, түрікменше *vızıl*, ұйғырша *vijil*, гагаузша *brın* **ырыл** (ыр+ыл) түрікше *hırlamak*, әзербайжанша *tırıldamağ*, башқұртша *ырылдау*, қазақша *ырылдау*, қырғызша *ырылдө*, өзбекше *irillämäk*, түрікменше *hırlamak*, ұйғырша *hirıldimek*, гагаузша *hırlamaa*, қарашай-балқарша *k'uruldau*

ә) Тек қазақ тілінде кездесетін еліктеуіштер: **дүрсіл** (дүр+с+іл), **қарқыл** (қар+қ+ыл), **парыл** (па+р+ыл), **суыл** (су+ыл), **ыза** (ыз+а), **ызбар** (ыз+бар), **ызғар** (ыз+ғар), **ым** (ым+ө)

Сын есімнің құрамында қолданылған дара еліктеуіштер. «Имитативтер теориясы» еңбегінде академик Әбдүәли Қайдар айтып отырған екі құрамды ілкі түбірге жалғанатын бірінші дәрежелі индикатор табиғат құбылыстарынан туған дыбыстық рефлекске тік, вертикальді бағытта дыбыстық соққы жасау арқылы бірқалыпты әрі созылмалы болып тұрған алдыңғы дыбысты кесу, үзу, жылдамдату, қатқылдандыру мақсатында жұмсалады. Ал бұдан кейін жалғанатын екінші дәрежелі индикатор горизонтальді бағытта жалғанып, дыбыстың көшірмесі болып отырған еліктеу сөзді кеңістікке жаяды. Ал осыдан кейін етістік формасына өту арқылы қалыпты тілдік нормаға айналады. «Бесатар» шығармасында қолданылған еліктеуіштердің етістік формасына еніп барып, қалыпты тілдік нормаға айналған соң сын есім формасына өткенін көруге болады:

бортылдақ (бор+п+ыл+да+қ)

нысылдақ (пы+с+ыл+да+қ)

шиңкілдек (шің+к+іл+де+к)

Етістіктің құрамында қолданылған дара еліктеуіштер. Екінші дәрежелі индикатор горизонтальді бағытта жалғанып, дыбыстың көшірмесі болып отырған еліктеу сөзді кеңістікке жайғаннан кейін етістік формасына өту арқылы қалыпты тілдік нормаға айналады. «Бесатар» шығармасындағы етістіктің құрамында қолданылған дара еліктеуіштердің қазіргі түркі тілдерінің ауқымды бөлігінде кездесетінін көруге болады.

а) Түркі тілдерінде кездесетін еліктеуіштер:

абалас- (аба+ла+с) түрікше *havlamak*, ұйғырша *havlimak*

бүлкілде- (бүл+к+іл+де-) татарша *бүлкілдәу*, башқұртша *бүлкілдәу*

лоқсы- (лоқ+сы) түрікше *öğürmek*, әзербайжанша *öyümäk*, башқұртша *уқишыу*, қазақша *лоқсу*, қырғызша *оқишү*, өзбекше *ohçimäk*, татарша *уқишу*, түрікменше *öğetek*, ұйғырша *ohsumak*

лықылда- (лық+ыл+да) түрікше *lıkırdamak*, әзербайжанша *laggıldamağ*, қазақша *лықылдау*, түрікменше *lıkırdamak*, ұйғырша *poruklimak*

сарқыра- (сарқ+ыра) түрікше *şarıltı*, әзербайжанша *şırıltı*, башқұртша *сілтірау*, қазақша *сарқырау*, қырғызша *шар-шар етү*, өзбекше *sildiräş*, татарша *чытырау*, түрікменше *şırrıldı*, ұйғырша *şirildaş*

сықырла- (сықыр+ла) түрікше *gıcırdamak*, әзербайжанша *cırıldamağ*, башқұртша *шыгырдау*, қазақша *сықырлау*, *шықырлау*, татарша *шыгырдау*, түрікменше *çığıldı*, ұйғырша *şaçırлаş*, *şiçurlaş*

сылдыра- (сылдыр+а) түрікше *şingırdamak*, әзербайжанша *cingildämäk*, башқұртша *шылтырау*, *чынлау*, қазақша *сылдырлау*, қырғызша *шыңгырөө*, өзбекше *çäränğlämäk*, татарша *шылтырау*, *чынлау*, түрікменше *stırdamak*, ұйғырша *cirinlimak*

үрп- (үр+і) әзербайжанша *hürmäk*, башқұртша *өрөу*, қазақша *үрүү*, қырғызша *үрү*, өзбекше *hürmäk*, татарша *өрү*, түрікменше *ü ırmek*

ысқыр- (ыс+қыр), қазақша *ысқыру*, қырғызша *ышкыруу*, түрікше *ışlık*

ә) Тек қазақ тілінде кездесетін еліктеуіштер:

осқыр- (ос+қыр), **аңтарыл-** (аң+тар+ыл), **аһле-** (аһ+ле), **жырт-** (жыр+т), **күрсілде-** (күр+с+іл+де), **қақал-** (қақа+л(а)+у), **қақыр-** (қа+қы+р), **лоблы-** (лоб+лы), **лүпілде-** (лүп+іл+де), **оқыра-** (оқыр+а), **осып-** (ос+ып), **өкір-** (ө+кір), **тысқыр-** (ат үшін) (пыс+қыр), **сатырла-** (сатыр+ла), **сыздықтат-** (сыз+дық+та+т), **сыңсы-** (сың+сы), **үілде-** (үіл+де), **үһлес-** (үһ+ле+с), **шорылда-** (шор+ыл+да), **шыжы-** (шыж+ы), **ызалан-** (ыз+а+лан), **ыңылда-** (ың+ыл+да), **ыңырсы-** (ың+ыр+сы), **ырсылда-** (ыр+сыл+да), **ырылда-** (ыр+ыл+да), **ысылда-** (ыс+ыл+да).

Күрделі еліктеуіштер. Екі немесе одан да көп түбірден құралған еліктеуіштер – күрделі еліктеуіштер. «Бесатар» шығармасында қолданылған күрделі еліктеуіштердің қайталама жолы арқылы пайда болғанын көруге болады. Мұндай еліктеуіштер дыбыстың жылдамдығы мен жиілігі жайлы ақпарат беру мақсатында қолданылады:

ажылдасып-шажылдасу (аж+ыл+да+с+ып-шаж+ыл+да+с+у)

арп-арп (ар+п-ар+п)

баж-баж (ба+ж-ба+ж)

борт-борт (бор+т-бор+т)

бүрқ-бүрқ (бүр+қ-бүр+қ)

бырт-бырт (быр+т-быр+т)

дүңк-дүңк (дүң+к-дүң+к)

күрп-күрп (күр+п-күр+п)

күтір-күтір (күт+ір-күт+ір)

кірш-кірш (кір+ш-кір+ш)

қырт-қырт (қыр+т-қыр+т)

сырт-сырт (сыр+т-сыр+т)

сытыр-сытыр (сыт+ыр-сыт+ыр)

тақ-тақ (та+қ-та+қ)

таңқ-таңқ (таңқ-таңқ)

Бейнелеуіш сөздер/бейнелеуіштер – қимылды, іс-әрекетті бейнелеу мақсатында сол қимылға еліктеу жолы арқылы жасалған сөздер. Бейнелеуіштердің еліктеуіштерден айырмашылығы – еліктеудің есту қабілеті емес, көру қабілеті арқылы сипатталуында.

Бейнелеуіш сөздер де құрамына қарай дара және күрделі болып екі топқа бөлінеді. Дара бейнелеуіштер – бір ғана түбірден құралатын негізгі және туынды сөздер. «Бесатар» шығармасында қолданылған дара бейнелеуіштерді мәтінде жұмсалып аясына қарай, жалаң түрде қолданылған дара бейнелеуіштер, зат есімнің құрамында қолданылған дара бейнелеуіштер, сын есімнің құрамында қолданылған дара бейнелеуіштер және етістіктің құрамында қолданылған дара бейнелеуіштер түрінде бірнеше топқа жіктеуге болады. Шығармада кездесетін бейнелеуіш сөздер тек қазақ тілінде қолданысқа ие екенін көреміз. Басқа түркі тілдерінде кездеспейді.

Жалаң түрде қолданылған дара бейнелеуіштер. «Бесатар» шығармасында жалаң түрде қолданылған дара бейнелеуіштер өзінен кейін келген етістікпен қатар қолданылады:

Дөңгелек үстелді шеңбер сызып айналып жүрген Крейгель мұның алдынан қиыс өтіп бара жатып қалт тұрып қалды [12; 48].

«Бесатарда» қолданылған жалаң түрдегі дара бейнелеуіштер:

қалт (қал+т+Ø), **жалт** (жал+т+Ø), **лап** (ла+п+Ø), **леп** (ле+п+Ø), **мұңқ** (мұң+қ+Ø), **сылқ** (сыл+қ+Ø), **сылп** (сыл+п+Ø), **елең** (ел+ең+Ø), **қылт** (қыл+т+Ø), **селк** (сел+к+Ø)

Зат есімнің құрамында қолданылған дара бейнелеуіштер. Зат есімнің құрамында қолданылған екі бейнелеуіш сөз кездеседі. **Бұлаң** (бұл+аң) «қу» сөзі бастапқыда жалаң бейнелеуіш түрінде қолданылып, кейін зат есім қалыбына айналғанын көреміз. **Жалтыл** (жал+т+ыл) сөзі зат есім жасаушы +ыл жұрнағының көмегімен жасалған.

Сын есімнің құрамында қолданылған дара бейнелеуіштер. «Бесатар» шығармасында сын есімнің құрамындағы төмендегідей бейнелеуіш сөздер кездеседі:

бортық (бор+т+ық+Ø), **бұжыр** (бұж+ыр+Ø), **жалпақ** (жал+п+ақ+Ø), **селдір** (сел+д+ір+Ø), **сылаң** (сыл+аң+Ø).

Етістіктің құрамында қолданылған дара бейнелеуіштер. «Бесатар» шығармасында етістіктің құрамындағы төмендегідей бейнелеуіш сөздер кездеседі:

абдыра- (аб+дыр+а-), **алақта-** (ал+ақ+та-), **арқыра-** (ар+қ+ыр+а-), **бөрт-** (бөр+т-), **бық-** (бы+қ-), **быршып-** (быр+ш+ып-), **бытыра-** (быт+ыра-), **жалпылда-** (жал+п+ыл+да-), **изе-** (*и+зе-), **лықсы-** (лық+сы-), **лытылда-** (лып+ыл+да-), **парла-** (пар+ла-), **сылаңда-** (сыл+аң+да-), **салаңда-** (сал+аң+да-), **сілкі-** (сіл+к+і-), **тарпы-** (тар+п+ы-), **тырыс-** (тыр+ыс-), **ыршы-** (*ыр+шы-), **ытқы-** (ыт+қы-).

Екі немесе одан да көп түбірден құралған бейнелеуіштер – күрделі бейнелеуіштер. «Бесатар» шығармасында қолданылған күрделі бейнелеуіштер қосарлама, қайталама жолдары арқылы пайда болғанын көруге болады. Мұндай бейнелеуіштер іс-қимылдың жылдамдығы мен жиілігі, жайылмалылығы жайлы ақпарат беру мақсатында қолданылады.

айғыз-айғыз	(ай+ғыз-ай+ғыз)
апақ-сапақ	(ап+ақ-сап+ақ)
апыл-тапыл	(ап+ыл-тап+ыл)
апыл-құпыл	(ап+ыл-құп+ыл)
арбаңдап-қорбаңдап	(арбаң+да+п-қорбаң+да+п)
бұға-бұға	(бұқ+а-бұқ+а)
бүріп-бүріп	(бүр+іп-бүр+іп)
білем-білем	(біл+ем-біл+ем)
жылт-жылт	(жыл+т-жыл+т)
қарпып-қарпып	(қарп+ып-қарп+ып)
мытып-мытып	(мыт+ып-мыт+ып)
селтең-селтең	(селт+ең-селт+ең)
удар-удар	(у+дар-ду+дар)
ұйпа-тұйпа	(ұй+па-тұй+па)

шұнаң-шұнаң (шұн+аң-шұн+аң)
шым-шым (шым-шым)

Еліктеу сөз+көмекші етістік. «Бесатар» шығармасының мәтінде еліктеу сөздер етістікпен, көмекші етістікпен тіркес күйінде келіп қолданылады. Бірақ төмендегі төрт мысалда еліктеу сөздердің көмекші етістікпен бірігіп кетіп, жаңа қалыпқа айналғанын көруге болады:

елпекат- (елп+ек+ат-) «*бәріне келісу, құрақ ұшу*»

жапақет- (жап+ақ+ет-) «*көз қысу*»

селтет- (селт+ет-) «*күтпеген қимыл жасау, үркіп қалу*»

былшетпе- (былш+ет+пе-) «*ешқандай әрекет жасамау, дым білмегендей отыру*»

Түс аттарынан жасалған еліктеу сөздер (бейнелеуіштер). «Бесатар» шығармасында ақ және қара сөздеріне белгілі бір жұрнақтардың жалғануы арқылы бейнелеуіш сөздердің жасалғанын көруге болады. Бұл формадағы 4 сөз кездеседі.

ағараңда- (ақ+ар+аң+да-)

ақжи- (ақ+*ж(ы)+и-)

ақси- (ақ+*с(ы)+и-)

қараңда- (қара+*(а)ң+да-)

Нәтижелер

Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасындағы еліктеу сөздерді «Имитативтер теориясы» еңбегі тұрғысынан талдау негізінде төмендегідей нәтижелерге қол жеткіздік:

- тіл біліміндегі еліктеу сөздердің зерттелуі және ғалымдардың пікірлері ұсынылды;
- түркітанушылардың еңбектеріндегі түркі тілдеріндегі еліктеу сөздердің жасалу барысына жүргізілген құрылымдық талдау жұмыстарына шолу жасалды;

- «Бесатар» шығармасындағы еліктеу сөздерге классификация жасалды: жасалу жолына қарай еліктеуіштер, бейнелеуіштер, еліктеу сөз+көмекші етістік және түс аттарынан жасалған еліктеу сөздер, құрамына қарай дара және күрделі, ал құрылымдық даму аясына қарай жалаң түрде қолданылғандар, зат есімнің құрамында қолданылғандар, сын есімнің құрамында қолданылғандар және етістіктің құрамында қолданылғандар, түркі тілдеріне ортақ еліктеу сөздер мен тек қазақ тілінде кездесетін еліктеу сөздер түрінде көрсетілді;

- еліктеу сөздердің жасалу ерекшеліктері, түбір, түрленген, еліктеу сөз+көмекші етістік түрінде жасалуы, морфологиялық өзгеріске түскен еліктеу сөздердің құрылымдық даму негіздері көрсетілді;

- «Бесатар» шығармасының мәтінде еліктеу сөздер етістікпен, көмекші етістікпен тіркес күйінде келіп қолданылады. Бірақ төмендегі төрт мысалда еліктеу сөздердің көмекші етістікпен бірігіп кетіп, жаңа қалыпқа айналып қолданылғаны анықталды: елпекат (елп+ек+ат-) «*бәріне келісу, құрақ ұшу*», жапақет (жап+ақ+ет-) «*көз қысу*», селтет (селт+ет-) «*күтпеген қимыл жасау, үркіп қалу*», былшетпе (былш+ет+пе-) «*ешқандай әрекет жасамау, дым білмегендей отыру*»;

- «Бесатар» шығармасында ақ және қара сөздеріне белгілі бір жұрнақтардың жалғануы арқылы бейнелеуіш сөздердің жасалғанын көруге болады. Бұл формадағы 4 сөз кездесті: ағараңда- (ақ+ар+аң+да-), ақжи- (ақ+*ж(ы)+и-), ақси- (ақ+*с(ы)+и-), қараңда-(қара+*(а)ң+да-).

Қорытынды

Мақалада Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасында қолданылған еліктеу сөздер жинақталып, оларға академик Әбдуәли Қайдардың «Имитативтер теориясы» еңбегі тұрғысынан талдау жасалды. Еліктеу сөздерге қатысты Түркия мен Қазақстанда жасалған зерттеулердегі маңызды көзқарастар мен пікірлер зерделеніп, салыстырмалы түрде ұсынылды.

«Бесатар» шығармасындағы еліктеу сөздерді зерттеу барысында «Имитативтер теориясы» еңбегіндегі имитативтердің құрылымдық даму жүйесіне жасалған практикалық

талдау басты назарға алынды. Шығармада еліктеу сөздер еліктеуіштер және бейнелеуіштер түрінде қолданылғаны анықталды. Бұдан бөлек, еліктеу сөз+көмекші етістік құрылымында қолданылған 4 сөз және түс атауларынан еліктеу сөз жасаушы жұрнақтардың көмегімен туындаған 4 сөз қолданылғаны белгілі болды. Мәтіннен табылған 140 еліктеу сөздің 18-і түркі тілдерінде ортақ қолданысқа ие екені, 122 сөз тек қазақ тілінде қолданылғаны анықталды. 65 сөз дара еліктеуіштерге, 15 сөз күрделі еліктеуіштерге, 36 сөз дара бейнелеуіштерге, 16 сөз күрделі еліктеуіштерге, 4 сөз еліктеу сөз+көмекші етістік формасына, 4 сөз түс аттарынан жасалған еліктеу сөздерге жатады.

Ғалымдар тілдердің шығу тегін еліктеу сөздермен тікелей байланысты екенін ескертеді. Сол себепті қазақ тіліндегі еліктеу сөздердің зерттелуі мен түркі тілдерімен байланысының анықталуы, олардың құрылымдық даму негіздерінің анықталуы маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ Университеті, 2003. – 284 б.
2. Хавай К. Аскар Сүлейменовун бесатар адлы есері үзеріне дил инджелемесі (магистрлік диссертация). – Орду, 2021. – 562 б.
3. Ысқақов А. Қазақ тілінің фонеморфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы қазақ білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999. – 186 б.
4. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тіліндегі имитативтер. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2014. – 304 б.
5. Зүлфикар Х. Түркчеде сес йансымалы келимелер. – Анкара: ТДК, 1995. – 700 б.
6. Бангуоглы Т. Түркченін грамері. – Анкара: ТДК, 2019. – 628 б.
7. Коджа Е. Диванү дугати'т-түрк'теки йансымалы сөзжүклерін гөрөв ве анламларына гөрө сыныфландырылмасы, Түрк дүниясы, 36. с.
8. Жанжуа Д.К. Жапонджада йансымалы сөзжүклер (Магистрлік диссертация). – Анкара, 2000. – 265 б.
9. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
10. Коркмаз З. Түркия түрікшесі грамері: шекил билгисі. – Анкара: ТДК, 2019. – 1027 б.
11. Түймебаев Ж., Сағидолда Г. Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы. Фонетика. Морфология. Екінші басылым. – Алматы: Қазығұрт, 2016. – 324 б.
12. Сүлейменов А. Бесатар. – Алматы: Атамұра, 2009. – 320 б.
13. Карахан Ф. Чагдаш түрк лехчелерінде йансыма келимелер (Магистрлік диссертация), Kars, 2011.

А. Озтюрк, К. Хавай

Университет Орду, Орду, Турция

Подражательные слова в произведении А.Сүлейменова «Бесатар»

Аннотация. Аскар Сүлейменов, живший в XX веке, является одним из самых ярких представителей казахской литературы. Произведения автора отличаются разным поэтическим стилем и ясным языком. Произведение «Бесатар» занимает свое место в казахской литературе с точки зрения идейного новаторства, нового подхода к национальному знанию, поэтическому языку и стилистическим особенностям. В «Бесатаре» использовано так много подражательных слов, что нетрудно заметить, что автор использовал эти слова целенаправленно, обогащая поэтический язык и эмоциональную окраску произведения.

В данной статье подражательные слова, использованные в произведении Аскара Сүлейменова «Бесатар», анализируются с позиций «Теории подражаний» и по-новому группируются. Путем сравнения подражательных слов в современных тюркских языках и подражательных слов в казахском языке в работе показаны подражательные слова, общие для тюркских языков.

Собранные подражательные слова были сгруппированы в виде имитаторов и визуализаторов в зависимости от того, как они были созданы, имитация слова+вспомогательное глагольное использование, имитация, сделанная из названий цветов. Имитаторы и образующие были обобщены и проанализированы в виде тех, которые употреблялись в единственном и сложном виде в зависимости от состава, а в зависимости от сферы структурного развития употреблялись в составе существительных, употреблялись в составе прилагательных и употреблялись в составе глаголов. Слова подражания, общие для тюркских языков, и слова подражания, встречающиеся только в казахском языке, были представлены в двух группах.

Ключевые слова: подражательные слова, Аскар Сулейменов, Бесатар, Теория подражаний, Звукоподражания.

A.Ozturk, K. Khavay

Ordu University, Ordu, Turkey

Analysis of imitative words used in A.Suleymenov's work «Besatar»

Abstract. Askar Suleymenov, who lived in the twentieth century, is one of the most prominent representatives of Kazakh literature. The author's works are distinguished by a different poetic style and clear language. The work "Besatar" has its own place in Kazakh literature in terms of ideological innovation, new approach to national knowledge, poetic language, and stylistic features. There are so many imitative words used in "Besatar" that it is not difficult to notice that the author used these words purposefully while enriching the poetic language and emotional coloring of the work.

In this article, the imitative words used in Askar Suleymenov's work "Besatar" are analyzed from the perspective of "Theory of Imitatives" and grouped in a new way. By comparing imitative words in modern Turkic languages and imitative words in the Kazakh language, imitative words common to Turkic languages in the work are shown individually.

The collected imitation words were grouped according to the way they were formed in the form of imitators and imagers, imitation word+auxiliary verb use, imitation words made from color names. Imitations and representations were collected and analyzed in the form of those used in the singular and complex depending on their composition, and those used in the bare form according to the scope of structural development, those used in the noun composition, those used in the adjective composition and those used in the verb composition. Imitative words common to Turkic languages and imitative words found only in Kazakh were shown in two groups.

Keywords: Imitative words, Askar Suleymenov, Besatar, Theory of Imitatives, Onomatopoeia.

References

1. Dadebaev J. Kazirgi kazak adebiyeti [Modern Kazakh Literature]. (Kazak Universiteti, Almaty, 2003, 284 p.).
2. Khavay K. Askar üleymenov'un besataradlieseriüzerine dil incelemesi, (Yüksek lisans tezi), - Ordu, 2021. – 562 b.
3. Yskakov A. Kazak tilinin fonomorfologiyalyk kurulusyn tarihi turgydan saraptau: Oku kuraly. Historical analysis of the phonomorphological structure of the Kazakh language: Textbook] (Almaty: Republican Publishing Office of the Academy of Education named after Y. Altynsarin, 1999, 186 p.)
4. Kaydar A. Gylmdagi gumyr. Kazak tilindegi imitativter. [Life in Science. Imitative words in the Kazakh language]. (Sardar baspa uyi, Almaty, 2014, 304 p.)
5. Zülfikar H. Türkçede Ses Yansımali Kelimeler. – Ankara: TDK Yayınları, 1995. – 700 p.
6. Banguoğlu T. Türkçenin grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019. – 628 p.
7. Koca E. Divanü lûgati't-türk'teki yansımali sözcüklerin görev ve anlamlarına göre sınıflandırılması, Türk Dünyası 36. Sayı.
8. Janjua D. K.Japoncada Yansımali Sözcükler, (Yüksek lisans tezi), Ankara, 2000.
9. Yskakov A. Kazirgi kazak tili [Modern Kazakh Language]. – 2-basylymy. For students of philological faculties (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.)
10. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019. – 1027 p.
11. Tuymebayev J., Sagidolda G. Kazak jane turik tiderinin salystymaly-sipattamaly grammatikasy. [Comparative and Constrative Grammar of the Kazakh and Turkish Languages]. (Kazygurt, Almaty, 2016, 324 p.)
12. Suleymenov A. Besatar. (Atamura, Almaty, 2009, 320 p.).
13. Karahan F. Çağdaş Türk lehçelerinde yansımali kelimeler, (Yüksek lisans tezi), Kars, 2011.

Авторлар туралы мәлімет:

Өзтүрк А. – PhD, қауымдастырылған профессор, Орду университеті, Орду, Түркия.

Хавай К. – PhD докторант, Орду университеті, Орду, Түркия.

Озтюрк А. – PhD, ассоциированный профессор, Университет Орду, Орду, Турция.

Хавай К. – PhD докторант, Университет Орду, Орду, Турция.

Ozturk A. - PhD, Associate Professor, Ordu University, Ordu, Turkiye.

Khavay K. – PhD student, Ordu University, Ordu, Turkiye.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ш.Б. Саликжанова*¹ , Г. Төкенқызы

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²«Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы», Астана, Қазақстан.

(E-mail: akbulak07@mail.ru, adon70@mail.ru)

Киім және әшекей бұйымдарына қатысты кірме атаулар (лингвистикалық корпус деректері бойынша)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі киім, әшекей бұйым атауларының қолданысы, стильдік қызметі талданады. Талдауға негіз болған киім, әшекей бұйым атаулары кездесетін мәтіндер «Қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпусстар» базасынан алынды. Осы мәтіндерді талдау кезінде қазіргі қазақ тіліндегі киім, әшекей бұйым атауларына қатысты кірме сөздер, олардың түрленуі, қазақ тіліне тән қосымшаларды қабылдауы т.б. ерекшеліктеріне лингвистикалық талдау жасалады. Оған қоса, лексикология, оның ішінде кірме сөздерге қатысты зерттеу жүргізген белгілі ғалымдардың тұжырымдары да мақаладан көрініс тапты. Жиналған материалды талдау барысында лексемалардың келесі жиілік парадигмасын қорытындылауға мүмкіндік берді. Әйелдер киімі мен сәніне қатысты атауларды, зергерлік бұйым атауларын тарихи этимология қабаты тұрғысынан қарастыру – бұл атаулардың тарихи қабаттарын анықтауға және тілдің көне тарихынан құнды мағлұмат алуға мүмкіндік. Зерттеу барысында киім атауларына қатысты кірме сөздер жиі кездесетіні анықталды. Тілімізде ағылшын тілінен шыққан киім атаулары да қарқынды қолданысқа еніп жатқандығы байқалады. Ол әсіресе жастар тілінде жиі қолданылатындығы лингвистикалық корпус мәтіндерінде көрініс табады. Тіліміздің лексикалық қабаты сән үлгілері мен бет, шаш күтіміне арналған заттардың және киімдердің жаңа түрі атауларының пайда болуына байланысты ғана емес, сонымен қатар басқа елдерде біраз уақыттан бері сәнге айналған заттардың елімізде қолданысқа еніп, таралуымен толықтырылады. Сәнге байланысты атаулардың қазақ тіліндегі баламасын қолдануды насихаттау керек. Талдауға алынған медиамәтіндер тілінен әйелдердің спорттық киім атауларының басым бөлігі басқа тілден енген сөздер екені анықталды.

Түйін сөздер: мәтін, медиамәтін, лингвистикалық корпус, тіл өрісі, кірме сөздер, стиль, корпус, варваризм, жаргон, инверсия.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-138-148>

Түсті: 25.04.2024; Жөнделді: 10.05.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Жаһандану дәуірінде, виртуалды кеңістікте тіл өрісін сақтау және кеңейту, оны бекіту және жүйелеу механизмі бар екені белгілі. Сол жүйелі арна – лингвистикалық корпус. Жалпы корпус – цифрланған мәтіндері арнайы белгілердің көмегімен өңделген статистикалық сенімді ақпаратты тез табуға мүмкіндік беретін іздеу механизмімен жабдықталған инновациялық ақпараттық-анықтамалық жүйе.

Біз қазақ тіліндегі киім, әшекей бұйым атауларына қатысты кірме сөздерге лингвистикалық талдау жасау үшін «Қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпусстар» базасына енгізілген медиамәтіндерді негізге алдық.

«Қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпусстар» базасында барлығы 22 223 құжат, 23 443 589 сөз бар. Осы негізге сүйене отырып кейбір тілдік бірліктердің, атап айтқанда киім мен әшекей бұйым атауларының қазіргі қолданысына, жалпы қоғамның қазіргі сөйлеуінің мәніне, тілдің тазалығына назар аудардық.

Әйелдер киімі мен сәніне қатысты атаулар, зергерлік бұйым атаулар тарихи этимология қабатын талдау – әйелдер киімі мен сәніне қатысты атаулардың тарихи қабаттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Жалпы лингвистер тілдік бірліктерді бір тілден екінші тілге қабылдау мәселесі күрделі және көп қырлы екендігін дәлелдеген [1, р. 2]. Солай бола тұра бүгінде біз қарастырып отырған әйелдер киімі мен сәніне қатысты лексиканың лингвистикалық қабатында кірме сөздер басымдық танытқанын көреміз. Көне киім атаулары арасынан араб, парсы тілінің элементтері болса, кейінгі атауларда орыс сөздері, орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген аталымдар көп кездеседі.

Әдіснама

Мақалада «Қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпусстар» базасына енгізілген ауызекі сөйлеу стиліне тән мәтіндердегі кірме сөздердің соның ішінде, әйелдер киімі мен сәніне қатысты атаулардың ерекшеліктерін талдау нысанға алынғандықтан, белгілі ғалымдар Байтұрсынұлы А, Болғанбаев Ә, Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ, Бисенғали А., Балақаев М., Жанпейісов Е. және Сыздық Р. еңбектері назарда болды.

А. Байтұрсынұлы: «Егер қазақ тілінде қажетті пәндік сөздер болмаса, оларды қазақ тіліне қатысты тілдерден алу керек. Бұл келесі оймен жасалады:

1) туысқан тілдердің көптеген сөздері формасы жағынан ұқсас болмаса да, тамыры ортақ болса да, оларды түсіну және есту оңай және туыс емес елдің сөзі сияқты сөйлегенде бөтен болып көрінбейді;

2) түркі халықтары өзара тиімді қарым-қатынаста, сондықтан бір тілдің көптеген сөздері ортақ түбірі болмаса да, басқа тілдің өкіліне таныс болуы ықтимал»,- дейді [2, б. 31].

Ә. Болғанбаев: «1) араб тілі; 2) парсы тілі; 3) моңғол тілі; 4) орыс тілі»,- деген [3, б. 136]. Диахронды тұрғыдан алғанда араб, парсы, моңғол, орыс тілдерінің тілімізге әсері киім және әшекей бұйым атауларынан көрініс тауып отырғаны байқалады.

«Кірме сөздердің қазақ тілінде пайда болуының жолы жалпыхалықтық тілі мен аймақтық лексика үшін ортақ, себебі тіл иесі – біреу, ол – Қазақ халқы. Сонымен қатар, кірме сөздердің көпшілігінің жалпыхалықтық тіл мен ұлттық әдеби тілдің қалыптасуынан бұрын енгені белгілі. Ол басқа да түркі тілдері сияқты қазақ этносы өмір сүрген ортаның этнолингвистикалық жағдайымен байланысты. Сөз ауысу үдерісі қоғамдық, саяси, экономикалық қарым-қатынастың басталуымен бірге жүретін құбылыс екені айқын» [4, б. 52].

Қазіргі уақытта тілімізге кірме сөздер баспасөздер арқылы тез еніп, таралуда екенін айтады [5, б. 12].

Лингвистикалық корпус мәтіндерінде сұхбат беруші еркін, өз ойын бірден беретін болғандықтан, қарапайым сөздерді, варваризмдер мен диалектизмдерді жиі қолданатындығын көреміз. Байқағанымыздай, қазіргі таңда әйелдер киім атауларының басым бөлігі кірме сөздер болып отыр.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі қазақ тілінде ұлттық киімдер және әшекей бұйымдарға қатысты лексика әртүрлі қырынан зерттелген. Десек те, қыздардың, әйелдердің сәніне (бет әрлеу, тырнақ күтімі, аяқ күтімі, шаш қою түрлері т.б.) қатысты лексика жан-жақты зерттеле қоймаған.

Сән ұғымына байланысты сәнгер (модельер), сәнгерші (моделист) термині қазақтың байырғы сөзінен жасалған, арнайы бектілгеннен бері белсенді қолданыста. Жалпы қазақ тілінде сән үлгілеріне байланысты лексемалардың біршамасы басқа тілден енген. Мысалы, төмендегі мәтінге назар аударсақ: «Көпшілігіміз ресми жиындарға, жұмысқа не киерін білмей, тек ақ кеудеше мен қара белдемше не болмаса шалбар ғана киюге болады деген стереотиппен ойлаймыз. Әрине, жауапты ресми жиындарда арнайы дресс кодпен киіну керек, оны жоққа шығармаймын, дегенмен мата түрімен, үлгі фасонымен ерекшеленіп, сәнді аксессуарлармен киімді толықтырып ерекше бейне құрастыруға болады. Қазіргі кезде тұрақты заңдылық сән әлемінде жоқ, сондықтан сәнгерлер таңдауыңызға шектеу қоймай, шалбарларды, белдемшелерді қайталанбас үлгідегі бешпеттер, пиджактар, жейделер және блузалармен үйлесімді етіп қолдануға ұсынады. Сол себепті, сіздер өздеріңізге мысалы, колоритті үйлесімділік пен... қарапайым классикалық шалбармен үйлестіріп, заманауи комплект жасасаңыздар болады» [6].

«Кірме сөздердің тек жаңа ұғымдарды ғана ала келуі шарт емес. Кейде олар қабылдаушы тілде бір ұғымды білдіретін сөздермен қатар қолданылады. Мұндай жағдайда кірме сөз бен төл сөз өзара синонимдік қатынасқа түседі» [7, б. 66].

Ал ғалым Ә.Нұрмағамбетов жергілікті тіл ерекшеліктерін талдау барысында киім, бұйым атауларының басқа тілден енгенін анықтап берді: Ғалым «*кәзекей/ кәжекей// хасап ханатаз >хасақ> кәсәк>кәзек+ей>кәзекей*» сөзінің шығу тегін туыстас тілдермен салыстыра отырып зерделейді [8, б. 54].

Әйел адамдардың киімдерінің арасында жиі қолданылатын «юбка», «куртка», «шуба» киім атаулары – кірме сөздер. Кірме сөздер бізге көбінесе орыс тілі арқылы енген.

«Юбка» («*юрка*» (немесе «*jubka*»)) – поляк тілінен енген сөз. Бұл сөз бұрыннан көптен бері қолданылып келгеннен соң оны неологизмдер қатарына қоспаймыз. Ал Германияда Алеман диалектісінде «*Jürri*» деген сөз қолданыс бар, ал қазіргі неміс тілінде куртка түрі «*Jorre*» бар. Неміс тілінде «*schabe*» сөзі болды, ол қазіргі қолданыста «шуба» дегенді білдіреді. Ресейде – «зипун». Ғалымдар бұл сөздер Еуропаға арап тілінен енген деп санайды. Араб тілінде *جُبَّة* (jubba) онда бұл сөз ұзын шапан дегенді білдіреді. Біздің ойымызша, бұл мұсылман ер адамдар киетін ұзын көйлекті білдіреді. Араб тіліндегі – джубба, грек тілінде *ζιπόوني* (zipoóni). Қазақ тілінде де орыс тілінде де шуба – әйелдердің қыстық ұзын сыртқы киімі. Сонымен, юбка, шуба және зипун – бұл сөздердің барлығы бізге орыс тілінен еңсе, орыс тілінен шығыстан келген. Үлкен Джубба іс жүзінде элементтерге бөлінгені белгілі болды. Бір нәрсе тек төменгі бөлікті, жоғарғы бөлікті және біртұтас бөлікті білдіреді. Сонымен юбка ұзын киімнің төменгі бөлігі.

«Сарафан» – киім атауы. Ол да орыс тілі арқылы келген деп айтамыз. Негізі сарафан сөзі орыс тіліне түркі тілінен енген сөз болып табылады және ол парсының «сарапа» (ұзын киім түрі) сөзінен шыққан. Бұл сөз былай аударылады – «басынан аяғына дейін» (سار «сар» – «бас») және *پا* (pâ, «аяқ»). Лингвистикалық корпус мәтінінде: «*Әуелі Елданаға көк түсті әдемі сарафан кигізіп, «Керуен» сауда-ойын-сауық орталығының алдына әкелдік (Маратқызы Б. «Адастың ба, балақай?»)*». «*Киім баланың қозғалуына кедергі келтірмеуі тиіс, тым тар болмауы керек, өйткені тар юбка немесе шалбар іштің ауыруына алып келеді, ал тар жейде мен сарафан тыныс алуды бұзуы мүмкін (Қайдар. Оқушы денсаулығы ойландыру керек)*». «*Үшіншісі менің қызым мына мектепте сарафан киюге болмайды, -деп айтты дейді (А. Аймағамбетов – жаңа оқу жылына қатысты эксклюзивті сұхбат)*» [6].

«Плащ» – тілімізде бүгінгі таңдағы актив қолданыстағы сөз. Орыс тіліндегі «пласт» сөзімен түбірлес, екеуі де жалпақ, тегіс («*плоский*») деген сөзден өрбіген. Сөзбе сөз аударсақ, «плащ» сөзі жалпақ жамылғы («*платская накидка*»). Плащ сөзі қазақтың кәзекей, камзол деген киімдеріне келеді. Плащ сөзін камзолмен алмастыруға болады. Лингвистикалық корпус мәтініндегі ауызекі сөйлеу стиліне қатысты мәтіндерде 12 құжат тілінде кездесті: «*Үстінде сол кездің супер модасы – болони плащ бар*» (Ахметова К, «*Бесік тербетіп отырып, өлең жазам...*») [6].

«*Пальто*» сөзі бізге француз тілінен, «*paletot*» сөзінен шыққан. Ал бастапқыда Ежелгі

Римде «Палла» ретінде болған. Бұл салқын күндері кәдімгі киімнің үстіне киілетін әйел шапанының атауы болды. Жалпы ол мәні өзгерген жоқ. Қазақ тілінде пәлте деп қолданылады. Лингвистикалық корпус мәтінінде 22 құжатта кездесті «Мектепке көк пальто киіп келген көршінің қызын күні бойы «көк кемпір» деп мазақтаптын. Әсіресе, бір қызыл пальто қатты ұнады» (М. Әбіш. «Өмір тек күтуден тұрады») [6]. Пальто тек әйелдер емес, ер адамдардың да киетін киімі және бұл атау тілімізде жиі қолданыста.

Боди – ағылшын тілінен («body» - тело) аударғанда дене деген сөз, жеңіл киім.

Әйелдерге арналған киімдер қатарында дене шынықтыру кезінде киюге лайықты тігілген түрлері көп. Мысалы, *джоггер, капри, клеш, леггинстер, рейтуз, шорты, футболка* т.б. Джоггер – жұмсақ матадан тігілген, белі серпімді және серпімді манжеттері бар спорттық шалбар. Бастапқыда джоггер - жүгіруге арналған спорттық шалбар (ағылшынша жүгіруден - «шафл» жүгіру), яғни жүгіру, мұндай шалбардың атын түсіндіреді. Бірақ кейінірек, мұндай модельдің ыңғайлылығына байланысты олар ерлердің де, әйелдердің де күнделікті гардеробына белсенді түрде қосыла бастады.

Капри (сондай-ақ төрттен үш шалбар деп те аталады) - қысқа шалбардан ұзынырақ, бірақ шалбардан қысқа. «Капри» кез келген қысқартылған, тар шалбар үшін жалпы терминдік атау. Ұзындығы тобыққа дейін ғана жететін шалбарлардың барлығы капри деп аталады. Капри шалбарын алғаш рет 1948 жылы сәнгер Соня де Леннарт ұсынды. Шалбардың атауы итальяндық Капри аралынан шыққан, онда олар 1950 жылдардың аяғы мен 60-шы жылдардың басында танымал болды. Актриса Одри Хепберн капри шалбарын киген алғашқы кино жұлдыздарының бірі болды.

Клеш сән әлеміне 20-30-шы жылдары келді. 20 ғасыр пижама шалбарына ұқсайтын болған, содан кейін 70-ші жылдары тізеден кеңейе бастады. Г.А. Крыловтың этимологиялық сөздігіне сәйкес, «клеш» француз тілінен алынған сөз, мұнда клоше «қоңырау» болып табылады. Қоңыраудың пішініндегі шалбар немесе белдемшенің қиығына ұқсайды [9].

Леггинстер – тар, жұмсақ шалбардың бір түрі. Бұл атау ағылшын тіліндегі «леггинстер» сөзі «аяқ» мағынасын береді. Бұл атау бастапқыда бұлан мен бұғы терісінен тігілген ерлер шалбарына байланысты шыққан. Бүгінгі күні колготкалар/леггинстер әртүрлі материалдардан жасалған және өзектілігін жоғалтқан жоқ. Леггинстердің тағы бір атауы – ливайз. Ливайз - Р.П. Андрееваның сән энциклопедиясына сәйкес: «Американдық фирмамен аттас джинстың фирмалық атауы» [10].

Рейтуз – шалбар түрі. 1. Ұзын, тар, тар шалбар (бастапқыда атқа мінуге арналған). 2. Әйелдерге немесе балаларға арналған тар тоқылған ұзын шалбар [11]. (Бұл сөздің шығу тегі бойынша неміс тілінен алынған reithose, мұндағы reit – міну, шланг – шалбар, яғни атқа мінетін шалбар. Неміс тілінде reithose сөзі әлі күнге дейін шабандоз костюмінің атын білдіреді. Бұл олардың бастапқы мақсаты болды, бірақ олардың ыңғайлылығының арқасында олар күнделікті гардеробқа белсенді түрде кірді.

Зерттеу нәтижесінде киім түрлерінің басым бөлігі шет тілінен енген сөздер және олар тілімізде жиі әрі белсенді қолданылып жүргеніне көз жеткіздік. Жиналған материалды талдау барысында лексемалардың келесі жиілік парадигмасын қорытындылауға мүмкіндік берді: ағылшын тілінен шыққан 20 лексема бар: *банан шалбары, бамстер, Бермуд шорттары, блумерлер, бриджи/бричес/бричтер, велосипедка, гольф, джинс, леггинстер, ливайз, никербокер/никез, шинос, хакис, хипстер, шорт*.

Француз тілінен енген (4): *галифе, кальсоны, клеш, кюлоты;*

Итальян тілінен (1): *капри;*

Неміс тілінен (1): *рейтузы*

Қарастырылған киім, сән үлгілерінің атауларының көпшілігі құрылымдық жағынан шет тілдерімен сәйкес келеді. Қазіргі әйелдер киімі мен сәніне қатысты лексемаларды жинақтап зерттей келе кірме сөздердің үлес салмағы басым екеніне көз жеткіздік. Жоғарыда аталған ғалымдардың лексика-семантикалық топтарға жіктеуін негізге алатын отырып былай топтастыруға болады.

Сырт киімдер: *желетке* (пар. желитқа هفتلیج) – жеңі жоқ кеудеге киетін киім [12].

Куртка зат. Күрте (жүріп-түруға ыңғайлы, кеудеге киетін шолақ сырт киім). Жол адамына етік пен шалбар, шолақ *куртка* жақсы болды (Ж.Жұмақанов, мен жұмысшы.). Қарсы алдымнан *куртка* киген бір жігіт кездесті (С.Мәуленов, Үркер.). Түркістанның аптабы тоздырды, Фрунзенің былғары *курткасын* (Т.Бердияров, Дауыл.).

Бас киімдер:

Шапка – француз сөзі. Бүгінде бұл француздарда “chapeau” [шапо], ал ескі француз тілінде “chape”, латын тілінен “capra” түрінде болды. Бүгінгі таңда бұл атау ауыспалы мағынада да жұмсалады. Лингвистикалық корпус мәтінінен мысал келтірсек, «Арада ешқандай делдалдар, «шапка» алушылар болмауы керек» (А. Асқар. «Көлеңкелі экономикамен» күресу көлеңкемен күресу емес») [6]. «Кейде бір мақалаға немесе арнаулы бір бетке, ішкі қос бетке лайықты ортақ тақырып (шапка), айдар (рубрика) таба алмай қиналғанымызда, Сыр-аға: «Абекеңнен ала салмайсыңдар ма? Өлеңдерінің әрбір тармағы – шапка, рубрика ғой», – дейтін (Ғ.Қабышұлы. «Нығаң, Сыр-аға және Әнуар»).

Шляпа – неміс сөзі. Бүгінгі таңда Германияда бұл сөз, менің түсінуімше, сирек кездеседі және негізгі мағынасы жоқ – Schlapp лингвистикалық корпус мәтінінде 8 құжатта кездесті.

Кепкі (кепка) [фр. кері < швед., нем. карри < лат. сарра – баскиім] – ұзын, кең күнқағары бар, жан-жағы жұмсақ матадан тігілген баскиімнің бір түрі [11].

Капюшон [фр. sarichin < сарра - баскиім] – сырткиімнің жағасымен бірге тігілген қайырмалы баскиім [11].

Хиджап [ар. хижаб] – бетке тұтатын перде. Қазақ тілінде «бас пен мойынды тұтастай орап, жауып тұратын орамал» ұғымында да қолданылады [11].

Берет lat: beret дөңгелек немесе соп+ақ пішінді жұмсақ матадан жасалған баскиім [11].

Ішкі киімдер:

Костюм. зат. Кәстөм. 1. Пиджак пен шалбар немесе жакет пен юбкадан құралған сырт киім. «Жаңа костюм киген, Жаңа көйлек жарасқан. Бала көңіл бал көңіл, Бүгінгі өмір бір дастан» (О.Шипин, Дастан). «Көңіліне күй өрлеп, // Су жаңа осы костюмді, Тапсырды маған әкеліп, // «Келген соң киём» деп, // Бірақ ол келмеді, Айырғандай мені барлық қызықтан» (М.Шаханов, Ғасырлар.). «Ана костюмдерді көрсетіңіз» (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Мен ақ костюмді киіп, қоңыр костюмді әлгі жігітке беріп, қаланы саяхаттауға жүріп кеттік» (Ә.Шәріпов, Қапаста.). 2. театр. Режиссерлік ойға сәйкес актердің сахналық образ жасауда пайдаланатын киім-кешегі, түрлі әшекей т.б. заттары. Костюм спектакльді көркемдеудің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі (ҚҰЭ).

Жемпір – [ағылш. jumper] зат есім. «Иірілген жіптен тоқылған жылы киім. Әсия жемпірді көйлегінің сыртынан киді» (Х.Рахимов, Қарлығаш). «Дәмеш палатасына келіп жемпірін шешіп, айнаға қарап шашын түзеді» [11].

Жакет [фр. jaquette]: 1) қысқа сюртук; 2) әртүрлі үлгідегі белі тар болып келетін әйелдер сырт киімі. [11].

Джинс [ағыл. jeans – итал. Jean – мықты мата түрі, атауы осы мата алғаш өндірілген Генуя қаласының латынша атауынан алынған] (тоқыма) – берік мақта-мата кездемесі – джинс матасынан жасалған, ерекше пішінмен тігілген шалбар [11].

Манжет [фр. manchette < manche жең]: кәзекейге, жейдеге тігілген немесе жапсырған қаптау. [11].

Кеудеше, кофта, нымша. Әйелдердің жаңа, жылы сырт киімі. «Апам тігіп берген кеудешемді киіп сыртқа шықтым» («Қаз. әдеб.»). «Жеңісгүл өзін ең әдемі көйлек пен көкшіл түсті кофтасын киіп келді» (С. Баязитов). «Көйлектің сыртынан нымша, оның сыртынан ұзын қамзол киетін» (Х. Арғынбаев).

Корсаж [фр. corsage < corps - тұрқы, дене]: 1) әйелдер көйлегінің (белге дейінгі) жоғарғы бөлігі; 2) белдемшенің қатты белдігі немесе осындай белдіктің астарына салуға пайдаланатын арнайы жалпақ жиектеме. [11].

Майка зат. Мәйкі (тоқыма материалдан тігілген жұқа ішкөйлек). «Кейбіреулері жеңсіз майка, ұзын шалбар киген қыздар Қайырбаевқа жарыса сәлем беріп, дауыстап жатыр» (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). «Тағы бір артельдің дүкенінде артель «шеберлері» тігіп шығарған жеңді майка ідулі тұр» (А.Тоқмағамбетов, Фельетон.) [14].

Аяқ киімдер: Кейінгі уақыттарда тілімізде қолданыс тауып жүрген бірқатар киім атаулары бар. Мысалы, *лофер*. Ол – ыңғайлы және стильді аяқ киім. Бұл атау ағылшын тілінен аударғанда «жалқау» (*Loafer*) деп аударылады. Бұл аяқ киім британдық теңізшілерге қолайлы аяқ киім болған. Олар жағаға шығып, аяқ киімін байлап киюдің қажеті жоқ, аяқтарына жеңіл кие салған. Ал 20 ғасырдың 30-жылдарында американдық жаппай өндірісті ұйымдастырып, оны безендіріп, «*лофер*» деген ресми атау берді. Медиамәтіндерде: «*Лофер* аяқ киімі алғаш рет ер адамдарға арналған. Кейінірек, заманауи жейделер сияқты, ол ерлер гардеробынан қыздар киіміне ауысты. Бұл аяқ киімді нәзік жандылар кие салысымен кеңінен тани бастады. Сән әлеміне әлдеқашан енген бұл аяқ киім бүгінде де мәртебесін жоғалтқан жоқ. Заманауи сәнқойлар *лоферді* классика мен нәзіктіктің үйлесімі деп атайды. Себебі, бүгінде оның алуан түрі бар» деген пікірлерді жиі кездестіреміз.

Туфли зат. Өртүрлі формада тігілетін ерлер мен әйелдердің қонышсыз, өкшелі аяқ киімі. Аяғында көнетоз жайпақ табан *туфли* (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Қатира сәл айланып тұрды да екінші бөлмеден жалтылдаған қара *туфли* әкелді (К.Жүнісова, От пен күл). [14].

Слипер [ағыл. *slippers* – тәпішке – to slip – сырғанау] (марк.) – ілгегі және бауы жоқ жұқа жалпақ табанды, ерлер мен әйелдерге арналған жартылай жабық туфли [11].

Слим [ағыл. *slim* - жіңішке, сұңғақ; 1] (марк.) – дененің көлемін визуалды түрде кішірейтіп көрсететін, сұңғақтық әсерін беретін джинсы түрлері; 2) (марк.) – жіңішке етіп жасалған кеды және кроссовка түрі. [11].

Кеды (ағыл. *keds* – *Keds* сауда таңбасынан алғынған эпоним) (аяқк., спорт) – US Rubber американдық фирмасы 1916 жылдан бастап шығара бастаған жеңіл спорттық аяқкиім түрі. Бастапқыда спортпен айналысу үшін шығарылған аяқкиім кейінірек күнделікті аяқкиімге айналды. Кедының табаны ысытылған резіңкеден, ал үстіңгі жағы әдетте матадан, кейде ғана былғарыдан немесе басқа да созылғыш материалдардан жасалады [15].

Кроссовки – созылмалы жұмсақ табаны бар, спорт жаттығуларымен айналысуға (жүгіру, спорт ойындары, спортшылар жаттығуы және т.б.) арналған арнайы аяқкиім [11].

Трико [фр. *tricot* < *tricoter* – тоқу]: 1) сырткиімге арналған өрнектелген мата; 2) денеге жабысып тұратын матадан жасалған жұқа кәстөм киім, жеңіл спорт киімі; 3) жұқа матадан жасалған әйелдер панталоны [11].

Әйелдерге арналған жүзу костюмі (купальник). Терминком.кз: сулық, денежабым, лыпа деп берілген.

Көріп отырғанымыздай спорттық киім атауларының көпшілігі дерлік, басқа тілден енген сөздер. Ол атаулар өзгеріссіз тілімізге еніп, қазақ тілінің қосымшаларын игерген. Ауызекі тілде купальнигім, трикосы т.б.

Диадема [грек. *diadema* - басқа тағатын таңғыш шүберек]: 1) ежелгі грек абыздарының, сондай-ақ ежелгі және ортағасырлық монархтарының баскиімі; 2) кішігірім ашық тәж пішініндегі әйел адамның басына тағатын асыл бұйым [11].

Тиара [грек. *Tiara* - баскиім]: 1) конус пішінді биік баскиім, Ежелгі Шығыс (Месопотамия, Персия) билеушілерінің ғана киюге құқығы болады; 2) Рим папасының үш тәж түріндегі баскиімі [11].

Шарф зат. (латын тілінен) Сырт киімнің ішінен мойынға салатын жұмсақ орамал.

«Сен маған шарфыңды бер, шарфыңды бер,

Сыйыңа сый жасаймын, нарқымды көр.

Қарызыңды мың есе қайтармасам,

Шапалақпен жағымнан тартып жібер» [16].

Палантин [фр. *palatine*] - әйелдердің иық жамылғысы [11].

Әйелдердің дене күтіміне сәніне байланысты атаулардың да көпшілігі кірме сөздер екенін анықтадық. Қазақша баламасы болса да күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде кірме сөздерді қолдану орын алған.

Мода [фр. *mode* < лат. *modus* – өлшем, бейне, тәсіл, ереже, тәртіп]:

3) белгілі бір стиль талаптарына сәйкес киімдер, тұрмыстық заттар. [11].

Аksesсуар [фр. *acte* < лат. *accessoir* – тиістілік, қатыстылық, тән болу] – кәстөмге, интерьерге арналған қосымша бөлшектер, керек-жарақтар. [11].

Бижутерия – [фр. *bijouterie* – зергерлік бұйымдар саудасы] – жалпы мағынада асыл тастардан емес, пластик пен металдан жасалған әйелдердің әсемдік бұйымдары (сақина, моншақ) [11].

Боқша [пар. *богче*] – «жүк салатын дорба; жүк орап буатын мата», «сумка». [11].

Клатч [ағыл. *klutch* – ұстау, қысу] (сән) – әйел адамдардың шағын, сәнді, қолымен қысып ұстайтын сөмкесі. 2008 жылдан бері әртүрлі материалдардан жасалған, әртүрлі формадағы клатчтар танымалдыққа ие болды [11].

Клипс [ағыл. *clips* – to *clip* – қыстыру] – қысқыштың көмегімен құлаққа тағылатын сырға түрі [11].

Пирсинг [ағыл. *piercing* – to *Pierce* – тесу] (космет.) – дененің әртүрлі бөліктерін тесіп, оны сақина, сырға не басқа да сәндік заттармен безендіру [11].

Парик – арнайы негізге тігілген жасанды немесе табиғи шаш [11].

Парфюмерия [*parfumerie* < *parfum* – жағымды иіс, әтір]:

1) әртүрлі хош иісті бұйым; әтір, иіссу т.б.);

2) осындай бұйымдарды жасаумен айналысатын өнеркәсіп саласы [11].

Каре [фр. *carre* – сөзбе-сөз: шаршы] ... 4) анық сызықтары бар әйелдер шаш қиюының бір түрі [11].

Косметика [грек. *kosmetike* – әдемілеу өнері] – адамның сыртқы келбетін әдемілеу мен теріні күтуге арналған құрал.

Помада [нем. *pomade* < фр. *pomade* < итал. *romatta* < лат. *romum* – жеміс]

1) ерін бояуға арналған косметикалық құрал.

2) (көне) шашқа икемділік пен жылтыр беруге арналған құрал.

Сурме [пар. *сурма*] – қас, кірпік бояйтын қара бояу [11].

Крем [фр. *crème* < лат. *chrisma* – жақпа май < грек. *chrisma* < *chrío* – жағамын]: ... 2) косметикалық жақпа май. [11].

Лифтинг [ағыл. *lifting* – to *lift* – көтеру, тарту] (мед.) бет, омырау және т.б. жерлердегі теріні тартуға арналған косметикалық процедура [11].

Лифтинг – крем [ағыл. *lifting cream*] (космет.) – терінің «тартылуына» көмектесетін косметикалық құрал. [11].

Пилинг-крем [ағыл. *peeling cream* – *peeling* – тазалау, аршу + *cream* – крем] (космет.) – косметикалық крем, оның құрамында «пилинг» косметикалық шараларын іске асыруға көмектесетін ұсақ, әрі қатты бөлшектер болады [11].

Скраб [ағыл. *skrub* – қабыршақтану, тазалау] (космет.) – бет терісінің ескірген жерлерін жаңартуға арналған косметикалық құрал [11].

Макияж [*maquillage* < *maquiller* – қызарту, бояу]:

1) бетке сәндік косметиканы жағу (бетке тартымдылық беру, беттің әрін келтіру үшін);

2) сәндік косметика жиынтығы. [11].

Мейк, Мейкап [ағыл. *makeup* – макияж] (сленг) – 1) макияж; бет мойынға түрлі опа-далап жағу. [11].

Хайлайтер [ағыл. *highlighter* – ерекшелейтін зат] (космет.) – беттің белгілі бір бөліктерін ағартуға және ерекшелеуге арналған құрал. Ол беттің бедерін тегістеуге, әжімдерді жасыруға, теріге балғын және күтім бапталған реңк беруге көмектеседі. Мысалы, қастың астына жағылған хайлайтер көзді үлкен қылып, ал жанарды ашықтау етеді [11].

Маникюр, педикюр – басқа тілден өзгеріссіз қабылданған. *Маникюр* [фр. *manicure* < лат. *manus* қол + *curare* – қамқор болу] қолдар мен тырнақтарды күту процедурасы, тырнақтарды арнайы өңдеу, оларды лакпен жабу [11]. Тырнақ күтіміне байланысты жұмыс жасайтын адамды маникюрші дейміз. Қазақ тіліндегі маман атауы белсенді қолданылатын сөз тудырушы жұрнақты тікелей қабылдаған. «Маникюр саласына келгенге дейін сұлулық салонында қызмет еттім. Макияж, шаш үлгісін жасап жүрдім. Басында маған бұл сала

өте оңай көрінді. Бірақ жұмысымды бастаған кезде қателескенімді түсіндім. Тіпті, басында қорқып, бастаған ісімді жалғастырмай қойған сәтім болды. Біраз уақыттан кейін қайта келіп, үйреніп кеттім».

Макияж – бетәрлеу. Тілімізде жиі қолданылады. Терминдер жинағында (терминком. кз) бетәрлеу деп берілсе де, қазақша баламасы сирек қолданылып жүр.

Брошь – Сәнтүйреуіш деп қазақ тілі терминдер сөздігінде беріледі (термин кз) Өкінішке қарай, брошь атауы жиі қолданылады. Брошь (фр. broche) - киімге бекітілген зергерлік бұйым. Әдетте металдан, көбінесе қымбат алтыннан немесе күмістен жасалады.

Сәндік бұйымдар, сәндік бұйымдарға қатысты атаулардың қазақша баламасы бола тұра орыс тіліндегі баламасы жиі қолданылады.

Қорытынды

Корпус мәтіндеріндегі әңгіме, диалогта кірме сөздерге қатысты белгілерін атап өтуге болады: қазіргі кезде орыс тілінен енген кірме сөздер процесі белсенді күйінде қалып отыр. Сонымен қатар жаңа кірме атаулардың көзі, негізінен ағылшын тілінен екенін көреміз. Лексикалық топтың киімі, киімдердің жаңа түрлерінің пайда болуына байланысты ғана емес, сонымен қатар басқа елдерде біраз уақыттан бері сәнге айналған заттардың елімізде таралуымен толықтырылады. «Кірме сөздер этносаралық және мәдениетаралық байланыстың нәтижесі болып табылады» [17, с. 418]. Десек те, сәнге байланысты атаулардың қазақ тіліндегі баламасын қолдануды насихаттау керек. Мысалы, шарф, палантин атауларын бөкебай деп, макияж – бет әрлеу, помада – далап т.б. деп алмастыруға болар еді.

Тілдің дамуына қоғамдағы жаңалықтар, мәдениаралық қатынастар әсер етуі заңдылық. Десек те тілімізге оңды солды еніп жатқан кірме сөздер мен жаргондардың көптігі және оның сұхбат алып отырған журналистердің тілінде кездесуі қынжылтады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мэн Л., Курьянович А.В., Цао Ж. Заимствованная лексика как фрагмент русской языковой картины мира в аспекте лингвокультурологического описания // Русистика. – 2023. – Т. 21. № 4. – С.406– 423. <http://doi.org/10.22363/2618-8163-2023- 21-4-406-423>
2. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай. 2013 ж. – 637 б.
3. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы: монография. – Алматы: Мектеп, 1988. – 147 б.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы: Мектеп, 1975. – 302 б.
5. Бисенғали А. Қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстардың лингво-когнитивтік даму жүйесі (газет лексикасы (1995-2015 жж.) негізінде: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2021. – 185 б.
6. Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: <http://qazcorpus.kz/makal/> (қаралған күні: 06.12.2022).
7. Боқулева Б.С. Кірме сөздер – мәдени ақпарат сақтаушы феномен ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2013. – №3(64). – Б.64-68.
8. Нұрмағамбетов Ә. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. – Алматы: “Ғылым”, 1985. – 159 б.
9. Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. – СПб.: ООО «Полиграфсервис», 2005. – 432 с.
10. Андреева Р. П. Энциклопедия моды: – СПб.: Издательство «Литера», 1997. – 416 с.
11. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Құрманбайұлы Ш., Исақова С., Мизамхан Б. және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.
12. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
13. Қалиев Б. Қазақ түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 728 б.
14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6 – том / Құраст.: Қоңыратбаева Ж., Қалиев Ғ., Есенова Қ. және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: Малмақов М., Есенова Қ., Хинаят Б. және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.

16. Мұқағали тілі сөздігі / Исакова С., Түймебаев Ж., Қалиев Б., Құрманбайұлы Ш. – Алматы: Керемет медиа, 2019. – 1063 б.

17. Im S.B. The use of Turkic loanwords in the Russian language // E3S Web of Conferences 413, 03015 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341303015>.

Ш.Б. Саликжанова^{*1}, Г. Токенқызы²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²НАО «Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова», Астана, Казахстан

Заимствованные названия одежды и ювелирных изделий (по данным лингвистического корпуса)

Аннотация. В статье анализируется употребление и стилистическая функция названий одежды и украшений в современном языке. Тексты, содержащие названия одежды и украшений, послужившие основой для анализа, были взяты из базы данных «Малые корпуса национального корпуса казахского языка». В ходе анализа этих текстов происходит введение слов, связанных с названиями одежды и украшений в современном казахском языке, их модификация, принятие дополнений, характерных для казахского языка и т.д. Сделан лингвистический анализ его особенностей. Кроме того, в статье отражены лексикология, в том числе выводы известных ученых, проводивших исследования, связанные с иностранными словами. В ходе анализа собранного материала удалось сделать вывод о следующей частотной парадигме лексем. Названия, связанные с женской одеждой и модой, ценная информация, полученная при рассмотрении названий украшений с точки зрения исторической этимологии, позволяет определить исторические пласты названий, связанных с женской одеждой и модой, и получить ценные сведения из древней истории языка. Сегодня установлено, что часто используются слова, связанные с названиями одежды. Видно, что названия одежды с английского также интенсивно используются в нашем языке. Тот факт, что он часто используется в языке молодежи, отражен в текстах лингвистического корпуса. Лексическая группа пополняется не только появлением новых видов манекенщиц и предметов по уходу за лицом и волосами и одеждой, но и распространением в нашей стране вещей, которые некоторое время были в моде в других странах. Необходимо способствовать использованию казахских эквивалентов названий, связанных с модой. Из языка проанализированных медиатекстов установлено, что большинство названий женской спортивной одежды являются словами из других языков.

Ключевые слова: текст, медиатекст, лингвистический корпус, языковое поле, входные слова, стиль, корпус, варварство, сленг, инверсия.

Sh.B. Salikzhanova^{*1}, G. Tokenkyzy²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²NJSC “National Scientific and Practical Center “Til-Kazyina” named after Shaysultan Shayakhmetov”, Astana, Kazakhstan

Borrowings associated with the names of clothing and jewelry (according to the linguistic corpus data)

Abstract. The article analyzes the use and stylistic function of the names of clothing and jewelry in modern language. Texts containing names of clothing and jewelry, which served as the basis for the analysis, were taken from the database “Small Corpora of the National Corpus of the Kazakh Language”. During the analysis of these texts, words associated with the names of clothing and jewelry in the modern Kazakh language are introduced, their modification, the adoption of additions characteristic of the Kazakh language, etc. A linguistic analysis of its features has been made. In addition, the article reflects lexicology, including the conclusions of famous scientists who have conducted research related to foreign words. During the analysis of the collected material, it was possible to draw a conclusion about the following frequency paradigm of lexemes. Names associated with women’s clothing and fashion, valuable information obtained by examining the names of jewelry from the point of view of historical etymology,

allows us to determine the historical layers of names associated with women's clothing and fashion, and obtain valuable information from the ancient history of the language. Today it has been established that words associated with clothing names are often used. It can be seen that names of clothes from English are also intensively used in our language. The fact that it is often used in the language of young people is reflected in the texts of the linguistic corpus. The lexical group is replenished not only by the emergence of new types of fashion models and items for face, hair care and clothing, but also by the spread in our country of things that have been in fashion in other countries for some time. It is necessary to promote the use of Kazakh equivalents of fashion-related names. From the language of the analyzed media texts, it was established that most of the names of women's sportswear are words from other languages.

Keywords: text, media text, linguistic corpus, language field, input words, style, corpus, barbarism, slang, inversion

References

1. Men L., Kur'yánovich A.V., Cao Zh. Zaimstvovannaya leksika kak fragment russkojazykovoj kartiny mira v aspekte lingvokul'turologicheskogo opisaniya [Borrowed vocabulary as a fragment of the Russian language picture of the world: linguoculturological description]// *Rusistika*. T. 21, № 4, 406–423 (2023). <http://doi.org/10.22363/2618-8163-2023-21-4-406-423> [in Russian]
2. A. Baitursynuly. Kazak til biliminin meseleleri. [Problems of Kazakh language education] (Abzal-aj, Almaty, 2013, 637 p.). [in Kazakh]
3. Bolganbaev A. Kazak tilinin leksikologiyasy: monografiya. [Lexicology of the Kazakh language: monograph]. (Mektep, Almaty, 1988, 147 p.). [in Kazakh]
4. Kenesbaev I., Musabaev G. Kazirgi kazak tili. [Leksika, fonetika Modern Kazakh language. Vocabulary, phonetics]. (Mektep, Almaty, 1975, 302 p.). [in Kazakh]
5. Bisengali A. Kazakh zhane turik tilderindegi zhana koldanystardyn lingvo-kognitivtik damu zhujesi (gazet leksikasy (1995-2015) negizinde: filosofiya doktory (PhD) darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertaciya [Linguistic-cognitive development system of new usages in the Kazakh and Turkish languages (based on newspaper vocabulary (1995-2015)): dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)] (Almaty, 2021, 185 p.). [in Kazakh]
6. Kazak tilinin ulttyk korpussy, [National corpus of the Kazakh language [Electron. resource]. Available at: <http://qazcorpus.kz/makal/> (accessed 06.12.2022).
7. Bokuleva B.S. Kirme sozder – madeni aqparat saqtaushy fenomen [Entry words are a cultural information storage phenomenon] *KazUU habarshysy. Shygystanu seriyasy* [BULLETIN of the KazNU Oriental Studies Series]. 3(64). 64-68 (2013). [in Kazakh]
8. Nurmagambetov Ə. Zhergilikti til erekshelikterinin torkini [A collection of local language features] (Almaty, 1985, 159 p.). [in Kazakh]
9. Krylov G.A. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language]. (LLC "Poligrafuslugi", St. Petersburg, 2005, 432 p.). [in Russian]
10. Andreeva R. P. A 65 Enciklopediya mody [Encyclopedia of fashion]. (Litera Publishing House, St. Petersburg, 1997, 416 p.). [in Russian]
11. Kazakh tilinin kirme sozder sozdigi [Kazakh Dictionary of Borrowed Words] / Eds. Kurmanbajuly Sh., Isaqova S., Mizamhan B. et al. (Almaty, 2019, 596 p.). [in Kazakh]
12. Mamyrbekova G. Kazakh tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [An explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language] (Almaty, 2017, 658 p.). [in Kazakh]
13. Kaliev B. Kazakh tusindirme sozdigi [Kazakh explanatory dictionary]. (Almaty, 2014, 728 p.). [in Kazakh]
14. Kazakh adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 6-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol.6] / Eds. Konyratbaeva Zh., Kaliev G., Yessenova K. et al. (Almaty, 2011, 752 p.). [in Kazakh]
15. Kazakh adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 14-tom. [Dictionary of the Kazakh literary language. In 15 volumes. Vol.14] / Eds. Malmakov M., Yessenova K., Khinayat A et al. (Almaty, 2011, 800 p.). [in Kazakh]
16. Muqagali tili sozdigi [Dictionary of the Mukagali language] / Isakova S., Tujmebaev ZH., Kaliev B., Kurmanbajuly Sh. (Almaty, 2019, 1063 p.). [in Kazakh]
17. Im S.B. The use of Turkic loanwords in the Russian language, *E3S Web of Conferences*, 413, 03015 (2023). [Electronic resource] - Available at: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341303015> (accessed 20.05.2023)

Авторлар туралы мәлімет:

Саликжанова Ш.Б. – хат-хабар үшін автор, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Төкенқызы Г. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан.

Саликжанова Ш.Б. – автор для корреспонденции, старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Токенқызы Г. – кандидат филологических наук, доцент, Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Salikzhanova Sh.B. – corresponding author, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tokenkyzy G. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, National Scientific and Practical Center “Til-Kazyna” named after Shaysultan Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Р.Н. Шойбеков , Н.М. Әшімбаева , Э.Ә. Өтебаева*
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: marjanserikqyzy1@gmail.com)

Өсімдік атауларының этномәдени семантикасы

Аңдатпа. Мақала өсімдік атауларын мәдени-семантикалық бағытта зерттеуге арналады. Зерттеу барысында белгілі болғандай өсімдік атаулары тілдік құрамның көне қабатын сақтай отырып, халықтың тарихи қалыптасуымен, өткенімен, менталитетімен тығыз байланысты екендігі айқындалды. Сондықтан бұл мақалада өсімдікке байланысты көптеген сөздер мен ұғымдардың құрамындағы көне лексемалар тілдің ұғымдық негізін құрайтын жүйе ретінде жан-жақты зерттелді. Өсімдік атауларының ғылыми онтологиялық мазмұнын тілдік-концептуалдық негізде жан-жақты терең зерттеумен қатар, ұлттық сананың халық тілімен өзара әрекеттестікте дамитынына назар аударылды. Этностың дүниетанымы фитонимдік лексика арқылы айқын көрініс тауып, ұлттық сананың қалыптасуына қалай ықпал ететініне теориялық талдау жасалды. Өсімдік атауларының құрамында мәдени-танымдық ақпараты бар этномәдени бірліктер жинақталып, олардың мәдени семантикалары ашылды; энциклопедиялық сипаттағы репрезентативті лингвомәдени ақпарат берілді. Өсімдік атауларының мазмұнында дәйектелген тілдік және мәдени кодтар ашылып, қазақ мәдениетіне етене еніп, халқымыздың өткен тарихынан хабар беретін фитонимдер зерттелді. Өсімдік атауларының мәдени-семантикалық және концептілік құрылымы айқындалып, мәдени мағыналары жан-жақты талданды.

Түйін сөздер: өсімдік әлемі, дәрілік өсімдік, этнолингвистика, этномәдени ақпарат, мәдени-семантикалық мағына.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-149-157>

Түсті: 2.05.2024; Жөнделді: 20.05.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Адамзат өз дамуының алғашқы дәуірінде адамның негізгі қорегіне айналған кейбір өсімдіктердің ерекше қасиеті бар екенін байқаған. Қазақ тіліндегі өсімдік әлеміне қатысты тілдік бірліктер ұзақ уақыттың нәтижесінде туған, қаншама дәуірлер сараптауынан өтіп бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Өсімдік әлемін танып-білу арқылы сол өлкені жайлаушы халық өмірімен тығыз байланысын, жасалу уәждері мен қолданыс шеңберін, оған тигізген пайдасы мен зиянын т.т. айқындауға болады. Жер бетінде өсімдіктің 500 мыңға жуық түрі тіршілік етсе, қазақ даласында 18 мыңға жуығы қазақтың кең байтақ даласында кездеседі. Соның ішінде 800-ге жуығы тек қана қазақ даласында кездесетін бірігей өсімдіктер екені ғылыми еңбектерде айтылып жүр. Әсіресе Қазақстанның көп жерлерінде дәрілік өсімдіктер кеңінен таралған. Өсімдіктерді тағам ретінде пайдаланудың нәтижесінде халық медицинасының негізі қаланды. Кейбір өсімдіктерді әртүрлі ауруларды емдеуге пайдалануды ертеден-ақ біліп, жанға шипа, дертке дауа ретінде пайдалана білген.

Дәстүрлі қазақ қоғамында малшаруашылығымен, малды жайып бағумен, оның жем-шөбін, суын әзірлеумен келе жатқан малшы қазақ қауымының өсімдіктерге ат қойып, айдар таға білуінің, олардың аттарын ғана емес, заттарын да жетік білуінің бір себебі, осы табиғаттың өзімен сырласа да, тілдесе де білетін қазақ этносының танымдық қасиетінде.

Этностың тілдік қорында жатқан байырғы, көне атауларға халық тілі соншалықты бай екені белгілі. Ондай нақышты сөздердің мазмұнын ашып, мағынасын қайта «тірілту» оларды мәдени ұлттық құндылық ретінде бағалауға, тануға мүмкіндік береді. Халықтық тілдің аймақтық тіл ерекшеліктерінде, сөйлеу тілінде ұшырасатын көне сөздердің беймәлім лексикалық мағыналары айқындалып, олардың «жабық» мәдени кодтары ашылады. Мәдени-тарихи мәліметтерден тұратын этномәдени ақпараттарды ашуда, зерделеуде тиімді болып табылатын этнолингвистикалық аспектіде зерттеледі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада өсімдік әлеміне қатысты этномәдени ақпаратты лексикографиялаудың этномәдени семантикалық өрісте байланыстыра қараудың өзіндік мәселелері мен ерекшеліктері қарастырылды. Зерттеу барысында сөз мағынасындағы мәдени компонент туралы кешенді тілдік зерттеме жасалып, этномәдени мазмұнындағы танымдық, мәдениеттанымдық ақпарат берілді, лингвомәдениеттанымдық аспектіде талданады.

Қазақ тіліндегі ұлттың болмысын, тұрмыс-тіршілігін, мәдениеті мен өзіне тән өмір сүру ерекшелігін танытатын бірліктердің тілдік және мәдени-семантикалық мағынасын ашу барысында материалды талдау, сипаттау және саралау әдістері қолданылды. Сондай-ақ өсімдік атауларының тілдік және мәдени-семантикалық мағынасы ашылып, олардағы кодқа салынған тілдік-мәдени ақпараттарды ашудың тәсілдері көрсетілді.

Зерттеу жұмысының пәнаралық байланысы кең, өйткені ол этнология, этнография, мәдениеттану, лингвомәдениеттану, лингвистика, этнолингвистика, этносемантика, лингвистикалық, лингвокультурологиялық және этнологиялық лексикография сияқты ғылым салаларымен, бағыттарымен тығыз байланысты.

Әдебиетке шолу

Өсімдіктер дүниесі де, Адам баласы сияқты, ұлы табиғаттың құрамдас бөлшегі. Сондықтан да болар, Адам өмірі, оның тіршілік-тірлігі, күн көріс көздері мен шұғылданып келе жатқан кәсібі мен шаруашылығы өлке табиғаты мен соның өсімдіктерін етене жақсы әрі оның қыр-сырын жан-жақты білуімен тығыз байланысты.

Қазақ топырағында кездесетін өсімдік атауларын жинап, оларды танып-біліп, ғылыми негізге сүйене отырып бір жүйеге келтіріп, зерттеу жұмысының арқауы еткен С.Арыстанғалиев, Т.Мұсақұлов, Е.Рамазанов, Б.Қалиев, Ш.Күркебаев, Ұ.Әділбаева, Ш.Сейітова т.б. еңбектер басшылыққа алынды. А.Шормақованың [1] қазақ тіліндегі өсімдік атауларының мазмұнындағы ұлт болмысын танытатын мәдени-тілдік ақпаратты ашуға бағытталған зерттеу еңбегін де атап өтуге болады.

Қазақ даласында өсетін өсімдіктердің атаулары халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, шаруашылығына, тұрмыс-тіршілігінің ерекшелігіне, өсімдіктердің дәрілік қасиеттеріне қатысты туындаған атаулар.

Қазақ тіліндегі өсімдіктердің уәжділігін зерттеген Ұ.Әділбаева өсімдік атауларымен келген тұрақты сөз тіркестерінің жасалуы ассоциация арқылы жүзеге асатынын, сондықтан оларды да уәжділік тұрғысынан қарастыру орынды дейді. Өсімдік атауларымен келген тұрақты сөз тіркестерінің номинативті мағына беруі танымдық процестер нәтижесінде пайда болады [2, 96].

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Табиғат байлықтарының ішінде өсімдіктер әлемі адам өмірінде маңызды орын алады. Ерте заманнан-ақ ата-бабаларымыз өсімдіктерді зерттеп, танып-біліп, оларға ат қойып, жеміс-жидектерін, дәндерін азыққа, жапырақ, сабақ, гүл, тамырларын дәрі-дәрмекке, тері илеуге, түрлі тұрмыстық бұйымдарды бояуға пайдаланған.

Тілдегі сөз қазынасының мән-мағынасын ашып, жұртшылықтың қажетіне жарайтындай етіп жүйелеп беру, қоғамның мәдени-әлеуметтік дамуына ерекше ықпал ететін игілікті іс [3, 32].

Зерттеу жұмысына өсімдіктердің ішінде адамды да, төрт түлікті де көптеген аурулардан емдейтін емдік қасиеті бар, азыққа, бояуға қолданылатын түрлері алынды. Солардың бірнешеуіне тоқталайық:

Андыз – таулы жердегі өзен-көл жағаларында сабағы жуан, биік болып өсетін ірі жапырақты, хош иісті өсімдік. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде андыздың емдік қасиеті ежелден белгілі болған. «Андызды жерде ат өлмес» деген мақал осының айғағы. Атырау, Маңғыстау облыстарында бұл мақал «*Иірлі жерде ер өлмейді, Андызды жерде ат өлмейді*» түрінде айтылады. Фармакологиялық, тарихи деректерге қарағанда: «Шыңғысханның бұйрығы бойынша сол кездегі ең қаһарлы күш – атты әскерді сақтап қалу үшін әрбір жауынгер өзімен бірге андыз алып жүрген. Андыздың тамырын суға тастағаннан кейін моңғолдар ондай суды тазарды деп есептеп, аттарын суарып, өздері қорықпай ішетін болған...» [4, 13]. Андыздың *қара андыз, сары андыз* деген түрлерінің ішінен қара андыз адамды да, төрт түлікті де көптеген аурулардан емдейтін (гастрит, өт қалтасының қабынуы, тыныс жолдарының қабынуы, тері аурулары) дәрілік өсімдік ретінде жоғары бағаланады. Андызды жылқы жақсы жейді. Жазғы шілдеде күн өтіп кеткен аттың сулығына андызды байлап қойып, оның ыстығын алған. Оңтүстіктегі биік тауда өсетін андызды жергілікті тұрғындар *аюқұлақ* деп те атайды және оның емдік қасиетін жақсы білген.

Ассағат – жасыл көк түсті бояу алынатын шөп; көкморас. Кеуіп кетпеген жас ассағатты қазанда қайнап тұрған суға салып, оның үстіне боялатын жүнді батырып, он күн бойы салқын күйінде суда ұстайды. Осылай боялған жүннің бояуы өшпей, ұзақ уақыт өңін бермеген. Сонымен бірге ассағат – шипалы өсімдік. Кептірілген ассағатты шай сияқты қайнатып, демдеп, іш қатуға қарсы қолданған [5, 197-198].

Атшоңқай – сулы жерде, су тоқтайтын жерлерде өсетін қоғатұқымдас біржылдық өсімдік және оның ақ түсті тамырсабағы. Жергілікті тұрғындар, этнографиялық деректерге қарағанда, су тартылып, сабағы кепкен атшоңқайдың түбін қазып алып тазалап, қазанда ысыған құмға қуырады. Сырттындағы қылшықты қабағы сыпырылып түсіп қалғаннан кейінгі ішіндегі бөрттік, білеуленген дәмі тәтті, кіртілдек аппақ сабағын келіге түйіп, талқанға айналдырады да, оны қаймаққа араластырып не сүтке салып жейді. Одан быламық та, қамыр да пісіреді [6, 513]. Оның борығы тәтті болады. Сондықтан оны балалар да су астынан суырып алып жеп жүреді.

Аюбалдырған – балдырған тәрізді ірі жапырақты өсімдік. Аюбалдырғанды жас кезінде қой мен жылқы жақсы жейді. Жас сабағын балалар да жеген. Шілдеде гүлдегенде жағымсыз иісі болады. Бұлтты, тымырсық күндері ол қауіпті өсімдік болып саналады, өйткені оның бойындағы эфир майы ауаға таралмай қалады. Оны жасыл кезінде жеген ірі қара тез уланып қалатынын байқаған малшы қауым аюбалдырғаны мол жерді айналып өткен. Бұл шара қазақ малшыларының мал шарушылығын ұйымдастыру мен өркендетуде ботаникалық білімдеріне сүйенгенін көрсетеді. *Алғыр* – Оңтүстікте, Шығыс Қазақстанда кездесетін пияз сияқты өсімдік. Алғы Қаратауда көп өседі, басында дәні болады. Қиыншылық жылдары алғының тамыр-түбін қазып алып азық ретінде ботқа пісіруге пайдаланып, жан сақтаған. Халық тілінде *алғи, алғыр, алға* деп әртүрлі атала береді. Қаратау өңірінде *алғыр (алмас* деп те айтылатыны бар). Жазушы Тәкен Әлімқұловтың алғыр туралы әңгімесінде мынадай этнографиялық дерек кездеседі: «Ақырында алғырдың үстінен түсті. Ол алғашқыда сабағынан танып, түбірін қаза бастады. Ақырында сүйіріктей қызыл тамырды тауып алды. Тамырдың түбірінде бүршік-бүршік ірі дәнек бар. Бәлкім, жаужұмырға ұқсайды. Бірақ одан кішкентай. Ертеңіне ол алғырдың тамырын, дәнектерін тасқа жаншып отырды. Текше келген *сандықтас* деген тас бар еді. Ертегінің айтуынша: «Кейқуат қылды кесірді, Екі аяғын кесілді» дегенде, Кейқуат осы сандықтастың үстінде жатыпты. Қалмаққа осы арадан тойтарыс берген. Сол тас енді сыпыраға айналғандай. Бөрібек алғырдың тамырын жаныштап болған соң, оны суға қайнатты. Сөлін тұндырып,

уытын қайтарып, күнге қақтады. Сөреге құдды ірімшік жайған сияқты. Ақырында сол сөлден кәдімгідей ақ ұн шықты. Осы ұнды ілгеріде сауын інгеннің сүтіне илеп, қатырма жасағанда, жүрекке шық ете қалады екен. Енді ондай сүт жоқ. «...Бөрібек енді ақ ұнды көбейтіп, ақырында жұртқа тарататын болды. Ол көшіп жүргенде, жазда диқандар оған қауын-қарбыз тарту етуші еді. Енді өзі тамыр-танысқа алғырдың ұнын тарту ете бастады...» [7, 38-39]. *Бақбақ* – сабағы қуыс, жапырағы жоқ сарғыш гүлді өсімдік. Балалар бақбақтың сабағын алып, төртке жарып, аузына салып *бақ-бақ* деп дыбыс шығарғанда, сабақтың басы қошқармүйіздене бастайды. Балалар осыны қызық көріп, бір-біріне *бақ-бақ* деп біраз уақыт санайды. Деректерге қарағанда, ертеде қазақтар бақбақ гүлінің ашылуына қарап күн райын білген. Күндіз бақбақтың қауашағы қусырылып тұрса, ол жауын болатынының белгісі болып саналған. Бұлар халықтың табиғатты бақылау арқылы алған білімдерін көрсетеді.

Балауса – қамыстың қатты өсіп кетпеген, жас кезіндегі түрі, балауса құрақ. Балаусаны көк кезінде орып алып, дегдітіп, пішен сияқты үйіп қояды. Қыста шетінен алып, аяқпен басқанда тез үгітіліп, майдаланады. Балаусаның осылай өңделген түрін жеген сауын сиырлар сүтті әдеттегіден көп берген. Бұл сүттен мол өнім алуда жақсы нәтиже берген.

Бақша байлық – бір айлық – жаз айларында пісетін қауын, қарбыз [8]. Қауын-қарбыз ұзақ сақтауға келмейді. Бірақ өз кезінде, ыстық күнде «*Қауын жесең әрі ауқат, әрі сусын*» деп бағаланған. Піскен кездегі молшылық ұзаққа созылмай тез бітеді. Ел арасында «*Көкше байлық – үш айлық, Үш айдан соң шошайдық*» деген сөз де сақталған. Ол да бақша дақылдарының үш ай жазда таусылып бітетінін аңғартады. Қазақ диқаншылығында қауынды ұзақ сақтап, қыста жеу үшін кептіріп *қауынқақ*, суға қайнатып алып сығымдап, күнге қайта кептіріп *қауынқұрт* тәрізді дәмді тағамдар дайындап алған.

Қауын-қарбыз – жаз айларында пісетін, ыстыққа төзімді, жарықсүйгіш, шөлге шыдамды, біржылдық өсімдік. Қауын-қарбыз ұзақ сақтауға келмейді. Бірақ өз кезінде, ыстық күнде «*Қауын жесең әрі ауқат, әрі сусын*» деп бағаланған. Піскен кездегі молшылық ұзаққа созылмай тез бітеді. Ел арасында «*Көкше байлық – үш айлық, Үш айдан соң шошайдық*» деген сөз де сақталған. Ол да бақша дақылдарының үш ай жазда таусылып бітетінін аңғартады. Қазақ диқаншылығында қауынды ұзақ сақтап, қыста жеу үшін кептіріп *қауынқақ*, суға қайнатып алып сығымдап, күнге қайта кептіріп *қауынқұрт* тәрізді дәмді тағамдар дайындап алған.

Делбешөп – тасшүйгіннің халық тіліндегі атауы. Делбешөпті халық ертеректе ұйқы қашқанда, жүйкесі тозғанда, жүрегі қатты соққанда емге қолданған. Ол адамды жайбарақат күйге түсірген. Тағы бір этнографиялық дерекке қарағанда «онымен делбе болған, яғни миына құрт түсіп ауырған жылқыны емдейді. Аңшылар делбешөпті күшалаға қосып, алдамшы жем жасап, аюларды адам тұрған немесе аң сойылған жерден қуу үшін де пайдаланады» [6, 517]. Халық арасында делбешөпті *дел-сал* деп те атайды.

Дермене – қазіргі Түркістан облысында ғана өсетін жусанның түрі, шала бұта. Сырт көрінісі қара жусанның дәл өзі сияқты болғанмен, одан ірі, салалы, бойшаң келетін дермене емдік қасиеті өте күшті өсімдікке жатады. Жергілікті малшылар шөп буыны қатқан күздің соңында, тіпті қыстың бас кезінде отар-отар қойларын дермене қалың өскен жерге жайып алған. Дермене жеген қой семіре бастайды. Дермене жеген қойдың еті адамға шипалы болады. Дермене Қазақстанның басқа аймақтарында және ешбір шетелде өспейді. Дерменеден жасалатын сантонин деген дәріні басқа елдер біздің елімізден ғана сатып алады. Дермене өскен жер қорық болып жарияланған және сол қорықтың өнімін пайдаланып дәрі шығаратын сантонин зауыты ашылған. Ертеректе ревматизм және шойырылма (радикулит) болғанда дермене тұнбасын күнжіт майына немесе керосинге қосып ауырған жерді ысқылаған. Кейбір информаторлардың айтуынша «егер дермене ылғалы мол, су басып кеткен жерге өссе, онда өзінің бейнесін өзгертеді, қайта жаралып – *шағыр жусан*, сабақтары жайылған *ақбас жусан* болады; егер дөңесте өссе, мүлде ақ, мықтап түктенген жусанға, *боз жусанға* айналады. Ал құмда өссе, түгі аз *кер жусан* болады.

Доңызқауақ – жеуге жарамайтын, ішін қырнап алып тастап ыдыс ретінде пайдаланатын асқабақ тәрізді өсімдіктен жасалған, аңды үркіту құралы. Белгілі этнограф-ғалым Т.Қартаеваның келтірген дерегіне қарағанда, ертеректе Сыр бойы қазақтары жолбарысты аулаумен бірге, одан қорғану үшін үркітіп қуалау әдісін доңызқауақтың көмегімен атқарған. Іші тазалаған қауақтың диаметрі үлкен жақ бөлігін серкенің шикі көнімен қаптап, шеңбер ортасын тесіп, аттың құйрық қылын ұшынан жоғары қарай шығарып қояды. Арнайы былғарыдан жасалған белдікті қауақтың ортаңғы бөлігіне бекітіп, бір жағынан табанға салып бекіту үшін үзеңгібауын жасайды. Доңызқауақты атты адам оң жақ аяғына байлайды. Ат үстінде отырып, екі бөлік матаны ылғалдап алып, ылғал матамен аттың қылын кезектесіп тартқанда, кәдімгі жолбарыстың даусы шығады. Жолбарыс өз даусын естіп үркіп қашады. Доңызқауақты жолбарысты қуалап, үркіту, одан қорғану үшін ХХ ғасырдың бас кезіне дейін пайдаланған [9, 180-181]. Бұл қазақ аңшыларының аң аулауда ерекше әдіс-тәсілдерді меңгергендігін көрсетеді.

Жалбыз – сазды жерде өсетін хош иісті дәрілік, тағамдық өсімдік. Сабағы қырлы, өзегі қуыс, жапырағының жиегі ирек келген. Алуан түрлі ауруларға шипа болады деп саналатын бұл емдік шөптің ерекше қасиеті бар. Дененің қызуы көтеріліп ауырғанда ыстықты тартады деп жалбызды табанға тартып байлаған. Оны қайнатып, жел ауруына ішкен. «Жалбызды жерде жан қалады» деген мәтел осы жайтқа байланысты айтылса керек. Жалбыздың көп ауруға ем болғандығы бүгінде ұмытылған. Этномәдени деректер «*Жалбызымның жогынан жалғызымнан айрылдым*, «*Жалбыз жақпаған ауру өлер*» деген мақалдарда сақталған. Оның тағы бір қасиеті «*Жылан жалбыздан қашады*» деген мақал да кездеседі. «Жалбызды жерде жан қалады» деген мәтел осы жайтқа байланысты айтылса керек. Емшілер жалбызды гүл ашудың алдында жинайды. Көлеңкеде баппен кептірсе, жалбыздың шипалық қасиеті жақсы сақталады. Халық емшілігіне қатысты әдебиеттерде жалбыздың денедегі суықты тартатын, майды ерітетін және асқазан-ішек жолдарын тазалайтын қасиеті бар деп есептейді. Жалбыздың тұнбасы мен қайнатындысы ас қорытпау, бөгу сияқты сырқатқа бірден-бір шипа. Суық тартатын қасиетіне байланысты қазақтың өлік жөнелту салтында мәйітті бұзылмас үшін астына жалбызды төсеніш ретінде пайдаланған.

Жаужұмыр – шөлейтті жерлерде өсетін тамыржемісті өсімдік. Балалар жаужұмырдың тамырын отқа көміп әуес көріп жейді, өйткені ол шикі күйінде ащы болады. Оңтүстік аймақта басы жалғыз тал болып шығатын, түбі сары сәбіз тәрізді жаужұмырды кептіріп малға берсе, оны жеген мал тез семіреді екен. Кейбір өңірде «*Жаман болса, жаужұмырды ит жер ме*» деген сөз сақталған [10, 247]. Соған қарағанда оны қажет кезінде (иттер де өзіне керек шөпті тауып жеп емделеді) иттер де жейтін болуы керек.

Жусан – шөлейтті, далалы, топырағы сортаң жерлерде өсетін көпжылдық не бір, екі жылдық ащы шөп, шала бұта. Қазақ жерінде жусанның сексеннен астам түрі мен атауы кездеседі. 20-ғасырдың басында қазақ жерін аралаған ботаник-зерттеуші П.С.Массагетов: «Қазақтар көпжылдық және екіжылдық жусанды дәл айырып атайды, біріншісін – *жусан*, екіншісін *бүрген* дейді. Мұнда жай жусан – *ақ жусанды*, *шағыр жусан*, *кер жусан*, *боз жусанды* біледі, тіпті *дермене жусан* қазақтарға мәлім жусандар жүйесінде *қызыл жусан* деп аталады. Ал, *дерменені дермене жусанның өнімі – дәні* дейді. Бүргендерге *ақ бүрген*, *комфоралы жусан*, *қызыл бүрген*, *шыбық жусаны* жатады», – деп, халықтық білімдер жүйесіндегі бір өсімдік атауына қатысты жіктемелерді көрсетеді [5, 197]. Жусанның әрбір түрінің өзіндік ерекшеліктері мен қасиеттерін малшы қауым үнемі ескеріп отырады. Мәселен, *боз жусан* төрт түліктің бәріне жұғымды, *бота жусанға* жайылған қой тез семіреді, *дермене жусан* қойды тентек ауруынан сақтайды *қара жусан* жеген қой етінің дәмі ерекше болады, *марал жусан* бұғы-марал сүйсініп жейтін өсімдік түріне жатады және т.б. осындай халықтық білім бүгінгі күнге дейін жоғалмай жетіп отыр.

Көбірген – пішіні пияз тәрізді, іші қуыс тау сарымсағы. Таулы жердің көбіргенін жеген биенің қымызының қуаты күшті болады. Көбіргеннің сабағын үзгенде сүт шығып тұрады [11, 153]. Ел арасында өсімдік атауының *көмірген*, *көміржуа* секілді аттары ұшырасады.

Қазоты – мал жемейтін улы өсімдіктің бір түрі. Алтай өңірінде ертеректе шыбындарды өлтіру үшін қазотын пайдаланған. Ол үшін қазотының жапырағын суға қайнатып, оған бал жағып, қажетті жерге жайып не іліп қойған. Осындай жапыраққа қонып, бал жалаған шыбындар сеспей қатады екен. Қазотының осы қасиетіне қарап жергілікті тұрғындар оны *шыбынқырғыш* деп те атаған. Сонымен бірге қазотынан ертеде улы май қайыруды білген. Қазотынан алынған улы маймен аңшылар садақ жебесін майлап атқанда, жараланған аң алысқа кете алмайды екен.

Қаражеміс – тау беткейлерінде, өзен бойларында биіктеп өсетін бұта. Ертеректе буын ауруын (ревматизм) емдеу үшін қаражемісті турап, оған адыраспан мен усойқыны, ермен, қалақайды белгілі өлшеммен қосып 3-4 литр суға жарты сағаттай қайнатып, артынан осы қоспаға мол су қосып, соның суына шомылған [12, 80]. Бұл емдік қасиеті бар өсімдік халық тілінде *бауырқұрт* деп те аталған. Оның қара түсті жемісінің ішті айдайтын қасиеті барын білетін адамдар оны пайдалануға абай болған.

Қымыздық – дәмі қышқыл қымыз тәрізді, жеуге жарайтын, таулы жерлерде өсетін өсімдік. Қымыздықты сорып шөл басуға болады. Жылқы малы қымыздықты жақсы жейді. Қымыздықты халықтық емде қолданып, онымен көкірек ауруын (туберкулез) емдеген. Қымыздық қолданылу орнына қарай халық арасында әртүрлі аталған. Мәселен, оның тамырын тері илеуге қолданғанда оны *таран* деп, ал ауруды емдеуге қолданғанда *қымыздық* деп атайды.

Мыңбас шырмауық – дәні улы арамшөп түрі. Қазақ даласындағы дәрілік өсімдіктерді зерттеген П.С.Массагетовтің айтуына қарағанда, мыңбас шырмауықтың дәні нанға түссе, адамдар қатардан шығады: басы ауырады, әлі кетеді. Сұлыға түссе, аттар аспанға секіреді, ал шошқалар қырға қашады. Сондықтан жергілікті егінші-диқандар мыңбас шырмауыққа қарсы «күрес жүргізген» [5, 164].

Шеттіктікен – тікенекті өсімдік. Шеттіктікен бояу алынатын өсімдікке жатады. Шеттіктікен гүлдеген кезде кетпенмен шауып жинап, қазанға су құйып, шеттіктікен салып қайнатады. Шеттіктікенмен бірге қазанға тот басқан ескі темір тастайды. Осының нәтижесінде қара бояу алынады. Ертеде бұндай бояумен жүн бояған. Шеттіктікенді ауыз уылғанда ем болсын деп темекіге қосып тартқан.

Қорытынды

Фитонимдік атаулар, лексиканың басқа категориялары сияқты, әлі де болса аз зерттелген сала болып саналады. Сонымен бірге адамзаттың ежелгі кәсіптері – өсімдік шаруашылығымен және мал шаруашылығымен тығыз байланысты аталмыш саланы зерттеу тіл тарихын сипаттау, заманауи тілдердің өзекті мәселелерін зерделеу және лексикасын жүйелеу, лексикографиялық және бірқатар мәдени-тарихи мәселелерді шешу үшін аса маңызды болып табылады. Фитонимдік лексиканы оның шығу тегі, құрылымы мен семантикасы және т.б. тұрғысынан талдау халықтық дүниетанымға, материалдық және рухани мәдениетті дамытуға, халықтың тарихы туралы құнды мәліметтер алуға қосқан үлесін анықтау үшін де қажет. Ғылым мен техниканың, мәдениет пен көші-қон үдерістерінің қарқынды дамуына орай қазақ тілінің сөздік қорында елеулі өзгерістер туындап жатыр. Тілдер байытылып қана қоймайды, сол сияқты өсімдікке байланысты көптеген сөздер мен ұғымдар байырғы сөздік қордан ығыстырылып, із-түзсіз жоғалады. Сондықтан осындай атауларды, әсіресе фитонимдік лексиканы дер кезінде жинау, жүйелеу, зерттеу және одан кейін салыстырмалы-салғастырмалы талдау болашақ ұрпақ үшін ескірген лексиканы сақтаудың кезек күттірмес міндеті екендігі анық.

Фитонимдік лексиканы қазақ этносының этномәдени концептосферасы ретінде қарасақ, оны мәдени ұлттық құндылық ретінде бағалап-тану көкжиегі кеңейе түседі. Зерттеу барысында жиырма шақты өсімдіктің лексикалық және мәдени-семантикалық мағынасы ашылды. Өсімдіктердің күнделікті тұрмыста адамды да, төрт түлік малды да көптеген аурулардан емдейтін қасиеті, азықтық қасиеті, сондай-ақ бояуға қолданылатын түрлері анықталды. Бүгінде Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтыныңда

тілтанымдық Тресурсы «Қазақтілінің ұлттық корпусы» сайтының «Мәдени-репрезентативті ішкорпусының «бейнебаян» бөлігінде *андыз, сексеуіл, адыраспан, жалбыз, жусан* өсімдіктеріне арнайы бейнебаян жасалды. Аталған ішкорпус арқылы оқырман өсімдік әлеміне қатысты мол ресурстармен танысады; әрі этноақпаратты оқылым арқылы ғана емес, көрнекі түрде түрлі форматта жеңіл қабылдауға әрі қызығушылықтарын оятуға мүмкіндік алады. Қазақ халқының ұлттық құндылығын жинау, түгендеу, әр сөздің астарынан сыр ұғып, бүгінде ұмытылып бара жатқан кейбір сөздердің мәдени-семантикалық мағынасын анықтау жұмыстары мәдени-репрезентативті ішкорпус жетілдірілген сайын толығып, жаңаланып отырады.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер тізімі

1. Шормақова А. Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Алматы, 2020. – 178 б.
2. Іскендіров Ә. Қазақстанның дәрілік өсімдіктері. – Алматы: Қазақстан, 1982. – 188 б.
3. Bekeyeva, N., Bissengali, A., Mankeyeva, Z., Nurdauletova, B.I. Phraseological expressions in the turkic language: Comparative analysis / International Journal of Society, Culture and Language, 2021, 9(2). – P.29-40.
4. Массаретов П.С. Өсімдік әлеміне саяхат. – Алматы: Қайнар, 1988. – 248 б.
5. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.3: Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.
6. Әлімқұлов Т. Алғырдың тамыры // Туған жер қазынасы. – Алматы: Қайнар, 1983, – 38-39 бб.
7. Кейкін Ж. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. – Алматы: Өлке, 2002. – 262 б.
8. Қартаева Т. Сыр өңірінің дәстүрлі этнографиясы. – Алматы: Арыс, 2005. – 448 б.
9. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.
10. Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 168 б.
11. Қалиев Б. Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сардар, 2012. – 504 б.
12. Күркебаев К. Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер. филол. ғыл. канд. диссерт. – Алматы, 1994. – 146 б.

Р.Н. Шойбеков, Н.М. Ашимбаева, Э.А. Утебаева

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

Этнокультурная семантика названий растений

Аннотация. Статья посвящена изучению названий растений в культурно-семантическом направлении. Как стало известно в ходе исследования, названия растений тесно связаны с историческим становлением, прошлым, менталитетом населения, сохраняя древний пласт языкового состава. Поэтому в этой статье были всесторонне изучены древние лексемы, содержащиеся в названиях растений, как система, составляющая понятийную основу языка. Было уделено внимание развитию национального сознания во взаимодействии с народным языком, наряду со всесторонним углубленным изучением научного онтологического содержания названий растений на языково-концептуальной основе. Проведен теоретический анализ того, как мировоззрение этноса ярко выражено через фитонимические слова и способствует формированию национального сознания. В составе названий растений собраны этнокультурные единицы, содержащие культурно-познавательную информацию, раскрыта их культурная семантика; представлена репрезентативная лингвокультурная информация энциклопедического характера. Раскрываются языковые и культурные коды, отраженные в содержании названий растений, изучаются фитонимы, которые проникают в казахскую культуру и передают историю прошлого нашего народа. Выявлена культурно-

семантическая и концептуальная структура названий растений, всесторонне проанализированы культурные значения.

Ключевые слова: мир растений, лекарственное растение, этнолингвистика, этнокультурная информация, культурно-семантическое значение.

R.N. Shoibekov, N.M. Ashimbayeva, E.A. Utebayeva

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

Ethnocultural semantics of plant names

Abstract. The article is devoted to the study of plant names in the cultural-semantic direction. As it became known in the course of the study, plant names are closely related to the historical formation, the past, the mentality of the population, preserving the ancient stratum of the linguistic composition. Therefore, this article comprehensively studied the ancient lexemes contained in plant names as a system constituting the conceptual basis of the language. Attention has been paid to the development of national consciousness in interaction with folk language, along with a comprehensive in-depth study of the scientific ontological content of plant names on a linguistic-conceptual basis. A theoretical analysis of how the worldview of an ethnos is vividly expressed through phytonymic words and contributes to the formation of national consciousness was carried out. Ethno-cultural units containing cultural and cognitive information are collected in the composition of plant names, their cultural semantics is revealed; representative linguocultural information of encyclopedic character is presented. Language and cultural codes reflected in the content of plant names are revealed, phytonyms that penetrate into Kazakh culture and convey the history of the past of our people are studied. The cultural-semantic and conceptual structure of plant names is revealed, cultural meanings are comprehensively analyzed.

Keywords: plant world, medicinal plant, ethnolinguistics, ethno-cultural information, cultural-semantic meaning.

References

1. Shormaqova A. Kazak tilindegi osimdik aleminin lingvomadeni beinesi. [Linguocultural image of the plant world in the Kazakh language]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) (Almaty, 2020, 178 b.) [in Kazakh]
2. Iskenderov A. Kazakstannyn darilik osimdikteri [Medicinal plants of Kazakhstan] (Kazakstan, Almaty, 1982, 188 p.) [in Kazakh]
3. Bekeyeva, N., Bissengali, A., Mankeyeva, Z., Nurdauletova, B.I. Phraseological expressions in the turkic language: Comparative analysis, International Journal of Society, Culture and Language, 9(2), 29-40 (2021).
4. Massagetov P.S. Osimdik alemine saiahat [A journey into the plant world] (Kainar, Almaty, 1988, 248 p.) [in Kazakh]
5. Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde: etnolingvistikalıq sozdik. T.3: Tabıgat [Kazakhs in the world of native language: ethnolinguistic dictionary. Vol. 3: Nature] (Sardar, Almaty, 2013, 608 p.) [in Kazakh]
6. Alimqulov T. Algyrdyn tamyry // Tugan zher kazynasy [Roots of hemlock // Treasure of the native land]. (Kainar, Almaty, 1983, 39 p.) [in Kazakh]
7. Keikin J. Qazaqtyn 7777 maqaly men mateli [7777 Kazakh sayings and proverbs] (Olke, Almaty, 2002, 262 p.) [in Kazakh]
8. Kartaeva T. Syr onirinin dasturli etnografiasy [Traditional ethnography of the Syra region]. (Arys, Almaty, 2005, 448 p.) [in Kazakh]
9. Kazak tilinin aimaqtyq sozdigi [Regional Dictionary of the Kazakh Language] (Arys, Almaty, 2005, 824 p.) [in Kazakh]
10. Naqysbekov O. Qazaq tilinin ontustik govorlar toby [Group of Southern Kazakh Govors of the Kazakh language] (Shylym, Almaty, 1982, 168 p.) [in Kazakh]
11. Kaliev B. Osimdik ataularynyn tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Plant Names] (Almaty, Sardar, 2012, 504 p.) [in Kazakh]
12. Kurkebaev K. Osimdik musheleri men olardyn qurylym-qurylysyna qatysty terminder [Terms relating to plant organs and their structure]. filol. gyl. kand disert. (Almaty, 1994, 146 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Шойбеков Р.Н. – филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Әшімбаева Н.М. – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Өтебаева Э.Ә. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Шойбеков Р.Н. – доктор филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Ашимбаева Н.М. – кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Отебаева Е.А. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Shoibekov R.N. – Doctor of Philological Sciences, Institute of Linguistics named after A.Baitursynuly, Almaty Kazakhstan.

Ashimbaeva N.M. – Candidate of Philological Sciences Institute of Linguistics named after A.Baitursynuly, Almaty Kazakhstan.

Utebaeva E.A. – corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Institute of Linguistics named after A.Baitursynuly, Almaty Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.82.30
Ғылыми мақала

Б.Е. Ахмер , Ж.Ә. Аймұхамбет* , А.А. Мирзахметов
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: a_zhanat@mail.ru; birzhan.akhmer@mail.ru; mirza_achmet@mail.ru)

Көркем мәтін құрылымындағы детальдің қызметі

Аңдатпа. Мақалада поэзия мәтіндеріндегі көркем детальдің орны анықталып, ақындардың философиялық танымы мен психологиялық көңіл-күйін, эстетикалық ойын жеткізудегі рөлі айқындалады. Көркем бейнелеудегі ұғымдардың мәні ашылып, ақынның көркемдік жадында таңбаланған бейнелер талданады. Мәтін құрылымындағы көркем детальдің қызметін танытуда Н.Айтұлы, Е.Раушанов, Т.Әбікәкімұлы, М.Райымбекұлы өлеңдеріне талдау жасалады.

Қазіргі поэзияда ой, идея, ақынның көзқарасы мен танымы, экспрессивті эмоциялары түрлі детальдар арқылы көрініс тапқан. Сол элементтер мен детальдар көркем деңгейде түзіле келе мәтіннің жүйесін қалыптастырады. Осыдан жаңа бейнелеу, жаңа стиль, ерекше құрылым пайда болады. Поэзиядағы негізгі ой мен автор ұстанымы идеяны оқырманға жеткізу үшін қандай да бір тәсілдерді қолданады. Поэзияда тілдік бірліктер көркемдік жүйені қалыптастырса, сол жүйенің тетігінде тұрған деталь өзінің мағыналық-символикалық мәнімен жаңа бейнелеулерге негіз болды. Заманауи қазақ поэзиясының көркемдік-бейнелілік жүйесінде детальдар түзілімі ерекше орынға ие жаңашыл ізденістерге толы. Мақалада мәтіндегі көркем детальдің қызметі поэзия туындылары мысалында қарастырылып, жан-жақты талдау нысанына алынады.

Көркем туындының мәтіндік құрылымы макро және микро детальдардан тұратыны белгілі. Олардың біреуі анық, ашық, қалыпта көрінсе, енді біреулері жасырын, астарлы, тұспалды түрде қолданылады. Ақындар қолданысында түрлі қалыппен бейнелеуге қызмет ететін детальдар мәтіннің өзегі екені талдаулар нәтижесінде тұжырымдалады.

Түйін сөздер: мәтінтүзілім, деталь, поэзия, көркем мәтін, таңба, өлең құрылымы

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-158-166>

Түсті: 15.02.2024; Жөнделді: 20.04.2023; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Деталь – мазмұнның арнайы шек-жігін білдіретін және бейнеліліктің негізгі құрылымы ретінде қызмет атқаратын көркемдік элемент. Детальдың басты ерекшелігі – бізге тұтас

* хат-хабар үшін автор

материалды көрсетуге ықпал ету, көркем суреттің бояуын, астарын меңзеп, поэтикалық тілдің шеберлігін таныту. Сондықтан деталь – бөлшектенбейді, бөлінбейді, тиісінше, шығарманың идеясын ашуға жұмсалып, бірнеше бөліктен бір бүтін ойды айғақтауға жұмсалады.

Детальдің әдебиеттегі қызметін арнайы қарастырған Б.Кабдулов әдебиеттің күн тәртібінде тұрған өзекті мәселесінің бірі – көркем шығармадағы психологизм мәселесі болса, сондағы күрделі мотивті айқындап, жеткізуші жазушы шеберлігінің «сырына» анализ жасау, яғни көркем деталь мәселесі екенін айтады [1, 12]. Жазушы шеберлігін анықтаудағы негізгі орынды деталь алатындығы жөнінде ешқандай талас жоқ. Ю.В.Томашевский айтқандай, көркем шығармада детальға көп нәрсе байланысты, тіпті барлық нәрсе детальға байланысты болуы да ғажап емес [2, 340]. С.Антонов «Әңгіме туралы хаттарында» деталь жөнінде: «Деталь – бұл айрықша, тұтас құбылыс немесе заттың әсерін көз ілеспес ассоциацияның тізбегі және сондағы реакциясының көмегімен көрсетуге болатын көркемдік нақтылық», – деп жазады [3, 187].

Детальдің ең басты қасиеті – оның дәлдігінде. Қаламгер әрқашан туындының шырайын ашатын, оқиганың өзегін дәлдікпен көрсете алатын ең қажетті, ең керекті жалғыз сөзді таба білуі қажет. «Жалғыз түйір ең керекті сөз табылса болды, ол бүкіл шығарманың өңін келтіре алады, бірақ ол үшін жазушы «сөздер химиясын» жетік меңгеруі қажет» [4, 118]. Ал осы «ең керекті жалғыз» сөз, «сөз химиясын» меңгерген қаламгердің дәл тапқан жалғыз ғана сөзі – деталь.

Деталь сюжеттегі негізгі ситуацияны анық, дәл бейнелейді. Деталь туралы ғалым З.Қабдолов: «Дәлдік – шындыққа жанасымдылық. Сөзбен жасалған суретке көз алдыңызда жан бігіп, тіріліп түрегелсе, сіз оны жансыз сурет емес, тура жанды нәрседей қабылдасаңыз, кітап беті қатар түзеген әріп қана емес, қым-қиғаш қимылға айналып кетсе, сіз бұл қимылға енжар қарамай, еліге тербеліп қалсаңыз – детальдің дәлдігі сол!» [5, 97], – деген пікір білдірсе, зерттеуші А.Б. Есин көркем детальді сыртқы және психологиялық (ішкі) деп екіге бөліп қарастырған. Сыртқы детальдарға адамдардың қолданатын заттары, қоршаған ортасы, пейзаждық, портреттік бейнелерді жатса, психологиялық детальдарға кейіпкердің ішкі әлемі енеді. Ғалым: «Егерде сыртқы деталь бір нәрсені ымдаса, сипаттаса, білдірсе, сездірсе немесе кейіпкердің ойға батуын, қайғыруын сездірсе, онда ол психологиялық детальға (бұл орайда психологиялық портрет мәселесі айтылуда) айналады» [6, 160], – деген ой қосады.

Сөз өнерінің шынайы туындысы – ақиқат болмыстың көрінісі, жай көрінісі немесе жинақталған, көркем көрінісі. Көркем мәтіндегі кейіпкердің тұтас тағдыры бір ғана элементтің ықпалынан өзгеріске ұшырауы мүмкін. Ол элементтің шығармадағы маңыздылығы соншалық, тіпті, сол бөлшек – бүтін бір тақырыпты ашуға жұмсалады. Бұл үрдіс көбінесе баллада жанрында жазылған поэзиялық туындыларда көрініс тапқан. Мұнда оқиға белгілі бір тақырыптың төңірегінде өрбіп, бірнеше элемент біріге келіп, бір ауқымды идеяны әспеттейді.

В.А. Кухаренко көркем детальдің бірнеше типологиясын айтады. Оның ішіне суреттеуші, нақтылаушы, характерді айқындаушы және имплицитті категориялар енеді [7].

Деталь көркем туындыдағы негізгі идеяны ашуға, бейненің нақтылана түсуіне әсер етеді. Яғни, әрбір автор өз туындысындағы басты идеяны кейіпкер, белгілі бір образ арқылы бейнелеп, өрнектеп жеткізсе, оның шынайы шешілуі кей жағдайда характерлер, жинақты образдар жасай алуында. Ал мұның өз кезегінде детальдің күшімен жүзеге асып жататыны белгілі. Осы орайда, «Көркем деталь көркем мәтіннің мағыналық кеңістігін көрсетеді. Осы арқылы автор белгілі бір ақпарды имплицитті түрде кодтайды» [8], – деген А.И. Трубкинаның пікірі маңызды.

Әдістеме және зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында әлемдік әдебиет теориясы мен қазақ әдебиеттануындағы мәтінтүзілімге, детальға және поэтикалық мәтінге қатысты еңбектер пайдаланылды.

Сонымен қатар, қазіргі әдеби сынның басым бағыттарының бірі ретінде танылған деконструкциялық әдіс те мақаланың негізі болды. Мәтіннің құрылымын жаңаша пайымдауда еркін ойлау жүйесі, сыни көзқарасқа негізделген талдау үрдісі басшылыққа алынғанын айта кету керек.

Зерттеуде теориялық талдау, жүйелеу, жинақтау, тұжырым жасау, салыстырмалы талдау, сондай-ақ семиотикалық, структуралық әдістер қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Көркем шығармада барлық бүтін жекеден құралады, яғни шындық панорамасы детальдан тұрады. Зерттеуші Б.Кабдулов детальдің анықтамасын ұсынғанда үшқыш-ғарышкердің иллюминатордан көрінген кішкентай ғана жердің бейнесі арқылы бүкіл өзінің санасындағы жер туралы ойларымен сабақтасатынымен салыстыра қарайды. Ол: «Сонда ғана деталь өзінің өнердің миниатюралық моделі ретіндегі рөлін ойнайды, детальдің көмегімен бір тізбекке біріктірілген оқиғалар – уақыт, тарих; жеке коллизияда – қоғам қайшылығы, дараланған характерде – тип, ал жекелеген тағдырда – дәуір заңдылығы көрініс табады», – деп деталь арқылы бүкіл шығармадағы ойды анықтауға болатынын айтады [1, 13].

Әдебиеттанушы-ғалымдар көркем туындыдағы детальді анықтауда көркем туындының ең ұсақ, ажырамайтын құрылымдық элементіне жатқызады, бірақ оның шекарасын анықтауда түрлі көзқарастар бар. Олай дейтініміз, барлық зерттеушілер құбылту мен айшықтаудың көркем детальға жатпайтынын бірауыздан мақұлдаса да, детальға нақты не жатады дегенде ортақ пікір жоқтың қасы. Мұны Ф.В.Путнин: «Поэтикалық әдістер, троптар мен стилистикалық фигуралар әдетте көркемдік бөлшектерге жатпайды» [9, 90], – деп кесіп айтқан.

Кең ауқымда алып қарастырғанда, детальға – сыртқы, материалдық, шығарманың көркемдік әлеміне жататын дүниелер мен адамның жан дүниесінің қозғалысын білдіретін ішкі факторларды жатқызуға болады. Ал тар мағынасында көркем туындының тек заттық әлемін, яғни сыртқы, материалдық дүниелерді ғана жатқызады [10, 29]. Көркем мәтіннің қабаттарында мифтік белгілер де барын білеміз. Яғни, мифтің ішіндегі көркем детальдарға көңіл бөліп, метамәтінде көрініс табуын зерттеуге баса назар аудару керек. Метамәтін көбінесе символдық аспектілерге негізделеді [11].

Қазіргі қазақ поэзиясының өкілдері сюжеттік мазмұннан бұрын ақынның философиясындағы таным иірімдерін басты нысанға алады. «Поэзия – ұлы жұмбақ» – дейді Достоевский. Шынымен де, поэзияның жұмбақтығы ақынның поэтикалық әлеуетінің деңгейіне, психологиялық ойдың шеңберін сызудағы шеберлігіне, жалпы таным мен жеке танымды бір-бірімен ұштастыра отырып, пішіндік және мазмұндық қалыпты сақтай алу дәрежесіне, нақты элементтер мен аралас элементтерді, деталь мен штрихтік негіздерді тереңнен игере отырып, өлеңнің ішкі және сыртқы мінезін, яғни характерін аша алуына байланысты. Осы орайда философиялық ойды беруде негізгі көркемдік құрал – деталь маңызды рөл атқарады.

Жоғарыда аталған поэзияның жұмбақтығын ашу үшін қазіргі қазақ поэзиясының өлеңдерін танымға қарай саралап, когнитивті ұғымдардың ақын өлеңдерінде көрініс беруіне, детальдардың қолданысына жекелей тоқталайық.

Ұлттық поэзиямыздың көркемдік сапасына өз үлесін қосқан ақын Есенғали Раушановтың ақындық шеберлігі адам мен табиғаттың үндестігін өрнектеген сыршыл өлеңдерінен ерекше көрінеді. Нәзік лиризм мен терең психологизм қатар өрілген ақын өлеңдері – қаламгердің таным көкжиегі мен дарын қуаты деңгейінің көрсеткіші.

Ақынның табиғаттағы құбылыс пен затты қатар ала отырып, тұтас әрекеттер тізбегі арқылы адам болмысының ішкі сырларын сөзбен кескіндеген төмендегі өлеңіне тоқталайық:

Бір қайың бар –
 Ақ **қайың**, нәзік қайың,
 Өскен күнге құшағын жазып дәйім.
 Нәзігімнің өмірін сырттан бағып
 Мен тұрамын қалшыып қазықтайын [12, 49].

Берілген шумақта ақ қайың – лирикалық кейіпкердің ішкі әлемінің бейнесіне ауысқан. Шумақтан шумаққа өрбіген оқиға желісінде қайың халі – сәл ысырылып, жел мен қайыңның арасындағы қақтығысты бақылаушы ғана емес, іштей қайыңды жақтаушы, оның қайғысына ортақтасушы. Қайыңға берілген «нәзік» деген анықтамаға зер сала отырып, бұл жерде символдық астар жатқанын да аңғарамыз. Яғни, қайың – қыз, оны бақылаушы – жігіт, автор. Ұнатқан «нәзігіне» жете алмай қалған автордың ішкі позициясы, ұстанымы, бұлқынысы сезіледі. Осы орайда, «қазық» деталі де маңызды рөл атқарып тұр. Қағылған қазық – өздігінен қозғала алмайтын, субъективті қозғалысы жоқ тәуелді зат. Қазақ танымында «қатқан қазықтай» деген фразеологизм бар. Ендеше, детальдің ұлттық дәстүрмен сабақтасып тұрғанын байқауымызға болады. Осылайша, лирикалық кейіпкердің өзіндік болмысы мен дүниеге деген көзқарасы алға шығады:

Жұбаттар ем,
 Хал-жайын сұрар едім,
 Тілі – жұмбақ әлі бірақ оның.
Жапырақтар жерге емес,
 ерте үзілсе
 Жүрегіме құлайды мына менің.

Табиғаттағы бір құбылысты бейнелеудің мысалы ретінде алған ақын енді жекелеген детальдар арқылы бейнелеуге көшеді. Қайыңның бөлшектері – бұтақ пен жапырақ поэтикалық бейнелеуде үлкен мәнге ие болып тұр. Желге қарсыласқан бұтақ қайыңның наразылығын танытудағы деталь болса, жапырақ – екі аралықты, яғни лирикалық кейіпкер мен қайыңның арасын байланыстырып тұрған деталь. Лирикалық кейіпкердің ішкі сезімін, толқуын танытып тұрған деталь – жүрек. Әдебиеттанушы Ж.Әскербекқызы аталған өлең туралы ойын төмендегідей сабақтайды: «Жапырақтың жерге емес, жүрекке құлауы – бейнелеудің тосын үлгісі. Жүрек пен жапырақтың пішіндік ұқсастығын ойда ұстай отырып, ақын осы ұқсастықтан тың бейнелі әрекет тудырады. Сөйтіп қайғы шеккен әлсіздің халі өзіне қаншалықты әсер еткенін жеткізеді. ...Тұтастай алғанда метафоралық сипаттағы өлеңде жекелеген суреттеулер, айқындаулар мен әрекеттер ауыспалы мағынада қолданылып, туындының идеялық-бейнелілік мазмұнын ашуға қызмет еткен. Адамға тән іс-әрекетті, ой мен сезімді табиғатқа тели суреттейтін кейіптеу тәсілінің көркемдік мүмкіндігі ақындық таным мен шеберлік көрігінде әбден өңделіп, танылған» [13, 33].

Көркем туындыдағы деталь – шағын ғана болса да, бүкіл шығарманың ұстыны. Себебі деталь арқылы шығарманың негізгі идеясы ашылады. Оны жоғарыдағы мысалдардан байқадық. Ақын Н.Айтұлының «Табалдырық» деген өлеңнің әрін ашып тұрған, сондай-ақ нақты бір зат арқылы қазақ болмысын, танымын, дәстүрін қозғап, өткеннен хабар беретін бір ғана деталь – табалдырық.

Халқыма қадірменді **табалдырық**,
 Тұрасың әр уақытта алаң қылып.
 Үлкендер «Баспа» дейді,
 Аттап өтем,
 Сыр бар-ау, ар жағында алар біліп... [14, 8].

Табалдырық – қазақтың ырым-тыйымдарымен, салт-санасымен тығыз байланысты. Өлеңде детальдің көркем образға айналып, жаңаша сипатталуын байқаймыз. Аға буын мен кіші буын арасындағы сабақтастықты «баспа» деген бұйрықты, бірақ зілсіз сөзден аңғаруға

болады. Ұлттың дәстүрі бойынша, «қара шаңырақ», «ошақ» – қашан да киелі, қасиетті ұғымдар. Ал сол киелі жерге басқан алғашқы қадам осы табалдырықтан басталады. Қазақ өз баласына «табалдырықта тұрма, онда бақ тұрады» деп өсиет айтады.

Жалпы Н.Айтұлының шығармашылығында қазақтың қара өлеңінің сипаты басым. Оның бейнелеріндегі ұлттық дүниетаныммен астасып келетін көркем бейнелер, қазақы санаға қорғасындай құйылып, өзінің ізін қалдырып отырады. Ақынның «Үміт көбелегі» деген өлеңіндегі лирикалық сюжет көп жылдардан кейін ауылға барған жанның ішкі толғанысы болып берілген. Ауылдағы өзен, тоғай өзгермегенімен, адамдардың түр-келбетіне уақыттың із салып, олардың өзгергенін айта келе, өзінің бала кезіндегі «сары ұл» арқылы сол балалық шақтағы бір балғын бейнені іздейді. Өлең:

*Біразы көне үйлердің күйрегендей,
Қатары қарттардың да сирегендей.
Бәрінің орындары үңірейіп,
Тұрғаны-ай,
Көңілімнің күйге келмей.
Секілді бір қарасам қаз-қалпында,
Дүние өз орнынан қозғалсын ба? [14, 9] –*

деп басталған. Оқиғаның басынан бастап уақыт өз дегенін істеп, өмірден сиреп қалған бейнелер лирикалық кейіпкердің де көңілін пәс етеді. Ол өзінің бала шағындағы бейнесін, яғни «қуақы сары ұлды» көргісі келеді. Сонымен қатар «Анау бір күлімдеген кішкентай қыз // Кенеттен әлдекімге барады ұқсап» деп көңілдегі бейнесіне ұқсаған суретті көз алдымызға әкеледі. Сонда бұл өлеңдегі «қуақы сары ұл» – басты деталь деуге болады. Себебі ақын сол арқылы бүкіл лирикалық сюжетті өрбітіп, сезімін көрсетеді.

Ақын Тыныштықбек Әбдікәкімұлының шығармашылығы да өзіндік мәнерімен ерекшеленеді. Ақын тұспалды ойларын көбіне деталь арқылы береді. Оның «Жекеқоңыр» деген өлеңіндегі лирикалық сюжетте берілетін оқиға желісі жетім қалған қозы мен лирикалық кейіпкердің ішкі толғанысының параллель алынып, жетімдіктің трагедиялық сипаты астарлы бейнелеу арқылы беріледі. Өлеңде:

*Қайта-қайта маңырап, қоңыр қозым,
суландыра бердің-ау көңіл көзін.
Қозысы едім мен де бір қоңырлықтың...
Көп өксіктен көкірек сөгілгесін[15, 18] –*

деп деталь ретінде «қоңыр» сөзін алған. Жалпы «қоңыр» деген сөзде қазақ дүниетанымына сай астарлы мағына бар екені белгілі. Ол сабырлықтан бастап, момындық, жалғыздыққа ұласады. Ақын қоңыр қозының жетім қалғанымен лирикалық тұлғаның көңілінің жетімсіреп, жалғызсырап жүргенін тұспалдайды. Сонымен бірге, бұл сөзге жаңа философиялық мән үстеп, өлеңнің философиялық негізін күшейткен. Түстің те символдық мәні бар. Қызыл – қауіптің, қан майданның, жасыл – жақсылық пен жұмақтың, ақ – адалдық пен тазалықтың нышаны десек, қоңыр – байсалдылықтың, тереңдіктің символы. Бұл түстің қазақ болмысымен біте қайнасып кетуінің бір себебі – далалық дәстүрге сай, көшпенділер мәдениетімен байланысты. Қазақ көшкен жерлердің көбі иен жазық, сары дала, қоңыр адырлар. Оның көргені де, сезгені де, ойлағаны да, иісі де, тіпті түнгі түсі де осымен үйлеседі. Ақын «Қозысы едім мен де бір қоңырлықтың» деу арқылы арғы ата-бабасын, ата-әжесін сағынышпен еске алып тұр. Яғни, қоңыр мінезді, қонақжай, мейірімді, жанашыр тегін меңзеген. Қаланың «қапасты» тірлігінен мезі болған автор күйі байырғы кішіпейіл көңілді, жұбатар жүректі аңсайды.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік орны бар ақын Маралтай Райымбекұлының шығармашылығынан мифтік бейнелерді, символдық астары бар детальдарды, арғы қазақтың танымы мен тарихына жетелейтін ерекше иірімдерді байқаймыз.

М.Райымбекұлының поэзиясы өзіндік тың бейнелеулермен ерекшеленеді. Ой-жүйесінде кодталған, танымындағы рухани дәстүр, яғни мәдени таңбаның поэзияда көрініс табуы – ескі мен жаңа ұғымдардың бір-бірімен астасуы. «Сентиментальді құбылыс» өлеңінде табиғат пен адам жанының көркем қатпарларын үйлестіріп, жаңаша өң беріп қана қоймай, әр тармағына философиялық мән-мағына сыйдырған:

Қара түн құлайды бауырына ап даланы,
Күрең нұр көкжиек көзінде мелдеп тұр.
Аққан қан сияқты.
Жұлдыздар қаралы, ғаламның бетінде жаралы
Жұмыр жер адасып барады [16, 84].

Жоғарыда берілген өлеңнен ақынның танымы мен эмоциясын айқын аңғарамыз. Көркем деталь түріндегі “қара түн” мен “күрең нұр” ақынның поэтикалық танымындағы тың суреттеулердің қатарында. Өлең тақырыбының өзінен ақын бойындағы жай-күйді ұғынып, астарлы ұғым мен жансыз бейнеден жанды бейнеге айналған көркем суретті көруге болады. Көркем детальдардың метафизикалық қабаты – уақыт пен кеңістік арасындағы адам тағдырын меңзейді. Бір жағынан, «күрең нұр» тіркесі жаңа қолданыс, тың эпитет. «Нұр» сөзіне «ақ», «ашпақ» түстердің тіркесуінен бөлек, қалыпты жағдайдан шығып, ақын жаңаша эпитет қолданып, өзіндік бояу-өрнегін танытқан. Екіншіден, өлеңнің құрылымы, формасы ерекше. Жыр шумағы «қара өлең» ұйқасымен басталса да, еркін иірімдерге жол ашқан. Буын саны да дәстүрлі үрдістен модернистік бағытқа «бұрылып», тың ырғақты, тосын сарынды түзеді.

Қайғы, қуаныш, өкініш сезімдері эмоционалдық, мәдени және көркем концептілердің барлық белгілері ақын ойының таразысында сараланған. «Қара түн» мен «күрең нұр» лирикалық кейіпкердің көңіл-күйінің ауыр астарын, мұңын бейнелесе, қаралы жұлдыз бен жаралы ғалам, азалы әлем, адасқан жұмыр жер – көркем мәтіннің мифтік, идеялық, психологиялық қабаттарын танытады. Бұл детальдар өлең мәтінінің шымырлығын, көркемдік жүйенің үйлесімін көрсетеді. «Көркем деталь – мәтінтүзілімнің әуелгі тетігі, мөлтек бейне. Көркемдік тұтастық жекелеген детальдардан жинақталады. Суреткер өзі бейнелемек әлемнің қыр-сырын, бітім-болмысын танытуда детальға жүгінеді» [17, 9], – деген зерттеушілер пікіріне сүйене отырып, ақын өлеңіндегі көркемдік тұтастықтың тетігі болып тұрған тың сипатты детальдардың мәнін тани түсеміз.

Қорытынды

Деталь – қаламгер шеберлігін танытатын маңызды бейнелеу құралы екені белгілі. Детальсіз мәтінтүзілімнің басты концепцияларын, сюжетін, композициясын, тіпті идеясын да толық таба алмаймыз. Мәтін қабаттары осы детальдардың ішінде «жасырынған». Поэтикалық ойдың көркем бейне болып қалыптасуы үшін де макро және микро элементтердің маңыздылығы зор. Когнитивті таным жүйесі бойынша, санада таңбаланған идеялар өзгеше сипат алып, мәтінде танылады. Кейіпкердің диалогы мен монологінен бастап, киген киімі, ұстаған заты, айналасын қоршаған түрлі-түсті фигуралар, көзге көрінетін және көрінбейтін элементтердің барлығын деталь деуге болады. Өлең құрылымы осындай қағидаларға сүйеніп, талданады. Сондықтан талдау барысында көркем мәтінді «бөлшектеп», қайта «жинау» арқылы автор идеясының шынайы болмысы көрінетіні сөзсіз. Мәтінтүзілімде детальдің орны ерекше. Поэзия мәтіндеріндегі бейнелілік жүйесін тануда көркемдік тәсілдерді анықтау, талдау маңызды. Көркемдік тұтастық арқылы көрінетін поэтикалық туындының маңызды бөлшегі, басты тетігі ретіндегі детальді анықтап, оның қызметін талдау арқылы біз мәтінтүзілімдегі жекелеген бөлшектердің табиғатын танытуға талпыныс жасадық. Поэзия мысалдарына жүгіне отырып, әр ақынның өзіндік тәсілін, көркемдік танымын, поэтикалық кеңістігін сол детальдік қолданыстары арқылы межеледік.

Әдебиеттер тізімі

1. Кабдулов Б. Деталь в художественном произведении (к проблеме писательского мастерства). Автореф. канд. филол. наук. – Алматы, 1983. – 26 с.
2. Томашевский Ю.В. Хронологическая канва жизни и творчества Михаила Зощенко. – Москва: Олимп-ППП, 1994. – 364 с.
3. Антонов С. Письма о рассказе // Мастерство писателя. – Москва, 1961. – С. 187-198.
4. Кабдулов Б. Деталь в художественном произведении // Простор, 1977. – №4. – С. 118.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «TST-Company», 2006. – 360 б.
6. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – Москва: Наука: Флинта, 2010. – 248 с.
7. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – Москва: Просвещение, 1988. – 192 с.
8. Трубкина А. И. Художественная деталь: имплицитность и коммуникативно-прагматические функции. Филологические науки. Вопросы теории и практики Philology. Theory & Practice. 2021. Том 14. Выпуск 9. С. 2849-2855 | 2021. Volume 14. Issue 9. P. 2849-2855. <https://doi.org/10.30853/phil210449>
9. Путнин В.Ф. Деталь художественная // Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – С. 90.
10. Березняк М.А. Типы и функции художественной детали в англоязычной прозе. Автореферат канд. фил. наук. – Одесса, 1986. – 30 с.
11. Aimukhambet Z, Zhumagazina A., Dalelbekkyzy A., Aituganova S. Seiputanova A. Mythical symbolism in structure of meta-text, ASTRA Salvensis, 1, 199-210 (2021). [Electronic resource] - Available at: <https://www.scopus.com/recod/display.uri?eid=2-s2.0-85107032435&origin=resultslist> (accessed 20.05.2023)
12. Раушанов Е. Періштелер мен құстар: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Көркем», 2005. – 264 б.
13. Әскербекқызы Ж. Көркемдік өріс: Есенғали Раушанов поэзиясы негізінде. Ғылыми зерттеу. – Алматы, 2008. – 263 б.
14. Айт Н. Көз жасым. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2006. – 291 б.
15. Әбдікәкімов Т. Жұмақ күн: өлеңдер мен толғаулар, поэма мен балладалар. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 448 б.
16. Маралтай. Тарпаң: өлеңдер / Маралтай. – Алматы: Хантәңірі, 2014. – 286 б.
17. Аймұхамбет Ж., Миразова М. Абай поэтологиясы: бейнелілік парадигмасындағы көркем детальдің қызметі // Turkic Studies Journal. – 2021. – Volume 3, No.2. – P. 7-18.

Б.Е. Ахмер, Ж.А. Аймұхамбет, А.А. Мирзахметов

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Функция детали в структуре художественного текста

Аннотация. В статье рассматривается место художественной детали в поэтических текстах, а также определяется ее роль в передаче философских знаний, психологического настроения и эстетической мысли поэтов. Раскрывается значение понятий в художественном изображении, анализируются образы, отмеченные в художественной памяти поэта. С целью демонстрации функции детали в структуре художественного текста был сделан анализ стихотворений Н.Айтулы, Е.Раушанова, Т.Абдикакимұлы, М.Райымбекулы.

В современной поэзии мысли, идеи, взгляды и познание мира, выразительные эмоции поэта отражаются в различных деталях. Эти элементы и детали образуют систему текста, поскольку созданы на художественном уровне. Отсюда возникает новый образ, новый стиль, уникальная структура. Для донесения основной идеи и позиции автора до читателя в поэзии используются определенные приемы. В поэзии языковые единицы образуют художественную систему, а деталь, являющаяся механизмом этой системы, становится основой новых представлений, имеющих свое смысловое и символическое значение. Образование деталей занимает особое место в художественно-образной системе современной казахской поэзии, полной новаторских поисков. В статье функция детали в художественном тексте рассматривается на примере поэтического произведения и принимается как форма комплексного анализа.

Известно, что текстовая структура художественного произведения состоит из макро- и микродеталей. Если одни из них ясные, открытые, видимые, то другие употребляются скрытно и аллюзивно. В результате анализа делается вывод, что детали, использованные поэтами, составляют основу текста.

Ключевые слова: структура текста, деталь, поэзия, художественный текст, символ, структура стихотворения.

B.E. Akhmer, Zh.A. Aimukhambet, A.A. Mirzakhmetov
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The function of a detail in the literary text structure

Abstract. The article determines the role of artistic details in poetic texts and the poets' role in transmission of their philosophical knowledge, psychological mood and aesthetic thought. The meaning of concepts in artistic image has been revealed, and the images designated in the poet's artistic memory have been analyzed. In order to demonstrate the function of artistic detail in the text structure, analysis of the poems of N. Aituly, E. Raushanov, T. Abikakimuly, M. Raiymbekuly have been conducted.

The poet's thoughts, ideas, views, knowledge, and expressive emotions in modern poetry are reflected through details. The elements and details form a text system on an artistic level. This raises a new image, a new style, and a unique structure. The author's main idea and position in poetry makes use of certain methods to bring an idea to the reader. The language units in poetry form an artistic system, and a detail in the mechanism of this system becomes the basis of new images with its semantic and symbolic meaning. The formation of details full of innovative searches occupies a special place in the artistic-figurative system of modern Kazakh poetry. The function of artistic detail in the text was considered on the example of poetic works and comprehensively analyzed.

The text structure of a literary work consists of macro and micro details. Some of them are clear, open and visible, while others are with a hidden meaning and subtext. The analysis concludes that the details used by poets for images in various forms make up the basis of the text.

Keywords: text formation, detail, poetry, literary text, symbol, structure of poems.

References

1. Kabdulov B. Detal' v hudozhestvennom proizvedenii (k probleme pisatel'skogo masterstva) [Detail in a work of art (On the problem of writing skills)]. Autoref. Cand. Philol. science (Almaty, 1983, 26 p.) [in Russian]
2. Tomashevsky Yu.V. Hronologicheskaya kanva zhizni i tvorchestva Mihaila Zoshchenko [Chronological canvas of the life and work of Mikhail Zoshchenko] (Olymp-PPP, Moscow, 1994, 364 p.) [in Russian]
3. Antonov S. Pis'ma o rasskaze [Letters about the story], Masterstvo pisatelya [Master's work of a writer] (Moscow, 1961, 187-198 p.) [in Russian]
4. Kabdulov B. Detal' v hudozhestvennom proizvedenii [Detail in a work of art], Prostor [Vast Expanse], 4, 110-118 (1977). [in Russian]
5. Kabdolov Z. Soz oneri [The art of words] («TST-Company», Almaty, 2006, 360 p.). [in Kazakh]
6. Yesin A.B. Principy i priemy analiza literaturnogo proizvedeniya [Principles and methods of analysis of a literary work] (Nauka: Flinta, Moscow, 2010, 248 p.). [in Russian]
7. Kuharenko V.A. Interpretaciya teksta [Interpretation of the text] (Prosveshchenie, Moscow, 1988, 192 p.) [in Russian]
8. Trubkina A. I. Hudozhestvennaya detal': implicitnost' i kommunikativno-pragmaticheskie funkicii. [Artistic detail: implicitness and communicative and pragmatic functions], Philological sciences. Theory and practice of Philology. Volume 14, Issue 9, 2849-2855 (2021). [Electronic resource] – Available at: <https://doi.org/10.30853/phil210449> (accessed 20.05.2023)
9. Putnin V.F. Detal' hudozhestvennaya [Detail art], Literaturnyj enciklopedicheskij slovar' [Literary encyclopedic dictionary]. (Soviet encyclopedia, Moscow, 1987, 390 p.) [in Russian]
10. Berezhnyak M.A. Tipy i funkicii hudozhestvennoj detali v angloyazychnoj proze [Types and functions of artistic details in English prose]. Autoref. Cand. Phil. Sciences (Odessa, 1986, 30 p.) [in Russian]

11. Aimukhambet Z, Zhumagazina A., Dalelbekkyzy A., Aituganova S. Seiputanova A. Mythical symbolism in structure of meta-text, ASTRA Salvensis, 1, 199-210 (2021). [Electronic resources// <https://www.scopus.com/recod/display.uri?eid=2-s2.0-85107032435&origin=resultslist>
12. Raushanov E. Perishteler men kustar: Olender men poemalar [Angels and Birds: Poems] (Korkem, Almaty, 2005, 264 p.) [in Kazakh]
13. Askerbekkyzy Zh. Korkemdik oris: Yessengali Raushanov poeziyasy negizinde. Gylymi zertteu. [Artistic field: based on the poetry of Yesengali Raushanov. Scientific research] (Almaty, 2008, 263 p.) [in Kazakh]
14. Ayt N. Koz zhasym. Tandamaly [My tears. Selected Works] (Foliant, Astana, 2006, 291 p.) [in Kazakh]
15. Abdikakimov T. Paradise day: poems and reflections, poems and ballads. – Nur-Sultan: Foliant, 2019. – 448 p.
16. Maraltai. Tarpan: poems / Maraltai. – Almaty: Khantangiri, 2014. – 286 p.
17. Aimukhambet Zh., Mirazova M. Abay's poetology: functions of literary detail in the paradigm of imagery // Turkic Studies Journal 2021, Volume 3, Number 2. P. 7-18 DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-2-7-18>

Авторлар туралы мәлімет:

Ахмер Б.Е. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аймұхамбет Ж.Ә. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мирзахметов А.А. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ахмер Б.Е. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Аймұхамбет Ж.А. – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Мирзахметов А.А. – PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Akhmer B.E. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Aimukhambet Zh.A. – corresponding author, Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mirzakhmetov A.A. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А.А. Әбсадық* , М. Мұратқызы

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,

Қостанай, Қазақстан
(E-mail: absalmas@mail.ru)

«Ақсақ құлан – Жошы хан» аңызы: тарихилығы, көркемдігі және дәстүр сабақтастығы*

Аңдатпа. Қазақ фольклорының тарихи хронологиялық кезеңдерінің бірі – Шыңғыс хан дәуірі. Шыңғыс хан заманынан нәр алатын фольклорлық мұраның қалың көмбесі ел арасында сақталып жеткен. Соның бірі – қазақ фольклорында өлең-жыр, күй аңызы, топонимикалық әпсаналар мазмұнында кездесетін «Ақсақ құлан–Жошы хан» аңызы.

Аңыздың тарихи негізі Шыңғыс ханның өмірінде орын алған оқиғадан туындаған. Жошы өмірде әкесінен бұрын жұмбақ жағдайда қайтыс болады. Оның өлімі туралы әңгімелер сол заманның өзінде-ақ аңыздалып, Шыңғыс хан тарихы жазылған орта ғасырлық парсы-түркілік нарративтік туындыларға түседі. Сондай туындылардың қатарына авторы беймәлім «Шаджарат аль-атрак» жазбасына тіркелген аңыздық нұсқаны атауға болады. Онда қайғылы қазаны ханға жеткізуші – Ұлық Жыршы. Ал қазақ арасындағы аңыздық нұсқалар ХІХ ғасырда Ш.Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп, ХХ ғасырдың басында Отыншы Әлжанов сынды белгілі фольклор жинаушылардың жазбаларына тіркелген. Аңыздың орта ғасырдағы түркілік варианты мен кейінгі қазақ арасындағы нұсқаларды салыстыра зерттеу – бүгінгі фольклортанудың өзекті мәселелердің бірі.

Көне түркілік және қазақ фольклорындағы Жошы ханның өлімі туралы жыр-аңыз негізінен аңшылық үстінде орын алған оқиғаның мән-жайын нақты баяндауға құрылмаған, тағдырдың жазғанына мойынұсынуды ғибрат етуте бағытталған. Мұнда болған оқиғаның жай-жапсарын жеткізуден гөрі, Шыңғыстың қатал мінезін сынау және өнер иесінің құдіретін асқатату сарындары орын алған. Бір сөзбен айтқанда, абсолюттік билік иесі ханды қарапайым өнер иесінің тапқырлықпен тосылдыру – билік тұтқасын ұстаған кісілер халықпен санасуы тиіс деген саяси танымға арқау болған халықтың аңсары. Мақалада осы аталған мәселелер талданып, тиісті қорытындылар жасалған.

Түйін сөздер: Шыңғыс хан, Жошы, ғұрып, фольклор, аңыз

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-167-178>

Түсті: 26.02.2024; Жөнделді: 16.04.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Қазақ тарихи фольклорының нәр татар көзі, бастау алар түп-тамыры көне түркі заманының сан қатпарлы тарихи кезеңдеріне бойлайды. Сондай қатпарлы, қыртысты, қаспақты тарихи кезеңнің бірі – Шыңғыс хан дәуірі. Қазақтың рухани мұрасында аталған дәуірдің есі және елесінен хабар беретін тарихи аңыздардың мол мұрасы бар. Соның бірі – Жошы ханның өлімі туралы көп нұсқалы аңыз.

* хат-хабар үшін автор

Аңыздың қағаз бетіне түсуіне тоқталсақ, ортағасырлық түркі тіліндегі жазба ескерткіштерінен басталып, ХІХ ғасырда Ш.Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп, Отыншы Әлжанов сынды фольклор жинаушылардың жазбаларына тіркелді. Ортағасырлық мұра мен қазақ фольклорындағы «Ақсақ құлан – Жошы хан» аңыздық әңгімелерді салыстыра отырып зерделеу – өзекті мәселенің бірі. «Ақсақ құлан – Жошы хан» аңыздық әңгімелерінің ішінде тарихилығы мен көркемдік тұрғыдан айрықша ерекшеленетін екі нұсқа бар. Бірі – жыр-аңыз үлгісіндегі мазмұн, енді бірі – күй аңызы. Бірінде сөз өнерінің қадір-қасиеті алдыңғы орынға шықса, екіншісінде күй өнерінің құдіреті ардақталады.

Аңыздың халық арасына кең тараған атауы – «Ақсақ құлан – Жошы хан». Оның жыр және күй аңызы үлгісінде, сондай-ақ топонимикалық әпсана мазмұнындағы түрлері кездеседі. Жыр-аңыздарында тарихи оқиғаның жаңғырығынан туындап, уақыт өте келе ғұрыптық фольклор шеңберінде туындаған көркемдік белгілер мен көне мифологиялық түсініктер көрінісі, халықтық өнердің мән-маңызы турасындағы эстетикалық көзқарасы орын алған.

Ақсақ құлан – Жошы хан туралы қазақ аңызының тарихи негіздері мен көркемдік белгілері Ә. Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, М. Мағауин, С. Қасқабасов, А. Сейдімбек, А.Әбсадық сынды фольклоршы ғалымдардың еңбектерінде талданады. Зерттеушілердің пайымдауынша, қазақ аңыздарының тарихи негіздері айқын, көркемдік белгілері мен кейіпкер образдары фольклорлық шығармаға тән сипатта суреттелген.

Аңыздың көркемдік айшықтары мен дәстүр сабақтастығы Қазақ хандығында өмір сүрген жыршы-жыраулардың бейнелерінде жалғасын табады. Қазақ хандығы тұсында ерекше дамыған жыраулық поэзияда билік иесіне туған баласының немесе сүйікті батырының қайтыс болуын жеткізу атақты жыршы-жырауларға жүктеліп, олар оны түспалдап, емеурінмен жеткізіп отырады.

Әдіснама

Мақала көлеміндегі зерттеу «Ақсақ құлан-Жошы хан» аңызының орта ғасырлық түркілік «Шаджарат аль-атрак» («Түрік шежіресі») нарративтік туындыдағы нұсқасымен салыстыра отырып, қазақ аңызының тарихи негіздері мен көркемдік белгісінің ерекшеліктерін ашуға бағытталған. Бұл орайда мынадай тезис ұсынылады: қазақ аңызы орта ғасырлық түркілік нарративтік туындыдағы нұсқадан нәр алады және оны халықтың өнер құдіретіне қатысты эстетикалық танымына, көне мифологиялық түсінігіне негізделген фольклорлық мазмұнмен өрнектейді. Соның нәтижесінде көп нұсқалы фольклорлық туынды дүниеге келген. Оның тарихи негіздері мен көркемдік ерекшеліктерін ашу үшін зерттеуге фольклортану ғылымындағы жалпытеориялық методологиялық әдістер пайдаланып, дәйектер мен іргелі зерттеулерге сипаттама жасалады. Сонымен қатар дерек көздерін талдау, фольклорлық материалдар мен тарихи деректерді тарихи-салыстырмалы тәсілмен зерделеу әдістері де қолданылады.

Нәтижелер мен талқылау

«Ақсақ құлан – Жошы хан» туралы ортағасырлық аңыз бен қазақ аңыздарының сюжеттік желісі аң аулап жүріп оқыс оқиғадан қайтыс болған Жошының өлімін ханға естіртуге құрылған. Қазақ арасында жыр-аңыз үлгісінде айтылатын нұсқа 1897 жылы «Дала уалаятының газетіне» «Алаша хан хәм оның баласы Жошы хан турасынан қазақ арасында бар сөз» деген атаумен жарық көрді. Ол орта ғасырда жазбаға түскен, авторы беймәлім түркілік «Шаджарат аль-атрак» («Түрік шежіресі») деген тарихи-шежірелік туындымен мазмұндас. Айырмашылығы – аңыздың кейіпкерлерінің есімдері әртүрлі.

«Шаджарат аль-атрак»-тың мазмұнында, шығыстанушы В. Тизенгаузеннің пайымынша, ХҮ ғасырдың орта шенінен кейін жазылған [1, 203]. Жошы туралы жаман хабар жеткізген кісіні жазалаймын деген Шыңғыстың бұйрығынан қаймыққан хан маңындағы кісілер қайғылы қазаны жеткізуге батылдары бармай, оны хан алдында беделі бар атақты әмірлердің бірі Ұлық Жыршыға жүктейді. Хан Ұлық Жыршыға «жыр айт» деп бұйрық

берген кезде, ол Жошының өлімін қоршаған дүние құбылысын жұмбақтай отырып, қазаны тұспалдап естіртеді. Бұл мазмұн тарихи-шежірелік туындыда бұл былайша сипатталады: «...В то время когда известие о смерти Джучи-хана пришло в орду, никто не мог сообщить это Чингиз-хану. В конце концов все эмиры решили, что Улуг-Джирчи, который был приближенным и одним из великих эмиров, сообщит об этом, когда получит приказание о джире. Затем Улуг-Джирчи, когда Чингиз-хан отдал приказание о джире, найдя время удобным, сказал тюркский джир:

Тенгиз баштын булганды ким тондурур, а ханым?

Терек тубтын джыгалды ким тургузур, а ханым?

Чингиз-хан в ответ Джирчи сказал тюркский джир:

Тенгиз баштын булганса тондурур олум Джучи дур,

Терек тубтын джыгылса тургузур олум Джучи дур.

Смысл слов Джирчи был таков: «Море до основания загрязнилось, кто (его) очистит, о царь мой? Белый тополь покатылся с основания, кто (его) поставит, о царь мой?». В ответ Чингиз-хан говорит Джирчи: «Если море загрязнилось до основания, тот, кто очистит (его), - сын мой Джучи; если ствол белого тополя покатылся с основания, тот, кто поставит, - сын мой Джучи!». Когда Улуг-Джирчи повторил свои слова, слезы потекли из его глаз.

Чингиз-хан сказал тюркский джир:

Козунг йашын чокуртур конглунг голды балгаймы?

Джиринг конгуль бкуртур Джучи ольди болгаймы?

В ответ Чингиз-хану Джирчи сказал тюркский джир:

Сойлемекке эрким йок сен сойлединг, а ханым!

Оз йарлыгынг озге джаб айу ойлединг, а ханым!

Когда Джирчи повторял свой джир и при этом слезы стали видны на (его) глазах, Чингиз-хан говорит: «Твой глаз проливает слезы, разве сердце твое наполнилось? Речь твоя заставляет рыдать сердце, разве Джучи умер?».

Так как в то время вышло повеление Чингиз-хана, что каждый, кто скажет слово о смерти Джучи, подвергается наказанию Чингиз-хана, то вследствие этого Джирчи в ответ Чингиз-хану говорит: «Говорит об этом не имею силы и воли, ты сам сказал, о царь мой, указ твой над тобой самим пусть будет, ты хорошо подумал, о царь мой, так как это - так».

Тогда Чингиз-хан сказал тюркский джир:

Кулун алган куландай кулунумдин айрылдым,

Айрылышкан анкаудай эр олумдин айрылдым,

то есть: «Подобно лосю, которого на охоте гонят, чтобы убить, сам он убегает, а детеныш его остается, также я отделился от своего ребенка и подобно простаку, который из-за простоты попал в среду врагов в расчете на дружбу и отделился от спутников, так я отделился от мужественного сына моего». Когда от Чингиз-хана изошли такие слова, все эмиры и нойоны встали, выполнили обычай соболезнования и стали причитать» [1, 203-204].

В.Тизенгаузеннің жинағына енген аңыздық мәтінмен мұқият танысқанда, Шыңғыс сүйікті ұлының қайтыс болғанда үлкен опық жегендігі байқалады. Оны жырдың шумағындағы «Кулун алган куландай кулунумдин айрылдым // Айрылышкан анкаудай эр олумдин айрылдым» деген жолдарда көрініс тапқан.

«Айрылышкан анкаудай» деген жыр жолдарында «жаудың арандату, қаңқу сөзіне сенген аңқау кісідей аңырап қалдым», яғни, қазіргі ұғыммен айтсақ, интрига құрбаны болдым деген мағына жатыр. Мұны шағатай тілінен орысшаға аударған шығыстанушылар дәл аңғарған: «также я отделился от своего ребенка и подобно простаку, который из-за простоты попал в среду врагов в расчете на дружбу и отделился от спутников, так я отделился от мужественного сына моего» [1, 204].

Осы орайда, шығыстық нарративтік туындылардың бір ерекшелігі – тарихи шындықты астарлап жеткізу екендігін айта кетуіміз қажет. «Түрік шежіресі» Шыңғыс хан Жошының тегі туралы жаланы жалындатқан Шағатай мен Үгедейдің арандатуларына

сеніп қалғандығын бадырайтып айтпай, тігісін жатқызып жеткізеді. Оймыз түсінікті болу үшін сол шығармадан мысал келтірейік. «А авторы достоверных историй говорят, что той причине, что жалость и милость Чингиз-хана по отношению к Джучи была на грани гибели (?) и крайность любви переходила за рубеж умеренности (?), то из жадности и зависти Чакаатай и Угетай на том упреке построили великую клевету; вследствие вышеизложенного, между Джучи и его братьями, то есть Чакаатаем и Угетаем, не было искренности». [1, 203].

Шыңғыстың Бөртеден туған төрт ұлының арасында тақ мұрагерлігіне талас болғандығы тарихтан белгілі. Түркі халықтарының дуалистік көне дүниетанымы негізінде ханның үлкен ұлы тақ мұрагері, ал кіші ұл отбасының, яғни шаңырақтың иесі болатын салт қалыптасты. Бұған нақты тарихи мысалды Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен анық көруге болады. Онда Елтеріш қағанның кіші ұлы Күлтегін әскери төңкеріс жасап Қапаған қағанның балаларынан әкеден қалған тақты қайтарып алғанда, оған өзі отырмай ағасы Могилянды «Білге қаған» деген лақаппен отырғызады. Себебі мұрагерлік құқық бойынша Күлтегінге кіші ұл ретінде тақ бұйырмайтын. Кіші бала – отбасының иесі. Сондықтан оның киесі – Ұмай ана. Руналық жазудағы: «Он яшда Умай тег өгім қатун құтына інім Күлтегін ер ат болты» (Он жаста інім, Ұмай қатын құты қолдап, Күлтегін ер есімін алды) [2, 53], - дейтін жыр жолдары – кенже ұл кімнің қамқорында болатынын аңғартса керек.

Бұл орайда «Күлтегін» сөзінің этимологиясы «отбасының иесі» (күл-отбасы, ошақ+тегін – ұл, мұрагер) дегенге саятынын [3, 43], ал бұл өз кезегінде «кіші, кенже ұл» деген мағына беретінін естен шығармауымыз керек. Күлтегін - Елтеріс қағанның кіші ұлы, яғни әкенің отына (отбасына) ие болып қалатын кенже ұлы. Ал Ұмай – отбасының қорғаушысы, тылсым күш иесі. Көне мәтіндегі «Умай тег өгім қатун құтына» деген тіркесті «Ұмай қатынның ишараты, бұйрығы» деп түсіну қажет [4, 3241–3255].

Жошы Шыңғыстың тұңғышы ретінде тақ иелігіне бірден-бір хақысы бар мұрагер еді. Бірақ оның таққа отыруына туған бауырлары Шағатай мен Үгедей «меркіт оқиғасын» көлденең тартып, кедергі келтірді. Түркі-моңғол жазба деректерінде «меркіт оқиғасы» былай баяндалады: Жошы шешенің құрсағында жатқанда меркіттер Шыңғыстың ауылын шауып, баяғы Есукей батырдың меркіттен тартып алған Олуэнмен кеткен кектің қарымтасы ретінде Бөртені олжалап, тұтқынға алып кетеді [5, 49]. Темучин оны Керей жұртының билеушісі Оң ханның көмегімен құтқарып алып келе жатқанда, Жошы дүниеге келеді. Жолшыбай туғандықтан оны «Жолшы» деп атайды. «Өсе келе ол әкесінің айырылмайтын серігі әрі кеңесшісі, оның бақыты мен қайғысының өзегі болды» [1, 40]. Түркі деректерінде жаңа туған нәрестеге Шыңғыс хан «қонақ» деген мағынаны білдіретін «Жошы» деген есім беріпті деп баяндалады [6, 113].

Тарихи-шежіредегі «оның бақытының өзегі болды» деген ақпарат – Жошының жеңісті жорықтары, батырлығы мен батылдығы болса, ал «қайғысының өзегі болды» дегенді – шешенің құрсағында жатқан кезде Жошының меркіт қолында болуы бауырлары тарапынан бетіне салық болып айыпталуы, әке мен бала арасындағы келіспеушілік және оның мезгілсіз ерте қайтыс болғандығын мезгейді деп танығанмыз дұрыс болады.

Тарихшылардың пайымдауынша, моңғолдар мен меркіттердің жауластығы ұзақ жылдарға созылып, Моңғолиядағы Селенга өзенінің бойын жайлаған меркіттер Дешті-Қыпшақ даласына қашады. 2016 жылы Ырғыз өзенінің бойында Жошы бастаған әскер меркіттерді тас-талқан етіп жеңеді. Дешті-Қыпшақ арасына тарыдай шашыраған меркіттер Қазақ хандығы тұсында Орта жүздегі Абақ бірлестігінің құрамына кіреді [7, 76].

Ежелгі жауды ерен күшімен жеңген Жошының ерлігі бауырлары тарапынан мойындалмады, керісінше, оның дүниеге келмей жатып меркіт тұтқынында болуы бетіне салық болып басылды. Орта ғасырлық «Моңғолдың құпия шежіресінде» Шыңғыс көзі тірісінде өзі өткен соң тақ мұрагерлігін белгілеу мақсатында балаларын жинап кеңес өткізген оқиғасы баяндалады. Сол кеңес үстінде Шыңғыс Жошының пікірін білмек болғанда Шағатай: «Жошыға сөз сөйле деп, оны неге нұсқағалы отырсың? Біз меркіттің қоқсығына бағынбақпыз ба?», – деп шарт кетеді [5, 177].

Бұған қоса Жошы өзіне тиесілі Дешті-Қыпшақ даласында орталыққа бағына бермейтін саясат жүргізеді. XIII ғасырда өмір сүрген парсы тарихшысы Абу-Омар Минхадж-ад-дин Осман әл Джүзджанидың «Табакат-и-Насири» еңбегінде әке мен бала араздығы туралы мынадай жолдар өрнектелген: «Туши (Жошы) был старший сын Чингиз-хана. Он был чрезвычайно храбр, отважен, мужествен и воинствен. Мощь его доходила до того, что сам отец боялся его. Когда Туши, старший сын Чингиз-хана, увидел воздух и воду Кипчакской земли, то он нашел, что во всем мире не может быть земли приятнее этой, воздуха лучше этого, воды слаще этой, лугов и пастбищ обширнее этих. В ум его стало проникать желание восстать против отца; он сказал своим приближенным: «Чингиз-хан сошел с ума, что губит столько народа и разрушает столько царства. Мне кажется, наиболее целесообразным умертвить отца на охоте, сблизится с султаном Мухаммедом, привести это государство в цветущее состояние и оказать помощь мусульманам. ...Когда он, вследствие замысла против отца, переселился из мира сего, то после него осталось много сыновей» [1, 13-15].

Зерттеушілердің пайымынша, парсы тарихшысы әл Джүзджани – моңғол билігіне қарсы болған кісі. Моңғол билігін қатты сынаған келесі бір парсы тарихшысы Джувейнидің еңбегінде Жошының қайтқаны туралы мынадай дерек тіркелген: «Года Туши, старший сын Чингиз-хана, прибыл к нему, к пределам Кулан-баши, и оттуда ушел назад, настал (для него) заповедный срок» [1, 21].

Ал моңғол билігін мойындаған тарихшылардың туындыларында, керісінше, Шыңғыс пен Жошы арасында болған кикілжіңдердің тігісін жапсырып отыруға ұмтылады. XIV ғасырда Иранда билік құрған Шыңғыс әулетіне қызмет еткен Рашид-ад-диннің «Жами ат-тауарих» еңбегіндегі деректер Жошы мен Шыңғыс арасында ашық болмаса да кейбір келіспеушіліктер болғандығын, сол үшін хан оны жазаламақ болғанын, бірақ Жошы сырқаттанып қайтыс болғандығын баяндайды: «Бірде Шыңғыс белгілеген жорық бағытына бармай, өз дегенімен кеткен Жошының іс-әрекетіне ашуланған қаған: «Мен оны кешірмеймін, өлімге бұйырамын» деп қаһарын төгеді. Осы уақыттарда Жошы аурауға шалдығады. Шыңғыс бірнеше рет оны өзіне шақырады, бірақ ол өзінің сырқатына байланысты келе алмайды, ол үшін әкесінен кешірім де сұрайды. Бір күні маңғыт руының бір кісісі Жошы жұртынан Шыңғыс ханға келеді. Бұл уақытта науқас Жошы жұрттан-жұртқа көшіп жүріп, өзі әдетте аң аулайтын тауға келеді. Жошының сырқаты артып, аңға өзінің әмірлерін аттандырады. Әлгі маңғыт кісі аңға жиналған жұртты көріп, оның арасында Жошы да бар деп ойлайды. Ол Шыңғыс ханға келгенде, хан одан Жошының сырқаты туралы сұрады. Ол оған: «Оның неден сырқат екенін білмеймін, бірақ ол әлдебір тауда аңшылықта жүр», - дейді. Мұны естіген Шыңғыс хан «Жошы менің сөзіме құлақ аспады» деп ашу жалынына оранып, былай дейді: «Мынадай іс істеп жүрген Жошы ақылдан адасты» деп, оны жазалау үшін Шағатай мен Үгедейге әскердің алдына жүріп, Жошының жұртына бет алуға бұйырады. Өзі артынан шықпақ болады. Осы уақытта Жошы өлді деген хабар жетеді» [1, 64-65].

Келтірілген тарихи жазбадан мынадай түйін жасауға болады:

1. Жошы Шыңғыстың бұйрығын орындай бермегендіктен, бірде қаһарланған Шыңғыс хан Жошыға кешірім жоқ, өлімге бұйырамын деп оқталады;
2. Хан ордасына «сырқатын» сылтау етіп келмей қойған Жошы әлдебір тауда аң аулап жүр деген жалған хабар ханға жетеді;
3. Жошыны жазалауға Шыңғыс хан әскер шығарады, өзі артынан шықпақшы болады, бірақ сол кезде Жошы қайтыс болды деген хабар келеді.

XIII ғасырда, Шыңғыс заманында өмір сүрген аталмыш жазбалардан моңғол билігіне қарсы тарихшының еңбегінен әке мен бала арасында ашық араздық болып, оның ақыры Жошының өліміне әкелгендігін байқасақ, Шыңғыс әулетін жақтаушы кейінгі тарихшылар еңбегінен әке мен бала арасында араздық болғанымен, әкенің балаға құрметі ерекше еді деген баяндауларды байқаймыз.

«Шаджарат аль-атрак»-тың авторының оқиғаны баяндауы оның өзіне дейінгі тарихи-шежірелік туындылармен таныс болғандығын байқатады. Сөйтіп ол жұмбақ жағдайда

қайтыс болған Жошы оқиғасын арқау ететін түркілік аңызды ұсынады. Онда Шыңғыс хан баласын аса қатты құрметтегенін, баласы туралы жаманат хабар болмағанын қалаған және оның өліміне қатты қайғырған билеуші ретінде бейнеленеді. Шексіз билікке ие Шыңғыс хан қарапайым кісіге тән өкіну, қайғыру сынды қасиеттерге ие кісі болып суреттеледі.

Қазақ арасындағы жыр-аңыз үлгісіндегі нұсқа түркілік нарративтік шығармадағы Жошының өлімі ханға ауыр тиген деген мазмұнды ғана арқау еткен және оны құлан аулап жүргенде қапыда қайтыс болғанын аңыздайды. Бұл жерде аңызды айтушыларға «Жошы Құланбасы деген жерде әкесімен кездескеннен кейін қайтыс болды» [1, 21] деген парсы тілді жазба дерек те мәлім болса керек.

«Дала уалаятының газетіне» фольклоршы Отыншы Әлжанов тарапынан жарияланған «Алаша хан һәм оның баласы Жошы хан турасынан қазақ арасында бар сөз» деген жыр-аңызда Шыңғыс ханды Алаша хан. Ол Жошы туралы жаманат хабарды жеткізушінің көмейіне қорғасын құямын деген жарлық шығарады. Ал ханға қазаны тұспалды жыр жолдарымен естірткен Ұлық Жыршыны ақын әрі күйші Кетбұға ауыстырған. Аңыз мазмұны бойынша, Жошы - Алаша ханның сүйікті баласы. Күресте, мергендікте ешкімге дес бермейді. Бір күні Алаша Бетпақдалаға аңға шығады. Алаша нөкерлеріне: «Жошы ханның құғында қасынан қалмай, күтіп жүріңдер, жазым болмасын. Егерде бір жаманшылық бола қалса, бәріңе де жаман болады. Кім, балаң жазым болды деп айтса, соның аузына еріткен қорғасын құямын» деп. Жошы хан аңды көп алған сайын қызыға берді. Бір күні бір аңды қуып, жолдастарынан көп озып кетті. Алдындағы қуып келе жатқан құланы өзге бір үйір құланға садақ атып еді, олар қашпады, қайта өзіне ұмтылып, басып-жаншып, тістеп, өлтіріп кетіпті. Жалғыз бір шынашағы сау қалыпты. Өзгесін аң жеп кетіпті. Жошы ханның жолдастары артынан ізіменен келіп, сүйегін жинаған екен, жалғыз шынашағынан басқасын таба алмапты. Бұл шынашықты бір жібек бұйымға орап алып, нөкерлері елге келіп, ешқайсысы Алаша ханға айтуға батпапты. Сол уақытта Кетбұға деген Алаша ханның жақсы көретін ақыны бар екен, қарт екен. Кетбұға Жошы ханның өлгенін есітірмекші болды. Домбырасын алып, сұраусыз ханның үйіне кіріп келіп айтты:

– Құдай тағаланың рахметі жаусын саған, һәм сенің қол астыңдағы барлық жанға, бұлардың тыныштығын тілеймін, – дейді.

– Саған не керек? – деп бұдан Алаша хан сұрады.

– Тақсыр хан, сенің қуанышың – менің қуанышым, сенің қайғың – менің қайғым, – деді Кетбұға. Мен бүгін бір жаман түс көрдім, менің қайғым қатты, жүрегім жарылып бара жатыр. Сол себепті үйіңе рұқсатсыз кіріп келдім жалғыз-ақ саған басқа түскен қайғымды айтуға. Басымда не қайғы түскенін айтпаймын, бұл турадан менің домбырам айтсын, – деді Кетбұға.

Домбыраның шегін күйге түзеп алып, Кетбұға тарта бастады. Мұның ұзын саусағы домбыраның бетін тарсылдатып, шегін зырылдатып сөйлетіп, әр түрлі мұңды күй тарта бастады. Алаша хан құлағын салып, тартылған мұңды күйді есітіп отырып айтты:

– Не себептен сен маған мұндай зарлы күйлерді тартасың? – деп.

– Басыма бір қайғылы күн туды, тақсыр хан! – деп, домбырашы қысқа жауап берді де, тоқтамастан домбырасын шерте берді, зарлы күйге салып.

– Бұл не ғажап!? – деп Алаша хан айтты: – Япырмай, менің Жошы ханым бірдене болып қалды ма, мұны аң жеп қойды ма?.

– Тақсыр хан, Жошының өлгенін жалғыз өзіңізден естідік, – деп, үйдің сыртында халық шулап қоя берді.

Бұл хабар сондай жаман хабар болды, хан Жошы баласының өлгенін есітіп, талып қалды. Жиылған халық ханды су бүркіп, тұрғызып алды. Есін жиып алып, Алаша хан зарлап жылады. «Жошы, Жошы! қайдасың, жалғызым» деп... Мұның екі көзінен бұлақтай болып жас ақты. Еш адам үйге кіріп, ханды уатуға бата алмады [8, 397-399].

Домбырада тартылатын күй сарынында құланның айғыры үйірді аңшыдан аман алып қалу үшін алдаусыратып ақсақ болып қашып, айдалаға ұзап шыққаннан кейін Жошыға қарсы шауып оны шайнап (кейде таптап) өлтіреді.

Сондай-ақ, фольклорлық туындыларда Кетбұғаның:

Домбыраның балаңды
Естірткені осы, хан!
Өзгеге артпа жалаңды,
Еліктірген балаңды,
Сол қу құлан, ту құлан,
Балаң өлді – Жошы хан,

Нансайшы, ханым, осыған! – деген жыр жолдарымен аяқтайтын аңыз нұсқасы бар. Хан қазаны естіртуші домбыраға қорғасын құюды бұйырады. Домбыра бетінің ойық болуы содан қалыпты [9, 148].

Жошының ажалы құланнан келді деп әңгімелейтін аңыз қырғыз халқының арасында да бар. Оны кезінде Ш.Уәлиханов жазып алған еді. Аңызда ерте заманнан бері хан-сұлтандар билігінсіз өмір сүріп келе жатқан қырғыздар Жәнібек ханнан оның кішкентай баласы Жошыны хан ету үшін арнайы елші жіберіп сұратады. Өз келісін берген хан баласы Жошыны ашамай ерге отырғызып, елшілермен аттандырады. Жолда жас хан құлан үйіріне кездесіп, оны ауламақ болып жүріп қайтыс болады [10, 48].

Ендігі бір аңыздар тобында Жошы өлмейді, ол ақсақ құланды қуалап жүріп ғайып болып кетеді. «Шыңғыстың үлкен ұлы – Жошы хан. Ақсақ құлан – Жошы хан, жоқтау айттым осыған» деген тақпақ қазақта мәшһүр. Жошы аңға шығып, бір жабайы құланды аяғынан ақсатып, оны ұстаймын деп қуып, достарынан озып, ғайып болып кетеді [11, 97].

Жошы туралы әңгіме кейбір топонимикалық аңыздардың дүниеге келуіне арқау болады. Айталық, аңыздың кейбір нұсқасында жабайы құлан үйіріне қосылып ғайып боп кеткен баласынан айырылып қалатын кісі – Жошы ханның өзі. Оның баласы құланға айналып кетеді. Оны ұстау үшін Жошы ұзынан ұзақ созылған ор қаздырады. Орға жабайы құландарды қуып апарып баласын ұстамақ болады. Құландарды орға жығу кезінде бір ақсақ құлан құлынымен құтылып кетеді. Құлын Жошының баласы екен. Баласын қанша іздесе де таба алмайды. Ол жоғалған кезде атының ері алтыннан екен. Сол ерді бір таудың асуынан тауып алады. Содан ол «Алтынемел» атанып кетеді. Емел қалмақ тілінде «аттың ері» дегенді білдіреді екен [12, 222–225].

Алтынемелге жақын жердегі «Темірланның оры» деген жер де осы аңызбен байланыстырылады [13, 163–164].

Түйіндей тарқатқанда, Жошының өлімі туралы аңыздардың шындық сарынын айқындап тұрған тұсы – тарихи жазбаларда айтылатындай, Жошының тауда аң аулауы, сонымен қатар оның аң аулаған кеңістігінің белгіленуі (Ұлытау). Орталық Қазақстандағы Ұлытауда Жошының бейіті бар. Бұл штрихтар қазақ аңыздарының тарихилығын күшейтеді. Бұл – бір.

Екіншіден, қайғылы оқиғаның орын алуына арқау болып тұрған басты сюжет – кейіпкердің аңшылық құрып жүріп, тосыннан қайтыс болуы. Аңшылық көшпелілер тіршілігіндегі маңызды орын алды. Олар оны тұрмыстағы кәсіп, тіршілік көзі ретінде де және соғысқа дайындық есебінде де тұтынған. Шыңғыс пен оның балалары да осы ата кәсіпті-аңшылықты машық еткен еді. Түркі-қазақ аңыздары Жошының өлімін шындыққа жанасатын оқиға арқылы жеткізуге ұмтылады. Ол көрініс – аң аулау. Бұл сарын фольклорлық шығармаларда, эпостық жырларда, ертегілерде тұрақты кездеседі.

Үшіншіден, тұрақты сюжетке таңылған кейіпкерлер қатары бірнешеу. Олар: Шыңғыс, Алаша, Темірлан. Әр заманда, әр кезеңде өмір сүрген бұл тарихи тұлғалардың бір оқиғаның маңына шоғырлануы, соған қатысуы – фольклорлық анахронизмнің белгісі. Анахронизм, яғни оқиғаның хронологиялық тұрғыдан ала-құлалығы, түрлі жамау, қоспалар қосылуы – фольклорлық шығарманың басты сипаттарының бірі.

Төртіншіден, құлан аулап жүрген Жошының ғайып болып кетуі. Көне мифтік түсініктегі құбылу сарынына (метаморфоза) негізделген бұл сарында жұмбақ жағдайда қайтыс болған Жошы оқиғасы тылсым құдіретке бағаланады. Тылсымның сыры – Тәңірге ғана аян. Тәңірінің бұйрығы – талданбайды, «Жазымыштан озымыш жоқ» дейді халық танымы.

Қазақ арасындағы Жошы ханның өлімі туралы жыр-аңыз негізінен аңшылық үстінде орын алған оқиғаны баяндауға құрылмаған, ол сол оқиғадан алатын ғибраттық тағылымды, өнегені насихаттауға бағытталған. Мұнда болған оқиғаның жай-жапсарын жеткізуден гөрі, өнер иесінің құдіреті мен өмірде орын алатын мәңгілік сұрақтарға жауап беру және тағдырдың жазғанына көнбеген Шыңғыстың қатал мінезін сынау сынды сарындар орын алған. Жошы өлімін сезген қаһарлы ханның басқа түскен жазымыш ісіне мойымай, баласының өлімі туралы жаманат хабарды жеткізген кісіні жазаламақ болуы – «жазымыштан озымыш жоқ» деп ұғынатын мұсылмандық діни танымға қайшы келетін әрекет.

Мұсылмандық діни таным бойынша, Алладан бұйрық болған ажалға хан да, қараша да мойынұсынуы қажет, яғни қаза – ханға да, қарашаға да ортақ. Қазаның қалауына жер бетінде кедергі келтіретін күш жоқ. Қазақ арасында бұл таным «әкесі өлгенде де естіртеді» деген мәтел сөзбен сақталған.

Қаһарлы ханға халық қиялындағы ықпал етер оңтайлы түс – қазаны естірту. Естірту – жоқтау ғұрпының ажырамас бөлігі. Естірту арқылы халық қиялы өзінің билікке тигізер ықпалын да білдіргісі келеді. Естіртуден кейін орындалатын ғұрып – жоқтау. Аңызда естірту мен жоқтау қатар сақталған. Аңыздар мазмұнындағы «Ақсақ құлан – Жошы хан, жоқтау айттым осыған» деген жолдар осыны білдіреді. Бір сөзбен айтқанда абсолюттік билік иесі ханды қарапайым өнер иесінің тапқырлықпен тосылдыру – билік тұтқасын ұстаған кісілер халықпен санасуы тиіс деген саяси танымға арқау болған халықтың аңсары. Жошы өлімін естіртіп және оны жоқтаған фольклорлық туындының бірі – күй.

Мұнда Шыңғыс ханға Жошының қазасы, ханның қайғысы күй тілімен жеткізіледі. Күйдің сазына қатысты айтылатын аңыз «Ақсақ құлан-Жошы хан» деп аталады. Аталмыш өнер туындысының басты бір ерекшелігі – әуен сазымен аңыз оқиғасының желісін жеткізу және тағдырдың салғанына көнбей отырған қатал Шыңғысты жырдың немесе күйдің құдіреті арқылы өз шешімін өзіне қарама-қарсы келтіруге мәжбүрлеген өнерпаздың бейнесінің ардақталуы. Халыққа әлемді жаулап алған тағдырдың салғанына көнгісі келмейтін қаһарлы әміршінің бейнесі емес, ел басына ауыр сын түскенде (бұл тұста Шыңғыстың Жошы өлімін естіртпеуі туралы жарлығы) тығырықтан шығар жол тапқан қарапайым өнер иесінің (жыршы, күйші) бейнесі ыстық.

Жошы өлімін естірткен жыршы бейнесі Қазақ хандығы тұсындағы жыраулық поэзияда ерекше көрініс тапты. Айталық, Абылай ханға атақты Қанжығалы Бөгенбай батырдың өлімін бірнеше жыраудың (Бұқар, Үмбетей) естірту айтқанын атап өтуге болады.

Бірнеше ханды көрген, беделді Бұқар жыраудың қазаны естіртуі Кетбұға толғаған жырдай түспалдап сөйлеуден басталады:

Қазақтың ханы Абылай!
Ақиықты аспанға
Ұшпастай ғып торлады,
Құлағанға ұқсайды
Қазақтың қамал қорғаны.
Қайғырмаңыз, ханзадам,
Айтпасыма болмады
Батырың өтті Бөгембай [14, 99].

Жыраудың естіртуі мен көңіл сұрауында халықтың ел қорғаны батырлар мен Абылай ханның қызметіне берілген баға байқалады. Бұған қоса халық дүниетанымының ізі көрінеді: ханға ауыр тиер қайғыны онымен бірге халық өкілі де бөлісуі қажет.

Ал Үмбетей жыраудың естіртуінде қазаны түспалдап жеткізудің орнын ханның басынан өткен оқиғаларды жырлау алған. Жырау Абылайдың жастық шағынан бастап басынан өткізген елеулі істер мен оқиғаларды жырлай келе, Бөгембай батырдың дүниеден өткендігін жеткізеді, қазаға көңіл айтады:

Көзіңнің жасын тыя көр,
Жақсылық бата қыла көр,

Тағы да талай бақ берсін,
Балаңа алтын тақ берсін,
Бөгембайдай жас берсін,
Өлшеусіз мал мен бас берсін [14, 80].

Жыраулардың естіртуінде батырлардың хандық қоғамда алар орны ерекше екені, бұл қайғы халыққа да, ханға да ауыр тигені айтылады. Ханға батырлардың халық үшін атқарған еңбегі ерекше екені ескертіледі.

Ел арасынан шыққан қарапайым өнерпаз немесе данышпан кісіні ардақтайтын халықтық эстетикалық таным ХІХ ғасырда өмір сүрген ұлы Абайдың шығармашылығына да арқау болды. Ақынның «Ескендір» поэмасында да әлемді жаулап алушы Ескендірдің бейнесі ардақталмай, қарапайым ақыл иесі Аристотельдің бейнесі асқақтатылады және Абайдың атақты «Ғақлияларында» да асыл текті емес, талантты кісіні ардақтайтын «Бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық» деген афоризмнің орын алуы да кездейсоқтық емес еді.

Жошы хан – қазақ тарихындағы маңызды тұлға. Ол туралы аңыздың халық жадында сақталып, бүгінге жетуінің өзі осыны дәлелдей түседі. Жошы билігіндегі кезең – ұлт тарихының маңызды бөлігі. Тарихшылар бұл туралы арғы-бергі тарихи мәліметтерге жүгіне отырып, құнды зерттеулер жасады. «Жошы Ұлысы тарихы әрдайым тарих мамандарының, біздің елімізде, шет елде де қоғам назарындағы тақырыптардың бірі болып табылады. Қазіргі Қазақстанның символикалық ата-бабасы ретінде Жошы Ұлысын таңдау Қазақстандағы халықтың түрлі топтары үшін тиімді. Қазақстан қоғамының ұлттық-патриоттық бөлігі ретінде Жошы Ұлысы ұлттық мақтаныштың нақты негізіне айналады», – деп түйіндейді зерттеу мақаласын жас ізденуші А.Шакиева [15, 137]. Жошының аңыз кейіпкеріне айналып, ұлттың рухани жадында сақталуы бұл пікірді бекіте түседі.

Жалпы, тарихи тұлғалар туралы аңыздар елдік мұратты танытуға қызмет етеді. Тарих пен аңыз арасындағы байланыс туралы еңбектерде бұл туралы дәйекті тұжырымдар жасалған. «The theme of protection of country, peacefulness and heroism, which occupies a central place in folk model, has become the basis of written fiction. The large literary works in the world literature have made the famous historical figures, who united nomadic tribes, created a large state, fought for strengthening, development and protection of the state, the protagonists or just ordinary heroes» (қазақша мазмұны: «Халықтық фольклорда бастық орын алатын елді қорғау, бейбітшілік пен ерлік тақырыбы жазбаша көркем әдебиеттің негізіне айналды. Әлем әдебиетіндегі ірі әдеби шығармалар көшпелі тайпаларды біріктірген, үлкен мемлекет құрған, мемлекетті нығайту, дамыту және қорғау үшін күрескен атақты тарихи тұлғаларды, басты кейіпкерлерді немесе жай ғана қарапайым батырлардың тұлғасын сомдады» [16, 383], – деген пікірге назар аударсақ, сондай санаттағы тұлғалардың бірегейі Жошы хан. Жошы туралы аңыздар қазіргі сөз өнері туындыларына да арқау болуда.

Қорытынды

«Ақсақ құлан – Жошы хан» аңызында Шыңғыс хан тұсында болған тарихи оқиғалардың нақты тарихы көмескіленіп, оның орнына фольклорлық шығармаға тән көркемдік айшықтары артып, тарихи тұлғаның аңыздық бейнесі айқындалған. Сөз өнері мен күй өнерін тоғысып, тарихи тұлғаны, оның айналасындағы оқиғаны түрлендірген. Мұнар торлаған аңыз сұлбасына халықтың қатал әміршіге деген көзқарасы, қаза ғұрпына деген түсінігі турасындағы танымдар арқау болған. Мұнда тарихи аңыздың хабарлық-деректік сипаты бәсеңдеп, оның орнын өнердің құдіретін бағалаған эстетикалық таным мен ғибраттық мазмұн еңсерген. Өнер құдіреті туралы эстетикалық танымдар Қазақ хандығының тұсындағы қазақ жыраулық поэзиясының үздік үлгілеріне, содан кейін жазба әдебиетіне көркемдік дәстүр сабақтастығы негізінде ұласып отырды. Шыңғыс ханға Жошының өлімін ескерткен Ұлық Түрік жыршының бейнесі Қазақ хандығында Бұқар, Үмбетей жыраулардың бейнесімен сабақтасады.

*Мақала 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (BR 18574101).

Әдебиеттер тізімі

1. Тизенгаузен В. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды (Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем С.Л.Волиным). т. II. – Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941. – 307 с.
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар: әдеби зерттеулер/ М.Жолдасбеков. –Алматы: Жазушы 1990. –352 б.
3. Кичиков А. Ш. Героический эпос «Джангар»: Сравнительно-типологическое исследование памятника / А.Ш.Кичиков. – Москва: Наука, 1992. – 318 с.
4. Absadyk A., Matyzyhanov K., Ispandiyarova A., Mukhitov K. Nickname Traditions And Turkic Folklore //Journal of Namibian Studies, 34(2023): 3241-3255 [Electr. recourse] – Available at: <https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/1798> (accessed 20.05.2022)
5. Сұлтаняұлы М. Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі). / Ауд.-М. Сұлтаняұлы. – Алматы: Өнер, 1998. – 222 б.
6. Әбілғазы Н. Түрік шежіресі/ Әбілғазы Н. – Алматы: Ана тілі, 1992.–208 б.
7. Султанов Т.И. К истографии этнополитической истории улусов Джучи и Чагатая // Золотоордынские обозрение. - 2017. – Т.5. – №1. – 74-92 с.
8. Дала уалаятының газеті (1895-1898). –Алматы: Ғылым, 1990. – 626 б.
9. Сейдімбек А. Күй шежіре/ Сейдімбек А. –Алматы: КРАМДС-Яссауи, 1992. – 488 б.
10. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинения в пяти томах/ Валиханов Ч.Ч.– Алма-Ата: Гл. редакция Казахской советской энциклопедии Том II. 1985. – 416 с.
11. Халид Қ. Тауарих хамса (Бес тарих) /Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. –Алматы: Қазақстан,1992. –304 б.
12. Известия общества археологии и этнографии. – Москва, 1901. Т. XVII. Вып. 4.
13. Дала уалаятының газеті. –Алматы: Ғылым, 1992. –576 б.
14. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық /Құрастырғандар М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989.-Т.1. – 384 б.
15. Шакиева А. Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі Жошы Ұлысы тарихының зерттелуі // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – 2022. – № 1(138). – Б.126-141.
16. Turysbek R., Mirzakhmetov A., Sarekenova K., Baytanasova K., Aimukhambet Zh. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood// ASTRA Salvensis. - 2021. - №1. - P.383-393. [Electr.recourse] – Available at: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107062588&origin=resultslist> (accessed 20.05.2023).

А.А. Абсадық, М. Мұратқызы

*Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова,
Костанай, Казахстан*

Предания «Аксак кулан - Жошы хан»: историзм, художественность и преемственность традиций

Аннотация. Одним из хронологических периодов казахского фольклора является эпоха Чингис хана. Сохранился богатый пласт фольклорного наследия, истоки которого берут начало со времен Чингис хана. Одним из таких наследий является предание «Аксак Кулан – Джучи хан».

Исторической основой предания послужил случай из жизни Чингис хана. Его старший сын Джучи загадочным образом умер раньше своего отца. О его смерти уже в те времена слагали легенды, некоторые из них вошли в персидско-тюркские нарративные произведения, где повествовалась

история жизни Чингис хана. Одна из таких версий зафиксирована в анонимном труде «Шаджарат аль-тарк». В нем повествователем хану о печальной вести является Улык Жыршы (Великий поэт). Казахские версии предания зафиксированы в записях известных собирателей фольклора, таких, как Ч.Валиханов, Машхур Жусуп Купеев в XIX веке, Отыншы Альжанов в начале XX века. На сегодняшний день актуальным является сравнительное изучение средневекового тюркского варианта с версиями более позднего времени, зафиксированных в письменных источниках.

Предания о смерти Джучи хана в средневековом и казахском фольклоре призваны повествовать не детали и факты о событиях, произошедших во время охоты Джучи хана, а направлены на то, что необходимо повиноваться судьбе, созданной Всевышним. Протестовать против несправедливого решения хана, обладавшего абсолютной властью с помощью изобретательности художника и силы искусства – это мечта и чаяния народа, основанные на утопических идеях народа. В статье проанализированы данные вопросы и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: Чингисхан, Джучи, обряд, фольклор, предания.

A.A. Absadyk, M. Muratkyzy

Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

Legends of «Aksak kulan - Zhoshy khan»: historicism, artistic features and traditions

Abstract. One of the chronological periods of Kazakh folklore is the era of Genghis Khan, leaving a rich legacy in the form of the legend “Aksak Kulan – Juchi Khan.”

The legend is based on real events from Genghis Khan’s life, specifically the death of his eldest son Juchi. Legends about this incident found their way into Persian-Turkic narrative works, such as “Shajarat al-tark.” Kazakh versions are recorded in the writings of folklore collectors like Ch. Valikhanov, M. Zh. Kupeev, and O. Alzhanov.

The legends about Juchi Khan’s death in medieval and Kazakh folklore aim are not intended to tell details of the events during Duke Khan’s hunt but rather to emphasize the need to obey fate, created by the Almighty. Instead of detailing the events in songs, there is a predominant critique of Genghis Khan’s stern character and an elevation of the art of the akyn (singer-poet) and musician. Protesting against the unjust decision of a ruler with absolute power through the ingenuity of an artist and the power of art is the dream and aspiration of the people, based on utopian ideas. The article analyzes these issues and draws the appropriate conclusions.

Keywords: Genghis Khan, Juchi, ritual, folklore, legends.

References

1. Tizengauzen V. Sbornik materialov odnosyashchihsya k istorii Zolotoj Ordy (Iz vlecheniya iz persidskih sochinenij sobrannye V.G.Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.L.Volinym). T.II. [Collection of materials related to the history of the Golden Horde (Extracts from Persian works collected by V.G. Tizengauzen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin).] (USSR Science Academy, Moscow-Leningrad, 1941, 307 p.) [in Russian].
2. Zholdasbekov M. Asyl arnalar: adebi zertteuler [Noble channels: literary studies]. (Zhazushy, Almaty, 1990, 352 p.) [in Kazakh].
3. Kichikov A. SH. Geroicheskiy epos «Dzhangar»: Sravnitel’no-tipologicheskoe issledovanie pamyatnika [Heroic epic “Dzhangar”: Comparative typological study of the monument]. (Nauka, Moscow, 1992, 318 p.) [in Russian].
4. Absadyk A. Nickname Traditions And Turkic Folklore, Journal of Namibian Studies, 34, 3241-3255 (2023). [Electr.recourse] – Available at: <https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/1798> (accessed 20.05.2023)
5. Sultaniyaulы M. Mongoldyn kupiya shezhiresi (XII-XIII gasyrlardagy koshpeliler shezhiresi) [The secret chronicle of Mongolia (chronology of nomads in the 12th-13th centuries)] (Oner, Almaty, 1998, 222 p.) [in Kazakh].
6. Abilgazy N. Turik shezhiresi [Turkish Chronicle]. (Ana tili, Almaty, 1992, 208 p.) [in Kazakh].
7. Sultanov T.I. On the histography of the ethnopolitical history of the uluses of Jochi and Chagatai, Golden Horde review, T.5, №1, 74-92 (2017) [in Russian].
8. Dala ualayatynyn gazetі (1895-1898) [Newspaper of Dala province (1895-1898)]. (Gylym, Almaty, 1990, 626 p.) [in Kazakh].

9. Seidimbek A. Kuy shezhire [Kui genealogy]. (KRAMDS-Yassau, Almaty, 1992, 488 p.) [in Kazakh].
10. Valikhanov Ch. Sobranie sochinenii v pyati tomah. Tom II [Collected essays in five volumes. Vol.5]. (Chief Kazakh Soviet Encyclopedia Publishing House, Almaty 1985, 416 p.) [in Russian].
11. Halid K. Tauarih hamsa [Tawarih hamsa] (Kazakhstan, Almaty, 1992, 304 p.) [in Kazakh].
12. Izvestiya obshchestva arheologii i etnografii. [News of the Society of Archeology and Ethnography]. Vol. XVII, No. 4 (Moscow, 1901) [in Russian].
13. Dala ualayatyryn gazeti (Gylm, Almaty, 1992, 576 p.) [in Kazakh].
14. Bes gasyr zhyrlaidy: 2 tomlyk. T.1. [The story of five centuries: In 2 Volumes. V.1.]. (Zhazushy, Almaty, 1989, 384 p.) [in Kazakh].
15. Shakieva A. Tauelsiz Kazakstan kezenindegi Zhoshy Ulysy tarihyryn zerttelui [Study of the history of Zhochi Ulysi during the period of independent Kazakhstan] // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. History. Philosophy. Religious Studies Series, № 1(138), 126-141 (2022) [in Kazakh].
16. Turyzbek R., Mirzakhmetov A., Sarekenova K., Baytanasova K., Aimukhambet Zh. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood, ASTRA Salvensis, 1, 383-393 (2021). [Electr.recourse] – Available at: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107062588 &origin=resultslist> (accessed 20.05.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Әбсадық А.А. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан.

Мұратқызы М. – филология магистрі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан.

Абсадық А.А. – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы, Костанай, Казахстан.

Муратқызы М. – магистр филологии, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы, Костанай, Казахстан.

Absadyk A.A. – corresponding author, Doctor of Philology, Professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

Muratkyzy M. – Master of Philology, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Основные стратегии в женском нарративе, реализующиеся в немецко- и русскоязычных художественных произведениях

Аннотация. Цель статьи – определить нарративные стратегии в женском нарративе на примере двух лингвокультур – немецкой и русскоязычной. В статье рассмотрены понятия «женский нарратив» и «нарратор-женщина». Материалом для исследования послужили тексты немецко- и русскоязычных авторов-женщин, опубликованные в начале XXI столетия. Ведущими методами в изучении данной проблемы выступили метод лингвокультурологического анализа, лингвистического моделирования и интерпретации. Выявленные в ходе исследования нарративные стратегии разделены на Я-Я₁ (стратегии самопрезентации, интроспекции, ретроспекции, пересмотра), Я-ОН (стратегии эмпатии и дистанцирования), Я-ТЫ (стратегия саспенса). На основе проанализированных примеров установлено, что представительницам немецкой культуры важны отношения между разными поколениями, оказывающие влияние на моральные и культурные ценности института семьи. Для представительниц русской лингвокультуры существенно накопление ими жизненного опыта, что репрезентируется в передаче культурных ценностей и традиций следующим поколениям, преодолении физических и моральных трудностей, поиске в себе причин жизненных неудач.

Ключевые слова: нарратив, женский нарратив, нарратор-женщина, лингвокультура, нарративные стратегии.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-179-191>

Поступила: 10.04.2024; Доработана: 22.04.2024; Одобрена: 19.06.2024; Доступна онлайн: 29.06.2024

Введение (Introduction)

Накопленный к настоящему времени опыт в области исследования нарратива позволяет не только рассматривать проблемы, связанные с языком, интерпретацией и коммуникацией, но и продолжить исследования лингвистических характеристик нарратива с функционально-прагматических позиций. Нарратив в художественной литературе представляет собой соединенные в единое целое слова, образы и события, которые передаются автором читателю в виде повествования. Происходящее описывается в определенный промежуток времени и связано единой кульминацией. Женский нарратив репрезентирует феминного нарратора, ведущего повествование о реальных или вымышленных событиях, разворачивающихся в фиксированной последовательности и важных для женской модели понимания окружающего мира.

Цель исследования – проведение комплексного сравнительно-сопоставительного анализа особенностей женского нарратива в художественных текстах немецко- и русскоязычных авторов-женщин.

Задачами исследования являются выявление особенностей литературного нарратива авторов-женщин, установление специфики реализации стратегий женского нарратива, рассмотрение закономерности литературной коммуникации в рамках немецко- и русскоязычных произведений авторов-женщин.

Методология (Methodology)

В ходе определения языковых характеристик женского нарратива использовались методы лингвистического моделирования и сплошной выборки. В рамках рассмотрения текста нарратива как феномена культуры при выявлении информации в языковом знаке и тексте в целом применяется метод лингвокультурологического анализа. Анализ внутреннего содержания художественных текстов реализовался посредством метода интерпретации.

Проблема женского нарратива в рамках различных лингвокультур не затрагивалась до настоящего времени в сравнительно-сопоставительном качестве, хотя гендерные аспекты нарратива являются предметом достаточно обширного числа как отечественных, так и зарубежных лингвистических исследований.

Для данного исследования особенно важны научные труды, авторы которых рассматривают гендерные аспекты языка, изучают литературный нарратив, сравнивают созданные представителями разных культур тексты, выявляют нарративные стратегии.

Обзор литературы (Literature review)

Феминистская лингвистика берет свое начало с Нового женского движения, возникшего в 1968 г. на волне студенческой революции, и формируется на социальном неравенстве между полами и акцентировании внимания общества на дискриминацию женщин. В 80-е гг. XX столетия утверждалось понимание гендера как проблемы исследования женственности и мужественности. На рубеже XX-XXI столетий модель человека начала мощную трансформацию, что вызвало неоднозначную реакцию общества [1, с. 7-11].

Гендер и повествование являются ключевыми элементами в процессе создания смысла, влияющими друг на друга. Р. Фивуш и А. Грисман утверждают, что нарративы и гендер представляют собой взаимосвязанные системы, где нарративы формируются через гендерные представления, а гендер, в свою очередь, определяется через нарративы, что подчеркивает культурное опосредование этих понятий [15, с. 1].

В настоящее время к гендерному аспекту обращалась А.И. Попова в рамках исследования прагматических маркеров в метакоммуникации [2, с. 40]. Л.В. Клименко и О.Ю. Посухова затрагивают проблему гендерного подхода в профессиональной сфере [3, с. 27] и др.

Структура и семантика современного нарратива являлись проблемой изучения К.А. Андреевой [4, с. 119]. Нарратив в историческом познании проанализировал Н.В. Сыров [5, с. 113]. К поколенческому нарративу в критике нового реализма обращалась Ж. Калафатич [6, с. 250]. Е.С. Моштылева изучила модели наррации в современной русскоязычной интернет-коммуникации [7, с. 23] и др.

Язык позволяет личному высказыванию быть значимым и существенным. Проблема литературного нарратива рассматривается как стратегия текстопорождения, в которой ключевыми моментами являются языковое оформление текста, наличие смысловых позиций, взглядов и убеждений, обращение к культурно-историческим ценностям. Взаимодействие субъектов в поле текста на уровне литературно-художественной коммуникации возможно при «совпадении интерпретационных ожиданий автора и индуцируемых текстом ассоциаций читателя» [8, с. 282]. Г.И. Лушникова и Т.Ю. Осадчая подняли вопрос о фрагментарности современного художественного нарратива [9, с. 226].

А.М. Жакулаев утверждает, что в литературоведении значительное внимание уделяется исследованию нарратива и нарратора, поскольку категория нарратива обладает сложной и разнообразной природой, а способы передачи содержания в художественном тексте варьируются. Нарратология как научная дисциплина фокусируется на специфике изложения историй в художественных произведениях, анализируя функции, пути передачи и уникальные особенности нарративных структур. Исследование тесной взаимосвязи истории и рассказчика демонстрирует, что нарратор играет ключевую роль в формировании и передаче исторического дискурса в рамках художественного текста [10, с. 113]. А. Кузьмикова исследует нарратив в рамках вербального и прямого присутствия читателя в процессе чтения, его спонтанной реакции на сенсомоторные качества, вызываемые литературным повествованием [16, с. 191]. По мнению Р. Баумайстер и М. Лири, обзоры повествовательной литературы играют важную роль в научных исследованиях, но существует мало ресурсов, которые обучают их написанию. В отличие от эмпирических отчетов, обзоры литературы позволяют рассматривать более широкие и абстрактные вопросы, теоретизировать с меньшей зависимостью от случайностей, убедительно аргументировать нулевые гипотезы и лучше использовать методологическое разнообразие [13, с. 311].

Е.Е. Виллерт рассмотрела женский нарратив в радиоспектакле [11, с. 69]. Д.Г. Качанов обращается к проблеме мультимедийного журналистского нарратива и рассматривает его как коммуникативную технику, с помощью которой происходит передача информации [12, с. 26] и др.

Нарративные стратегии – это прежде всего коммуникативные стратегии, способствующие общению имплицитного автора с читателем, они представляют собой модель ожидания, понимания и особую организационную трансформацию [14, с. 85]. Каждое литературное произведение возможно проанализировать при помощи гибридных стратегий, выделяя основные составляющие литературного текста [17, с. 1]. Особый научный интерес представляют нарративные стратегии в процессе коммуникации между разными субъектами [18, с. 2012] и нарративные стратегии в художественной литературе [19, с. 85].

Резюмируя вышесказанное, предполагаем, что целью нарративных стратегий является ретроспекция событийного опыта, который рассказчик передает читателю, т. е. происходит коммуникация между рассказчиком и читателем.

Материалом для настоящего исследования послужили тексты современных художественных произведений русско- и немецкоязычных авторов-женщин, получившие литературные награды за лучшее прозаическое произведение, уникальный стиль и новаторство: Kerstin Gier „Für jede Lösung ein Problem“ (2007); „Ein unmoralisches Sonderangebot“ (2014); Ulrike Draesner „Eine Frau wird älter“ (2018); „Kolonien der Liebe“ (2005); Elke Heidenreich „Männer in Kamelhaarmänteln“ (2020); А. Вечериной «Исповедь мотылька» (2021); М.М. Степановой «Памяти памяти. Романс» (2017); Т.А. Черемновой «Трава, пробившая асфальт» (2011); Е.С. Чижовой «Время женщин» (2009); «Город, написанный по памяти» (2019).

Письменный текст создан посредством языкового кода определенной языковой личности; текст автора литературного произведения предназначен для другой языковой личности – читателя, воспринимающего созданный текст.

Нарратив литературного героя представляет собой повествование, созданное автором и складывающееся из множества взаимосвязанных событий с его прямым или косвенным участием. Литературный нарратив является своего рода носителем и накопителем информации, который способствует формированию и формулированию новых идей.

В отличие от общепринятого понимания нарратива, женский нарратив проявляется иначе в психологическом, коммуникативном и языковом аспектах, что объясняется мировосприятием феминного нарратора окружающей действительности.

Исходя из проблематики излагаемой ситуации, культурной составляющей и желания женщины допустить третье лицо в свое личное пространство, женский нарратив отличается

эмоциональностью и экспрессивностью. Смысловая наполненность женского нарратива связана с достижением конкретного результата и попыткой вызвать у собеседника или читателя реакции, соответствующей сложившейся ситуации.

Женский литературный нарратив – это коммуникация особого типа, осуществляющаяся между повествователем и читателем; образ нарратор-женщины – представительницы определенной лингвокультуры – воспринимается читателем через ее внутренний феминный мир, в котором отражены и существенны произошедшие в ее жизни и жизни других события.

Результаты и Обсуждение (Findings/Discussion)

В ходе анализа вышеупомянутых немецко- и русскоязычных художественных произведений нами были выявлены стратегии самопрезентации, эмпатии, дистанцирования, интроспекции, ретроспекции, пересмотра и саспенса.

Учитывая схожесть выражения чувств у всех людей, мы предлагаем сохранить в нарративе женщин общие наименования стратегий для немецко- и русскоязычных произведений, что дает нам возможность разделить стратегии на следующие категории: 1) Я-Я₁ – нарратор говорит об отношении к себе самому; Я-ТЫ – нарратор демонстрирует свое расположение к коллективному читателю/адресату (стратегии самопрезентации, интроспекции, ретроспекции, пересмотра); 2) Я-ОН – нарратор выражает свою позицию по отношению к другим персонажам (стратегии эмпатии и дистанцирования); 3) Я-ТЫ – нарратор оценивает коллективного читателя/адресата (стратегия саспенса). Следует уточнить, что Я выступает в роли рассказчика, ОН – персонажа, ТЫ – адресата.

Я-Я₁ – замкнутая на одном субъекте коммуникация, в которой совпадают адресант и адресат сообщения, т.е. происходит автокоммуникация. В результате такого рода коммуникации у человека меняется сознание, и он уже не Я, а Я₁. Нарратор в данном случае является лирическим субъектом с минимальной дистанцией между ним и объектом описания.

В категориях стратегий Я-Я₁ и Я-ТЫ наблюдается не только внутренняя, но и внешняя перспектива. Здесь нарратор является одновременно лирическим субъектом и рассказчиком, он коммуницирует не только с самим собой, но и с читателями, выступающими в роли коллективного адресата.

Самая большая дистанция между нарратором и объектом описания наблюдается в Я-ОН, где существенна внешняя перспектива и в зависимости от ситуации одно из авторских проявлений может выходить на передний план.

Преобладание внешней перспективы и отход лирического субъекта на задний план прослеживаются в Я-ТЫ, где нарратору необходимо так рассказать историю, чтобы привлечь внимание читателя.

С целью исследования литературного нарратива и выделения для дальнейшего анализа отдельных нарративов из общего литературного текста, за единицу измерения был принят нарративный блок, предложенный К.А. Андреевой [4, с. 119-122]. Для выявления особенностей женского нарратива в рамках немецко- и русскоязычных литературных произведений нами было рассмотрено 326 нарративных блоков (158 – в немецком языке и 168 – в русском языке), реализованных в вышеупомянутых 7 видах стратегий.

Стратегии самопрезентации (22,1%) и интроспекции (18,4%) оказались самыми частотными и составляют в общей сложности 40,5%. Данные стратегии позволяют получить информацию об основных фактах из личной и профессиональной жизни нарратора или третьего лица, презентуемого нарратором читателю. Остальные 59,5% от общего количества по убыванию занимают стратегии ретроспекции (14,7%), эмпатии (14,4%), пересмотра (13,8%), дистанцирования (11,7%) и саспенса (4,9%). Исходя из полученных результатов, можем предположить, что женщина в нарративе позволяет себе чаще говорить о других – 44,5% (стратегии интроспекции – 18,4%, дистанцирования – 11,7%, эмпатии – 14,4%), нежели о себе (стратегия самопрезентации – 22,1%).

Рассмотренные в рамках анализируемых примеров с учетом их лингвистических средств и прагматического значения стратегии не могут распространяться на всех представительниц немецкой или русской лингвокультуры без исключения.

Применяя стратегию самопрезентации нарратор заявляет о себе как о многогранной личности с положительными и отрицательными сторонами характера, для которой существенно отношение с окружающими, умение представлять себя обществу с целью достижения гармонии в личной и профессиональной среде.

Согласно полученным результатам, немецкоязычный нарратор более активен при презентации себя третьим лицам, что находит отражение в 26,6% от общего количества проанализированных примеров. Для представительницы русскоязычной культуры характерны семейные ценности – воспитание детей и поддержка пожилых людей, что составило 17,8%.

В немецкоязычных произведениях к лингвистическим средствам относим прежде всего презенс и обнаруживает следующую направленность: Я-Я₁ и Я-Ты. Отношение читателя к нарратору складывается из описания его внутренних и внешних качеств и самоиронии: «Es tut mir ja auch ehrlich leid, dass ich dich bis jetzt immer nur *enttäuscht habe*. Schon bei meiner Geburt, als du merktest, dass ich *kein Gerd, sondern eine Gerda* war. Und dann, weil ich *brünett* statt *blond* war» [20, 25 S.] – «Мне искренне жаль, что я всегда тебя разочаровывала. При моем рождении, когда ты заметил, что я не *Герд*, а *Герда*. И ко всему, я была *брюнеткой*, а не *блондинкой*» (перевод наш – Я.З.). Маркерами самопрезентации могут также быть притяжательное местоимение (*mein* – мой) и личное местоимение (*ich* – я): «*Meine* Schwestern allerdings waren mit ähnlich unattraktiven Namen behaftet wie *ich*» [20, 10 S.] – «Однако у *моих* сестер были такие же непривлекательные имена, как и у *меня*» (перевод наш – Я.З.).

В русскоязычных произведениях в характеристике нарратора мы отмечаем присутствие нейтральной и отрицательной лексики: «*Плохо, думаю*. Последнее время совсем *будто мертвая*. *Хожу, делаю, а внутри пусто...* Зима больно тянется. Прямо не дожить до лета...» [21]. Как видно из примера, при описании происходящего также используется настоящее время (*думаю, хожу, делаю*).

Помимо персонификации себя самой и демонстрирования интереса в отношении других, нарратор-женщина пытается углубиться в свои мысли, переживания, чувства и образы. Такого рода самонаблюдение проявляется в стратегии интроспекции, что составляет 17,7% для представительницы немецкоязычной культуры и для русскоязычного нарратора, несколько выше – 19%. Признаками стратегии, прежде всего, являются рассуждение, саморефлексивность, выраженная в поиске себя и самокритике.

Для стратегии интроспекции характерны следующие лингвистические средства: внутренний монолог, демонстрирующий процесс размышления – для немецкоязычного нарратора: «Ich habe Dein Tagebuch gefunden, von 1959, da warst Du sechzehn Jahre alt ... Es sind mehr als sechzig Jahre vergangen seitdem, und ich sehe auf Dich zurück mit Wehmut: Wie hast Du Dich *gequält, gesucht, gefragt!* Wie schwer hast Du die Liebe, hast Du *alles genommen!* Du warst kein lustiges Mädchen» [22, 19 S.] – «Я нашла твой дневник 1959 года, когда тебе было шестнадцать лет... С тех пор прошло больше шестидесяти лет, и я с грустью оглядываюсь на тебя: как ты себя *мучила, искала, просила!* Как трудно тебе было любить, тебе *доставалось!* Ты не была веселой девочкой» (перевод наш – Я.З.). Для русскоязычного нарратора характерно использование эмоционально-экспрессивной лексики: «Не каждый день узнаешь, что скоро в свет выйдет повесть, где тебя расписывают *мерзавкой*, а твои похождения приводят в качестве *примера отвратительности*» [23].

Следует отметить, что эмоциональный эффект, заложенный в стратегии интроспекции, может быть выражен как на лексическом, так и на синтаксическом уровнях. Наличие неполных (односоставных) предложений, чаще эллиптических, указывает на ограничение нарратором своих коммуникативных потребностей. Вопросительные предложения дают возможность нарратору получить дополнительную информацию. Незаконченные

предложения позволяют быстро выразить мысль или составить план дальнейших действий. Предложения с нарушением синтаксической структуры демонстрируют отсутствие у нарратора необходимой или точной информации, которую он восполняет через поиск подходящего слова или выражения.

Обращаясь к прошлому, нарратор вспоминает ключевые моменты в своей жизни, которые находят отражение в стратегии ретроспекции – 13,3% в немецкоязычных произведениях и 16,1% – в русскоязычных произведениях.

Для представительницы немецкоязычной культуры признаками стратегии являются оценивание положительных и отрицательных событий, значимых для нарратора, для русскоязычного – это ностальгические воспоминания, в которых прослеживается сожаление по поводу невозможности и необратимости.

Лингвистическими средствами выражения стратегии ретроспекции является грамматическая категория пространственно-временной неразрывности, состоящая из фактов во времени и пространстве, из которых произошедшие события складываются в определенную последовательность. Для немецкоязычных произведений – это относительное употребление времен (плюсквамперфект (претерит + плюсквамперфект): «Ich *hatte* keine besonders gute Erinnerung an dieses Treffen, deshalb *hatte* ich Patrick zunächst auch ziemlich entgeistert *angestarrt*» [20, 11 S.], претерит: «Ich *stand* nackt vor meinem Kleiderschrank und *wusste* nicht, was ich anziehen *sollte*» [24, 12 S.], перфект (претерит + перфект): «Ich *war* immer der Ansicht, dass ich mich nicht krumm *gelegt habe*, ...» [24, 8-9 S.], кондиционалис 2: «*Würde* er dann nicht mit der Nase darauf *gestoßen*» (опущен вспомогательный глагол sein (würde gestoßen sein)) [24, 96 S.].

Индексами стратегии ретроспекции являются также повторяющиеся события (например: *jeden Tag* – каждый день, *immer* – всегда), наречия времени (*jetzt* – сейчас, *seitdem* – с тех пор); выражения, указывающие на удаленность событий во времени (*zwei Jahre später* – спустя два года, *vor zehn Jahren* – десять лет назад, *aus dem vorigen Jahrhundert* – из прошлого века); перечисление увеличивающихся числовых показателей возраста: «Ich *war* 37 geworden, *hatte* geheiratet, ich *war* 40 geworden, wir *hatten* gefeiert, ich *war* 47, wir *versorgten* ein dreijähriges Kind, ich *wurde* 49 und machte kein Geheimnis daraus ...» [25, 7-8 S.].

В русскоязычных произведениях имеют место наречия и выражения, указывающие на завершённое действие (*уже*); события в прошлом (*когда*, *тогда*, *когда-то*, *впоследствии*); предшествование (*за год до (этого)*, *до ...*).

Словосочетание «зрелый возраст» (настоящее) и существительное «детство» (прошлое) репрезентируют читателю жизненный период нарратора: «Сегодня, в зрелом возрасте, я, конечно, вижу свое *детство* все в другом ракурсе ...» [25].

Парный союз «не только (не только) ... но и» является примером устаревшей лексики: «утопить в веселом и пьяном омуте *не только* тоску по «красивой благородной жизни», *но и ...*» [27].

Переосмысление и изменение решения нарратором-женщиной отражается в стратегии пересмотра с 10,8% для представительницы немецкоязычной культуры и 16,7% – для русскоязычного нарратора.

Стратегия пересмотра в немецкоязычных произведениях выражается посредством следующих лингвистических средств: оценочной лексики с положительной и отрицательной оценкой и лексикой, позволяющей проследить процесс обдумываний и принятия решения. Нарратор в своем повествовании выделяет важные для него аспекты через сравнение (*aber wenn*, *als*), объясняет предпочтение одного явления другому (*oder*). Отношение рассказчика к действию и оценка действия демонстрируется посредством различных видов модальности (интенциональной: *wollen*, потенциальной: *können*, гипотетической: *würde* + инфинитив: «*wenn sie ihn in Amerika treffen würde*, ...» [28, 17 S.], дебитивной: *müssen*, *sollen*, *haben* + *zu* + инфинитив: «Tine *hatte* noch am wenigsten über ihren Namen *zu meckern*, ...» [20, 10 S.]).

Свои сомнения нарратор передает через модальные слова: *eigentlich* – собственно (говоря); *kaum* – едва; *ebenfalls* – также и оттеночные частицы: *doch, denn, nur, gar*.

Демонстрация повторяющегося действия возможна посредством наречия *wieder* – снова, указание на определенные отличия от чего-либо осуществляется наречием *anders* – другой. Личное местоимение *ich* – я и местоимение *wir* – мы показывают противопоставление себя (нарратора) другим (третьим лицам).

В примерах из русскоязычных произведений присутствует пейоративная и мелиоративная оценка по отношению к внутренним и внешним качествам человека: «Есть среди них *рыцари* и *подлецы*, *романтики* и *циники*, *герои* и *негодяи*» [23].

Для противопоставления предшествующей информации нарратор использует союз «но». Отказ от противостояния и попытка прийти к определенному соглашению демонстрируется нарратором при помощи использования уступительного союза «хотя»: «Хотя ко мне, резвой и активной, определение «больной ребенок» никак не подходило» [26]. Усиление отрицания передается посредством частицы *ni* (в составе союза *ni ... ni*): «От тех вечеров при свете старых фотографий не осталось *ни дат, ни данных, ни даже* простого пунктира родственных связей» [29].

Сравнение делает возможным сопоставление нескольких разных взглядов на происходящее.

Посредством стратегий эмпатии и дистанцирования женщина может не только представлять себя окружающим, но и оценивать находящихся в ее поле зрения лиц, давая им положительную или отрицательную характеристику.

Умение сочувствовать, считывать внутреннее состояние другого человека демонстрируется нарратором в стратегии эмпатии. Соизмерение собственного эмоционального состояния с состоянием третьего лица дает возможность нарратору предугадать действие героев, понять их мысли, чувства и намерения.

В примерах в немецкоязычных произведениях стратегия эмпатии используется нарратором относительно вопросов доверия, выражения чувств тревоги и беспокойства и составляет 17,1%. У русскоязычного нарратора, внимание которого обращено на душевное и физическое состояние его близких, процент использования стратегии несколько ниже – 11,9%.

В немецкоязычных произведениях лингвистическими средствами выражения стратегии эмпатии является, прежде всего, личное местоимение «*wir* – мы». Нарратор, выражая симпатию по отношению к третьему лицу, использует лексику с положительной оценкой. На совместные действия может указывать ряд глаголов: «... *wir verstanden uns vom ersten Tag an. Wir konnten über alles miteinander reden, über das Leben und die Liebe, ...*» [28, 13 S.] – «мы с первого взгляда *поняли друг друга*. Мы могли *говорить друг с другом обо всем* на свете: о жизни и о любви, ...» [30].

В русскоязычных произведениях в примерах используются местоимения «мы», «наши», «у нас», «все», «всем»: «Подростками *мы* становимся, но вот мечты *наши* почему-то не сбываются» [23]. Демонстрирование нарратором восприятия и позитивного принятия реальности возможно через использование лексики с положительной оценкой. Истинный смысл происходящего может скрываться за ироничными высказываниями в чей-либо адрес.

Признаками стратегии эмпатии являются личная заинтересованность и расположенность, чувство поддержки в рамках ребенок – родители, присутствие общих интересов у ровесников в немецкоязычных произведениях и внешняя привлекательность, чувство сострадания, доброжелательное отношение к окружающим – в русскоязычных.

Стратегия дистанцирования проявляется у женщины вследствие несоответствия поступков окружающих с ее собственными представлениями или она сама не может объяснить причину своего негативного отношения к третьему лицу и дистанцируется от него интуитивно. Представительница в немецкоязычной культуре (10,1%) критикует окружающих меньше, чем нарратор в русскоязычных произведениях (13,1%).

Лингвистическими средствами выражения данной стратегии для немецкоязычных произведений являются: противительный союз «aber», неопределенное местоимение «jemand – кто-нибудь, кто-то», номинация с приставкой ex-: «Ulrich war mein *Exfreund*, ...» [20, 32 S.] – «Ульрих – мой *бывший жених*, ...» [31].

Нарратор оценивает происходящее как «правильно – неправильно» и использует лексику, выражающую его эмоциональное состояние.

В русскоязычных произведениях используются наречие «почти» (мера или степень), противительный союз «но»: «*Но я буду непреклонна!*» [23].

Признаками для русскоязычных произведений являются описание общества с низкими моральными качествами, где имеет место предательство близких людей, и ожидания оказываются часто обманчивыми.

Недостаточное внимание, отсутствие общих взглядов, взаимопонимания и поддержки характерно для немецкоязычного нарратора.

Женщину интересуют тайны, способные вызвать тревогу и любопытство, что отражается в стратегии саспенса как особом способе привлечения внимания читателя к происходящему в нарративе – 4,4% для немецкоязычных произведений и 5,4% примеров для русскоязычных произведений.

Максимальную вовлеченность читателя (адресата) в происходящее автор вызывает посредством ряда приемов, которые вызывают у читателя интерес к герою, самой описываемой ситуации или истории и создают эффект удивления у читателя. В речи нарратора присутствует чувство страха: «*Stephan fasste sich an die Kehle*» [24, 79 S.] – «Штефан изрядно *испугался*» [32]. Во фразеологизме «*sich an die Kehle fassen*» – испугаться, дословно – «схватиться за горло», персонаж показан человеком с высоким уровнем тревожности.

Лингвистическими средствами выражения данной стратегии для немецкоязычных произведений являются союз «oder – или, либо»; стальные глаголы и выражения, указывающие на мыслительные процессы, например: *bedenklich sein* – быть задумчивым, *sich erinnern* – вспоминать, *sich Gedanken machen über Akk.* – задуматься над чем-то.

Риторические вопросы, аллюзии, оценочная лексика, противопоставление делают речь нарратора яркой и выразительной.

Для русскоязычных произведений характерны наречия образа и способа действия «вдруг», наречия времени «однажды», неопределенного наречия «что-то»: «*Однажды* мама *вдруг* показала мне, пятнадцатилетней, вещь...» [29]. Словесную образность повествования создают перечисления и эмоционально-экспрессивная лексика.

Признаками стратегии для немецкоязычных произведений являются анализ моды как совокупности вкуса привычек и ценностей, для русскоязычных произведений – истории предков и упоминание социального происхождения.

Заключение (Conclusion)

Исходя из вышеизложенного, можно сделать следующие выводы:

Женский нарратив является реализацией феминной самоидентификации нарратора-женщины, что находит свое выражение в преобладании нарративных стратегий самопрезентации и интроспекции, совпадающие в обеих лингвокультурах.

В женском нарративе особенности литературной коммуникации проявляются в немецкоязычном лингвокультурном пространстве в акцентировании межличностных отношений между разными поколениями, а также ориентировании на моральные и культурные ценности. В русскоязычном пространстве нарратор акцентирует внимание читателя на преодолении физических и моральных трудностей, передаче культурных ценностей следующим поколениям и поиске в себе причин сложившихся кризисных ситуаций.

Авторы-женщины передают особенности взглядов на жизнь и собственное мировосприятие, которые могут быть выработаны только женщинами. Сюда относятся не все тексты, написанные женщинами. Из чего следует, что для написания женской

литературы быть женщиной недостаточно. Одним из основных критериев женственности в женском нарративе является понимание читателя-женщины, насколько автор-женщина отождествляет себя с женщиной и показывает ее природу.

Поставленные цели, направленные на достижение ожидаемого результата, оказывают влияние на содержание нарратива феминного нарратора. В отношении к явлениям культуры и окружающим проявляется культурная картина мира носительницы определенного языка. Для немецкоязычного нарратора важны семейные ценности, внутреннее понимание самой себя, оценивание поведения окружающих и замена реального мира на мир фантазий. Смысловая наполненность представительницы русской лингвокультуры складывается из сложных исторических этапов, становления нарратора как личности, общения с окружающими.

Принимая во внимание то, что нарратив является повествованием о прошлом, особый интерес вызывают временные формы, которые могут служить своего рода переключателями с одного временного плана на другой. В ходе исследования установлено, что категории времени и модальности (потенциальной, дебитивной, интенциональной, гипотетической) чаще имеют место в нарративах немецкоязычного нарратора. Временные формы претерит, перфект и плюсквамперфект указывают на событие в прошлом. Модальность также реализуется разговорной и оценочной лексикой, оттеночными частицами, модальными глаголами и модальными словами. Аллюзии помогают немецкоязычному нарратору объединить все части текста в единое целое. Противопоставления, лексические повторы и перечисления репрезентируют нарратив представительницы немецкоязычной культуры.

Для текстов русскоязычного нарратора также характерно использование категории времени и модальности, которая в большинстве случаев отражена в использовании вводных слов и вводных конструкций. Прошедшее время глаголов указывает на свершившееся событие. Показателями прошедшего времени могут выступать лексические индикаторы (прежде, тогда и т.д.). Суждения нарратора выражают эмоционально экспрессивная лексика и оценочные прилагательные. Нарратор сопоставляет разные действия, явления и предметы используя сравнения. Клишированные выражения свидетельствуют о поиске нарратором оптимальных решений и попытке воздействия на читателя. Средствами выразительности речи выступают фразеологизмы, делающие речь нарратора образной и экспрессивной.

Список литературы

1. Кирилина А.В., Гаранович М.В. Гендер и гендерная лингвистика на рубеже третьего тысячелетия // Гендерные аспекты языка, сознания и коммуникации: коллективная монография. – М.: Издательский Дом ЯСК. – 2022. – С. 7-59.
2. Попова Т.И. Прагматические маркеры метакоммуникации: гендерный аспект // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. – 2021. – Т. 13, – № 3, – С. 40-50.
3. Клименко Л.В., Посухова О.Ю. Гендерные особенности профессиональной идентичности врачей в медицинских династиях // Социодинамика. – 2021. – № 9. – С. 27-38.
4. Андреева К.А. Маргинальные формы организации структуры и семантики современного нарратива // Вестник Тюменского государственного университета. – 2006. – № 4. – С. 118-123.
5. Сыров В.Н. Нарратив в историческом познании // Философия. Журнал Высшей школы экономики. – 2020. – № 4(3). – С. 113-135.
6. Калафатич Ж. Поколенческий нарратив в критике нового реализма // Slavika. Институт славистики Дебреценского университета. – 2021. – Т. 50. – С. 250-261.
7. Моштылева Е.С. Модели наррации в современной русскоязычной интернет-коммуникации: лингвопрагматический и лингвостилистический анализ: дис. .... канд. филол. наук: 10.02.01 / Екатерина Сергеевна Моштылева. – Нижний Новгород, 2021. – 190 с.
8. Андреева К.А. Маргинальные формы организации структуры и семантики современного нарратива // Вестник Тюменского государственного университета. – 2006. – № 4. – С. 118-123.

9. Лушникова Г.И., Осадчая Т.Ю. Фрагментарность современного художественного нарратива (на материале англоязычной прозы) // Научный диалог. – 2021. – № 6. – С. 225-239.
10. Жакулаев А.М., Такиров С.У., Мингазова Л.И. Нарратив и исторический дискурс // Керуен. Научный журнал Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова. – 2023. – Т. 78 (1). – С. 112-122.
11. Виллерт Е.Е. Проблема женского нарратива в немецком биографическом радиоспектакле // Музыкальный альманах Томского государственного университета. – 2020. – № 9. – С. 69-86.
12. Качанов Д.Г. Мультимедийный журналистский нарратив: к определению понятия // Медиа альманах. – 2021. – № 3. – С. 20-19.
13. Baumeister R., Leary M. Writing Narrative Literature Reviews // Review of General Psychology. – 1997. – № 1(3). – P. 311-320.
14. Fischer-Appelt B., Dernbach R. Exploring narrative strategy: the role of narratives in the strategic positioning of organizational change // The European Journal of Science Research. – 2022. – P. 85-95.
15. Fivush R., Grysman A. Narrative and gender as mutually constituted meaning-making system // Memory, Mind & Media. – 2022. – № 1, e2. – P. 1-14.
16. Kuzmicova A. The words and worlds of literary narrative: The trade-off between verbal presence and direct presence in the activity of reading // Stories and Minds: Cognitive Approaches to Literary Narrative. – 2013. – С. 191-231.
17. Turnbull D., Chugh R., Luck J. Systematic-narrative hybrid literature review: A strategy for integrating a concise methodology into a manuscript // Social Sciences & Humanities Open. – 2023. – № 7. – P. 1-4.
18. Welte J.-B., Badot O., Hetzel P. The narrative strategies of retail spaces: a semio-ethnographic approach // European Journal of Marketing. – 2021. – № 55(7). – P. 2012-2036.
19. Данилова Н.К. Нарративные стратегии в немецкоязычной малой прозе // Эволюция и трансформация дискурса. – Самара: Самарский университет, 2022. – № 7. – С. 85-94.
20. Gier K. Für jede Lösung ein Problem. – Bastei Lübbe, 2007. – 304 s.
21. Чижова Е.С. Время женщин. – СПб.: Астрель, 2009. – 352 с.
22. Heidenreich E. Männer in Kamelhaarmänteln. – Carl Hanser Verlag GmbH & Co. KG, 2020. – 224 s.
23. Вечерина А. Исповедь мотылька. [Электронный ресурс] – 2021. – URL: <https://www.litmir.me/br/?b=267393&p=108> (дата обращения: 12.02.2024).
24. Gier K. Ein unmoralisches Sonderangebot. – Bastei Lübbe, 2014. – 432 s.
25. Draesner U. Eine Frau wird älter. – Penguin Verlag, 2018. – 208 s.
26. Черемнова Т.А. Трава, пробившая асфальт. [Электронный ресурс] – 2011. – URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=93911> (дата обращения: 10.02.24).
27. Чижова Е.С. Город, написанный по памяти. [Электронный ресурс] – 2019. – URL: http://loverad.ec/read_book.php?id=80391&p=1 (дата обращения: 06.02.24).
28. Heidenreich E. Kolonien der Liebe. – Rowohlt Taschenbuch, 2005. – 176 s.
29. Степанова М.М. Памяти памяти. Романс. [Электронный ресурс] – 2017. – URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=79662&p=1 (дата обращения: 14.02.24).
30. Хайденрайх Э. Колонии любви. [Электронный ресурс] – 2002. – URL: <https://libking.ru/books/prose-/prosecontemporary/378637-elke-haydenrayh-kolonii-lyubvi-sbornik-rasskazov.html#book> (дата обращения: 01.03.24).
31. Гир К. Непристойное предложение. [Электронный ресурс] – 2006. – URL: <https://knizhnik.org/kerstin-gir/nepriстойное-predlozhenie/1> (дата обращения: 10.03.24).
32. Гир К. Я сказала правду. [Электронный ресурс] – 2010. – URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=15796&p=1 (дата обращения: 17.03.24).

Я.В. Зубенко

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Неміс және орыс тіліндегі көркем шығармаларда жүзеге асырылатын әйелдер әңгімесіндегі негізгі стратегиялар

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – екі тілдік мәдениет – неміс және орыс тілдерін мысалға ала отырып, әйелдер әңгімесіндегі баяндау стратегияларын анықтау. Мақалада «әйел баяндау» және «әйел баяндаушы» ұғымдары қарастырылады. Зерттеуге арналған материал 21 ғасырдың басында жарияланған неміс және орыс тілді әйел авторлардың мәтіндері болды. Бұл мәселені зерттеудегі жетекші әдістер лингвомәдени талдау, лингвистикалық модельдеу және интерпретация әдісі болды. Зерттеу барысында анықталған баяндау стратегиялары Мен-Мен₁ (өзін-өзі таныстыру, интроспекция, ретроспекция, қайта қарау стратегиялары), Мен-Ол (эмпатия және қашықтық стратегиялары), Мен-Сіз (күту стратегиясы) болып бөлінеді. Талданған мысалдар негізінде неміс мәдениетінің өкілдері үшін отбасы институтының моральдық және мәдени құндылықтарына әсер ететін әртүрлі ұрпақтар арасындағы қарым-қатынас маңызды екені анықталды. Орыс тіл мәдениетінің өкілдері үшін мәдени құндылықтар мен дәстүрлерді кейінгі ұрпаққа беруде, физикалық және моральдық қиындықтарды жеңуде және сәтсіздіктердің себептерін өз ішінде іздеуде бейнеленетін өмірлік тәжірибені жинақтау маңызды.

Түйін сөздер: баяндау, әйел баяндау, әйел баяндаушы, лингвистикалық мәдениет, баяндау стратегиялары

Ya.V. Zubenko

Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

Basic strategies in women's narrative, implemented in German and Russian fiction

Abstract. The purpose of the current paper is to determine narrative strategies in women's narrative based on the examples from two linguistic cultures – German and Russian. The article deals with the concepts of “female narrative” and “female narrator”. The study considered the texts of German and Russian female authors published at the beginning of the 21st century. Research methods included linguistic and cultural analysis, linguistic modeling and interpretation. The narrative strategies identified during the study were divided into I-I₁ (strategies of self-presentation, introspection, retrospection, revision), I-THE OTHER (strategies of empathy and distance), I-YOU (suspense strategy). It was established that for representatives of German culture, relations between different generations influencing moral and cultural values of the family as a social institution are important, whereas for representatives of Russian linguistic culture accumulation of life experience, represented in the transfer of cultural values and traditions to subsequent generations, overcoming physical and moral difficulties, and searching reasons for failures in life from within are relevant.

Keywords: narrative, female narrative, female narrator, linguistic culture, narrative strategies.

References

1. Kirilina A.V., Garanovich M.V. Gender i gendernaya lingvistika na rubezhe tret'ego tysyacheletiya [Gender and gender linguistics at the turn of the third millennium]. Gendernye aspekty yazyka, soznaniya i kommunikacii: kollektivnaya monografiya [Gender aspects of language, consciousness and communication: collective monograph] (Moscow, 2022, P. 7-59). [in Russian]
2. Popova T.I. Pragmaticheskie markery metakommunikacii: gendernyj aspekt [Pragmatic markers of metacommunication: gender aspect], Vestnik Permskogo universiteta. Rossijskaya i zarubezhnaya filologiya [Vestnik of Perm University. Russian and foreign philology], 13(3), 40-50 (2021). [in Russian]
3. Klimenko L.V., Posuhova O.Yu. Gendernye osobennosti professional'noj identichnosti vrachej v medicinskih dinastiayah [Gender Features of the Professional Identity of Physicians in Medical Dynasties], Sociodinamika [Sociodynamics], 9, 27-38 (2021). [in Russian]

4. Andreeva K.A. Marginal'nye formy organizatsii struktury i semantiki sovremennogo narrativa [Marginal forms of organization of the structure and semantics of modern narrative], Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta [Vestnik of Tyumen State University], (4), 118-123 (2006). [in Russian]
5. Syrov V.N. Narrativ v istoricheskom poznanii [Narrative in historical knowledge], Filosofiya. Zhurnal Vysshej shkoly ekonomiki [Philosophy. Journal of Higher School of Economics], 4(3), 113-135 (2020). [in Russian]
6. Kalafatich Zh. Pokolencheskij narrativ v kritike novogo realizma [Generational narrative in the critique of new realism]. Slavika. Institut slavistiki Debrecenskogo universiteta [Slavika. Institute of Slavic Studies, the University of Debrecen], 50, 250-261 (2021). [in Russian]
7. Moshtyleva E.S. Modeli narratsii v sovremennoj russkoyazychnoj internet-kommunikatsii: lingvopragmaticheskij i lingvostilisticheskij analiz [Models of narration in modern Russian-language Internet communication: linguopragmatic and linguo-stylistic analysis], Dissertatsiya na soiskanie nauchnoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Dissertation for a Candidate Degree in Philological Sciences], (the University of Nizhny Novgorod, 2021, 190 p.). [in Russian]
8. Andreeva V.A. Literaturnyj narrativ: zona formirovaniya smyslov: monografiya [Literary narrative: the zone of meaning formation: monograph]. (Buk, Kazan, 2019, 320 p.). [in Russian]
9. Lushnikova G.I., Osadchaya T.Yu. Fragmentarnost' sovremennogo hudozhestvennogo narrativa (na materiale angloyazychnoj prozy) [Fragmentation of modern artistic narrative (English-language prose)], Nauchnyj dialog [Scientific dialogue], 6, 225-239 (2021). [in Russian]
10. Zhakulaev A.M., Takirov S.U., Mingazova L.I. Narrativ i istoricheskij diskurs [Narrative and historical discourse], Keruen. Nauchnyj zhurnal [Keruen. Science Magazine], (the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezova), 78(1), 112-122 (2023). [in Russian]
11. Villert E.E. Problema zhenskogo narrativa v nemeckom biograficheskom radiospektakle [The problem of women's narrative in a German biographical radio play], Muzykal'nyj al'manah Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [Musical almanac of Tomsk State University], 9, 69-86 (2020). [in Russian]
12. Kachanov D.G. Mul'timedijnyj zhurnalistskij narrativ: k opredeleniyu ponyatiya [Multimedia journalistic narrative: towards a definition of the concept], Media al'manah [Media almanac], 3, 20-29 (2021). [in Russian]
13. Baumeister R., Leary M. Writing Narrative Literature Reviews, Review of General Psychology, 1(3), 311-320 (1997).
14. Fischer-Appelt B., Dernbach R. Exploring narrative strategy: the role of narratives in the strategic positioning of organizational change, The European Journal of Science Research, 36(2), 85-95 (2022).
15. Fivush R., Grysman A. Narrative and gender as mutually constituted meaning-making system, Memory, Mind & Media, 1, e2, 1-14 (2022).
16. Kuzmicova A. The words and worlds of literary narrative: The trade-off between verbal presence and direct presence in the activity of reading, Stories and Minds: Cognitive Approaches to Literary Narrative, 191-231 (2013).
17. Turnbull D., Chugh R., Luck J. Systematic-narrative hybrid literature review: A strategy for integrating a concise methodology into a manuscript, Social Sciences & Humanities Open, 7, 1-4 (2023).
18. Welte J.-B., Badot O., Hetzel P. The narrative strategies of retail spaces: a semio-ethnographic approach, European Journal of Marketing, 55(7), 2012-2036 (2021).
19. Danilova N.K. Narrativnye strategii v nemeckoyazychnoj maloj proze [Narrative strategies in german short fiction], Evolyuciya i transformatsiya diskursa. Samarskij universitet [Evolution and transformation of discourse. Samara University], 7, 85-94 (2022). [in Russian]
20. Gier K. Für jede Lösung ein Problem. (Bastei Lübbe, 2007, 304 s.). [in German]
21. Chizhova E.S. Vremya zhenshchin [Time for women]. (Astrel, SPb, 2009, 352 p.). [in Russian]
22. Heidenreich E. Männer in Kamelhaarmänteln. (Carl Hanser Verlag GmbH & Co. KG., 2020, 224 s.). [in German]
23. Vecherina A. Ispoved' motyl'ka [Confessions of a moth]. [Electronic resource] – Available at: <https://www.litmir.me/br/?b=267393&p=108> (Accessed: 12.02.2024). [in Russian]
24. Gier K. Ein unmoralisches Sonderangebot. (Bastei Lübbe, 2014, 432 s.). [in German]
25. Draesner U. Eine Frau wird älter. (Penguin Verlag, 2018, 208 s.). [in German]
26. Cheremnova T.A. Trava, probivshaya asfal't [Grass breaking through the asphalt]. [Electronic resource] – Available at: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=93911> (Accessed: 10.02.24). [in Russian]
27. Chizhova E.S. Gorod, napisannyj po pamyati [City written from memory]. [Electronic resource] – Available at: http://loverad.ec/read_book.php?id=80391&p=1 (Accessed: 06.02.24). [in Russian]

28. Heidenreich E. Kolonien der Liebe. (Rowohlt Taschenbuch, 2005, 176 s.). [in German]
29. Stepanova M.M. Pamyati pamyati. Romans [Memory memory. Romance]. [Electronic resource] – Available at: http://loveread.ec/read_book.php?id=79662&p=1 (Accessed: 14.02.24). [in Russian]
30. Hajdenrajh E. Kolonii lyubvi [Colonies of Love]. [Electronic resource] – Available at: <https://libking.ru/books/prose-/prosecontemporary/378637-elke-haydenrayh-kolonii-lyubvi-sbornik-rasskazov.html#book> (Accessed: 01.03.24). [in Russian]
31. Gir K. Nepristojnoe predlozhenie [Indecent proposal]. [Electronic resource] – Available at: <https://knizhnik.org/kerstin-gir/nepristojnoe-predlozhenie/1> (Accessed: 10.03.24). [in Russian]
32. Gir K. Ya skazala pravdu [I told the truth]. [Electronic resource] – Available at: http://loveread.ec/read_book.php?id=15796&p=1 (Accessed: 17.03.24). [in Russian]

Сведения об авторе:

Зубенко Я.В. – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан.

Зубенко Я.В. – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан.

Zubenko Ya.V. – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А.Т.Қасен , Қ.М.Байтанасова*

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aiauzhan96@mail.ru, k.baitanasova@mail.ru)*

Мәтіндегі мифтік мотивтердің қызметі (М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаяты негізінде)

Аңдатпа. Көркем шығарма – әдебиеттанушылық тұрғыда ерекше әдіснамалық зерттеуді қажет ететін нысан. Әдебиеттануда танымдық, идеялық, эмоционалдық сипат тоғыса көрініс табатындықтан, оған кешенді филологиялық талдау қажет. Көркем мәтіннің ішкі мазмұнында шынайы болмыс пен шығармашылық қиял үндесіп, субъективтілік пен объективтіліктің бұлжымас бірлігі орын алады. Осыдан келіп автордың дүниетанымы, дербес ұстанымы, бағалауыштық тұрғыдағы ойы орнығады. Мотив – көркем шығармадағы маңызды категория. Мотив арқылы көркем туындыдағы жетекші идея, қаламгердің болмысы танылады. Мақалада мотивтің теориялық сипаты туралы тұжырымдардың ең негізгілері қарастырылып, оның туынды кеңістігіндегі функциясы зерттеледі. Филолог ғалымдардың мотивке берген анықтамалары сараланып, мотивтің түрлері, орнығуы, өзге әдебиеттану категорияларымен кіріге қолданылуы қарастырылады. Соның ішінде мәтін құрылымындағы мифтік мотивтің ерекшелігі нақты зерттеу өзегіне алынады. Көркем шығармадағы мифтік мотивтің идеялық, көркемдік-эстетикалық қызметін айқындауда М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаяты талданады. «Қыпшақ аруы» хикаятындағы микросюжеттің, яғни мотивтердің бастауында тұрған қыпшақ балбал мүсіндеріне қатысты мотив-бейне туралы айтылып, автор мен кейіпкер байланысы «альтер эго» – «басқа мен» ұғымы аясында көрсетіледі. Мәтіндегі мотив-бейненің лейтмотивке айналу эволюциясына назар аударылып, тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: мотив, мәтін, миф, құрылым, альтер эго, микросюжет, лейтмотив

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-192-202>

Түсті: 16.02.2024; Жөнделді: 12.04.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Мотив терминінің түп төркіні фольклортану мен әдебиеттануға музыкатанудан келгенін көп зерттеушілер еңбектерінде аталып өтеді. Бұл термин алғаш рет XVIII ғасырдағы (1703 ж.) С. де Броссардың «Музыкалық сөздігінде» қолданылған екен.

Музыкатануда мотив туынды құрылымындағы логикалық байланысты бейнелейтіндігі айтылған. Бұл тұжырымдаманың егжей-тегжейлі түсіндірмесі «Музыкалық энциклопедияда» былай берілген: «Мотив – әуеннің ең кішкентай бірлігі, ол мағыналық тұтастыққа ие және оны көптеген басқа, ұқсас құрылымдар арқылы тануға болады...» [1, 31].

Музыкатануда да, әдебиеттануда да бұл термин туындының композициясын талдауда шешуші кілт болып табылады, әдеби туындыда мотивтің тұтастай оқшаулануы және нұсқалардың көптігі циклдылықты (тұтастану) анықтауға көмектеседі.

* хат-хабар үшін автор

Мотивтің белсенді зерттелуіне қарамастан, «мотив» ұғымын анықтауда қазіргі уақытқа дейін канонға айналған тұрақты критерийлер жоқ деуге болады. Сонымен қатар соңғы жылдардағы, яғни ХХІ ғасыр басындағы зерттеулерде көркем мәтінді структуралистік аспектіде мотивтік талдау барынша өзекті болды. Шетелдік әдебиеттанудағы зерттеулерге шолу жасағанда біз осыны аңғарамыз.

Қазіргі әдебиеттануда мотивті зерделеуде негізінен А.Н. Веселовскийдің еңбектері дереккөз ретінде пайдаланылады. Әдебиеттанушылар Веселовскийдің мотив туралы тұжырымы тарихи поэтика тұрғысынан, салыстырмалы-тарихи әдебиеттанудың негізгі категориясы ретінде қарастырылғанын айтады. Осы «Тарихи поэтика» еңбегінің «Поэзия тілі және проза тілі» тарауында ғалым қарапайым поэтикалық формулалардың, салыстырулардың, символдардың, яғни мотивтердің пайда болу тетіктерін талдайды. Сөйтіп түрлі халықтардың сөз өнеріндегі түрлі жанрларында мотивтердің қайталанып келуіне көп көңіл бөледі.

«Мотив деп мен қарапайым ақыл-ойдың немесе күнделікті бақылаудың әртүрлі сұраныстарына бейнелі түрде жауап беретін қарапайым баяндау бірлігін айтамын. Адамзат дамуының алғашқы сатысындағы тұрмыстық және психологиялық жағдайлардың ұқсастығы немесе бірлігі кезінде мұндай мотивтер дербес туындауы мүмкін және сонымен бірге ұқсас белгілерді де көрсете алады. Мысалы: 1) «шығу тегі туралы баяндар»: күннің бейнесі – көздің жанары; күн мен ай – ағасы мен әпкесі, күйеуі мен әйелі; сондай-ақ күннің шығуы мен батуы, айдағы дақтар, тұтылу және т.б. туралы мифтер; 2) тұрмыстық ережелер, қыз-әйелді алып кету (халықтық үйлену эпизоды), адасу (ертегілерде) және т.б.» [2,305]. Осындай мысалдар арқылы мотивтің мәтіндегі формуласын ұсынып, символикалық мәніне де тоқталады.

Мотив әдеби туындыға арқау болған оқиғаның басталуы, дамуы мен шиеленісуі және шешімін табуының тетігінде тұрады. Мәтін құрылымында мотивтік бірлік түпнегіз ретінде қарастырылады.

Мотивтің туындыдағы маңызды орнына назар аудара отырып, мәтіннің құрылымдық жүйесін қарастыру арқылы поэтика заңдылықтарын тұжырымдау – Веселовскийдің тарихи еңбегі.

Алайда, В.Пропп ертегі құрылымын зерделегенде Веселовскийдің мотив пен сюжетті ажырату принципін маңыздылығына құрмет көрсете отырып, сонымен бірге мотивтер, Веселовский түсінгендей біртұтас емес екенін, іс жүзінде ыдырайтынын дәлелдеуге тырысты.

В.Пропп ертегі құрылымындағы мотивтерді бөлшектей қарастырып, бір мотивтің өзі ішінен бірнеше бөлікке бөлінетінін мысалдармен көрсетеді. Атап айтқанда «жылан патшаның қызын ұрлап кетті» деген мотивтің өзінде төрт элемент бар екенін айтады. Өйткені жыланның орнын Кощей, құйын, сиқыршы, тіпті шайтан алмастыруы мүмкін. Ал, қызды әпке, қалыңдық, әйел, анамен, ал, патша мұрагермен, шаруамен, поппен, ұрлау әрекеті вампирлікпен, жоғалудың басқа түрлерімен ауыстырылуы мүмкін. Өйткені ертегілер мазмұнында мұндай элементтер тұрақты кездеседі

«Осылайша, Веселовскийдің тұжырымына қарамастан, біз мотив біртұтас, ажырамас дүние емес екенін айтуға тиіспіз. Соңғы ыдырайтын бірлік логикалық тұтастық болып танылмайды. Алғашқы тұтастықты сипаттауға арналған бөлікке қатысты Веселовский сөзімен келісе отырып, біз кейіннен кейбір бастапқы элементтерді оқшаулау мәселесін Веселовскийден басқаша шешуіміз керек», – деп жазады ол [3, 21].

Е.М.Мелетинский болса «бейне», «мотив», «архетип» ұғымдарының өзара ұқсастығын анықтайды. Ол Юнг тұжырымына сүйене отырып: «архетип белгілі бір құрылымдық схема, бейнелердің құрылымдық алғышарттары, өзектендірілген нысан, психикалық энергияның шоғырланған көрінісі ретінде қабылданады», – деп жазады [4, 3]. Мелетинский талдауында архетип пен мотив мәтін өзегіндегі оқиғаның бастау көздері ретінде танытылады.

Архетиптер шығарманың өзегінде орналасқан микросюжетті анықтайды десек, бұл көзқарас Б.Н. Путиловтың және т.б. әдебиет зертеушілерінің еңбектеріне тән. Ғалымдар айтып отырған микросюжет толығымен мотивтің анықтамасына сәйкес келеді.

Мотив теориясының постструктуралистік кезеңі Б.М.Гаспаровтың 1994 жылы жарық көрген «Әдеби лейтмотивтер» монографиясымен байланысты. Бұл еңбекте мотив – мәтіннің тұрақты сипаты жоқ кез-келген семантикалық компоненті ретінде пайымдалады. Автордың тұжырымынша «...оқиға, сипаттама, ландшафт элементі, кез-келген зат, айтылған сөз, бояу, дыбыс және т. б. – осылар тәрізді кез-келген құбылыс, кез-келген семантикалық «дақ» («таңба») мотив ретінде әрекет ете алады; мотивті анықтайтын жалғыз нәрсе – бұл оның репродукциясы, сонымен, дискретті компоненттер («кейіпкерлер» немесе «оқиғалар») деп санауға болатын азды-көпті анықталған дәстүрлі сюжеттік баяндаудан айырмашылығы – мұнда заңдастылырған «алфавиттік» тәртіп жоқ, ол құрылым арқылы және құрылымның дамуында тікелей қалыптасады» [5, 30-31].

Мотивті талдау дәстүрлі зерттеулерден бастау алып, структурализм, постструктурализм ұстанымдарында жаңа ізденіс, ұстанымдармен өзінің ғылыми кеңістігін ұлғайтты. Біз микросюжет ретіндегі мотивтің архетиппен ұқсастығына басымдық бере отырып, мәтін құрылымындағы мифтік мотивтерді анықтауды мақсат етеміз.

Зерттеу әдістері

Әдеби мәтіндегі мифтік мотивтерді танытып, олардың көркемдік-эстетикалық қызметін зерделеу мақсатында структуралистік және және мотивті талдау әдісі, сондай-ақ мифопоэтикалық және салыстырамалы әдіс ұстанымдары басшылыққа алынды.

Талдау

XX ғасырдың 90-жылдарында поэтика мәселелеріне деген қызығушылық едәуір тереңдей түсті, олардың арасында мотивті дербес әдеби категория ретінде анықтау және сәйкестендіру мәселесі маңызды орынға ие болды.

Мотив, әуелі, ең кішкентай мәтін бірлігі бола отырып, көркем шығарманың структурасын және семантикалық алаңын түсінуге мүмкіндік береді. Міне, осыдан бастап мәтіндегі мотив оның жеке бөліктерін біртұтастыққа біріктіретін, бір-біріне «іліндіретін» «құрылыс материалы» ретінде әрекет етеді. Бірақ көркем шығармадағы мотивтің функционалдығы мәселелерін зерттеуде ең маңызды не десек, ол – мотивтің «метафоралық мағынаның» қамқоршысы екендігі. Бұл жерде «метафоралық мағынаның» аясына көркем туындыға тән күллі жүйе кіретінін ескергеніміз жөн. Мотив жеке көркем шығарма деңгейінде тек байланыстырушы ретінде ғана әрекет етпейді, түрлі дәуірлердегі және көбінесе әртүрлі мәдени дәстүрлердегі бірнеше мәтінді біртұтас дүние етіп біріктіре алады.

Әдеби-көркем шығарманың мотиві ретінде ішкі құрылымда, семантикада, іс-әрекет логикасының функционалдық мәніндегі рәсімделуі мен пайда болу шарты ұстанымына сай әр түрлі құбылыстарды айтуға болады. Көркем туындыдағы мотив постструктуралистік көзқарас тұрғысынан алғанда мәтіннің структурасын талдау үшін қолданылады және көркем шығарманың тақырыбы мен концепциясына белсенді түрде қатысты болады. Мотивті талдаудың структуралистік кезеңде жаңа сипатта белең алғанын ескергенде оның дәстүрлі әдебиеттануда да сырт қалмағанын айта кетуіміз керек.

Жоғарыда Б.Гаспаров атап көрсеткендей, мотив тек қана қозғалыс, әрекет деп аталатын әу бастағы анықтамасының шеңберінен шығып, өзінің болмысын әр түрлі көрініс-құбылысымен таныта түсті. Соңдықтан біз әрекеттің бастамасы бар мәтін бөлшектерін де, тек белгілік-ақпараттық сигнал беретін көріністің бір бөліктерін де мотив деп қарастырамыз.

Сонымен, көркем шығармадағы мифтік кезеңнен бастау алған мотивтердің бірі – құбылушылық, теориялық терминологияға сүйенсек, метаморфоза. М.Жұмабайұлының «Оқжетпестің қиясында», «Ертегі» поэмалары, М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы», Т.Әбдіктің «Тұғыр мен ғұмыр» хикаяттары мен Е.Раушановтың «Ғайша-Бибі» поэмасы мен «Аспанға көшіп кеткен ел» микро-поэмасындағы мифтік мотивтерді осы тұрғыдан талдап, түсіндіруге болады.

Мифтегі құбылушылық мотиві бұл аталған шығарма мәтіндерінде әр түрлі бейнелеулермен ерекшеленеді. «Қыпшақ аруы» хикаяты оқиғасының өрістеуіне әрі шиеленісіп барып, басқа бір бағытта өрбуіне қозғау салған әңгімеші-кейіпкердің бабалар мұрасы болған балбал тастарға назар аударуы – құбылу алғышарттарының алғашқысы. «Қыпшақ тас мүсіндері» атты кітапты қолға алғаннан ойға оралған балбал мүсіндер, әсіресе, қыпшақ аруының мүсіні берілген сурет ары қарай бүгінгі күннің шынайы оқиғасымен тұтасып кетеді. Хикаяның тағы бір бас кейіпкері – мүсінші Саржанның өз позициясын өзгертіп, бағзы заманды аңсауы – құбылу мотиві алғышарттарының екіншісі. Негізгі нысан – балбал мүсін кейпіндегі Қыпшақ аруы.

Мәтіннің ядросы болған «балбал мүсінді» мотив-бейне деп танымыз. Тас мүсіннің «тамырын» мифтен іздеуіміз заңды. Тас мүсін – өзінің табиғатында зат, жай ғана зат емес символдық мәні, мәтінде өзіндік орны бар, оқиғаның дамуына, яғни әрекетке қозғаушы күш болған нысан. «Заттың табиғатын зерттеу гуманитарлық білімде түрлі мағыналарды қамтитын проблемалардың кең ауқымына ие болды. Олар өз кезегінде мәдениет тарихында заттың генезисі туралы қалыптасқан түрлі концепцияларға түсінік береді. Мифопоэтикалық концепция заттың архаикалық мәдениетте қалыптасу ерекшеліктерін қарастыра отырып, заттың шығу себебін адамның символикалық сұранысымен байланыстырады» [6,79], – деген Б.Нұрдәулетова мен Ж.Аймұхамбеттің пікірлеріне назар аударып, заттың өнер туындыларында атқарар өзіндік ерекше қызметі, орны бар екенін ескеруіміз керек.

Ежелгі мысырлықтардың, бәлкім одан да бұрынғы дәуірлердегі адамдардың сенімі бойынша марқұм болған адам жанының тұрағын айқындау мақсатында қабірінің басына статуя – мүсін қойылған. Мысырлықтардың адамның екінші өмірі туралы түсінігінде мүсін – тірі адамның alter egosы (alter ego – өзгерген, басқа «мен»), оның КА деп аталатын қосарлы бітімі, яғни оны ғибадатхана рәсімінде де, басқа әлемде мәңгілік өмір сүруінде де толыққанды ауыстыру. Қабір басындағы мүсін ұзақ уақыттар бойы КА-ның материалды бейнеленуі деп танылды.

Мифтік танымнан бастау алған «alter ego» – адамның не кейіпкердің нақты немесе ойдан шығарылған балама тұлғасы, оның (автордың) жеке басының сипаты мен іс-әрекетін көрсететін өзгерген «эгосы». Бұл лирикалық кейіпкер, бүркеншік атпен бекітілген бейне, тұлғаның өкілі немесе тіпті жеке тұлғаның диссоциативті бұзылысы болған кезде пайда болған көптеген тұлғалардың бірі болуы мүмкін.

«Альтер эго – латын тілінен аударғанда «alter ego» – «екінші Мен» дегенді білдіреді. Бұл фразеологизмді адамның айрықша сенетін достары үшін қолдануға болады. Оның кең таралуының бір себебі еуропалық әдет-ғұрыпқа байланысты деп түсіндіріледі, өйткені король билікті өзінің сенімді губернаторына береді де, оны «корольдік екінші мен» атағымен марапаттайды, сөйтіп оны «альтер эго регис» дейді. Мұндай әдет-ғұрыптың бастауы Сицилияда бұрыннан пайда болған дейді. Бұл тіркесті сөзді алғашқылардың бірі болып біздің дәуірімізге дейінгі III – IV ғасырларда өмір сүрген ежелгі дүние ойшылы Зенон пайдаланған. Латын тілінде «эго» – бұл «мен» деген сөз. Осыдан «эгоист» – «өзімшіл» деген сөз пайда болған [7]. «Екінші «эгоның», болмаса «екінші меннің» түсініктемесі осындай.

Бұл ұғым туралы Брокгауз бен Эфрон энциклопедиясының анықтамасы: «Альтер эго (alter ego, лат.: «екінші «мен»): 1) толық сенімге және барлық өкілеттіктерге ие орынбасар, «оң қол»; 2) бізбен бірдей ойлайтын және сезінетін ең жақын және адал досымыз» [8, 102].

Жоғарыдағы анықтамалар бірін-бірі толықтырып, нақтылай түседі. «Альтер эго» – «басқа мен» кейіпкердің болмысы мен оның бойында қайшыласқан түрлі ниет-пиғылдарды бейнелеудің бір тәсілі ретінде көркем әдебиетте жаңа мән иеленді.

Заманауи әдебиеттегі автордың да оқырманның да қызығушылығын тудыратын мотивтердің бірі – бір-бірін сәтті толықтыратын екі кейіпкер. Мұндай екі кейіпкердің әр түрлі нұсқалары болуы мүмкін, олар екі бас қаһарман немесе кейіпкер мен оның көмекшісі, тіпті тағдырлары бір-бірімен қиылысып, бірігіп кеткен қас дұшпандар түрінде бейнеленеді. Алайда, «екінші меннің» классикалық нұсқасы әлі де «батыр және оның көмекшісі»

түрінде көбірек ұсынылады. Бұл нұсқа тұрақты мотив-бейнеге айналғанда бірсыпыра өзгерістерімен көрінеді. Автордың шығармашылық қиялы батырдың көмекшісін әр түрлі кейіпте көрсетуі мүмкін. Романтикалық әдебиетте қаһарманның қасынан табылатын сенімді көмекші постмодернистік әдебиетте бас кейіпкердің екінші сыңары болып, оған кереғар мінез, әрекетімен де көрінеді. Қалай болғанда да ол сол кейіпкерді толықтыратын, оның екінші бір қырын, сипатын ашатын әрекет иесі.

Біртұтас болмысты танытатын екі кейіпкердің екі түрлі (ізгілік пен зұлымдық ұғымындағы) болмысын біз Г.Х.Андерсеннің «Көлеңке» ертегісінен білеміз. Мифтік танымдағы жанның бір компоненті түрінде аталатын көлеңке – адамның бойындағы негативті ой-пиғылды өз бойына жинақтаған дербес әрекет иесі. Сондай-ақ К.Юнг атап көрсететін төрт архетиптің бірі.

«Alter ego» термині біз талдау нысанына алып отырған «Қыпшақ аруы» хикаятының мәтінін танытуда өте тиімді тірек ұғым бола алады. Біз бұл ұғымды әуелі мүсінге қатысты, сонан соң хикаят мәтініндегі бас кейіпкерлердің болмысына байланысты қолданамыз. Мифтік құбылу мотиві бұл хикаятта бір түрден екінші түрге ауысумен жүзеге аспайды. Одан әлдеқайда күрделі қалыпта көрінеді. Құбылу ширьққан, шырғалаңға түскен, ақыр соңында жан-дүниесінің бір кеңістіктен екінші кеңістікке ауысып, іздеген мұратына жеткен қалпымен бейнеленеді.

«Қыпшақ аруы» хикаятындағы микросюжеттердің, басқадай айтсақ мотивтердің бастауында тұрған қыпшақ балбал мүсіндеріне қатысты кітап дедік. Осы микросюжет аясындағы әрекет иелері – әңгімеші кейіпкер мен мүсінші кейіпкер екеуіне ортақ сипат – екеуінің де ізденіс үстіндегі өнер адамдары екендігі. Бұл екі кейіпкер айналып келгенде бір тұлғаның қосарлы бейнелері. Біз әңгімеші деп шартты түрде атап отырған бас кейіпкердің хикаят авторымен өмірбаяндық ортақ сипаттары бар. Тіпті автор мен сол кейіпкердің аты-жөндері де бір. Былайша айтқанда ол автордың «өзгерген мені». Тас мүсін туралы авторлық пайымның әңгімеші кейіпкердің ішкі монологымен бір тінде өрілуі сол «альтер эгоны» – «өзгерген менді» айқындай түседі. Ол өзін «әдеби археологпын» дейді, ол болмаса тарихи роман жазылмас еді дегенді де айтады. Шартты түрде алғандағы баяншы-кейіпкердің тас мүсін туралы кітапты ашқан кездегі ойына оралатыны да өз шығармалары, ондағы тас мүсінге қатысты эпизодтар: «Ал енді, «Аласапыранды» оқыған болсаңыз... Ораз-Мұхамед Қиян далаға шығады ғой. Бабадан қалған жалғыз жәдігер – биік қорым үстіндегі тас балбалдың алдына келіп тұрады» [9, 7].

Жазушының кітап бетінен тас мүсінді көргендегі әсері мен мүсіншінің алған әсері – алдағы болар оқиғаның мотиві. Қыпшақ аруының мүсіні болса сол оқиғаның мотив-бейне түріндегі қозғаушы күші, себепкері.

Заман талабымен түрлі мүсіндерді жасап, абыройға бөленіп жүрген бүгінгі күн мүсіншісінің тағдыры кілт өзгереді. Себеп – әңгімеші айтқан балбал тастар, нақтылай түссек ол берген кітаптағы тас мүсіндер. Кітаптағы балбал мүсін суреттерінен ерекше әсер алған мүсінші бағзы қыпшақ даласын ай бойы аралаған. Өйткені Саржан «Кітаптағы жансыз көлеңке ғана» деп қабылдаған мүсіндерді көзбен көріп, қолмен ұстауды мақсат етеді.

Мүсін, нақтырақ айтсақ мотив-бейне болатын Қыпшақ аруының тас мүсіні екі кейіпкерге де қозғау салған нысан дедік. Жоғарыда өзіміз дәйектемеге алған Б.Гаспаровтың «кез келген семантикалық таңба» мотив бола алатыны туралы айтқанын ескере отырып, арудың тас мүсінін сол шеңберге кіргіземіз. Арудың тас мүсіні ерте ғасырлардан жетіп, қыпшақтың қиян даласында сақталып қалған жәдігер. Бір-бірімен қосарлана жүрген екі кейіпкердің өмірлік арман-мұраты, өнердегі қозғаушы күші, шабыт берер қайнар көзі.

Әуелі әңгімеші кейіпкердің алған әсері: «...Ұмай текті Қыпшақ аруы. Міне, қандай болған!...Жұпыны кейпінің өзі ғаламат! Тілсіз тас мүсіннің жансыз, көшірме суреті. Мен Қыпшақ аруының он ғасыр өтір кеткен көлеңке бейнесін алақаныммен бастым. Содан соң шымырлай толқын ұрған қолымды оқыс тартып алып, кітаптың бетін жаптым... Таңбалы бетті қайтадан аштым...» [9,7].

Әңгімеші кейіпкердің әсерленуі мәтіннің бір бетін толық қамтыған. Қаламгер мүсіннің әрбір деталін суреткерлік түйсікке тән аңғарымпаздықпен әрі қырағылықпен байыптап, бейнелейді. Бұл мүсіннің тылсым сырына елти отырып, екінші кейіпкер – Саржан туралы лирикалық-психологиялық толғанысын да келтіріп өтеді. Қыпшақ аруының тас мүсіні туралы тебіреністі суреттеулер тек әңгімеші кейіпкердің ғана емес, «екінші меннен» кейін үшінші тұлғада көрінген тағы бір «өзгерген меннің» – Саржанның да әсерленуі деп қабылдаймыз.

Әуелгіде ол кейіпкер (Саржан) бағзы тас мүсіндер туралы мүлде білмейді де, ойламайды да.

«Қазақта мүсін... мүсіншілік өнер атымен болмаған ғой!», «Каменная баба ма? Тас қатындар?», «Бірақ бұлардың тым жабайы ғой. Жайдақ – примитив» [8,15]. Міне, Саржанның мүсін туралы ақпаратқа алғашқы реакциясы осындай. Ал, кітаптағы Қыпшақ аруының мүсінін көргендегі әсері: «Қайтадан әуелгі суретті, бетті ашты. Қабағы жазылып, тесіле, ойлана қарап азғана отырды», – деген аз ғана жолмен баяндалған [9,30].

Мүсінші кейіпкердің осы әсермен Қиян даланы қырық күн аралауы, бұрынғы қыпшақ жұртындағы тас мүсіндерді өз көзімен көруі, сол әлемнің – бағзы уақыттың рухын өз бойына сіңіруі хикаяттың «мифтік» бояуын айқындай түседі. Мифтік құбылушылықтың, яғни өзгерудің қарапайым түрі – бір түрден екінші түрге ауысу болса, заманауи көркем әдебиетте осы мотив барынша күрделеніп, терең мән иеленіп жаңа сипатта көрінді. Мифтік танымдағы жанның бөлшектері, тіршілік иесінің екінші «сыңары», қосарлы жан туралы мотивтерден бастау алған кейіпкердің «екіге жарылуы» да осы құбылушылықпен, мифтік өзгерумен тамырлас.

Өзгерудің екінші кейіпкер түрінде әрекет етуі тәсілі бар, сондай-ақ ішкі өзгеріс әсерімен кеңістік пен уақыт шеңберінен тыс кетуі бар. Саржанның бағзы қыпшақ даласын аралағанда: «Мен өзімді іздедім ғой. Тас мүсінімді. Өзім жасаған өз мүсінімді...», «Мың жылдан соң қайтып оралдым... Мүмкін ешқашан өлмеген шығармын...» [9, 31; 32], – деуі осыған меззейді. Ол өзін осыдан сегіз жүз жыл бұрын ғұмыр кешкен Саржан Көбекұлы, ал, сол ғасырда «өз қолымен мүсінін қашаған» қыпшақ аруы – Айсұлу бегім деп біледі. Мифтегі рухтың өлмейтіндігі, оның еркіндікте самғауы туралы танымды суреткер жазушы көркем кеңістікте осылайша мүлде тың тәсілмен жаңғыртады.

Саржан мүсіншінің ендігі бар арман-аңсары – өзі «үлкен кісіден» ат- түйедей қалап, сұрап алған екі көк мәрмәр тасқа «жан бітіру», яғни мүсін қашау. Мәтін құрылымына енгізілген түс көру мотиві мүсіншіні осы аңсарына жақындата түседі. Қыпшақ аруының – Айсұлудың сол түс әлеміндегі Саржанмен тілдесуі хикаят оқиғасының жұлыны боларлық маңызға ие. Екеуі кешкен тағдыр, арманда кеткен ару, ерекше тағдырлы екі тас мүсін, бір тас мүсін тас-талқан болғанда оған қамалған тұтқын жанның еркіндікке ұшып шығуы, сөйтіп Саржанның өмірге қайта оралуы – қаламгердің бірнеше мотивті бір арнаға тоғыстырып, рухтың оянуын бейнелеуі.

Бір кейіпкердің екіге жарылуы постмодернистік әдебиетте жиі кездесетін мотив. Саржанның «екіге жарылуы», яғни бүгінгі заман мен өткен ғасырға тән болуы басқа кейіпкерлерге мүлде ұқсамайды. Екіге жарылу мотивін бинарлық-оппозициялық аспектіде қарастырған зерттеушілер атап көрсеткендей: «We can cite many examples from national literature based on the works in order to give shades in the art space, to describe the illegible history with the collision and to represent complex character. As the personality with black and white, good and evil in one body with a «double nature» we can call Alma (Т. Abdik «Right hand»), the patient (Т. Abdik “Battlefield of sanity”), Kipchak Khan Kobek’s son, the stonemason, who was carrying the cargo of national history and destiny, sculptor Sarzhan (М. Magauin «Kipchak girl») and others as a transformed reminiscence in poetic knowledge of mythical-binary opposition» («Ұлттық әдебиетімізде де мифтік-бинарлық оппозицияны көркем кеңістікте құбылтып, қым-қиғаш тартысқа толы оқиғаларды бейнелеп, күрделі характерді таныту мақсатында туынды өзегіне алу мысалын көптеп келтіруге болады. Ақ пен қара, ізгілік пен зұлымдық бір бойында тайталасқан «екі табиғатты бір тұлғаның»

қатарында атауға болатын Алма (Т.Әбдік. «Оң қол»), пациент (Т.Әбдік. «Парасат майданы»), ұлт тарихы мен тағдырын жүк етіп көтерген бағзы кездегі Қыпшақ ханы Көбектің бәдізші ұлы және оның бүгінгі жалғасы мүсінші Саржан (М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы»), т.б. кейіпкерлер мифтік-бинарлық оппозицияның поэтикалық танымдағы трансформацияға түскен реминисценциясына мысал деуге болады») [10, 19]. Бұл жерде Саржанның «екіге жарылуы» басқа кейіпкерлерден мүлде басқаша қалыпта екенін атап айтқанымыз жөн.

Нәтижелер

Бір арманның, ортақ мақсаттың тізгінін ұстаған бірі сөз өнерінің, бірі мүсін өнерінің өкілі болған екі кейіпкердің тағдырын бір-біріне байлап, біртұтас тұлғаға айналдырып тұрған мотивті айқындайтын оқиға және кейіпкер түріндегі дискертті компоненттер – «Қыпшақ тас мүсіндері» кітабындағы балбал мүсіндермен танысу оқиғасы және солардың ішіндегі Қыпшақ Аруының мүсіні. Кез келген семантикалық таңбаның мотив болуға құқығы барын ескерткен Б.Гаспаровтың тұжырымы тұрғысынан қарасақ, мүсіннің семиотикалық-символикалық қызметі мәтіннің көркемдік қабатын қалыңдата түскенін аңғарамыз. Қыпшақ аруының мүсіні мәтінде бірнеше рет еске алынады және оған жан бітіп, тірілермен сөйлеседі (Саржанның түсіне кіруі), шығарма финалында кәдімгі кейіпкер санатына қосылады.

Зерттеуші И.В.Силантьев «Мотив поэтикасы» еңбегінде: «Мотив – бұл таңба, және біз мотивтің баяндау тілінің таңбасы ретінде ұқсастығын – сөз сияқты табиғи тілдің таңбасы екенін бірнеше рет атап өттік. Бұл ұқсастықты тағы бір нақтылайтын уақыт келді. Бұл әрине парадигматикалық және синтагматикалық мотив пен сөздің қалыптасуы тұрғысынан дұрыс тілдік кеңістік. Бұл предикативті семантикасы бар сөз құрылымына ұқсас мотивтің семантикалық құрылымына қатысты. Алайда, мотив пен сөздің ұқсастығы мотивтің таңба ретіндегі онтологиялық аспектісіне қолданылмайды. Сөз – бұл сөйлеу мен мазмұн байланысының алғашқы таңбасы. Мотив көркем тілдің құралы ретінде екінші мәдени таңба болып табылады», – деп жазады [11, 120].

«Қыпшақ аруы» хикаятында «екінші мәдени таңба» арудың тас мүсіні түрінде көрінеді. Мәтіннің алғашқы тарауында айтылып, одан кейін тұтастай желі болып тартылған осы бір мүсін әңгімеші кейіпкердің суреттеуімен және мүсінші кейіпкердің сезінуімен тұтас мәтінде «өмір сүреді». Мүсін бағзы ғасырдың сынған, жарықшақ түскен тас жәдігері қалпында қалмайды, ол әуелі кейіпкердің түсіне кіріп, баяғы бір оқиғаны, өз тағдырын баян етеді, алда атқарар міндетті жүктейді. Саржан сол арумен мына шынайы өмірде қауышуы үшін оның мүсінін қайтадан қашауы керек. Әңгімеші кейіпкер Саржанның «қияли» әңгімесін әуелі жазылмақ туындысының алғашқы тарауы деп қабылдауға тырысады, кейін мисификация, әлде мүсіншінің шалыққа ұшырауы деп те күдіктенеді.

Саржан мүсінді қайта жасап біткен соң Айсұлу-бегім (Қыпшақ аруы) екеуі баяғы кезге – 1173 жылға кеткенін айтқанда осы дүниеде жүре беру туралы шарасыз айтылған сөзін айтқан әңгімеші үшін бұл жағдай мүлде тұманды, қисынсыз болып сезіледі. Бүкіл аңсары, есі-дерті Қыпшақ аруына ауған Саржан қалай болғанда да Айсұлумен бірге болуды ғана мақсат етеді.

Б.Гаспаров «Әдеби лейтмотивтер» еңбегінде «Шебер мен Маргарита» романының мотивтік құрылымына талдау жасай отырып: «Шебер мен Маргаританың» бүкіл мағыналық құрылымын анықтайтын және сонымен бірге кеңірек түрдегі жалпы мағынаға ие негізгі әдіс бізге баяндау құрылымының лейтмотивті принципін ұсынады», – дейді [5, 30]. Осы аталған лейтмотивті принципті біз «Қыпшақ аруына» қатысты да айтуымызға тура келеді. Мистикалық сипат алған оқиға желісі мифтік мотивтердің даму қарқынын арттыра түседі.

Лейтмотивкөркемтуындыдақайталанатынмотивретіндетүсіндіріледі.Әдебиеттануда «мотив» және «лейтмотив» терминдері қатар қойылып, өзара салыстырылады. Бұл екі ұғымның көптеген ұқсастықтары да, айырмашылықтары да бар. Лейтмотив – қайталанатын таңба және байланыстырушы бейне. Әңгімеші кейіпкерді мүсіншімен, ол екеуін өткен ғасырлардағы оқиғалармен байланыстыратын Қыпшақ аруы мотив-бейнеден

лейтомтивке ауысады. Заманауи тұжырымдардың біреуіне тоқталсақ: «Жазушының бір немесе көптеген шығармаларында жиі қайталанатын және маңызды мотив лейтмотив ретінде анықталуы мүмкін. Лейтмотив шығарманың тақырыбы, бейнелі құрылымы және интонациялық-дыбыстық рәсімделуі деңгейінде қарастырылады. Лейтмотив, мотив сияқты шығарманың екінші құпия мағынасын ұйымдастыруда, яғни астарлы мәтінді туындатуда ерекше мәнге ие» [12, 88].

Иә, лейтмотивке айналған Қыпшақ аруының мүсіні хикаяттың орта тұсында түске кіріп үн қатса, соңында кәдімгі тірі адам санатына келіп, мүсіншіні бағзы уақытқа – бағзы қыпшақ жұртына апарайды. «Біз тура 1173 жылға барып түстік», – дейді Саржан [9, 68]. Әңгімеші кейіпкердің дүдәмал көңілі өнер иесінің шексіз қиялына ғана иланады. Шыңдық деп қабылдай алмайды.

Жоғалып кетіп, арада көріп уақыт өткен соң хабарын берген Саржан айтқан әңгіме жоғарыда тоқталып өткен «альтер эго» – «басқа мен» ұғымына қайта оралуымызды қажет етеді. Ол 1980 жылдың көкек айының соңғы күнінде мүсіншілік өнерінен мүлде айрылғанын айта келе: «Жазу мен мүсін емес. Саржан мен Мұхтар... Қаны жалғас, жаны туыс, мақсат-мұраты ортақ... Екеуіміз – бір кісі. Қай заманда жасасақ та. Сен деген – Мен. Мен деген – Сен. Біртұтас тұлғамыз», – дейді [9, 68]. Осы бір үзінді шығарманың идеясын, автордың позициясын айқара ашып тұр. «Қыпшақ аруы» хикаятының бас кейіпкерлерінің бірі болған Мұхтар Мағауин осы туындының нақты авторы Мағауиннің «екінші мені» болса, Саржан мүсінші кейіпкер Мұхтардың «өзгерген мені» болып шығады. Мотив-бейнеден лейтмотив кеңістігіне шыққан Айсұлу бегім осы біртұтас болмысты екі кейіпкердің арман-аңсары мен мақсат-мұратын айындаушы тұлғаға айналады.

Қазіргі әдебиеттануда шығарманың «лейтмотивті түзілімі» деген ұғым бар. «Лейтмотивті түзілімнің» көмегімен бірнеше рет қайталанатын мотив «лейтмотивке» ауысатын көркемдік жүйе қарастырылады. Шығарманың көркемдік жүйесін лейтмотивті түзілім тұрғысынан қарастыру мотивті талдаудың бір тәсілі. Онда бір рет пайда болған мотивтің бүкіл туындыда әр уақытта жаңа нұсқада, жаңа мағынада және жаңа сипатта қайталанып, басқа мотивтермен үйлесуін тану принципі қолданылады. Біз осы принципке сүйене отырып, «Қыпшақ аруы» – Айсұлу бегімнің жаңадан қашалған мүсіні, өзінің тірі адам қалпына келуі, одан кейін Саржан екеуінің ескі жұртқа – бағзы уақытқа аттануы, он үш жылдан соң мың өмірге – қазіргі уақытқа қайтып оралуы» желісін мифтік бейнелеумен көмкерілген лейтмотивтік түзілім деп анықтаймыз. Саржан қашаған екі мүсіннің – Саржан мен Айсұлу мүсінінің музейден түсініксіз жағдайда жоғалып кетуі, Саржан атты мүсіншінің аты-жөнінің өзі танитын адамдар жадынан өшіп кетуі сияқты жаңа туындаған мотивтердің лейтмотивті түзіліммен үйлесуі мәтіннің көркемдік жүйесін анықтай түседі.

Қорытынды

Мәтін құрылымындағы мифтік мотивтің көркемдік қызметін таныту мақсатында М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаятын талдау нәтижесінде мынадай қорытындыға келдік:

– «Қыпшақ аруы» – мәтін құрылымы күрделі, бірнеше қабаттан тұратын және бірнеше мифтік мотивті тоғыстырған көркем туынды. Хикаят оқиғасының тосын сипатта өрістеуі және тосын шешімін табуы мифтік танымның поэтикалық кеңістікте жаңаша көркем жаңғыруы деп білеміз;

– Мифтік мотивтің мәтіндегі маңызды қызметі авторлық позицияны ерекше қалыппен, жаңаша көркемдік тәсілмен бейнелеу тұрғысынан айқындалады. Мифтік құбылушылық бір түрден екінші түрге ауысу сияқты дәстүрлі сипатта емес, кейіпкерлердің психологиялық-эмоциялық қалыптарын, олардың арасындағы байланысты бейнелеу арқылы көрінеді;

– Хикаяттың әңгімеші кейіпкері мен нақты авторы арасындағы, сондай-ақ әңгімеші кейіпкер мен мүсінші кейіпкер арасындағы тығыз байланыс «alter ego» – «екінші мен» ұғымының көркем әдебиеттегі маңызды, терең мәнді қызметінің бірегей мысалы бола алады;

– Мәтінде тас мүсін түріндегі мотив-бейне болып танылған Қыпшақ Аруы тас мүсіннен тірі адамға, мотивтен лейтомотивке айналған ерекше кейіпкер, оның айрықша сипатты қызметі – авторлық мұратты терең танытуы.

Сонымен, қорыта айтқанда «Қыпшақ аруы» хикаяты – мифтік мотивтерді мүлде жаңа қырынан жаңғыртып, тың сипатты, күрделі болмысты кейіпкерлердің арман-аңсары, мақсат-мұратын ерекше қалыпта бейнелеген, сөйтіп заманауи әдебиеттегі тың болмысты кейіпкерлерді сомдаған суреткердің таланты мен қаламгерлік позициясын барынша айқындаған құнды туынды.

Әдебиеттер тізімі

1. Музыкальная энциклопедия. /Под ред. В.А.Сапожкова. – Москва: Советская энциклопедия, 1981. – 1065 с.
2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – 404 с.
3. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. – Москва:КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2021. – 640 с.
4. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1994. – 136 с. [Электр.ресурc]: <http://ivgi.org/sites/ivgi.org/files/chitk/v04.pdf> (дата обращения 12.02.2024).
5. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: очерки русской литературы XX в. – Москва: Наука, 1993. – 303 с.
6. Нұрдаулетова Б., Аймұхамбет Ж. Прецедентті мәтіндердегі «зат-символ» мәселесі // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – № 4(137). – Б. 78-85.
7. Значение Альтер эго. [Электр.ресурc]: <https://poslovic.ru/blog/znachenie-alter-ego> (қаралған күні: 12.02.2024)
8. Энциклопедический словарь. Том 1А. – Санкт-Петербург: Семеновская Типо Литография, 1890. – 485 с.
9. Мағауин М. Қыпшақ аруы. – Алматы: «Атамұра», 2007. – 256 б.
10. Aimukhambet Z., Abdilmanatkyzy A., Baitanasova K., Seiputanova A., Kurmambayeva K. The poetic interpretation of binary opposition in the structure of Myth // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2017. – Volume 9, Issue 1. – P. 11-20
11. Силантьев И.В. Поэтика мотива. Отв. ред. Е. К. Ромодановская. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 296 с.
12. Кваскова А.А., Култышева О.М. Понятия «Мотив» и «лейтомотив» в современном литературоведении //Нижевартовский филологический вестник. – 2018. – Выпуск: Том 3. – № 2. – С. 86-90.

А.Т. Касен, Қ.М. Байтанасова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Функция мифических мотивов в тексте (на материале рассказа М. Мағауина «Қыпшақская красавица»)

Аннотация. Художественное произведение - объект, требующий особого методологического исследования с точки зрения литературоведения. Оно характеризуется сочетанием познавательной, идейной и эмоциональной составляющей, поэтому ему необходим комплексный филологический анализ. Во внутреннем содержании художественного текста переплетается реальность и творческая фантазия, находит место неразрывное единство субъективности и объективности. Из этого складывается мировоззрение автора, его индивидуальная позиция, оценочная точка зрения. Мотив - важная категория в художественном творчестве. Посредством мотива проявляется ведущая идея художественного произведения, натура писателя.

В статье рассматриваются основные положения теоретического описания мотива, исследуются его функции в пространстве произведения. Проанализированы различные определения мотива, данные учеными-филологами, рассмотрены типы мотивов, их проявление, применение в сочетании с другими литературоведческими категориями. Особенности мифического мотива в структуре текста стали предметом настоящего исследования. Определение идейной и художественно-эстетической функции мифического мотива в художественном произведении осуществляется на материале

повести М. Магауина «Қыпшақская красавица». Описывается мотив-образ, связанный с фигурами каменных кыпшацких балбалов, с которых начинается микросюжет рассказа «Қыпшақская красавица», связь автора и героя показывается в контексте понятия «альтер эго» – «другой я». Особое внимание уделяется эволюции мотива-образа в лейтмотив, делаются выводы.

Ключевые слова: мотив, текст, миф, структура, альтер эго, микросюжет, лейтмотив.

A.T. Kasen, K.M. Baitanasova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Function of mythical motifs in the text (based on M. Magauin's story "Kipchak Beauty")

Abstract. The literary work is an object that requires special methodological research in terms of Literary studies. Since the literary work reflects cognitive, ideological and emotional characteristics, so it requires a comprehensive philological analysis. True essence and creative imagination harmonize in the internal content of literary text, and there is a constant unity of subjectivity and objectivity. Thus, author's worldview, personal position, and evaluative thinking are formed. Motif is an important category in the literary work. The leading idea and the writer's personality can be recognized through the motif.

The article considers the main concepts about the theoretical character of the motive, examines its functions in the space of the work. Various definitions of the motive given by philologists are analysed, types of motives, their manifestation, application in combination with other literary categories are considered. The study is based on the peculiarity of mythical motive in the text structure. The analysis of M. Magauin's story "Kipchak aruy" in determining the ideological, artistic and aesthetic function of mythical motive in the literary work has been carried out. The microstory of "Kipchak aruy", that is, a motive-image related to the Kipchak balbal sculptures at the beginning of motives is given, and the connection between the author and character is shown within the framework of the concept "alter ego" - "second self". The attention is drawn to the evolution of the transformation of the motive-image in the text into a leitmotiv, and the conclusion has been made.

Keywords: motif, text, myth, structure, alter ego, microstory, leitmotiv.

Referenses

1. Muzikalnaya ensiklopedia [Musical Encyclopedia]/ Eds. B.A.Sapozhkova (Sovetskaya ensiklopedia, Moscow, 1981, 1065 p.) [in Russian]
2. Veselovskii A.N. Istoricheskaja pojetika. [Historical poetics] (Vysshaya shkola, Moscow, 1889, 404 p.) [in Russian]
3. Propp V.Ya. Morfologiya volshebnoi skazki. Istoricheskie korni volshebnoi skazki. [The morphology of a fairy tale. The historical roots of the fairy tale] (Kolibri, Azbuka-Attikus, Moscow, 2021, 640 p.) [in Russian]
4. Meletinskii E.M. O literaturnykh arhetipakh [On Literary Archetypes]. (Russian State University for the Humanities, Moscow, 1994, 136 p.) [Electr.recourse] – Available at: <http://ivgi.org/sites/ivgi.org/files/chitk/v04.pdf> (accessed 12.02.2024) [in Russian]
5. Gasparov B.M. Literaturnye leitmotivy: ocherki russkoi literatury XX v. [Literary leitmotives: essays on Russian literature of the XX century.] (Nauka, Moscow, 1993, 303 p.) [in Russian]
6. Nurdauletova B., Aimushambet Zh. Presedentti matinderdegi "zat-simvol" maselesi [The problem of "Object-Symbol" in precedent texts]// Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, №4 (137), 78-85 (2021). [in Kazakh]
7. Znachenie Al'ter ego [The meaning of the Alter Ego]. [Electr.recourse] – Available at: <https://poslovic.ru/blog/znachenie-alter-ego> (accessed 12.02.2024) [in Russian]
8. Enciklopedicheskij slovar'. Tom 1A [The Encyclopedic Dictionary]. (Semenovskaya Tipo Lithography, St. Petersburg, 1890, 485 p.) [in Russian]
9. Magauin M. Kipshak arui [The Kipchak Beauty]. (Atamura, Almaty, 2007, 256 p.) [in Kazakh]
10. Aimukhambet Z., Abdilmanatkyzy A., Baitanasova K., Seiputanova A., Kurmambayeva K. The poetic interpretation of binary opposition in the structure of Myth, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, Volume 9, Issue 1, 11-20(2017).
11. Silantev I.B. Poetika motiva [The poetics of the motif] / Ed. E.K.Romodanovskaya (Yaziki slavyanskoi kultury, Moscow, 2024, 296 p.) [in Russian]
12. Kvaskova A.A., Kultysheva O.M. Ponyatiya «Motiv» i «lejtomotiv» v sovremennom literaturovedenii [The concepts of "Motive" and "leitmotiv" in modern literary criticism]// Nishnebartovski filologicheskii vestnik [Nizhnevartovsk Philological Bulletin], 3, №2, 86-90 (2018). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Байтанасова Қ.М. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қасен А. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Байтанасова К.М. – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Қасен А. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baitanasova K.M. – Candidate of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University named after, Astana, Kazakhstan.

Kassen A.T. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

К.Р. Нурғали , Ж.С. Бейсенова , Р.Р. Нурғали
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
(E-mail: nurgalik1@mail.ru, zhaina_b@mail.ru, nurgalir_999@mail.ru)

Детское чтение в контексте современного медиапространства

Аннотация. Современные задачи и функции детского чтения определили их взаимосвязи со сферой медиапространства для детей как важной части культурной сферы жизни общества, в том числе и детским движением. Целью данного исследования является актуализация детского чтения в сфере медиапространства как важного современного ресурса в читательском процессе. Для достижения поставленной цели в статье раскрывается суть понятия медиапространства, представлена краткая справка об истории термина, позволяющая выявить правомерность его употребления в современном научном чтении. Предпринят краткий обзор научных подходов к раскрытию понятия медиапространства. В центре внимания авторов статьи стоит проблема вербализации детского чтения в сфере медиапространства на определенном этапе его развития. В связи с этим анализируются предпочтения детского и подросткового чтения в цифровую эпоху на основе установленного соотношения бумажной и цифровой формы чтения детей и подростков. В процессе исследования специфики читательской активности и предпочтений современных школьников авторами предпринято теоретико-эмпирическое исследование особенностей детской читательской способности в рамках медиапространства: метод анкетирования, фокус-группы и индивидуальное структурированное интервью. Проведен количественно-качественный анализ полученных результатов. В пилотном проекте приняли участие обучающиеся 10–15 лет средних общеобразовательных школ г. Алматы и г. Астаны.

Ключевые слова: детское и подростковое чтение, медиапространство, цифровая эпоха, опытно-экспериментальная часть, социокультурное анкетирование.

Статья написана в рамках ГФ (AP14870429) по научным и научно-техническим проектам на 2022–2024 гг. Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-203-216>

Поступила: 27.02.2024; Доработана: 8.04.2024; Одобрена: 23.04.2024; Доступна онлайн: 29.06.2024

Введение

Актуальность поставленной проблемы связана с растущим интересом к феномену детской литературы, «захватывающей» в настоящее время в том числе области, относимые к литературе «взрослой». Дефицит обобщающих исследований о детской литературе Казахстана в контексте современного медиапространства, особенно бросающийся в

глаза перед лицом современных компендиумов, посвященных «взрослой» литературе, предопределяет научную новизну настоящего исследования. Медиапространство становится важным и популярным ресурсом в коммуникативном процессе с детской аудиторией, что и определяет обращение к проблеме: проблематика медиаобразования находит отражение, в том числе, и в практике обучения и изучения цифрового чтения детей и подростков, что подтверждается многими отечественными и зарубежными исследователями. И это закономерно: медиапространство на сегодняшний день как развивающаяся отрасль науки и образования находится в процессе становления и поиска своего места в культуре. Основная задача современных массмедиа для детей и подростков в этой области состоит в культурном развитии подрастающей личности, самоутверждении детей и подростков в широком мире социокультурных ценностей. Проблемы развития детской литературы, качество ее контента обсуждаются на творческих встречах казахстанских писателей и поэтов, редакторов печатных изданий, директоров библиотек [1].

Постановка задачи

Изучение медиапространства как художественной формы творческой читательской деятельности в XXI веке все настойчивее входит в число исследуемых научных тем: медиасфера выступает в роли посредника, актуализирующего обратную связь – передачу и получение оценки или другой информации. Поэтому в данной статье при анализе медиапространства проводится обзор подходов к пониманию данного феномена как объекта междисциплинарного интереса и формы детской и подростковой читательской активности в медиапространстве, определяется объект исследования медиапространства для изучения целевой аудитории и ее интереса к новому культурному пространству, которое феноменально влияет на сознание читательской среды и характер взаимодействия автора и читателя.

Цель

Целью исследования является рассмотрение существующих теоретико-методологических подходов к изучению медиапространства как формы читательской деятельности в контексте актуализация детского чтения художественной литературы. Кроме того, все большую необходимость приобретает изучение образовательного потенциала медиапространства, его рассмотрения как возможности в оказании социокультурного воздействия на детско-юношескую аудиторию.

История вопроса

Употребление понятия «медиапространство» и степень его значимости в современной общественной жизни подводит нас к истории вопроса. Слово «медиа» (лат. Medium) в переводе с латинского означает «посредник» и вошло в речевое использование в XVI веке. Роль посредника обуславливает функции медиапространства: создание среды и информационных процессов в рамках электронного пространства. Впоследствии термин «медиа» связывается с появлением газет и используется для обозначения массмедиа. Обращение к истокам и развитию медиапространства привлекает внимание к подходу в определении сущности природы медиапространства, связанного с журналистикой как формой словесности в информационном поле: «...Его восприятие включает в себя представление о журнализме как части литературного процесса и одной из разновидностей литературы, отличающейся специфическим литературным стилем, сформировавшим особый деятельный тип мировосприятия» [2]. Журнальная литература как линия литературного направления представляется информационным полем со своими авторами и темами, кругом читателей, тем самым предопределив феномен современного медиапространства, что подтверждается описанием его динамики журнальной литературой XIX века [3]. Однако вхождение в научный оборот понятия «медиапространство» относится к разряду стихийной терминологии. В процессе запроса

в интернет-системы определения медиапространства ни в одном социологическом или культурологическом словаре не определяется его дефиниция [4]. Обращаясь к термину «детская литература», мы считаем необходимым определить его объем и содержание, при этом отмечая его близость к интернационально признанным *Littérature d'enfance* (фр.) *Kinderliteratur* (нем), *Children's Literature* (англ.). Данный термин в современном его хождении включает в себя и юношескую литературу, включаемую в такие обозначения, как «детская и юношеская литература», «литература для детей и юношества». Данный набор терминов соотносится с возрастной границей детского читателя примерно в 18 лет, также отметим, что появившийся не так давно термин *New Young Adult literature* включает в круг определения детской литературы также «переходный» возраст от 18 до 25 лет.

Методология исследования

Предмет и задачи исследования определили выбор его методов. Общенаучные методы обусловили рассмотрение трактовки признаков и особенностей медиапространства. Для выявления современных способов и средств развития читательской культуры в детской и подростковой возрастной группе в качестве эмпирического исследования использовалось социокультурное анкетирование предпочтений детского чтения как соответствующее интересам группы юных читателей 11-15 лет. Конструктивным «материальным» элементом казахстанского медиапространства выступает его актуальное двуязычие: медиапространство существует на государственном казахском и межнациональном русском языках. В рамках данной статьи мы придерживаемся традиционного объема и наполнения понятия «детская и подростковая литература» как имеющего текстовое выражение как в книгах печатных, так и электронных, представленных на сайтах и порталах. В пользу такого выбора свидетельствуют предпринятые социокультурные опросы, посвященные изучению практик чтения детей и подростков, в контексте которых чтение художественной литературы занимает собственное место. При этом было выявлено, что бумажное чтение остаётся одним из любимых занятий у младших школьников.

Обсуждение

Формирование ценностных ориентиров жизни посредством художественной литературы для детей и о детях связана с заботой государства о всестороннем развитии подрастающего поколения, их культурном образовании, становлении мировоззренческих принципов юной личности. Современное медиапространство включает различные способы и формы вовлечения детей и подростков как читателей в активную творческую читательскую деятельность в рамках виртуального поля. Критерием истинности утверждения является предпринятый авторами контент-мониторинг открытых источников медиапространства читательской и творческой деятельности, осуществляемого в рамках медиасреды.

Сегодня вопросы, связанные с осмыслением темы детства и детей в истории мировой и казахской художественной литературы, привносят в поле научно-филологических исследований новые ориентиры обозначенных общих проблем и ракурсов осмысления творческой читательской аудитории в процессе приобщения детей и подростков к чтению. Новым разворотом в научно-филологическом пространстве становится изучение особенностей творчества и чтения в условиях медиапространства в рамках национальной «Единой программы воспитания» и программой «Цифровой Казахстан». Мониторинг современного развития казахстанского медиапространства отражен в работах Г. Ж. Ибраевой и С. Ю. Петренко [5], Г. Аксеит [6], А.А. Мусиновой [7]. Специфика информационного пространства проявляется в самых разнообразных формах, вбирая в себя все виды творческой деятельности для расширения границ медиапространства. Так, в исследованиях М. Стюарта и Ж. Тибо медиапространство рассматривается как квинтэссенция применения медийных социальных сетей в процессе исследования проектирования пространства, как доминирование медиасферы среди пользователей

медиа технологий всех возрастов [8, с. 355–374]. С. Харрисон в своей книге “Media Space 20 + Years of Mediated Life» (9), рассуждая о возможностях медиапространства, связывает их с космически запредельными. По мере расширения границ медиапространства, наблюдается накопление его семантического багажа, появляются такие синонимичные понятия, как «масс-медиа», «медиапространство», анализируется концептуальная эволюция медиасферы как продукта глобального распространения СМИ и коммуникации. Отмечаются признаки интегративного свойства влияния массмедиа на общество. В работах В.В. Савчука отмечается, что «... медиа и экранные технологии повлияли на все стороны нашей жизни, на образ мысли, поведение и мотивацию человека...» [10, с. 66–71]. Н.А. Хлопаева, рассматривая основные направления медиапространства, считает, что «...перспективным направлением исследования медиапространства является изучение влияния СМИ по созданию общественных стереотипов, установок и ценностей» [11, с. 389.]. При изучении закономерностей массовой коммуникации значительное внимание ученых-исследователей обращается на характер воздействия СМИ на образ жизни читателей, поведение молодежи и детей. Возрастает понимание медиапространства «как знаковой сферы культуры в аспекте канала трансляции духовных ценностей» [12], как «арены» ценностного взаимодействия участников коммуникации» [13, с. 6–17.]. В исследованиях медиапространства прослеживается взаимосвязь личности медиапространства и целевой аудитории с ее запросами. Междисциплинарный подход к изучению медиапространства направлен на формирование представления влияния СМИ на сферы социокультурной жизни общества, в том числе и детства. Такое восприятие приводит к пониманию медиапространства как объекта изучения в рамках культурологии, литературоведения, образования, журналистики и других социокультурных, деловых и научных сфер. Рассматривая медиапространство как особую форму информационных отношений между творческой личностью и детским читателем, задаемся вопросом осмысления природы их взаимодействия в стратегии и тактике распространения и потребления информации. Такая интерпретация подхода к медиапространству создает условия для создания его социокультурной структуры, определяемой возрастной дифференциацией читателя и социокультурной функцией медиапространства. По словам Н.Б. Кириллова, «...здесь вырисовывается поле таких проблем, как «сохранение национальной идентичности в коммуникативном пространстве», «диалог культур» и «культурный плюрализм», «интерпретация культурного наследия ...» [14, с.58–68]. Также медиапространство рассматривается учеными как «канал трансляции духовных ценностей» [15]. Таким образом, большинство исследователей феномена медиапространства отмечают его интегрированный характер в стратегии формирования социокультурного пространства. В соответствии со значениями терминов основного понятия – медиа (mediale – середина, mediator – посредник), явление медиапространства представляется взаимодействующей линией: создатель информации – информационная площадка – потенциальный потребитель сообщения. На сегодняшний день в Казахстане зарегистрировано 103 детских СМИ. Из них – 68 газет и журналов, шесть сетевых изданий, три информационных агентства и один телевизионный канал, среди них Республиканские детские газеты «Ұлан» и «Дружные ребята», издающиеся с 1930-х годов, «Қазақстан дәуірі», а также журналы «Ақ Желкен», «Балдырған», «Ақылдым», «Жеті Әлем», «Мөлдір бұлақ», «Айгөлек» и др. Телеканал Balapan, образованный в 2010 году, сегодня является главным каналом по детскому вещанию. На площадке медиапространства «Литературный портал» широко представлен раздел «Литературный процесс», который объединяет такие подразделы, как проза, поэзия, детская литература, авторы, жанры и другие [16]. Необходимо отметить, что при достаточно большом количестве научных работ, посвященных сфере медиапространства, нельзя говорить с определенной точностью о конкретных данных в области, например, детских читательских потребностей, поскольку медиапространство может изменять формы, а также расширяться за счет творческой деятельности взаимосвязанных субъектов – автора и читателя, находящихся в информационной среде.

В настоящее время современный подросток смещает обычное чтение с листа на медиа чтение. В связи с этим массовым явлением и особенностью медиапространства этот процесс можно считать подготовкой юной личности к жизни в условиях информационного общества. Безусловно, в этом аспекте интегративный подход к изучению потенциала медиапространства порождает разные пути и формы читательских возможностей. В этом направлении созданы литературные интернет-ресурсы и специфика медиа чтения [17], разработан проект литературно-художественного медиа явления [18], созданы электронные библиотеки на базе Национальной библиотеки для детской читательской аудитории, различные авторские блоги и сайты, ориентированные на детское и подростковое чтение. Таким образом, медиапространство представляется современным виртуальным читательским залом для развития детско-юношеской и взрослой читательской культуры. Вне сомнения, что медиапространство в сфере авторского и читательского взаимодействия представляется важным развивающим контентом, направленным на детско-юношеское чтение, хотя до сих пор потенциал медиа исследований остается недооцененным в полной мере.

Результаты

Методы данного исследования включали и обобщали теоретико-эмпирическое исследование вхождения детей и подростков в информационное общество и вытекающие из этого вопросы информационной подготовки школьников к обучению в современных условиях формирования детского информационного мировоззрения и информационной культуры, особенностей информационной подготовки школьников, обязательным компонентом которой является медиаграмотность. Для исследования проблемы необходимо было провести онлайн-анализ степени приобщения детей и подростков к медиа чтению как целевых групп и их предпочтений, выявление их читательской практики, контент-мониторинг публикаций наиболее популярных детских медиа площадок. В процессе работы были составлены и проведены онлайн-анкеты «Как мы читаем: с листа или с экрана?» о читательских предпочтениях детей и подростков 10–15 лет. В задачу входило выявление и описание читательской деятельности подростков с использованием площадки медиапространства, частотность, предпочтения выбора среды, чтения художественного текста или информативного. В пилотном проекте приняли участие 389 школьников г. Астаны и г. Алматы, потенциальных респондентов. Анкета включает преамбулу с описанием инструкции, основной части, состоящей из трех блоков ответа: Сведения о себе. Читательские предпочтения: Чтение онлайн. Чтение с листа. Индивидуальные ответы школьников на вопросы анкеты воспроизводились при помощи Google-формы в присутствии учителя и авторов данной статьи. Анкетирование было осуществлено в декабре 2023 года в г. Астаны и г. Алматы. Выборка носит целевой характер.

Вопрос «Что ты чаще всего читаешь с интернета?», предполагавший 4 варианта ответа на выбор, направлен на выявление читательского участия детей в интернете, а также интереса детского чтения.

4. Что ты чаще всего читаешь с интернета?

389 ответов

Диаграмма 1. Распределение ответов респондентов-подростков на вопрос о читательской потребности.

Отмечается, что основным видом чтения в интернете у подростков является общение в чатах: посты и комментарии. Характерные черты таких текстов – упрощенность, бытовой характер сообщения, разноплановость содержания. Приоритетность сетевого чтения у подростков является на сегодняшний день мировой тенденцией. Вторую позицию занимает чтение электронных справочных материалов, то есть информационное чтение занимает одну из высоких позиций. Отметим, что только третью позицию занимает художественная литература. Четвертая позиция принадлежит чтению тематических форумов.

О частотности чтения в детско-подростковой среде можно судить по ответам на такой вопрос анкеты, как «Сколько книг ты прочитываешь в месяц?».

5. Сколько книг ты прочитываешь в месяц?

389 ответов

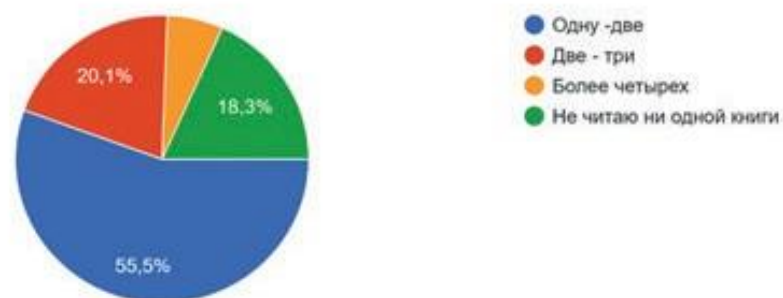

Диаграмма 2. Результаты ответов на вопрос о частотности, прочитанных респондентом-подростком в течение месяца.

Как видно по результатам ответов, 55,5% школьников прочитывает 1–2 книги в месяц, 2–3 три книги в месяц - 20%, 18,3% респондентов не читают ни одной книги. Мизерное количество подростков прочитывает более 4-х книг. Различия у подростков по возрасту сказались и на оценке уровня читабельности: чаще и больше читают ученики 5 классов – каждый третий (20,3%), а меньше – учащиеся восьмых классов (18,3%). Следующий вопрос направлен на выявление предпочтения информационного носителя, служащего для подростка видом выхода в медиaproстранство.

6. На каком носителе ты читаешь книги?

389 ответов

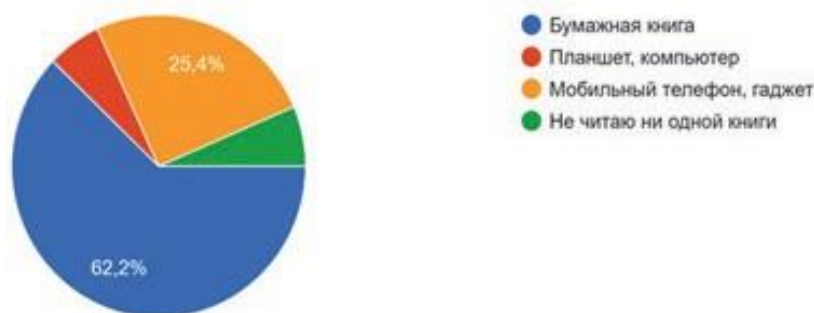

Диаграмма 3. Результаты ответов школьников, участников анкетирования, на вопрос о выборе носителя при чтении книг.

Как видно, предпочтение учащихся отдано книге на бумажном носителе – 62,2%. Не читающими книги оказались ученики 8-х классов. С использованием мобильного телефона и гаджета читает 25,4% учеников. Мизерное количество учеников читает с планшета и компьютеров. Мобильные телефоны и гаджеты удобны при ношении портативностью, мобильностью, что и привлекает детей. Следующие вопросы были направлены на выявление предпочтений школьников при чтении литературных произведений и текстов.

8. Какие электронные устройства ты используешь при чтении художественных текстов?

389 ответов

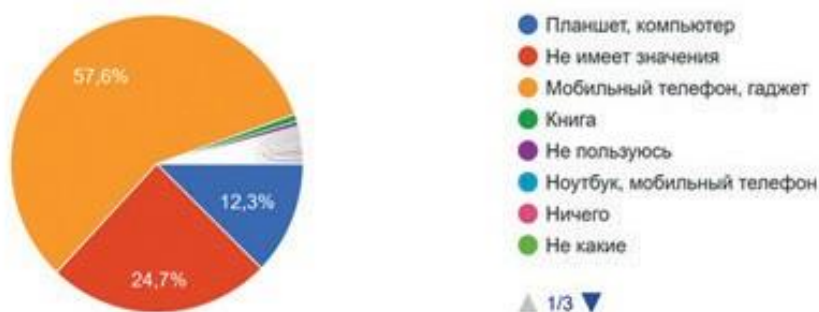

Диаграмма 4. Выбор школьников, участников анкетирования, при чтении художественных текстов.

7. На каком носителе ты читаешь художественные книги?

389 ответов

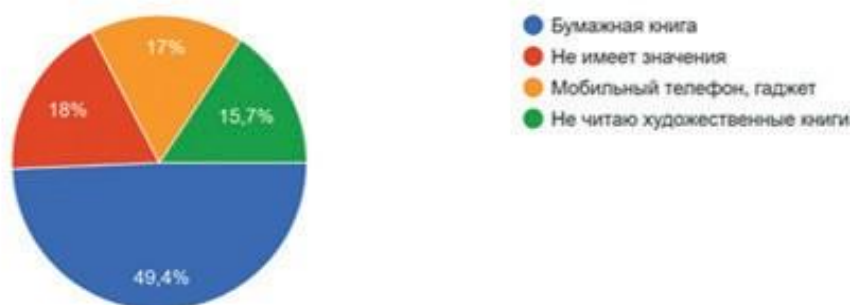

Диаграмма 5. Выбор школьников, участников анкетирования, при чтении художественных произведений.

Процентное соотношение предпочтений школьников, отраженное в диаграмме, показывает, что формат чтения влияет на выбор. При чтении художественного произведения приоритетную позицию занимает бумажная книга – 49,4%, а при чтении художественного текста эта позиция снижается на 8,2%. Очевидно, что при поиске небольшого формата чтения электронный формат оказывается предпочтительным. Данный результат оказался в целом ожидаемым, о чем свидетельствуют подобные результаты других исследователей [19].

Опыт формирования медиаграмотности школьников прослеживается и в процессе выбора пространственных и временных условий при изучении школьных предметов.

9. Где и когда ты обычно читаешь на электронных носителях?

389 ответов

Как видно из диаграммы, 77,4 % учащихся предпочитают читать дома в свободное время. В транспорте читают 10,8 %.

Опытно-экспериментальная часть исследования выстраивалась по результатам в контексте предпочтений технических возможностей для чтения в рамках медиапространства.

11. Что нравится тебе в чтении с экрана?

389 ответов

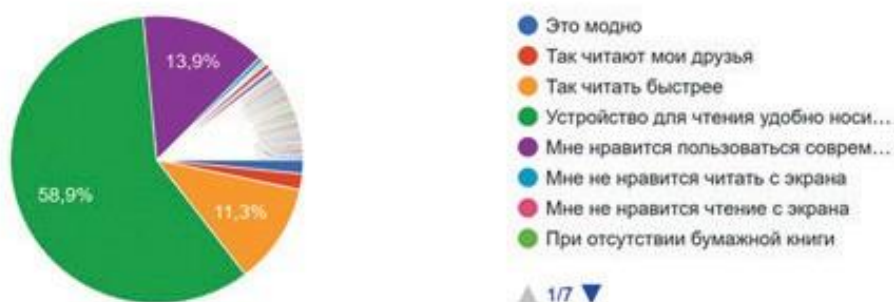

Диаграмма 6. Ответы школьников, участников анкетирования, на вопрос о преимуществах чтения с экрана.

По результатам ответов, 58,9% учащихся указали на компактность и доступность мобильных устройств и смартфонов для чтения. Также отмечают ответы так читать быстрее, мне нравится пользоваться современными мобильными устройствами. Таким образом, отмечается тенденция положительной оценки обучающимися возможности и доступности чтения с экрана.

Развитие медиасреды в Казахстане, образование медиaproстранства в реалиях сегодняшнего дня являются неотъемлемой частью социокультурной области жизни общества, находящей отражение в общенациональной программе «Цифровой Казахстан», и направлены на развитие условий формирования медиаграмотности школьников, развития навыков их цифрового чтения. Решению задачи приобщения детей и подростков к чтению способствуют электронные книги и журналы, сайты и блоги писателей и поэтов, образовательно-развивающий контент, специально ориентированный на детско-юношеское чтение, классифицированные литературные интернет-ресурсы, различные современные информационные системы. Критерием истинности и научности данного утверждения является предпринятый авторами контент-мониторинг открытых источников медиaproстранства читательской и творческой деятельности, осуществляемого в рамках медиасреды на базе электронных библиотек, созданных при Национальной библиотеке РК для детей и подростков. Общая структура решения задачи включала анализ платформ национальной библиографии, Қазақстан кітаптары, электронной библиотеки РГБ, периодических изданий, цифровых технологий, электронной библиотеки «Современная литература Казахстана». Как наиболее популярные каналы и средства массовой коммуникации были отмечены печатные издания, телевидение, интернет. В рамках специфики исследования рассматривались предпосылки медиаполя детских писателей и поэтов РК. В этой связи объектом исследования как личности медиaproстранства был определен медиапортрет детского писателя, критическая литература по творчеству детских писателей (медиапортрет изучает образ публичного писателя/поэта для целенаправленной стратегии его продвижения).

Трансформации ценностей художественной литературы в цифровую эпоху на площадке медиaproстранства являются широко обсуждаемыми вопросами в филологической образовательной сфере. Осмысление роли форм и видов программ о литературе и писателях, представленных на радио и телевидении, мультимедиа книги как современная литературная реальность формирует характер и содержание взаимодействия информационного и культурного пространства в ракурсе «художественная творческая личность и читатель». Литературные произведения в медийном формате представлены в художественной интерпретации: кино, театр, музыка. Анализ социокультурной

анкеты показал, что современные ученики имеют доступ к различным электронным библиотекам, как, например ЭБС Национальной библиотеки РК, ЭБС сети школьных библиотек, Мировая цифровая библиотека (<http://www.wdl.org/ru/>), а также пользуются поисковыми системами Яндекс (<https://www.yandex.ru/>), Google (<https://www.google.ru/>), где представлены художественные книги и художественные тексты. Так, например, учебники по литературе в последнее время все чаще имеют электронные аналоги, позволяющие выйти в открытое медиапространство, использовать их на уроке и во внеурочной деятельности. При этом школьники имеют возможность ознакомиться с такой дополнительной информацией, как творческая биография писателя или поэта, комментариями к программным произведениям, ссылками на кинематографические версии и др. Траектория ссылок и гиперссылок расширяет осмысление образов, мотивов и понятий, которые заложены в художественном тексте, и направляет читательскую мысль на понимание художественной идеи писателя и поэта как творческой личности. Степень разработанности сегмента информационного поля, посвященного проблематике исследования, информация об авторах, жанровая принадлежность их творчества, темы, целевая аудитория отмечены на медиаплощадках. Так, электронная библиотека "Современная литература ...National Library of Republic Kazakhstan (<https://www.nlrk.kz.>), Казахстанский форум (<https://vse.kz/literaturekz-kazahstans>), первый семейный портал Казахстана - Pandaland kz (<https://pandaland.kz/>) посвящают творчество детям. На портале Kitap.kz. (<https://kitap.kz/>) собраны книги современных авторов и классиков казахской литературы, а также представлена переводная зарубежная литература. Портал OKULYK.KZ электронные учебники Казахстана. включает разделы «Все учебники», «Новости образования», «Полезные материалы» и «Чат». Преимуществом этого сайта является ориентация учебных книг на определённые возрасты детей и подростков. Благодаря сайту Мировой цифровой библиотеки (<http://www.wdl.org/ru/search/gallery/?institution=national-library-of-kazakhstan>, принадлежащему Национальной библиотеке РК, для детско-юношеского пользователя открыт доступ к мировой цифровой библиотеке с возможностью прочтения уникального издания из фонда редких книг и рукописей.

Заключение

Подойдя к феномену детского чтения художественной литературы с позиции «медиапространства», мы признаем очевидным, что лицо и содержание медиапространства создаются в процессе демонстрации разноплановой творческой деятельности в целях создания форм, средств и способов достижения читательской и творческой активности. Изучение образовательного потенциала медиапространства как возможности в оказании социокультурного воздействия на детско-юношескую аудиторию приобретает все большую необходимость. Рассматривая этапы работы детей и подростков в процессе чтения художественной книги и художественного текста в формате взаимодействия личности и читателя в сфере медиапространства, мы всякий раз маркировали, что намеченный исследовательский путь освоения материала, последовательного углубления в него, по сути, представляет собой тот путь в информационное пространство, по которому наблюдается постоянное движение современных детей и подростков. Методы исследования позволяют получить объективно достоверный материал для сравнительной характеристики двух форматов детского художественного чтения: классического и электронного. Проведенное социокультурное исследование дает основание к следующему заключению: выбор сферы медиапространства характеризуется стихийностью, ситуативностью, прагматичностью и вариативностью чтения с листа и экрана, при этом доминирует листовое чтение художественной книги. На детский выбор среды медиапространства оказывает влияние объем информации и тип электронного устройства. Мотивированность поведения детей и подростков в этом случае объясняется качеством малогабаритных электронных устройств: небольшой экран смартфонов затрудняет чтение больших по объему и

сложных для восприятия художественных книг, но удобен при чтении информационного медиапространства.

Перспективное развитие данной темы возможно, как нам представляется, в следующих вариантах. Интересным является более подробное рассмотрение рецепции освоения медиапространства юными читателями на отдельных этапах развития казахстанской детской литературы (особенно в XXI веке). Во-вторых, продуктивными видятся отдельные аспекты феномена «казахстанская детская литература», увиденные в перспективе развития цифровой образовательной среды и новых информационных технологий в Казахстане при условии качественного обучения в образовательных учреждениях новым форматам развития в цифровой реальности. В третьих, в расширении медиапространства ориентированными на юное поколение сайтами более четкой направленности. В-четвертых, перспектива исследования заключается в дальнейшей разработке проблем чтения, связанных с закреплением в детско-юношеском сознании художественной литературы в качестве важнейшей культурно-духовной ценности. Достижение этой цели во многом определяют современные направления развития литературного процесса, а также его участники - талантливые писатели и издатели, способные создать для детства и юношества интересную, полезную художественную книгу.

Вклад авторов. Статья написана в рамках ГФ (AP14870429) по научным и научно-техническим проектам на 2022–2024 гг. Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы

1. Вопросы развития детской литературы: [Электрон. ресурс] – URL: [www.gov.kz /https://www.gov.kz > edu > press > news > details](http://www.gov.kz/https://www.gov.kz/edu/press/news/details) (дата обращения: 20.01.2024).
2. Калиновская В. Н. Медиапространство XIX века в зеркале русского языка: лексико-фразеологический аспект // Медиалингвистика, 8 (2), 2022. – С.144–160. [Электрон. ресурс] – URL: <https://doi.org/10.21638/spbu22.2021.204>. (дата обращения 10.01.2024).
3. Игнатьева Е.А. Гоголевская программа журнализма как параллель современности. Альманах современной науки и образования. – Тамбов: Грамота, 2008. – С. 62–64. [Электрон. ресурс] – URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2008_8-2_26.pdf (дата обращения: 10.01.2024).
4. Экология человеческого бытия: словарь. Часть II. Медиаэкология. /отв. ред. Д. В. Соломко, Е.П. Емченко. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2022 – С. 59–119.
5. Ибраева Г.Ж., Петренко С. Ю., Булуктаева Ю.О. Экспертная оценка медиапространства Казахстана. [Электрон. ресурс] – URL: <https://www.academia.edu/9844576/> (дата обращения: 28.01.2024).
6. Аксеит Г. М. Современное состояние СМИ Республики Казахстан [Электрон.ресурс] – URL: <https://buljournal.enu.kz/index.php/main/article/download/174/122> (дата обращения: 28.01.2024).
7. Муסיнова А.А., Лейман Е. Культурный аспект национальной медиасистемы: особенности развития, проблемы настоящего и будущего // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия журналистики. – 2017. – № 3(45). – С. 85–92.
8. Stewart M. Tibau Zh. et al. Co-designing for Co-listening: Conceptualizing Young People’s Social and Music-Listening Practices, International Conference on Social Computing and Social Media. 355–374(2018). [Electr.recourse] – Available at: URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-91521-0_26 (accessed: 28.01.2024).
9. Harrison St. Media Space 20 + Years of Mediated Life/ Computer Supported Cooperative Work. – London: Springer-Verlag London Limited, 2009. – 474 p. [Electr.recourse] – Available at: URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-84882-483-6>.(accessed: 28.01.2024).
10. Савчук В. В. Российский домен медиафилософии / В.В. Савчук // Политическая концептология. 2011. – № 4. – С. 66–71.
11. Хлопаева Н. А. Основные направления исследования медиапространства // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2007. – Сер. 6. – Вып. 3. – С.379-392.

12. Appadurai, A. Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy // *Public Culture*, 2,2, Spring, 1–24 (1990).
13. Зубанова Л. Б. Современное медиапространство: подходы к пониманию и принципы интерпретации // *Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств*. – 2008. – № 2 (14). – С. 6–17.
14. Кириллова Н. Б. Многообразие культур в глобальном медиапространстве // *Известия УрГУ*. – 2006. – № 47. – С. 58–68.
15. Кулибаба С.И. Медиапространство и трансляция духовных ценностей // *Сборник материалов I международной научной конференции «Судьба России: вектор перемен»*, Екатеринбург, 8-10 июня 2007 года. [Электронный ресурс] – URL: <http://ural-eltsin.ru/usefiles/media/Kulibaba.doc>. (дата обращения: 20.01.2024).
16. Литературный портал. [Электрон. ресурс] – URL: https://adebiportal.kz/ru/news/view/detskaia-literatura-v-kazaxstane_21744 (дата обращения: 20.01.2024).
17. Беляева Н. Е. Особенности чтения молодежи в цифровой среде. – [Электронный ресурс] – URL: <https://nlr.ru/prof/vsrusconf/ann.php?id=417/> (дата обращения: 20.01.2024).
18. Чазова С. А. Информационно-библиографический мониторинг литературного процесса [Электрон. ресурс] – URL: <http://www.dslib.net/dokument-informacia/informacionno-bibliograficheskij-monitoring-literaturnogo-processa.html/> (дата обращения: 18.01.2024).
19. Губанова А. Ю. Электронное чтение детей и подростков // *Детство 21 века: социогуманитарный тезаурус*. М., Изд-во РОС – 2018. – [Электрон. ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-tsifrovogo-chteniya-sovremennyh-podrostkov-rezultaty-teoretiko-empiricheskogo-issledovaniya> (дата обращения: 18.01.2024).

Қ.Р. Нұрғали, Ж.С. Бейсенова, Р.Р. Нұрғали

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Балалар оқылымы қазіргі заманғы медиа кеңістік контекстінде

Аңдатпа. Балалар оқуының қазіргі заманғы міндеттері мен функциялары олардың қоғам өмірінің мәдени саласының маңызды бөлігі ретінде балаларға арналған медиа кеңістікпен, соның ішінде балалар қозғалысымен өзара байланысын айқындады. Аталған зерттеудің мақсаты оқу үдерісіндегі маңызды заманауи ресурс ретінде медиа кеңістік саласындағы балалар оқуын өзектендіру болып табылады. Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін мақалада медиа кеңістік ұғымының мәні ашылады, терминнің қазіргі заманғы ғылыми оқылымда қолданылуының заңдылығын анықтауға мүмкіндік беретін оның тарихы туралы қысқаша анықтама ұсынылады. Медиа кеңістік ұғымын ашудың ғылыми тәсілдеріне қысқаша шолу жасалды. Аталған мақала авторларының назарында медиа кеңістігі саласындағы балалар оқуын оның дамуының белгілі бір кезеңінде вербализациялау проблемасы тұр. Осыған байланысты балалар мен жасөспірімдерді оқудың қағаз және сандық нысандарының белгіленген арақатынасы негізінде сандық дәуірде балалар мен жасөспірімдерді оқудың артықшылықтары талданады. Қазіргі заманғы оқушылардың оқырмандық белсенділігі мен артықшылықтарының ерекшеліктерін зерттеу процесінде авторлар медиа кеңістік шеңберінде балалардың оқырмандық қабілеттілігінің ерекшеліктерін теориялық-эмпирикалық зерттеуді: сауалнама жүргізу әдісі, фокус-топ және жеке құрылымдалған сұхбатты қабылдады. Алынған нәтижелерге сандық-сапалық талдау жүргізілді. Пилоттық жобаға Алматы қаласы мен Астана қаласының жалпы орта білім беретін мектептерінің 10-15 жастағы оқушылары қатысты.

Түйін сөздер: балалар мен жасөспірімдер оқуы, медиа кеңістігі, цифрлық дәуір, эксперименттік бөлім, әлеуметтік-мәдени сауалнама.

K.R. Nurgaly, Zh.S. Beisenova, R.R. Nurgaly

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Childhood reading in the context of modern media space

Abstract. Modern tasks and functions of children's reading have determined their interrelations with the sphere of media space for children as an important part of the cultural sphere of society's life, including children's movement. The purpose of this study is to actualize children's reading in the sphere of media space as an important modern resource in the reading process. In order to achieve this goal, the article reveals the essence of the concept of media space, presents a brief note on the history of the term, which allows us to identify the legitimacy of its use in modern scientific reading. A brief review of scientific approaches to the concept of media space is presented. The authors of this article focus on the problem of verbalization of children's reading in the sphere of media space at a certain stage of its development. In this regard, the preferences of children's and teenagers' reading in the digital era are analyzed on the basis of the established ratio of paper and digital forms of children's and teenagers' reading. In the process of researching the specifics of reading activity and preferences of modern schoolchildren, the authors undertook a theoretical and empirical study of the peculiarities of children's reading ability within the media space: questionnaire method, focus groups and individual structured interview. Quantitative and qualitative analysis of the obtained results was carried out. Students of 10-15 years old of secondary schools of Almaty and Astana participated in the pilot project.

Keywords: children's and adolescent reading, media space, digital era, experimental part, sociocultural questionnaire.

References

1. Voprosy razvitiya detskoj literatury [Issues in the development of children's literature] [Electronic resource] – Available at: URL: www.gov.kz > edu > press > news > details (accessed: 20.01.2024). [in Russian]
2. Kalinovskaia V. N. Mediaprostranstvo XIX veka v zerkale russkogo yazyka: leksiko-frazeologicheskij aspekt [Media space of the 19th century in the mirror of the Russian language: lexical and phraseological aspect], *Medialingvistika [Media Linguistics]*, 8, №2, 144–160(2021). [Electronic resource] – Available at: URL: <https://doi.org/10.21638/spbu22.2021.204> (accessed 10.01.2024). [in Russian]
3. Ignateva, E.A. Gogolevskaya programma zhurnalizma kak parallel' sovremennosti. [Gogol's program of journalism as a parallel to modernity], *Almanac of modern science and education*, № 8 (15), 62–64(2008). [Electronic resource] – Available at: URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2008_8-2_26.pdf (Accessed: 10.01.2024). [in Russian]
4. *Ekologiya chelovecheskogo bytiya: slovar'. Chast' II. Mediaekologiya [Ecology of human existence: dictionary. Part II. Media ecology] / Eds. D.V. Solomko, E.P. Emchenko. (SUSU Publishing Center, Chelyabinsk, 2022, P.59–119).* [in Russian]
5. Ibraeva G. Zh. Petrenko S. Iu. Buluktaeva Iu.O. Ekspertnaya ocenka mediaprostranstva Kazahstana [Expert assessment of the media space of Kazakhstan] [Electronic resource] – URL: <https://www.academia.edu/9844576/> (accessed: 28.01.2024). [in Russian]
6. Akseit G. M. Sovremennoe sostoyanie SMI Respubliki Kazahstan [Current state of the media of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource] – Available at: URL: <https://buljourn.enu.kz/index.php/main/article/download/174/122> (accessed: 28.01.2024) [in Russian]
7. Musinova A.A., Leiman E. Kul'turnyj aspekt nacional'noj mediasistemy: osobennosti razvitiya, problemy nastoyashchego i budushchego [Cultural aspect of the national media system: features of development, problems of the present and future] // *Vestnik KazNU im. Al-Farabi. Seriya zhurnalistiki [Bulletin of Al-Farabi KazNU. Journalism Series]*, № 3(45), 85–92 (2017). [in Russian]
8. Stewart M. Tibau Zh. et al. Co-designing for Co-listening: Conceptualizing Young People's Social and Music-Listening Practices, *International Conference on Social Computing and Social Media*. 355–374(2018). [Electronic resource] – Available at: URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-91521-0_26 (accessed: 28.01.2024)
9. Harrison St. *Media Space 20 + Years of Mediated Life/ Computer Supported Cooperative Work*. – London: Springer-Verlag London Limited, 2009. – 474 p. [Electr.recourse] – Available at: URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-84882-483-6>.(accessed: 28.01.2024).
10. Savchuk V. V. Rossijskij domen mediafilosofii [Russian domain of media philosophy] / V.V. Savchuk // *Politicheskaia kontseptologiya*. 2011. – № 4. – S. 66–71. [in Russian]

11. Khlopaeva N. A. Osnovnye napravleniya issledovaniya mediaprostranstva [Main directions of media space research] / Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta [Bulletin of St.Petersburg University], Series 6, 3, 379-392 (2007). [in Russian]
12. Appadurai, A. Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy // Public Culture. 2.2, Spring, 1-24 (1990).
13. Zubanova L. B. Sovremennoe mediaprostranstvo: podhody k ponimaniyu i principy interpretatsii [Modern media space: approaches to understanding and principles of interpretation], Vestnik Chelyabinskoy gosudarstvennoy akademii kul'tury i iskusstv [Bulletin of the Chelyabinsk State Academy of Culture and Arts], № 2 (14), 6-17 (2008). [in Russian]
14. Kirillova N. B. [Mnogoobrazie kul'tur v global'nom mediaprostranstve [Diversity of cultures in the global media space], Izvestiya UrGU [News of Ural State University], 47, 58–68(2006). [in Russian]
15. Kulibaba S.I. Mediaprostranstvo i translyatsiya duhovnyh tsennostei [Media space and transmission of spiritual values], Collection of materials from the I International Scientific Conference "The Fate of Russia: Vector of Change", Yekaterinburg, June 8-10, 2007. [Electronic resource] – Available at: URL: <http://ural-eltsin.ru/usefiles/media/Kulibaba.doc>. (accessed: 20.01.2024). [in Russian]
16. Literary portal. [Electronic resource] – URL: https://adebiportal.kz/ru/news/view/detskaia-literatura-v-kazaxstane_21744 (Accessed: 20.01.2024). [in Russian]
17. Beliaeva N. E. Osobennosti chteniya molodezhi v cifrovoj srede [Peculiarities of reading by young people in a digital environment]. [Electronic resource] – Available at: URL: <https://nlr.ru/prof/vsrusconf/ann.php?id=417/> (Accessed: 20.01.2024). [in Russian]
18. Chazova S. A. Informacionno-bibliograficheskij monitoring literaturnogo processa [Information and bibliographic monitoring of the literary process]. [Electronic resource] – Available at: URL: <http://www.dslib.net/dokument-informacia/informacionno-bibliograficheskij-monitoring-literaturnogo-processa.html/> (Accessed:18.01.2024). [in Russian]
19. Gubanova A.Iu. Elektronnoe chtenie detej i podrostkov [Electronic reading for children and adolescents], Childhood of the 21st century: socio-humanitarian thesaurus. (ROS Publishing House, Moscow, 2018). [Electronic resource] – Available at: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-tsifrovogo-chteniya-sovremennyh-podrostkov-rezultaty-teoretiko-empiricheskogo-issledovaniya> (accessed: 18.01.2024). [in Russian]

Сведения об авторах:

Нурғали К.Р. – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Бейсенова Ж.С. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Нурғали Р.Р. – магистр педагогики, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Нұрғали Қ.Р. – хат-хабар үшін авторы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бейсенова Ж.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Нурғали Р.Р. – педагогика магистрі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Nurgali K.R. – Corresponding author, Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Beisenova Zh.S. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nurgali R.R. – Master of Pedagogy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

U. Samenkyzy , R.S. Turysbek

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru, rst-58@mail.ru)

The author and personality concept in a literary work

Abstract. The article deals with the concept of the author and personality in the literary work based on the novels *The last duty* by A. Nurpeyisov and *Prisoner of the Glory* prison, *It's too early to sing*, *There is a paradise on Earth* by K. Zhienbai. Currently, the study of the person and related issues in literature is not limited to the genre, the work structure or the ideological content, but it is considered from the point of view of the author's and the person's literary concept. According to scientists, the literary concept of personality is one of the main principles of the literary analysis. In this model of analysis, it is possible to recognize all the heroes created by the writer. If the author's concept expresses the writer's assessment of the life phenomena, his philosophical view on the integrity of the world, the literary concept of the person determines the ways of its realization. A. Nurpeyisov (1924-2022) is an outstanding figure of Kazakh literature. His novel-dialogue *The last duty* is a significant literary work of the independence period. The whole novel is based on the stream of consciousness. The literary position of the author is assigned to the image of Zhadiger. Self-sacrifice and responsibility, boundless love for the native land are its main characteristics. The spiritual integrity of the author is visible by images of Zhadiger and Elaman ("Blood and Sweat" trilogy). Neither Elaman nor Zhadiger could tolerate extreme abuse. The main principles of the literary concept of personality such as: the hero's desire for self-awareness in a difficult moment, his own attitude to life and strong bonds, the place of a person in society and human values are analyzed. K. Zhienbai's novels describing the environmental consequences of Aral and Baikonur region are his continuous works. Themes, time and places of events are common. Although the professions and services of the heroes are different, they are close people, natives of the same region. Each of them deeply feels the consequences of ecology. But they do not leave their homeland and migrate to other regions. His heroes are living in that region and intend to develop their native land. They are innovative people who have felt the breath of modern times. In the author's description, several contrasting life scenes intersect in one region. Aral is a region of human environmental suffering, Baikonur is a world spaceport; Korkyt ata mausoleum is a sacred place of Turkic people. The writer creatively develops this contrast in his works.

Keywords: personality concept, novel, character, image, hero, author

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-217-227>

Received: 26.04.2023; Revised: 1.02.2024; Accepted: 29.02.2024; Available online: 29.06.2024

Introduction

The term '*personality concept*' was first used in the theoretical work of the Russian researcher L.I. Timofeev, published in the mid-1950s. The traditional terms "*hero*", "*image*," "*character*", "*person*" were frequently employed in the science of literature prior to that. One of the main principles in the literary concept of personality is to analyze the literary character in close unity

with the text, and to consider connecting it with the author's assessment of the life phenomenon, features of the worldview, and the author's artistic position. The concept of author and personality is not limited to one work, but it can be combined with the whole creativity or one creative period. This feature can be seen in Abdijamil Nurpeyisov's works, a prominent figure of Kazakh literature. There is harmony between the behavior and life position of the main character Zhadiger in the *Last Duty* novel-dilogy and Elaman in the *Blood and Sweat* trilogy. In the same way, the personality traits of Zhadiger and Elaman can be found in the author himself. Is this a coincidence? But not. Courage in the writer's being, self-sacrifice that does not fulfill the goal set before him, strict attitude are the author and the heroes' common qualities. In the study of the author and personality concepts, attention is paid to these issues. Aral-Baikonur problem in the novels of the writer K. Zhienbai is depicted from a new angle. First of all, the author is well aware of the current issues of this region, and secondly, because he was born and raised in the region, he does not look for heroes from afar. "Familiar-unfamiliar people" close to him become novel characters, and acute problems of the region are raised through various situations that have happened to them. Here, the author's concept is clear: a broad description of the consequences of an ecological disaster zone. The common harmony in the works of both writers is the tragedy of Aral. But people in K. Zhienbai's novels are not troubled people, but heroes, who adapt to the times, think in new ways, are inquisitive, and know that it is their duty to serve their homeland.

Material and methods

A. Nurpeyisov's novel-dialogue *The Last duty* and K. Zhienbai's *Prisoner of the Glory prison, It's too early to sing, There is a paradise on earth* were taken as the object of research. Research articles related to the authors' works were considered. The author's concept and the reality of the environment are depicted in novels through the fate, actions and attitudes of the heroes. The dominant in the work is, of course, the author, although the artistic realization of the idea depends on the personality. The visibility level of the personality is related to the author's artistic worldview and writing skills. The attention was paid to such theoretical problems in novels as - the connection between the author and the hero, the uniqueness of the hero's personality, the reality of time and the fate of the character, and other issues.

In accordance with the research object of the article, biographical, historical-cultural, structural-descriptive, hermeneutic, psychoanalytical, complex methods were scientifically guided. Also, the views and conclusions of domestic and foreign literary scholars about the literary concept of the author and personality in the artistic work were methodologically guided.

Results and analysis

The new tasks are set before the science of literary studies in recognition of the complex nature of humanity. One of them is the artistic concept of the author and personality in the literary work. In the analysis of the person in literature and issues related to it, this system of concepts allows to analyze the literary hero in close unity with the text and to determine the features of the author's worldview.

L.A. Kolobaeva says: "The literary concept of personality is a concept that shows a set of ideas, views, and principles of judgment, understanding and representation of a human as a person in a certain literary context" [1]. According to the scientist, the literary concept of personality, which appears as the writer's creative mind, is the center that determines the nature and aesthetic laws of not only one work, but also the entire creativity or its individual stages.

Hudson considers a literary work as an expression of an individual personality and says that the writer's mirror to the world is a mirror of his own being; therefore, literature should be studied as an expression of personality [2].

Actually, it is no coincidence that A. Nurpeyisov and K. Zhienbai's novels are related to the Aral Sea problem.

David Lodge, in *Consciousness and Interrelated novel essays*, argues that a fiction work is a record of the human mind. It means that the author portrays the realities of life in accordance with his goals, understanding and worldview, values judgment [3].

Noam Chomsky emphasizes that literature is one of the most important means of learning about a person and his life, unique experiences and special values [3]. Any of these opinions is based on the close connection between the author and the person.

The concept of personality in A. Nurpeyisov's work *The last duty* is primarily defined by the relationship between the author and Zhadiger. The author imposed his artistic idea on the image of Zhadiger. Self-sacrifice and responsibility, boundless love for the native land are the main features of Zhadiger. He bears all the suffering caused by the environmental disaster together with the ordinary people of the fishing village. The bitter reality of Aral region, the consequences of negative politics, finds a literary image with the perception of the main character, who suffered from sleepless nights.

The closeness of the personalities of the author such as Zhadiger and Elaman (*Blood and Sweat* trilogy) is visible. At first glance, the most noticeable aspect of the strong character Elaman is that he killed hooligan Shodyr, who had abused fishermen, with a stick. Such courage can be seen in the character of Zhadiger in *The Last Duty*. He shows the "character" of Zhadiger, not putting up with the ungrateful actions of his relative Sarshayan, who raised the clan's honor. In any case, neither Elaman nor Zhadiger will tolerate abuse. Such determination also applies to the author. Their common values are to love their homeland, not to be left out of its problems.

However, Zhadiger is a representative of the 60s and 70s of the 20th century. He studied at a Soviet school, then graduated from the university and returned to the village of Balykshy as the head of the village. The struggle in the head of the hero develops in relation to the social system. The sea has shrunk. There is no fish. Although the fishermen have left the place, they do not catch fish. The district administration is worried about "plan". This is how the bureaucracy in the economy of the Soviet period appeared in the novel. The receding of the sea and the migration of fishermen from their homelands has affected not only Zhadiger but also the people. The author develops the environmental and social problem with the trio of Zhadiger-Azim-Bakizat and portrays it as a psychological struggle.

In the novel, the character of Zhadiger is depicted in a big change. Zhadiger at the beginning of the novel and Zhadiger at the end of the novel are two different ones. At first, he was satisfied that he was able to marry the girl he loved. He did not think about the root cause. But the true meaning of life puts everything in its place. He was not lucky in creating a family. The first son was born disabled due to the environment. The second daughter is becoming estranged due to the intervention of her mother-in-law. She is like a beautiful doll, like her mother-in-law, she is fond of glitter and luxury. His wife, Bakizat, could not accept his day and night fishing life by the sea. The gray life bored Bakizat and distanced her from her husband. Moreover, Bakizat was tempted to go on vacation to the capital city and meet her former "lover" Azim. In the novel, a family intrigue develops in parallel with the impact of ecology.

Zhadiger's soul is honest in spite of his cold appearance. His loyalty to his work and human nature are well known in the community of fishermen.

One of the manifestations of the personality in the novel is the hero's quest for self-knowledge. It is not easy to recognize one's self. The hero must have critical moments for that. If the first book of the novel *There was such a day* is focused on self-discovery of Zhadiger, the second book *There was a night* is based on internal monologues of Zhadiger-Bakizat-Azim. In the work based on psychological analysis, the plot takes a back seat. Researcher Zh. Zharylgapov: "Modernist literature's acceptance of the "stream of consciousness" concept brought a number of differences to the structural system of prose works. Incessant streams of thoughts and complex monologues of the hero, emerging from the subjective position of the author, reduced the role of the plot as much as possible" [4]. Artistic time plays a special role in a work based on the flow of thought. The infinite potential of the human mind, the revival and differentiation of the past events in one moment influenced the structure of the novel. In the second book, Zhadiger, Bakizat, and

Azim's sailing at night in the open sea, various actions and psychology of the heroes are skillfully described. In this difficulty, Azim's true character is revealed. When he gets trapped in the sea for a moment, he leaves his "beloved" Bakizat and runs away to the shore. Zhadiger and Bakizat face each other in the chaos of nature. The ice cracks into pieces, and Zhadiger falls into the water and then freezes. Bakizat wished him to be well, but it was too late. Bakizat's depression is widely depicted in the episode. "It's like a new trend has started in our prose and drama. It is appropriate to call it "the literature of life", says the writer A.Kekilbaev [5]. This concept is emphasized in the work.

When discussing K. Zhienbai's prose, two problems are clearly visible. The first is his writing on the subject of modern times, and the second is the stability of time and space depicted in his works.

In the novels *Prisoner of Glory prison*, *It's too early to sing*, *There is a paradise on earth*, the author presents the reality of the region from all angles and raises general human and national problems. In fact, this region is a meeting place of human and national problems. A stark contrast. If the Aral Sea is an ecological problem of mankind, the Baikonur cosmodrome is like an image of a colonial yoke that has not yet been freed. If poor Toretam station testifies to the greatness of the modern Kazakh people, Korkyt ata mausoleum is a manifestation of the strength of the people's spirit, in harmony with the seven layers of blue, in the writer's description. The sharp problems of the native land and the human values that have been influenced by the present time occupy an important place in the author's literary concept.

Critic, scientist K. Ergobek has well described the origin of the author's concept. "...What is the essence of Kuanysh's work? - We also thought, even thought a lot. But we had a hard time not finding the philosophy that we saw with our eyes and was growing in our hands. It was not captured by the writer's ambition. The whole philosophy of the work is similar to the phrase "the end of the world is so unknown..." often repeated in two famous works of his brother from the literary school Abdijamil Nurpeyisov. ... Kuanysh Zhienbai's penmanship is that he was able to analyze the pitiful village people's fate with all its pain and suffering. Because he was able to analyze such a tragedy in a small volume and successfully connect it with the big Kazakh world and even with the outside world. The sadness of the writer there turns out to be a Kazakh tragedy," he says [6].

Baimyrza Nurtayish, the main character of the writer's novel *Prisoner of the Glory prison*, was an official in the capital, but his fate is directly connected with the Aral Sea today. The novel does not begin with the splendor of the deputy minister. It begins with feelings and desperation in the main character's soul.

This style is the characteristic of the author. This signature was clearly recognizable from the earlier written stories. Introduces the reader to the inner world of the character with the first sentence. Then the surrounding space, time, and situation are represented by the hero's vision and perception. The author seems to be left out. At the same time, the human soul is like a huge ocean. Sometimes it overflows the channel, sometimes it is pulled and shrunk. The writer can find its "hot" point. How can Baimyrza Nurtayish not overdo it? His wife is in an oncology clinic. Try to explain to the people what is going on in his head.

"Here, one of those people recognize Baimyrza in my house: "Oh, Baimyrza Nurtayish, what are you doing here?..." When he was in a hurry, would he have the right words: "Saltanat is sick". He turns his back and turns away. Does this Kazakh understand that I am not in the mood to talk to you? He gets nervous by asking what else he has to say, "If your wife is sick, it must have been difficult for you too..." and so on. "How can you understand that deputy minister Baimyrza Nurtayuly is visiting the cancer hospital?" Is it just spending time? Under the pretext of his wife... it's like..." That same day, that "news" will spread over half of your city" [7].

This is how the author describes his character. The peculiarity of the writer's description is that the deputy minister experienced two constant feelings in one situation. One is when he sympathizes with the situation of his wife, and the other is the place of his black head... the state of humanity. He is passionate about his career. He is deathly afraid of bad words from

a stranger. With this detail, the author informs about the true nature of Baimyrza Nurtayish. "The artistic-ideal level of a literary work is determined in close unity with the character of the writer's creative thinking, worldview and artistic skills. There is no doubt that the character in the work is, of course, the product of the author's creative work. At the same time, there is a subtle but clear continuity between the character and the author, between the literary work and the author in general," says the literary critic, Professor Zh. Dadebaev [8]. Behind the image of Nurtayish, the author's position is visible. Taking the character with its internal contradictions and portraying it to its highest point is the artistic concept of the personality of the writer K. Zhienbai.

The contrast in Baimyrza Nurtayish's mind is deepened in the novel. The fact that his wife Saltanat faced a bad fate was not easy for him or anyone else. His son Gafiz, who is still unlucky in his work as a director, was strongly affected by his mother's illness. The current state of Umytgan, a young woman who once had no luck in her life, is a unique channel in the novel. Driven by fate, he just left Barsakelmes Island, and in his inner world there is a restlessness and energy that can set the world on fire. What he can do? The only son Kabyl, also known as Zhan, is in prison. His only fault is that he grabbed the gun of the governor, who came to the reserve with a helicopter to shoot wild horses, fired one shot and chased them off the island. In addition, that Kabyl was the son of Baimyrza, who once had a high reputation and came on a business trip to Aral and from there to Barsakelmes. This is how the writer intensified the psychological conflict between the characters in the novel. A variety of views and interests opened up the novel.

In general, in K. Zhienbai's novel, attention is paid not to the plot, but to the weight of the intrigue arising from the plot on the hero's soul. Human values are differentiated by the destiny and knowledge of each character. Moreover, every person is a product of the times; the time creates new human beings. "The concept of personality finds artistic realization in the creation of certain types of heroes, which are in complex relationships with circumstances, expressed in the author's position and ... in the style of the work," says N. Kh. Khuazheva [9]. In the novel, Baimyrza Nurtayish and his wife Saltanat, son Gafiz, Umytgan, and his son Kabyl in prison - in the writer's description, each of them bear the burden of the times, and as a whole, they represent the image and psychology of today's times. It is interesting that although they appear in different parts of life, in the novel they still meet at one point, complement and deepen each other. Portraying the value of the nation through the character's fate is one aspect of the author's concept. This feature was successfully continued in the later novels *It's too early to sing*, *There is a paradise on earth*.

Literary scholar R. Nurgali says: "Social factors are an important force in the writer's creative destiny"[10]. It is a true fact that the dam of the Small Aral Sea broke during a storm, and all the water was pumped up and poured into the bottom of the great sea. The writer used this data to his advantage. And the fact that Baimyrza was on the seashore at that time and drowned in the mud is a product of creative imagination.

Local residents Abdimalik and Karazhan in the novel *It's too early to sing* know the damage of Baikonur rockets. But he has no plans to leave his hometown. After the disbandment of the state farm, Abdimalik opened a private camel farm next to the cosmodrome. Thus, his dried shubat, which is very useful for health has become a world brand in Baikonur. The writer describes it as when cosmonauts go up into space and use dried shubat, the interior of the ship is suddenly filled with the fragrance of field gray worm wood. Cosmonauts are talking about it as a legend. The profit of an entrepreneur is high. But Abeken is not complacent. Why not turn Kambash Lake, where iodine is deposited, into a source of business. Iodine deficiency is a global disease today. If you build a sanatorium on the shore of the lake and improve your advertising, won't sick people with iodine deficiency flock to Kambash from all over the world?

Abdimalik is an innovative person. The author describes his thoughts full. Enters with the thoughts of the hero in different situations. In general, in the writer's literary concept, the depiction of an innovative person has become the main creative principle. "A person is a super-complex information system, and dialectic is so characteristic of him that from a metaphysical

point of view, he appears to consist entirely of paradoxes," said N.I. Kryukovskiy. His opinion is the internal power source of Abdimalik [11].

This novel, like the work *Prisoner of Glory prison*, is based on the psychological struggle that occurs before the event, as a result of the event. The writer skillfully develops the psychological situation. In general, one of the main features of K. Zhienbai's prose is psychological dynamism and subjectivity. Each character has a different point of view and destiny. Tense psychological moments unfolding from all sides, meeting at one point and being directed to the battle field has become the main driving force of the work. It is a great sadness that Patshagul, who lives in a two-story cottage built by her husband Abdimalik, cannot bear a child and feel the woman's happiness. On the other hand, Meiramkul, the daughter of Abdimalik's first wife who died, is pregnant - the second channel. The third channel is the incurable soul wound of Anuarbek, the eldest son of Abdimalyk, who was ill from a childhood and was sent to a boarding house. Competition and jealousy between Abdimalik and Karazhan, reaching its peak and Abdimalik's death is the fourth channel. The novel depicts the complex reality of life and the contradictions of society with various psychological situations. Abdimalik has a different understanding of service to his homeland. Getting rich, making a profit, and providing employment to local residents have become the main goals. The writer got such a fresh concept from life itself. The fact that the formation of the multifaceted personality of a person is a product of the social environment was told by Babshanova [12].

The characters of the novel *There is a paradise on earth* are also the people of the Aral and Toretam region. The problem of society bothers the main character KobeySyn. The author has easily developed the situation in the hero's mind. Having been promoted from the position of the head of Toretam station depot to the position of the deputy mayor of the closed city, his horizons have expanded.

In general, The heroes of K. Zhienbai have calm face, but inside they are troubled. According to his position, KobeySyn feels better about social injustice, even the tyranny of the Baikonur government, which is directly subordinated to Moscow, and the lack of respect for the local population. Why are life in Baikonur, which has become a world sensation, and the Toretam station village at the base, two different things? Air, water and land are shared. The writer uses three contrasts in the description of tyranny and national value, past history and present life. The author's concept is also clear: if he aims to comprehensively depict the ecological consequences of his native land, he aims to describe the self-sacrificing psychology, dreams and heritage of the people living in that region, and their struggle for life. The principle that "Artistic reflection of the world is not so much a reflection of reality, but an expression of yourself through what you reflect" informs the identity of the artist [13].

The first line that the author prioritizes is the Baikonur Cosmodrome, which has become a world sensation. In general, space port has become a topical subject of novels by K. Zhienbai. "We want to say that writing such a new topic, the topic of space, as much as possible, is a new breath that has never been in Kazakh literature, a world that Kazakh writers have not fully explored", - says the representative of the older generation, writer A. Tarazi [14]. In the novel *It's too early to sing*, if the old machinist Karazhan, who did not know what to do with the actions of the women who went on strike and blocked the railway, some truth was revealed about the soul of Karazhan, KobeySyn is the deputy mayor of the city. He has a wider range of life to see and interact with. The second line in the novel is Toretam station. It has become an image of socio-ecological contrast. The view of Toretam village is not simply described. First, the scene of the environment radiates in the soul of the hero and is given by his perception. At the same time, the reality of the environment, the hero's perception and evaluation are parallel, intertwined in a tight unity. Thus, the depiction of the environment is simultaneously associated with the emotions of the character.

"...Kazakh houses settled on the railway line, low-slung brick houses, half-buried windows, long chimneys covered with tin, satellite antennas installed on the roofs of every house, even if you take a look at them, this picture will probably not satisfy the passengers. Some shake their

heads, some express pity. There are so many people who are upset from the inside, as if they are destroying this age-old concept of the Kazakh villages near the Cosmodrome and Baikonur, which are completely incompatible with each other, trying to make the dog demon of a person who looks like a black man. It looks as usual. And a bare-footed, bare-headed black boy peeking out of the reed door of that low-lying shed called out to the passing trains, shaded from the sun, "Goodbye!" He raises his weak hands. This, of course, is a heart-warming phenomenon," the writer describes [15].

At first glance, it seems that the description of the hero with the mood has a negative effect on the dynamics of the work. Add to this the episodes woven with the vitality and acceptance of the old lady. But the author deliberately went to this approach. He aimed to depict the Kazakh life in a broader way, which was deeply affected by the ecological consequences. When it all comes down to it, it's realistic scenes that can be felt from the everyday environment. As W. Maugham says: "an artist does not copy life, he composes it according to his intention", social inequality and injustice were revealed by depicting conflicting scenes that had a special impact on the soul [16]. In the novel *There is a paradise on earth*, the genre of morality also flourishes. For example, the power of the genre is that the allegorical actions of the old harrier, the sparrow, the crow-raven, and the ravens are depicted at a level that can be understood, and the teaching is heart-warming," says scientist T.Sydykov [17].

The third line in the novel is the holy Korkyt mausoleum. Korkyt is a symbol of the ancient Turkic, including the Kazakh people's past. It is one of the golden pillars of history and world civilization. It has all the spirit of the ancient Turkic and Kazakh people. Over time, the main character of the novel realizes this truth with his soul. That is why, even though he studied in Moscow and said that he was educated, in the end he was eager to recognize the spirit of Grandfather Korkyt, who shed light on Kobeyzin. The author's concept here is impressive: the people should know their past history and be proud of their personality. During the struggle, Kobeyzin also realized that "the old historical experience and national tradition called revival should not be overlooked" [18].

The conflict in the novel revolves around Korkyt mausoleum. When Korkyt mausoleum attracted the attention of the world and tourists started coming from all over the world, Kobeyzin's brother-in-law Saginysh, who was thinking of developing his own business, and his brother Ebeysyn were also involved, decided to build an entertainment center. After using his official reputation, he went to Yevgeny Ilyich, the mayor of the city. He promises to give away a lot of land. This is where the conflict between Kobeyzin and Yevgeny Ilyich began. Many do not want to turn the holy Korkyt mausoleum into a cheap entertainment and spectacle. The mayor uses modern-day intimidation. The armed men take Kobeyzin to a secluded private palace in the desert and keep him locked up for several days. On the contrary, Kobeyzin, who is in a state of shock without water or food, is more and more fond of Grandfather Korkyt. It touches his hearts who is nostalgic, which he has never felt before. The confrontation between Kobeyzin and Yevgeny Ilyich, the involvement of his brother-in-law Saginysh and his brother Ebeysyn became channels that reveal the reality of the present time.

The composition of the novel is unique. The conflict, darkened like a stormy cloud, develops with the monologue of Kobeyzin, the city mayor, Ebeysyn and Saginysh, and Akkerbez, Kobeyzin's wife. The reader expects them to face each other and argue. There is enough reason for that in the work. But the author does not far. The humor of that struggle is illustrated by the psychology of the protagonists - crisis and stress. "In any era, the nature of the world is created through conflict, and the conflict, which is resolved by a master, shows the nature of the world not in a simple, bare way, but in a complex and complex human arrangement", such artistic principle is based on the novel [19].

The novel is a socio-psychological work in terms of genre. The diversity of the characters, the conflict of views increased the realism and problematic of the work. The style is complex. The author depicts the object of description with the perception and emotions of the hero. Much attention is paid to the detail.

Writer D. Doszhan connected the author's style with the example of the avant-garde in Kazakh prose: "How many years have passed, how many talented writers have risen to the peak of perfection, how many diverse topics have been mastered. "One branch of today's source of speech art is closely connected with the name of Kuanysh Zhiembai, like a river whose channel spreads over a wide valley," he assessed [20].

The artwork is not just an image of time, but also the socio-psychological reality of the era given by the author. The reality of the creative process can be seen from literary critic V.E.Khalizev's statement: "Author's subjectivity is always present in the fruits of artistic creativity." [21]. In K.Zhiembai's novels, modern reality, problems, and psychology are depicted with various fates of heroes.

Conclusion

A. Nurpeyisov's dilogy *The Last Duty* is a work of the independence period with a lot of artistic novelty. The fate of the characters in the novel is complicated. The writer puts them in the threads of life and reveals their civil and psychological features in the channel of uncompromising struggle. It was shown in the work through the fates of Zhadiger, Bakizat and Azim. The common link in the lives of the heroes is the shrinking of the Aral Sea and the region becoming a huge ecological disaster zone. One of them will fight for the life of the sea, and the other will betray him for his personal career. The image of the sea is artistically created in the work. The relationship between nature and man is described in a passionate story. In the cross between life and death, not only the human personality of the heroes is revealed, but also big changes in their understanding of life. The main principles of the literary concept of personality - the hero's desire for self-awareness in a difficult moment, his own attitude to life and strong ties, the place and formation of a person in society are deeply revealed in the work.

K. Zhiembai is a famous writer of contemporary Kazakh prose. The author's concept is an artistic representation of the reality of the Kazakh country at the present time. He does not look for the topic from afar, but raises the actual problems of his homeland, which he knows well. In describing the transformation of the Aral region into an ecological zone, the serious consequences of the Baikonur cosmodrome on the people's health, the strong artistic and civic position of the author is recognized. Innovation is the main literary concept of the characters in K. Zhiembai's novels. There is no complexity. The change of life has strengthened them. They set high goals for themselves (the dried chubut (camel milk) becomes a brand of the spaceport, they are thinking of opening a health sanatorium on the shores of the iodine-rich Kambash lake, they want to prove that the blood of the Kazakh people is the purest blood in the world, etc.)

The inner world of the heroes is complex. Along with his civility, he has vulnerabilities. In the author's novels, intrigues arising from the plot are given special importance. In the literary concept of personality - the expression of the hero's soul, the conflict of views plays a leading role. Depicting the middle reality with the hero's knowledge is, firstly, the basis of the personification of the hero, and secondly, a complex image of time is seen from different perspectives. The writers' novels, who boldly tried various literary methods, are among the most fruitful works of modern Kazakh literature.

References

1. Колобаева Л.А. Концепция личности в творчестве М.Горького. – Москва: Издательство Московского университета, 1986. - 54 с.
2. Sahdev L. Literature as an Expression of Personality, 26.12.2012 – [Электрон. ресурс] - URL: <http://sahdevluhar.blogspot.com/p/literature-as-expression-of-personality.html?m=1> (дата обращения 10.05.2023).
3. Aras, G. Psychology in Literature. Procedia. Social and Behavioral Sciences, 15.05.2015 – [Электрон. ресурс] - URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815022454> (дата обращения 15.05.2015).

4. Жарылғапов Ж.Ж. Ұлттық прозадағы ағымдар типологиясы: монография. – Қарағанды: ЖШС Арко, 2011. – 182 б.
5. Кекілбайұлы Ә. Сең соққандай сергелдең. Кіт. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз. Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 б.
6. Ерғобек Қ. Аяғы дүниенің ырың-жырың... Кіт. Аралдың ақжал толқыны (жазушы Қ.Жиенбайдың шығармашылық портреті туралы мақалалар жинағы) / Құраст. Ш. Әбдікәрімов, Б.Омарұлы. Алматы: Қоғам, 2022. - 35-42 бб.
7. Жиенбай Қ. Таңдамалы. I том. Роман, повесть және әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2012. – 480 б.
8. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 б.
9. Хуажева Н.Х. Художественная концепция личности в прозе Аскера Евтыха: автореферат. дис... канд. фил. наук - Майкоп, 1999. - 25 с.
10. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2013. - 388 б.
11. Крюковский Н.И. Homo pulcher Человек прекрасный: Очерк теоретической эстетики человека. - Минск : Изд-во БГУ, 1983. - 303 с.
12. Бабшанова Г. Н. Художественная концепция личности в прозе сибирско-татарских писателей XX века: Занкиев Я.К., Сулейманов Б.В.: автореферат. дис... канд. фил. наук. – Тобольск, 2009. - 22 с.
13. Лебедев С. Ю. Образная концепция личности как основа содержания художественного произведения // Культура. Адукацыя. Мастацтва. Агульныя праблемы культуры. – 2021. - Минск. - С.5-12.
14. Тарази Ә., 2022. Кең тынысты туынды (Жазушы Қ. Жиенбайдың бір шығармасы хақында). Кіт. Аралдың ақжал толқыны (жазушы Қ. Жиенбайдың шығармашылық портреті туралы мақалалар жинағы) / Құраст. Ш. Әбдікәрімов, Б. Омарұлы. – Алматы: Қоғам, 2022. - 10-17 бб.
15. Жиенбай Қ. Жер үстінде де жұмақ бар. Роман, әңгімелер. – Алматы: ЖК InterBesCompany, 2017. – 480 б.
16. Моэм У. С. Подводя итоги / перевод М. Лорие. – Москва: Высшая школа, 1991. - С. 29–218.
17. Сыдықов Т. Шындық пен шеберлік. Кіт. Аралдың ақжал толқыны (жазушы Қ. Жиенбайдың шығармашылық портреті туралы мақалалар жинағы) / Құраст. Ш. Әбдікәрімов, Б. Омарұлы. – Алматы: Қоғам, 2022. - 43-96 бб.
18. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру, 12.04.2017 – [Электрон. ресурс] – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (дата обращения 10.05.2023).
19. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 375 б.
20. Досжан Д. Қазақ прозасындағы авангардизм немесе Қуаныш Жиенбай қалай жазады? Кіт. Аралдың ақжал толқыны (жазушы Қ. Жиенбайдың шығармашылық портреті туралы мақалалар жинағы) / Құраст. Ш. Әбдікәрімов, Б. Омарұлы. – Алматы: Қоғам, 2022. - 18-24 бб.
21. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высш. шк., 2004.- 405 с.

Ұ. Сәменқызы, Р.С. Тұрысбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Көркем шығармадағы автор және тұлға концепциясы

Аңдатпа. Мақалада көркем шығармадағы автор және тұлға концепциясы, Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» және Қ. Жиенбайдың романдары қарастырылады. Қазірде әдебиеттегі адам мен оған қатысты мәселелерді зерттеуде жанр, шығарманың құрылымы, идеялық мазмұнмен шектелмей, автор және тұлғаның көркемдік концепциясы тұрғысынан қарастырылады. Талдаудың бұл үлгісінде жазушы жасаған барлық қаһармандарды тануға мүмкіндік беріледі. Туындыдағы автор концепциясы жазушының өмір құбылыстарына бағасын, дүниенің тұтастығы туралы философиялық көзқарасын білдірсе, тұлғаның көркемдік концепциясы соның жүзеге асу жолдарын анықтайды. Роман тұтасымен сана ағымына құрылған. Автордың суреткерлік позициясы Жәдігер образына жүктелген. Жанкештілік пен жауапкершілік, туған жерге деген шексіз сүйіспеншілік – оның басты сипаты. Автор-Жәдігер-Еламан («Қан мен тер» трилогиясы) тұлғаларының рухани тұтастығы көрінеді. Тұлғаның көркемдік концепциясының басты принциптері – қаһарманың қиын сәтте өзін-өзі тануға ұмтылысы, өмірге деген өзіндік көзқарас пен берік байлам, қоғамдағы адамның орны мен адамдық құндылықтар талданады. Арал-Байқоңыр өңірінің экологиялық зардаптары суреттелетін Қ.Жиенбайдың романдары – бір-бірімен жалғасып жатқан туындылар.

Тақырыптары, мезгіл және оқиға орындары ортақ. Қаһармандардың кәсіптері мен қызметтері әр алуан болғанымен, бір өңірдің тумалары. Олардың қай-қайсысы да экология зардаптарын терең сезінеді. Бірақ атамекендерін тастап, өзге өңірлерге қоныс аудармайды. Автордың суреттеуінде бір өңірде бірнеше қарама-қайшы өмір көріністері тоғысқан. Арал – адамзаттық экологиялық қасірет аймағы, Байқоңыр – әлемдік ғарыш айлағы, Қорқыт ата кесенесі – түркі жұртының киелі мекені. Жазушы осы контрастыны туындыларында шығармашылықпен өрістетеді.

Түйін сөздер: тұлға концепциясы, роман, кейіпкер, образ, қаһарман, автор.

У. Саменкызы, Р.С. Турысбек

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Концепция автора и личности в художественном произведении

Аннотация. В статье рассматриваются романы автора и концепции личности в художественном произведении А. Нурпейсова «Последний долг» и романы К. Жиенбая. В настоящее время при изучении человека и связанных с ним проблем в литературе рассматривались жанр, структура произведения, не ограничиваясь идейным содержанием, а с точки зрения автора и художественной концепции личности. В этом примере анализа дается возможность распознать всех героев, созданных писателем. В произведении авторская концепция выражает оценку писателем явлений жизни, его философское видение целостности мира, а художественная концепция личности определяет пути ее реализации. Роман целиком построен на потоке сознания. Живописная позиция автора возложена на образ реликвии. Самоотверженность и ответственность, безусловная любовь к родной земле – ее главная характеристика. Анализируются основные принципы художественной концепции личности – стремление героя к самопознанию в трудную минуту, собственный взгляд на жизнь и прочная связка, место человека в обществе и человеческие ценности. Романы К. Жиенбая, в которых описываются экологические последствия региона Арал-Байконур, – это произведения, которые продолжают друг друга. Темы, сезоны и места событий общие. В описании автора переплетаются несколько противоречивых жизненных сцен в одном регионе. Арал – зона человеческих экологических бедствий, Байконур – мировой космодром, мавзолей Коркыт ата – святилище тюркских народов. Писатель творчески развивает этот контраст в своих произведениях.

Ключевые слова: концепция личности, роман, персонаж, образ, герой, автор.

References

1. Kolobaeva, L.A. *Konceptcija lichnosti v tvorcestve M. Gor'kogo*. [The concept of personality in the works of M. Gorky] (Moscow University Press, Moscow, 1986, 54 p.) [in Russian]
2. Sahdev L. Literature as an Expression of Personality. [Electr.recourse] – Available at: <http://sahdevluhar.blogspot.com/p/literature-as-expression-of-personality.html?m> (accessed 26.12.2012)
3. Aras, G. Psychology in Literature, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 185, 250-257 (2015). [Electr.recourse] – Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815022454> [in English].
4. Zharylgapov, Zh. Zh. *Ultyk prozadagy agymdar tipologijasy* [Typology of trends in national prose]. Monograph. (Arko LLP, Karagandy, 2011, 182 p.) [in Kazakh]
5. Kekilbayuly, A. *Sen sokkandai sergelden* [Writer as a storm]. In: Last Duty. (Zhazushy, Almaty, 1999, 472 p.) [in Kazakh]
6. Ergobek, K. *Aiagy dunienin yryn-zhyryn...* [The end of the world...] In: White wave of the Aral Sea (collection of articles about the creative portrait of the writer K. Zhienbay), ed. Sh. Abdikarimov, B.Omaruly, (Kogam, Almaty, 2022, P.35-42) [in Kazakh]
7. Zhienbai, K. *Roman, proza jane angimeler* [Novel, story and short stories]. Volumes II and I. (Foliant, Astana, 2012, 480 p.) [in Kazakh]
8. Dadebaev, Zh. *Zhazushy enbegi* [The work of the writer]. (Kazakh University, Almaty, 2001, 340 p.) [in Kazakh]
9. Khuazheva N.H., *Hudozhestvennaja konceptcija lichnosti v proze Askera Evtyha* [The artistic concept of personality in the prose of Asker Yevtykh]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Philology. (Maykop, 1999, 25 p.) [in Russian]
10. Nurgali R. *Soz onerinin estetikasy* [Aesthetics of the art of speech] (Foliant, Astana, 2013, 388 p.) [in Kazakh]

11. Kryukovskiy N.I., Homo pulcher Chelovek prekrasnyj [Homo pulcher The Beautiful Man: An Essay on the theoretical aesthetics of man] (BSU, Minsk, 1983, 303 p.) [in Russian]
12. Babshanova, G. N. Hudozhestvennaja koncepcija lichnosti v proze sibirsko-tatarskih pisatelej XX veka: Zankiev Ja.K., Sulejmanov B.V. [The artistic concept of personality in the prose of the Siberian-Tatar writers of the twentieth century: Zankiev Ya. K., Suleymanov B.V.] Specialty 10.01.02 – Literature of the peoples of the Russian Federation (Tatar literature 11) ABSTRACT of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. (Tobolsk, 2009, 22 p.) [in Russian]
13. Lebedev, S. Yu. Obraznaja koncepcija lichnosti kak osnova sodержaniya hudozhestvennogo proizvedeniya [“The figurative concept of personality as the basis of the content of a work of art”]. Culture. Adukatsia. Mastatstva. Agulnyya problems of culture. №5, 5-12 (2021). [in Russian]
14. Tarazi, A. Ken tynsty tuyndy [A wide-brimmed work (in the case of one of the works of the writer K. Zhienbai)] In: White wave of the Aral Sea (collection of articles about the creative portrait of the writer K. Zhienbai), ed. Sh. Abdikarimov, B.Omaruly, (Kogam, Almaty, 2022, P.10-17). [in Kazakh]
15. Zhienbai, K. Zher ustinde de zhumak bar [There is also a Paradise on Earth]. Novel, stories (IP InterBesCompany, Almaty, 2017, 480 p.) [in Kazakh]
16. Maugham U. S. Podvodja itogi [Summing up] (Vysshaya shkola, Moscow, 1991, 218 p.) [in Russian]
17. Sydykov, T. Shyndyk pen sheberlik [Truth and skill]. In: White wave of the Aral Sea (collection of articles about the creative portrait of the writer K. Zhienbai), ed. Sh. Abdikarimov, B.Omaruly (Kogam, Almaty, 2022, P.43-96) [in Kazakh]
18. Nazarbayev, N. A. Bolashakka bagdar: ruhani zhangyru [Orientation to the future: modernization of public consciousness]. Aqorda press, 12 april, 2017. [Electr.recourse] – Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (accessed April 12, 2017) [in Kazakh]
19. Kabdolov, Z. Soz oneri. [The Art of the word]. (Mektep, Almaty, 1976, 375 p.) [in Kazakh]
20. Doszhan, D. Kazak prozasyndagy avangardizm nemese Kuanysh Zhienbai kalai zhazady? [Avant-garde in Kazakh prose or how does Kuanysh Zhienbai write?] In: White wave of the Aral Sea (collection of articles about the creative portrait of the writer K. Zhienbai), ed. Sh. Abdikarimov, B.Omaruly (Kogam, Almaty, 2022, P.18-24) [in Kazakh]
21. Khalizev V.E. Teoriya literatury [Theory literary. Apostille] (Vysshaya shkola, Moscow, 2004, 405 p.) [in Russian]

Information about the authors:

Samenkyzy U. – Corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Turysbek R. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Саменқызы У. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Турысбек Р. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Сәменқызы Ұ. – хат-хабар үшін авторы, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Тұрысбек Р. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Е.Б. Сұлтан , С.Ш. Айтүғанова*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: sultan_esbol@mail.ru, s-aituganova@mail.ru)*

Мифтік символдардың көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастырудағы рөлі

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтінде қолданыс табатын символдардың мифтік белгілеріне зер салынып, олардың көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Көркем мәтін формалық және мазмұндық бөліктерден тұратыны белгілі. Мазмұндық бөлік белгілі бір танымдық қабаттарды қалыптастырады. Оқырман көркем мәтінді оқу барысында ақпараттарға қанығып қана қоймайды, қандай да бір танымдық үдеріске жалғанады. Сондықтан көркем мәтінді семиотикалық жүйе деп түсіну мәтін астарындағы танымдық ақпараттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мұндай танымдық қабатты қалыптастыруда семиотикалық белгілердің, соның ішінде символдық бейнелеулердің алатын орны ерекше. Сондықтан зерттеу жұмысында көркем мәтін құрамында кездесетін мифтік санамен астасып, автор танымымен жалғасқан мифологиялық символдау құбылыстарына зер салынады. Нақтылы көркем әдебиет мәтіндерінен мысалдар келтіріп, зерттеу мақсатына орай сәйкестендірілді.

Зерттеудің мақсаты – көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастырудағы мифтік символдардың рөлін саралау. Ғасырлар бойы қалыптасқан халықтық мифтік ойлау мен мифтік сана деңгейі ұлт қаламгерлерінің көркем ойлау, сөйлеу жүйесіне еніп, көркем мәтіндерден көрініс беріп отырады. Сол себепті көркем мәтін астарындағы, танымдық қабатындағы мифтік символдардың семиотикалық жүйені құруға әсеріне назар салу – мәтінді толық түсінуге, оқырман қабылдауына қалай әсер ететіне талдау жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында теориялық жинақтау, саралау, салыстыру әдістерімен семиотикалық, символдық, концептілік, семантикалық талдау әдістері қолданылады. Көркем мәтін құрамындағы мифологиялық кодтарды шешу үшін семиотикалық талдау әдісі көп нәтиже береді. Зерттеу нәтижесінде көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастырудағы мифтік символдардың маңызы айқындалып, мифтік символиканың көркем мәтіннің мазмұндық бөлігіне әсері айқындалады.

Түйін сөздер: мифтік символ, семиотика, танымдық қабат, көркем мәтін теориясы, символика, мифтік сана.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-228-237>

Түсті: 26.04.2024; Жөнделді: 13.05.2024; Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Миф – әдебиеттегі, мәдениеттегі маңызды категориялардың бірі. Миф адамның дүние, әлем, жаратылыс, болмыс туралы ойларынан туындап, ғасырлар бойы дамып, кемелденіп, санаға сіңіп кетеді. Соның нәтижесінде мифтік таным, мифтік сана қалыптасады. Мифтік сана мәдени кодты қалыптастыруға ықпал етуші болып саналады. Өйткені мифологиялық

* хат-хабар үшін автор

ойлау халықтың өмір сүру формаларын қалыптастыруға әсер ете отырып, санадағы мифтік эпизодтар арқылы халықтық дүниетанымды айшықтауға мүмкіндік береді. А. Лосевтің көрсетуі бойынша миф – ойдан шығарылған дүние емес, нақтылы мағыналы шындық [1, 8]. Ал фольклортанушы С. Қасқабасов мифке қатысты былайша пікір білдіреді: «Миф деп отырғанамыз – әлемдік мифология ауқымынан шықпайтын, тіпті типологиялық сипаты соған сәйкес келетін дүниенің, жаратылыстың әр түрлі құбылыстары мен жердің жаратылуын, адамзаттың алғаш қалай пайда болғанын және аңдар мен құстардың шығу тегі мен мінез-құлқын, ерекшеліктерін түсіндіріп баяндайтын прозалық шығармалар» [2, 72]. Демек миф – адамның, дүниенің жаратылысы туралы сан ғасырлық ойлардың жемісі. Сол себепті адамзат сана деңгейінде мифтік эпизодтарға әрдайым кезігіп отырады. Мифтік ойлау халықтың әлем картасын жасауына да ықпал етеді. Себебі мифтік танымдағы ақпараттар сол халық үшін маңызды дүниелердің нәтижесінде қалыптасады. Мифтік сана әр халық өкілінің танымдық үдерісінде болғанымен, мифологиялық ойлаудың кемелденген, көркемделген бейнесін өнер туындыларынан байқауға болады. Өйткені миф мәдениетпен, мәдениет жасаушысымен тікелей байланысты. Олардың ішінде сөз өнеріндегі мифологиялық ойлау нәтижесінде қалыптасқан мифтік символикалар анық, айшық түрде сипатталады. Мұнда қаламгердің білімі, таным үдерісі, сөз шеберлігі, бейне мен сөзді сәйкестендіре алу тапқырлығы және мифтік символ астарына көмкерген ақпаратты жасыру формасы есепке алынады. Кез келген ақын не жазушы – қандай да бір белгілі мифтік сананың өкілі.

Миф уақыт өте келе мифологиялық ойлау жүйесімен астасып, символдық, семиотикалық мәнге ие болады. Біз мифологиялық элементтерді белгілі бір мәнмәтіннің мазмұнында қарайтын болсақ, ондағы семиотикалық белгіні анық байқай аламыз. Өйткені мифтік таным мәнмәтін құрамында келіп, меңзеу, анықтау, бейнелеу арқылы символ дәрежесіне көтеріледі. Символ дегеніміз – қазақша бір сөзбен айтқанда, бейнелеп сөйлеу. Айтайын дегенін ашып айтпай астарлап, басқа бір нәрсенің бейнесімен суреттеу [3, 143]. Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, ғамалын екінші нәрсенің мысалында көрсетіп айту бернелеу болады [4, 30]. Семиотикалық түсініктің туындауына, әсіресе символдың жасалуында алғашқы орынға конвенциалды сипат есепке алынады. Яғни шынайы болмыс пен оның абстарктілі мағынасының арасындағы шартты байланыс [5, 49]. Яғни символ өзі белгілеп отырған ұғым не заттың шынайы болмыстағы сипатынан алшақтап кетпейді, қайта адамға таныс белгісін жасыру арқылы көркемдік бейне түзеді.

Мифология мен символдың байланысы турасында Ж. Мұсалы: «Мифология – ежелгі ойлаудың жемісі ғана емес, көркем мәтінге символ ретінде енетін көркем ойлаудың ерекше жүйесі. Символдар – көркемдік танымның мәнді де мазмұнды, бағалы нәтижесі болуымен қатар, белгілі бір дәрежеде оның дамуы мен өзгеруінің индикаторы болып табылады. Себебі ол қалыптағы көркемдік құралдар шеңберінен асып, таным формасына, өміртану моделіне, әлемді символикалық жолмен тану-игеру жолына айналады» деген пікір білдіреді [6, 10]. Демек көркем мәтіндегі символ қарапайым көркемдік құрал ғана емес, ол адамның, тұтас халықтың ойлау жүйесіне, танымына қатысты ұғым болып саналады. Бұдан көркем мәтіндегі ақпараттарды кодтауда жоғары мазмұндық мағынаға ие болатыны мифтік символ екендігін анық байқауға болады. «Мифтің ең қажетті әрі басты атрибуты – символ. Дәл осы миф арқылы символ жарыққа шығып, өзін танытты», - дейді Ж. Аймұхамбетова [7, 9]. Мифтік символ жекелеген қаламгерлердің сөз қолданысында, сюжеттік бейнелеулерінде, эпизодтық көріністерінде қолданыс таба отырып, көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Көркем мәтіннің басты ерекшелігінің бірі – оның күрделі көпөлшемділігі, құрылымның көп қабатты болуы. Әдебиет зерттеушілері көркем мәтінді ішкі (терең, мазмұндық қабат) және сыртқы қабаттарға бөледі. Ішкі форма мазмұндық бөлікті білдірсе, сыртқы форма мәтінді жасаушы тілдік материалдарды қамтиды. Бұл жерде сыртқы форма – тікелей қабылданып ұғынылатын тілдік құралдардың жиынтығы мен автордың түпкі ойын жүзеге асыратын олардың мазмұндық жағы болса, ал ұғынылатын нәрсе оның

ішкі формасын құрайды. Ішкі форма – берілген барлық құралдардың жиынтығымен тұтастай сәйкес келетін адамның ақыл ойында жүзеге асатын ойлаудың түзілісі [8, 10]. Сыртқы қабат – бұл вербальды қабат, мазмұн қалыптасуының лингвистикалық түрі. Бұл қабат өз кезегінде фонетикалық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік қабаттарға бөлінеді. Мәтіннің терең қабаты – бұл автордың прагматикалық ниеттерін қамтитын тұжырымдамалық ақпараты. Терең қабат автордың дүниетанымын, әлемнің жеке бейнесі туралы эстетикалық көзқарастары мен моральдық құндылықтарын көрсетеді. Когнитивті тәсіл тілдік заңдылықтар мен психикалық құрылымдар арасындағы байланыстарға, мәтіндік ақпаратты тұжырымдау және санаттау үдерісіне бағытталған [9, 193]. Демек көркем мәтіннің ішкі формасы, яғни мазмұндық бөлігі танымдық қабатты қалыптастырады. Көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастыруда біз қарастырып отырған мифтік символдың атқаратын ролі жоғары. Себебі мифтік ойлаудан туындайтын символдық мағына көркем мәтіннің мазмұндық қабатына еніп, танымдық ақпараттарды түзеді. Демек оқырман көркем мәтінді оқу барысында жаңа кейіпкерлер жүйесімен, сюжеттік құрылымдармен танысып қана қоймайды, символдық бейнелеулер арқылы белгілі бір танымдық деңгейдегі үдеріске енеді. Әдебиетте ойды ымдау, түспалдау, ишара, меңзеу арқылы астарлы түрде білдіру әбден сыйымды [6, 12]. Ал осы көркем мәтіндегі түспалдау, меңзеу амалдары символ арқылы жүзеге асады. Сонда символдық мағына сілтемелік қызмет атқара отырып, көркем мәтіннің көпқабатты деңгейінде танымдық үдерісті қалыптастырады.

Әдіснама. Мақаламыздың зерттеу материалы ретінде Д. Рамазанның «Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесі алынды. Таңдалған көркем мәтіндердегі мифтік белгілерді анықтау және санаттау үшін ғылыми жүйелілік тәсілі қолданылды. Бұған мифология, әдебиет және когнитивтік ғылымдар саласындағы жүргізілген терең әдеби талдаулар жатады. Мифтік белгілердің көркем мәтіннің танымдық қабатына әсерін бағалау үшін пәнаралық әдістер: семиотикалық талдау әдістері, семантикалық талдау әдістері, когнитивті талдау әдістері қолданылды. Когнитивті лингвистика, когнитивті әдебиеттану және нейрокогнитивті зерттеу әдістері оқырмандардың мифтік белгілерді қалай қабылдайтынын және түсіндіретінін талдау үшін пайдаланылады. Семиотикалық әдіс көркем мәтіндердегі автор тарапынан жасырылған кодтарды анықтау, айшықтау үшін қолданылса, семантикалық зерттеу әдісі көркем мәтіннің танымдық қабатының мәні мен мазмұнын түсіндіру үшін таңдап алынды.

Нәтижелер мен талқылау

Көркем мәтіннің танымдық қабаты дегеніміз – оқырманның ой-өрісін кеңейтуге, ойлануына бағытталған ақпаратты, білімді, идеяларды, философиялық ұғымдарды қамтитын терең мазмұндық қабат. Көркем әдебиетте танымдық қабат авторлық көзқарастарды ұсыну, әлеуметтік мәселелер, өмірлік құндылықтар мен тарихи оқиғаларды бернелеу, рәміздер мен белгілерді, символдарды, метафораларды қолдану арқылы көріне алады. Танымдық қабат шығарманың тақырыбы мен мақсаттарына сай ақпараттарды қамтиды. Сонымен қатар көркем мәтіннің танымдық қабаты арқылы автор әлемге деген көзқарасын жеткізе алады. Көркем мәтіннің танымдық қабаты әдебиеттанудағы жаңа зерттеу бағыты саналатын «когнитивтік әдебиеттану» саласының нысанына айналған. Өйткені «таным» сөзінің өзі «когниция» ұғымын білдіретіндіктен, танымдық қабат дегеніміздің өзі «когнитивтік қабатты» айқындайды. Когнитивті әдебиеттану М. Тернер есімімен тікелей байланысты. М. Тернер когнитивті әдебиеттану туралы: «Бұл әдебиеттің жаңа теориясының әдепкі нұсқасы емес, оның алдыңғы нұсқаларын алмастыруға арналған, көптеген мүмкін теориялардың бастапқы негізі» деген пікір білдіреді [10, 17]. Бұл пікірді орынды деп есептейміз. Өйткені көркем мәтін мазмұны, оның ішкі формасы, мазмұндық сипаты, сыртқы формалар арқылы ішкі семантикалық кеңістіктің берілуі сынды мәселелер әдебиеттанудың бұрыннан негізгі зерттеу нысаны саналады. Әдебиеттанудың әр түрлі бағыттарында аталған мәселелер түрліше сипатта қарастырылып, зерттеліп келді. Ал

когнитивтік әдебиеттануда көркем мәтіннің танымдық қабаты мәселесі өзінің толыққанды сипатын айқындай алады. Яғни когнитивтік әдебиеттану – көркем мәтіннің ақпараттық, танымдық, мазмұндық бөлігін зерттейтін, автор танымымен, оқырман қабылдауымен астасқан ғылыми бағыт.

Қазақ мифологиясын зерттеуші-ғалым С.Қондыбай: «Біз мынау жалған дүниені тек символдар арқылы ғана кескіндей аламыз, өйткені, шексіз ғаламның кескінін де, мөлшерін де, оның қандай материалдан және қандай жолмен пайда болғанында, Жаратушы иенің оның қалай жасағанын да шын мәнінде көре, біле, тани алмайсыз. Сондықтан осылардың барлығында пенделерге түсіндірудің ең қарапайым да универсал жолы символ арқылы кескіндеу болмақ. Мифология дегеніміз де – символдар жүйесі» деген пікір келтіреді [11, 34]. Демек көркем мәтінде қолданыс табатын символдар жүйесі халықтық мифологиямен байланысты. Өйткені көркем мәтін қай ұлттың тілінде жазылса, автор сол ұлтқа таныс, менталды кеңістігінде қалыптасқан ақпараттар негізінде ғана символ түзеді. Қазақтың мифтік ойлау жүйесі – жалпы мифологиялық ойлаудың бір бөлшегі. Сондықтан мифтік кейіпкерлер мен мифологиялық ойлау барша адамзатқа ортақ. Алайда бір халықта символдық дәрежеге жеткен мифтік ұғымдар екінші бір халықтың танымында басқаша реңкте көрінуі мүмкін. Мысалы, «жылан» тотемдік символын алайық. Көптеген батыс мифтері, аңыздары, ертегілерінде жылан адамзат баласына тек зиян келтіруші, қастық ойлаушы бейне ретінде танылса, Азия халықтарының арасында кие мен құт-берекенің символы ретінде алынып, жағымды тотемдік образ сипатында көрінеді [8, 83]. Демек «жылан» мифтік символы қазақ халқы үшін жақсылық нышаны ретінде сипатталады. Енді «жылан» символының көркем әдебиеттегі қолданысы мен оның танымдық қабатын қалыптастырудағы рөліне назар салып көрейік. Қазіргі қазақ прозасын түзушілер қатарындағы Д. Рамазанның «Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесіне зер салайық. Әңгіме тақырыбының өзінде символдық мән жасырынған. «Ақсақал» және «ақ жылан» эпитеттік қолданысындағы атауда автор «ақ» анықтау мәніндегі сөзін қайталай қолдана отырып, әңгіменің жақсылыққа, ізгілікке толы екендігіне меңзейді. Қазақтың мифтік ойлау жүйесінде құт-береке мен жақсылықтың жаршысы ретінде «ақ жылан» көрініс табады. Тақырыпты мифологеманың қатысуымен семиотикалық код ретінде ұсына отырып, автор шығарма басталмай-ақ оқырманға ой салуды көздейді. Көркем мәтіннің танымдық қабаты мәтіннің тұтас мазмұнынан да, жекелеген детальдардан да көріне алады. Автор тақырыпты символдап, «ақсақал» және «ақ жылан» қолданыстары арқылы ассоциациялық, концептілік мағынаны тудыра отырып, халық танымымен астасқан, танымдық көркем мәтінге жымдасқан детальді атаулар тудырған. Енді көркем мәтіннің танымдық қабатының қалыптасуына қызмет етіп тұрған ішкі формаға, мазмұнға талдау жасайық.

– Қорықпа, бұл жылан ылғи осы жерде жүреді, ешкімге зияны жоқ. **Көрінетін адамдарға ғана көрінеді.** Ниеті бұзық, пигылы жаман адамдарға көрінбейді. Ел бұны «осы үңгірді қарауылдап жүретін иесі» дейді. Мен бірдеңе білсем, бұл, шынында да, тегін жылан емес. Әманда жолың болады екен! Жаман болмассың! (Д. Рамазан). Мұндағы мәтін үзіндісінде халықтың мифтік ойлау жүйесіндегі «жыланның киелі екендігі», «жыланның жаман адамдарға көрінбейтіндігі», «жылан көрген адамның өмірі ақ болатындығы», т.б. сынды танымдық ақпараттар тізбегі сипатталған. «Жылан – Нұрдың, оның эманациясы болған Ілкі Төрдің, одан кейінгі төретаптардың «жануарлық» символдарының бірі. Жылан – даналықтың, тылсым танымның символы, тұлғалануы, мұндай түсінік барлық дерлік мифтік дәстүрлер мен діндердің астарынан көрініп тұрады. Жылан адамның қандай түс көргенін, ол түстерінің нені білдіретіндігін айтып, жорып береді», – дейді С. Қондыбай [11, 300]. Автор кейіпкер сөзінде-ақ көркем мәтіннің тұтас танымдық сипатын ашып көрсетеді. Көркем мәтіннің танымдық кеңістігі мәтін мазмұнындағы семантикалар мен семиотикалық белгілерден анық көріне отырып, оқырман қабылдауындағы сипаты тұрғысынан қарастырылатындықтан, мәтіндегі сөз қолданыстарына ерекше назар аудару қажет. Символдың астары қашан да семантикалық және семиотикалық мән-мағынаның бірлігінен келіп туындайды. Семиотикалық тұрғыда символ белгіленуші мен белгілеушінің кездесер тұсы, солар арқылы

белгіленген образ болып шығатыны белгілі. Символдың семантикалық құрылымына үңілгенде, оның мазмұны ашылады, ал семиотикалық қырын танығанда, символдың пішіндік құрылымын анықтауға болады [6, 135]. Бұл дегеніміз символдың семиотикалық және семантикалық қырлары, көркем мәтіннің ішкі және сыртқы формаларын құрайды дегенді білдіреді. Ал ішкі форма мен сыртқы форманың бірлігі көркем мәтіннің танымдық қабатының түзілуін қамтамасыз етеді. Кез келген символ астарында семиотикасы мен семантикасы қатар жүреді. Себебі символ қандай да бір затты не құбылысты кодтау барысында семиотикалық мәнге ие болады, ал сол заттың не құбылыстың мазмұны символдың семантикасын қалыптастырады. Символдың семантикасы тікелей көркем мәтіннің танымдық қабатын түзіп отырады. Символ табиғаты туралы Ж. Мұсалы: «Ол да таңба сияқты қандай да бір затты не құбылысты көрсетеді, жол сілтейді, бірақ ол көрсетіп қана қоймай, сол заттың жалпы құрылымын, символданушының мәнін қоса дәлелдей алады, әрі астарындағы мағыналардың шексіз көптігін де меңзейді» деп ой қорытады [6, 136]. Бұл пікірден туындайтыны, жекелеген бір сөз не сөз тіркесі символдық мәнде жұмсала отырып, мағынасы терең түрлі ассоциациялар тудыратындығында. Сонда «Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесінде қолданылған «ақ жылан» символы «даналықтың», «жақсылықтың», «данышпандықтың», «берекенің», «ақ жолдың», «игіліктің», т.б. нышаны ретінде көрініп, «ақ жыланға» қатысты осыған дейінгі халық санасында қазықталған ақпараттардың ағынын сақтаушы, танымдық үдеріске әсер етуші «код» қызметін атқарып тұр.

Когнитивтік әдебиеттану аясында талдауға алынатын символдар ассоциациялар мен схемалар, түрлі фреймдер мен концептілер туындатуға қатысады. Аталған ұғымдардың барлығы танымдық сипат алып, оқырман когнициясына бағытталған ақпараттар ағынын түзеді. Кез келген көркем мәтін белгілі бір тақырыптағы, белгілі бір бағыттағы ақпараттардың жиынтығын құрайды. Автор көркем мәтінді түзу барысында оқырманға әсер ету, ой тастау, жаңа ақпаратпен таныстыру сынды әрекеттерді өзіне жүктеп алады. Сондықтан автор тарапынан семиотикалық белгіге айналып, символдық мәнге ие болған ұғымдар астарлы, сілтемелі мазмұндағы ақпараттарды оқырманға жеткізе отырып, көркем мәтіннің танымдық мәнін арттыруға қызмет етеді. Белгілі бір дәрежеде кез келген көркем мәтінді семиотикалық жүйе, танымдық ақпараттар жиыны деп қарастыруға болады. Бірақ автор тарапынан жасырын, астарлы түрде, символдау, кодтау арқылы берілген ақпараттарының сипатына қарай семиотикалық белгінің айқындылық күші, дәрежесі түрлі санатта болады. Сол себепті көркем мәтіннің танымдық қабатын автор өз позициясы тұрғысынан имплицитті не эксплицитті сипатта жеткізуіне байланысты, көркем мәтіндегі ақпараттардың символденуінің түрлі дәрежедегі үдерісі жүреді. Егер көркем мәтін авторы мәтін түзу барысында семиотикалық белгілерге жиі жүгініп, мәтіннің танымдық қабатын қалыптастыруда символдеуді жиі пайдаланса, көркем мәтіндегі ақпараттардың кодталу деңгейі де соғұрлым жоғары болады. Кез келген көркем мәтінде танымдық қабат болады. Бұл жағдайда символдеу үдерісінде оның автор тарапынан оқырманға қалайша жеткізілгендігі маңызды. Егер автор танымдық ақпараттарды ашық түрде жеткізетін болса, танымдық қабат эксплицитті сипат алады. Ал егер автор көркем мәтінде символдау, кодтау әрекеттерін көбірек қолданатын болса, көркем мәтіннің танымдық қабаты имплицитті сипатта дамып, оның танымдық қабатын айқындау оқырманның интеллектуалды, концептуалды жүйесіне байланысты болады.

Мақтағанға маз болып, марқайып қалдым. Бойым да жеңілдеп сала берді. Бір кезде, шынында да, алдымыздан жалтырап су көрінді. Жақындап келгенде көрдім, мөп-мөлдір, тұп-тұнғық. Тұп жағындағы тиын-тебендерге шейін анық көрініп жатыр.

– Бұл – ерекше **қасиеті бар су**. Ішсең бойға шипа, дертке дауа болады. Қанғаныңша ішіп, «бісімілләні» айтып, беті-қолыңды жуып ал! (Д. Рамазан).

«Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесінен келтірілген бұл үзіндіден «су» мифтік символын көреміз. «Су» культі жаратылыс туралы аңыз-әңгімелердің, мифтік ойлаудың негізіне айналған. Өйткені су, от, жер, ағаш, ай сынды табиғатқа қатысты ұғымдар халықтың ежелгі ойлау жүйесімен астасып келіп, жаратылыс туралы мифтік санаға ұласқан [12,

3]. Табиғат күштеріне бағыну, табыну мотиві барша халыққа ортақ. Соның ішінде түркі халықтары үшін де от пен су, аспан мен жер құдіретті күш болып саналып, наным-сенімнің өзегін құрайды. Шөл далада жүріп суға кезігу, күтпеген жерден қасиетті суға тап болу, құрғақшылықта өлім сағаты жақындағанда ғайыптан судың пайда болуы сынды эпизодтар қазақтың мифтік, ертегілік шығармаларында көп ұшырасады. Діни мифологиядағы «Зәм-зәм» суының пайда болуы да осымен байланысты. «Әпсана желісі бойынша Мұса пайғамбардың аса таяғы тиген жерден бұлақтың көзі ашылған. Ысмайыл пайғамбардың Ажар (Хажар) ана құшағындағы сәби кезінде өкшесі тиген жерден бұлақтың көзі пайда болған. Мәруа мен Сафаның аралығында қалған ана мен бала сол бұлақтан су ішіп тірі қалған. Бұлақ Зәмзәм деп аталады. Бұл бұлақтың суы сүттен ақ, балдан тәтті, жұмсақ, егер кімде-кім бір жұтым су ішсе, қияметке дейін өлмейді деген сенім бар» [13, 7]. Халық арасында Александр Македонский туралы тараған аңыз-әңгімелер желісінде жазылған Абайдың «Ескендір» поэмасында да бұл эпизод кездеседі: «Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге, Патшаның ат үстінде көзі түсті. Барса, бір сылдыр қаққан мөлдір бұлақ, Таспадай бейне арықтан шыққан құлап. Түсе сала Ескендір басты қойды, Ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ» (Абай). Демек халықтық, діни, мифтік сипаттағы судың қиналған жанға шипа беруі, қасиет дарыған судан ішуге жер-жерден ағылып адамдардың келуі, шөлдеген жанның құмарын қандырып, өмірін сақтап қалуда да судың маңызы сынды ілкі мәтіндердегі ақпараттар көркем мәтінде мифтік символ арқылы кодталып тұр.

Халықтың танымдық ойлау жүйесіндегі «суға», «судың қасиетіне» байланысты осындай мифтік эпизодтар Д. Рамазанның әңгімесіне де арқау болған. Мұндағы көркем мәтіннің танымдық қабаты интермәтінділік құбылысымен байланысып тұрғандығын байқауға болады. Өйткені автор мифтік ойлау жүйесінде, діни мифологияда ұшырасатын эпизодтарды көркем мәтінге арқау етіп, ілкі мәтінге сілтеме жасай отырып, интермәтінділікке жүгінеді. Ал интермәтінділік сол көркем мәтіннің астарындағы танымдық қабаты толық түсініп, түйсінуге мүмкіндік береді. Себебі оқырманның көркем мәтінді оқығанға дейінгі танымындағы ақпараттар мәтіннің астарын түсінуге жағдай жасайды. Сол себепті көркем мәтінде интермәтінділік құбылысын тудыратын символдық сипаттағы семиотикалық белгілер мәтіннің танымдық қабатын түзде, танымдық қабатының айқындылық дәрежесінің жоғары болуында маңызды рөл атқарады. Интермәтінділік кезінде автор алдындағы мәтіндерді қолдана отырып, өз позициясын айқын танытуға ұмтылады. Себебі алдыңғы мәтін оқырманға таныс, белгілі болады да, оқырман санасындағы қазықталған ұғым-түсініктерге ықпал етуге мүмкіндік туады. Оны қайта түсіндіріп жатпайды, тек соған қатысты пікірін, көзқарасын таныта отырып, ойды ары қарай өрбітеді. Интермәтінділіктің көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастырудағы қызметі:

- 1) мәтіннің мәтіндегі көрінісін жүзеге асыратын тілдік формалар;
- 2) интермәтіннің семантикалық қызметі;
- 3) интермәтіннің мәтінтүзушілік қызметі;
- 4) мәтінді кодтау және декодтау процестеріндегі мәтіннің код ретіндегі қызметі [14, 28].

Сонда мифтік символдар көркем мәтіннің танымдық қабатын түзе отырып, интермәтінділік құбылысының шегіне өтеді. Біз интермәтінділіктің кодтау, декодтау, мәтінтүзушілік, семантикалық қызметтерін толық түсіну арқылы мәтіннің танымдық қабаты туралы да мазмұнды ақпарат ала аламыз. Сол себепті көркем мәтіннің танымдық қабаты туралы сөз қозғағанда интермәтінділікке жүгінбеуіміз мүмкін емес.

«Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесінде қолданылған тағы бір символдық белгі – «түс көру», «аян беру». Автор халықтың мифологиялық ойлау жүйесіне жүгіне отырып, «түсте ақсақалдың бата беруі» сынды детальді оқиға шешіміне айналдырады. Бұл тұстағы автордың ұтымдылығы халықтың мифтік санасындағы, аңыздық, ертегілік фольклордағы «түс көруге» қатысты эпизодтарды мәтін мазмұны мен танымдық қабатына сәйкес қолдануында. Осы үзіндіге назар аударайық:

– Түс көріп жатыр екенмін!

– Қандай түс? – Бізді күтіп жүрсе керек, қалбақтап әжем де жетіп келді.

– **Шашы да, сақалы да, жүзі де, киімі де атпақ бір шал басымнан сипап, бірдеңе айтып жатыр екен!..**

– *Астапыралла!.. Астапыралла!.. – Әжемнің көзі шарасынан шыға бадырайып кетті, – Әй, өзің, баланы ауырттып әкелгеннен саумысың!*

– *Қойшы-ей, қайдағыны айтпай, аталары зой баталарын беріп жатқан. Жолы ақ, болашағы зор болады екен! Өзі де ақжолтай бала зой! (Д. Рамазан).*

Мұндағы баланың түсіне ақ сақалды, ақ киімді қарияның енуі жақсылықтың нышанын айқындайды. Бұл тұста да автор «ақсақалды» символ ретінде ала отырып, мәтін кейіпкерінің өмір жолының ашық болатындығына меңзейді. Халықтық «түс жоруда» да түсінде ақсақалды көру және одан бата алу әрекеттері түбі бір жақсылықтың боларына болжанады. Түсінде бата алған бала «болашақта елге пайдасы тиер, берекелі, қолы ашық, өмір жолы айқын адамға айналады» деген сенім бар. Автор жоғарыдағы үзіндіде халықтың танымындағы осы ақпаратты ашық, айқын жеткізеді. Қазақтың дәстүрлі танымында әруаққа сену, ата-баба әруағының ұрпағын қолдауы сынды құбылыстарға да сенімнің бары айқын. «Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесіне де осы наным-сенім арқау болғандығын аңғару қиын емес. Бұл тұста «ақсақал», «түс көру» ұғымдары символдық мәнге ие болып, көркем мәтінді ілкі мәтіндермен байланыстыра отырып, мәтіннің танымдық қабатының мәнін толықтыра түседі. Сонымен, Д. Рамазанның «Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесінде «жыланның қасиеті», «судың құдіреті», «түс көру», «түсіне ақсақалдың енуі, бата беру» сынды қазақ халқының мифологиялық танымымен астасқан символдар қолданыс тапқан. Автор мұндай мифтік символдарды қолдану арқылы халық танымындағы оған дейінгі ақпараттар шоғырын жандандырып, көркем мәтіннің танымдық қабатын халықтық санадағы әлемнің мифологиялық картасы негізінде ұсынуды жөн көрген. Бұл – ұтымды әдіс. Сонда көркем шығарманың басынан аяғына дейінгі аралықта қолданылған символдардың барлығы мәтіндегі тұтас ойды беру үшін, мәтіннің танымдық қабатын қалыптастыру үшін жұмсалған. Ал көркем мәтіндегі тұтас таным немесе ой: «Шығарма кейіпкерінің жолы ашық болады. Еліне пайдасы тиер азамат, елге сыйлы, танымал тұлғаға айналады» дегенді білдерді. Автор тылсым күштердің, халықтың мифтік санасы мен наным-сенімімен байланысты ұғымдар мен құбылыстардың адам өміріндегі орнын символдау арқылы жеткізеді. Осы тұста Р. Барттың мына пікірі ойымызды нақтылай түседі: «Символдық сана көркем бейненің тереңдігін білдіреді. Форма мен мазмұн арасында байланыс уақыт өткен сайын жаңарып, жаңғырып отырады» [15, 251]. Демек символдық санаға айналатын мифологиялық элементтер белгіленушінің семантикалық астарының тереңдігін білдіріп, уақыт өте келе жаңа сипат алып, мазмұндық тереңдігі арта түсуі мүмкін. «Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесінде де халықтың санасында тұрақталып қалған ақпараттар мен бейнелер символдық мәнге ие болып, көркем мәтінге семиотикалық белгі ретінде тұрақталған. Автор тарапынан кодталған, символдар арқылы берілген ақпараттар оқырманның таным үдерісіне әсер етіп, ілкі мәтіндер мен халық санасында жасырынған ақпараттарды қайта қарауға, мәтінді толық түсінуі үшін ұлт танымымен әрекеттесуге жағдай жасайды.

Қорытынды

Символтабиғатын тану, символдың көркем мәтіндегі қызметінің айналысында мифологиямен тікелей байланысты. Соңдықтан көркем мәтінде қолданылған мифтік санамен байланысты ақпараттар символдық мән арқалайды. Миф жаратылыс туралы ойлардан туындаған білімдердің жиынтығы болса, оның санаға еніп, көркем мәтін авторының бейнелеуінен орын алуы семиотикалық белгісін көрсетеді. Сонымен, Д. Рамазанның «Ақсақал мен ақ жылан» әңгімесін семиотикалық, символдық, семантикалық, когнитивті бағытта талдау арқылы келесідей тұжырымдарға қол жеткіздік:

- көркем мәтіннің танымдық қабатын қалыптастыруда мифтік символдар маңызды рөл атқарады;

- көркем мәтіннің танымдық қабаты ішкі форманы айқындай отырып, интермәтінділік құбылысымен байланысады;

- когнитивті әдебиеттану саласы адам когнициясындағы ақпараттардың көркем мәтін арқылы қалыптасуы, қабылдануы, интерпретациялануын зерттейді. Көркем мәтіндегі мифтік семиотиканың когнитивті әдебиеттану тұрғысынан зерттелуі мәтіннің танымдық қабатын айқындауға мүмкіндік береді;

- «Жылан», «су», «ақсақал», «түс көру», «түсте ақсақалдың бата беруі» сынды мифтік таныммен астасқан символдық мәндегі қолданыстар көркем мәтіндегі жағымды, жақсылықты айқындайтын нышан ретінде көрініс тапқан. Аталған семиотикалық белгілер көркем шығарманың танымдық қабатына еніп, ілкі мәтіндермен байланыс жасап, оқырманның менталды жүйесіне әсер етеді;

- көркем мәтіндегі мифтік символдар ғаламның тілдік картасын қалыптастыруға қатысады;

- көркем мәтін авторлары өз шығармаларында мифтік символдарды кодтау әдісі арқылы қолданып, көркем бейне тереңдігін қалыптастырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство. – Москва: Искусство, 1976. – 367 с.
2. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
3. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Қазақтың көркем әдебиет мемлекеттік баспасы, 1960. – 363 б.
4. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Джусупов Н. Тюркский символ в художественном тексте (лингвокогнитивный аспект). – Астана: Сарыарка, 2011. – 218 с.
6. Мұсалы Ж. Символ-бернелеу және оның көркемдік қызметі. – Алматы: Ан Арыс, 2015. – 160 б.
7. Aimukhambet, Z.A., Zhumagazina, A., Dalelbekkyzy, A., Aituganova, S.Sh., Seiputanova, A.K. Mythical symbolism in structure of meta-text // *Astra Salvensis*, 2021. – 199-210 P.
8. Ахметова А. Әдебиеттануда көркем концептінің зерттелу тарихы / ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2019 – №2 (68), 225-232. <https://sp.kaznpu.kz/docs/jurnalfile/file20190807102421.pdf>
9. Лозинская Е. Когнитивное литературоведение: Авторы, методы, перспективы // *Человек: Образ и сущность. Гуманитарные аспекты*. – Москва: ИНИОН РАН. -2010. – 192-225 с.
10. Turner M. *Reading minds: The study of English in the age of cognitive science*. – Princeton: Princeton univ. press, 1991. – 298 p.
11. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – 516 б.
12. Қартаева Т. Су культі. Анықтамалық. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 158 б.
13. Аймұхамбет Ж., Миразова М., Алимбаев А. Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы / *Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы*. – 2022 – № 3. – 113-123 б. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.11>
14. Аксенова Н.С. Интертекстуальность в сакрально-мистических художественных текстах как лингвистический феномен межкультурного диалога. – Москва: Изд-во МГОУ, 2013. – 154 с.
15. Барт Р. *От произведения к тексту*. – М.: Искусство, 2007. – 371 с.

Е.Б. Султан, С.Ш. Айтуганова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Роль мифических символов в формировании познавательного слоя художественного текста

Аннотация. В статье исследуются мифические символы, которые находят применение в художественном тексте, и рассматривается их роль в формировании познавательного слоя художественного текста. Известно, что художественный текст состоит из формальной и содержательной частей. Содержательная часть формирует определенные познавательные слои. Читатель не только насыщается информацией в процессе чтения художественного текста, но и привязывается к какому-то познавательному процессу. Таким образом, понимание художественного

текста как семиотической системы позволяет нам получить доступ к когнитивным проблемам, лежащим в основе текста. Особое место в формировании такого когнитивного слоя занимают семиотические признаки, в том числе символические. Поэтому в исследовательской работе будут исследованы мифические сознания, содержащиеся в художественном тексте, и мифологическая символика, продолжающимися с познанием автора. Приведены примеры из текстов реальной художественной литературы в соответствие с целью исследования.

Цель исследования – дифференциация роли мифических символов в формировании познавательного слоя художественного текста. Уровень народного мифического мышления и мифического сознания, сложившиеся на протяжении веков, пронизывает систему художественного мышления, речи писателей нации, дает отражение в художественных текстах. Именно поэтому акцентирование внимания на влиянии мифических символов, лежащих в основе художественного текста, когнитивного слоя на создание семиотической системы позволяет в полной мере понять текст, проанализировать, как он влияет на восприятие читателя. В исследовании используются методы семиотического, символического, концептуального, семантического анализа методами теоретического накопления, дифференциации, сравнения. Метод семиотического анализа для разрешения мифологических кодов, содержащихся в художественном тексте, дает много результатов. В результате исследования определяется значение мифических символов в формировании познавательного слоя художественного текста, определяется влияние мифической символики на содержательную часть художественного текста.

Ключевые слова: мифический символ, семиотика, когнитивный слой, теория художественного текста, символика, мифическое сознание.

E.B. Sultan, S.Sh. Aituganova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The role of mythical symbols in the formation of the cognitive layer of a literary text

Abstract. The article examines the mythical symbols that find application in the literary text and their role in the formation of the cognitive layer of the literary text. It is known that the literary text consists of form and content parts. The content of a literary text forms the basis of a number of cognitive layers. During the process of reading a literary text, the reader is not only immersed in information, but also connected to some cognitive process. Therefore, the understanding of a literary text as a semiotic system allows us to access the cognitive information behind the text. Semiotic symbols, including symbolic representations, play a special role in the formation of such a cognitive layer. Consequently, the focus of our research will focus on the phenomena of mythological symbolism, which are intertwined with the mythical consciousness found in the composition of the literary text and continue with the author's knowledge. Examples from real fiction texts were identified for the purpose of the study.

The purpose of the study is to differentiate the role of mythical symbols in the formation of the cognitive layer of a literary text. The level of folk mythical thinking and mythical consciousness, which has developed over the centuries, is included in the system of artistic thinking, speech of writers of the nation, and is reflected in literary texts. Thus, by focusing on the influence of mythical symbols on the structure of the semiotic system in the background, cognitive layer of a literary text allows us to fully understand the text, analyze how it affects the reader's perception. In the course of the study, methods of semiotic, symbolic, conceptual, and semantic analysis are used with methods of theoretical accumulation, differentiation, and comparison. The method of semiotic analysis is particularly effective in deciphering the mythological codes contained in a literary text. The study reveals the importance of mythical symbols in the formation of the cognitive layer of a literary text and the influence of mythical symbolism on the content part of a literary text.

Keywords. Mythical symbol, semiotics, cognitive layer, theory of literary text, symbolism, mythical consciousness.

References

1. Losev A. Problema simvola i realisticheskoe iskusstvo [The symbol problem and realistic art] (Iskusstvo, Moscow, 1976, 367 p.) [in Russian]
2. Kaskabasov S. Zhanazyk [Zhanazyk] (Audarma, Astana, 2002, 584 p.). [in Kazakh]
3. Zhumaliev K. Kazak adebieti tarihnyn maseleleri zhane Abai poeziyasynyn tili [Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abai's poetry.] (Kazakh state publishing house of fiction, Almaty, 1960, 363 p.). [in Kazakh]
4. Baitursynuly A. Adebiet tanytkysh. Zertteuler men olender [Literature guide. Research and poems] (Atamura, Almaty, 2003, 208 p.). [in Kazakh]
5. Dzhusupov N. Tyurkskiy simvol v hudozhestvennom tekste (lingvokognitivnyj aspekt) [The Turkic symbol in a literary text (linguistic and cognitive aspect).] (Saryarka, Astana, 2011, 218 p.). [in Russian]
6. Musaly ZH. Simvol-berneleu zhane onyn korkemdik kyzmeti [Symbol-representation and its artistic function] (An Arys, Almaty, 2015, 160 p.). [in Kazakh]
7. Aimukhambet, Z.A., Zhumagazina, A., Dalelbekkyzy, A., Aituganova, S.Sh., Seiputanova, A.K. Mythical symbolism in structure of meta-text, *Astra Salvensis*, 2021. – 199-210 p.
8. Ahmetova A. Adebiettanuda korkem konceptinin zerttelu tarihy [The history of the study of the artistic concept in literary studies], *KazUPU Habarshysy. Filologiya seriyasy* [Bulletin of KazNPU. Philology series. №2 (68), 225-232 (2019)]. [in Kazakh]
9. Lozinskaya E. Kognitivnoe literaturovedenie: Avtory, metody, perspektivy [Cognitive Literary Studies: Authors, methods, perspectives], *Chelovek: Obraz i sushchnost'. Gumanitarnye aspekty* [Man: Image and essence. Humanitarian aspects, 2010. – 192-225 p. [in Russian]
10. Turner M. Reading minds: The study of English in the age of cognitive science. – Princeton: Princeton univ. press, 1991, 298 p.
11. Kondybai S. Argykazak mifologiyasy [Ancient Kazakh mythology] (Daik-press, Almaty, 2004, 516 p.). [in Kazakh]
12. Kartaeva T. Su kul'ti. Anyktamalyk [Cult of water. Reference] (Kazakh university, Almaty, 2018, 158 p.). [in Kazakh]
13. Aimuhambet Zh., Mirazova M., Alimbaev A. Apsanalardagy «kasietti su» turaly motivterdin poetologiyasy [Poetology of motives about "holy water" in the sisters], *Euraziya gumanitarlyk instituty Habarshysy* [Bulletin of the Eurasian humanitarian Institute, №3, 113-123 (2022)]. [in Kazakh]
14. Aksenova N.S. Intertekstual'nost' v sakral'no-misticheskikh hudozhestvennykh tekstah kak lingvisticheskij fenomen mezhkul'turnogo dialoga [Intertextuality in Sacred and mystical artistic texts as a linguistic phenomenon of intercultural dialogue] (Moscow State University Publishing House, Moscow, 2013, 154 p.). [in Russian]
15. Bart R. Ot proizvedeniya k tekstu [From the work to the text] (Iskusstvo, Moscow, 2007, 371 p.). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Сұлтан Е.Б. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Айтуғанова С.Ш. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сұлтан Е.Б. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Айтуғанова С.Ш. – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sultan E.B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Aituganova S.Sh. – Candidate of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А.Б. Темирболат*^{ID}, Б.С. Имангалиев^{ID}*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан**(E-mail: aluatem2015@gmail.com, baur.iman@mail.ru)*

Художественное своеобразие стихотворения Т. Жургенова «Воображение переводчика»

Аннотация. Статья посвящена творчеству крупного государственного и общественного деятеля Темирбека Караулы Жургенова. Объектом исследования становится его единственное сохранившееся стихотворение «Воображение переводчика». Научная и практическая значимость исследования заключается в том, что на основе детального анализа раскрываются уникальность и художественная ценность данного произведения, поэтическое мастерство Т.К. Жургенова, многогранность его таланта. В статье указывается, что стихотворение характеризуется глубоким идейно-тематическим содержанием. Обращаясь к образу переводчика, Т.К. Жургенов поднимает общечеловеческие проблемы. Он размышляет о духовных ценностях общества начала XX столетия. В процессе анализа стихотворения раскрываются особенности мировоззрения и мировосприятия, авторской концепции бытия Т.К. Жургенова. В статье рассматривается построение данного произведения. Стихотворение анализируется сквозь призму проблемы хронотопа. Определяются роль и значение категорий времени и пространства в структуре и содержании произведения. На основе исследования проблемы хронотопа определяется отношение автора и героя к современной ему действительности. В процессе анализа отмечается, что пространственно-временной континуум стихотворения Т.К. Жургенова характеризуется многомерностью. В произведении раскрываются особенности психологии и системы ценностей переводчика. В процессе анализа указывается, что в структуру стихотворения заложена игра, позволяющая глубже постичь суть поднятых автором проблем. Ценность данного исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы не только в процессе изучения художественного наследия Т.К. Жургенова, но и казахской литературы начала XX века, анализа поэтических произведений.

Ключевые слова: произведение, стихотворение, хронотоп, фантазия, лирический герой, ирония, автор, переводчик, иллюзия, изображаемый мир.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-238-248>

Поступила: 2.11.2023; Доработана: 12.02.2024; Одобрена: 18.03.2024; Доступна онлайн: 29.06.2024

Введение

Темирбек Караулы Жургенов – видный общественный и государственный деятель. Его имя широко известно не только в Казахстане, но и за рубежом. Темирбек Жургенов внес значительный вклад в развитие образования и культуры нашей страны. Благодаря ему были открыты первые высшие учебные заведения в Казахстане, проведена работа по изучению и систематизации казахского фольклора. Т.К. Жургенов выступил инициатором переводов произведений классиков мировой литературы. Он является автором целого

ряда публицистических работ, в которых он дает оценку значению и роли наследия казахских поэтов.

Многогранная деятельность Т.К. Жургенова вызывает огромный интерес ученых, критиков, искусствоведов. Его наследие регулярно обсуждается на международных конференциях, симпозиумах, посвященных развитию образования, культуры и науки. Исследователи осмысливают роль и значение Т.К. Жургенова как исторической личности. В их работах отмечается его вклад в определение территориальных границ страны, развитие казахского языка, искусства.

Однако, несмотря на столь пристальное внимание ученых к деятельности и наследию Т.К. Жургенова, некоторые проблемы по сей день остаются недостаточно изученными. Среди них – вопрос о художественных особенностях его сатирического стихотворения «Воображение переводчика», опубликованного 18 сентября 1920 года в журнале «Ұшқын».

Актуальность и научная новизна данного исследования обуславливается тем, что впервые проводится комплексный анализ поэтического произведения Т.К. Жургенова. В статье рассматриваются идейно-тематическое содержание, структура стихотворения «Воображение переводчика». Объектом анализа становятся образ лирического героя произведения, эстетические взгляды автора и его отношение к действительности.

Цель исследования заключается в том, чтобы на основе изучения особенностей содержания, построения, пространственно-временной организации, языковых и жанровых особенностей стихотворения «Воображение переводчика» раскрыть поэтическое и художественное мастерство Т.К. Жургенова.

Обзор литературы

Деятельность Т.К. Жургенова рассматривается в трудах Г. Мусрепова, С. Муканова, Т. Кожакеева, М. Кенжебаева, Б. Койшыбаева, Д. Ермаковой и других. В своих работах они описывают его жизненный и творческий путь, раскрывают особенности его мировоззрения, выявляют факторы, повлиявшие на его становление.

Вклад Т.К. Жургенова в развитие искусства осмысливается в статье А. Жубанова «Нарком Жургенов». По словам известного композитора, с назначением Темирбека Караулы комиссаром началась новая веха в истории отечественного театра [1].

Значение Т.К. Жургенова в изучении поэтического наследия казахского народа подчеркивает в своей книге А. Затаевич. По его словам, Темирбек Караулы – «интеллигентный и серьезный молодой казах, основательнейший знаток сырдарьинских песен» [2, с. 511].

Исследованию трудовой деятельности Т.К. Жургенова посвящена статья Оразбакова А.Ж., Ибраева У.С. Опираясь на архивные материалы, они осмысливают вклад Темирбека Караулы в развитие образования, науки, искусства, культуры, воспитанию подрастающего поколения. Оразбаков А.Ж., Ибраев У.С. выделяют основные направления деятельности Т. Жургенова. По их словам, Темирбек Караулы уделял особое внимание открытию университетов, подготовке национальных кадров, поддержке воспитанников детских домов, казахских студентов, обучавшихся за пределами страны, знанию казахского и русского языков, ликвидации безграмотности в сельской местности [3].

Роль Т.К. Жургенова в сохранении казахской государственности подчеркивает в своей статье Ж. Жаксыкелдинов. Описывая его деятельность, исследователь указывает, что Темирбек Караулы навсегда останется в истории нашей страны «как одна из наиболее ярких звезд». По словам Ж. Жаксыкельдинова, Т.К. Жургенов вернул Казахстану Жетисуysкую и Сырдарьинскую области и внес вклад в то, чтобы наше государство стало называться казахским, а не кыргызским, как это было на протяжении двух столетий [4, с. 4].

Литературно-публицистическое наследие Т.К. Жургенова является объектом исследования в книге «Темирбек Жургенов». В данной работе стихотворение «Воображение переводчика» осмысливается как первый образец сатирического монолога в казахской литературе, сценическая интермедия, созданная по примеру стихотворения

Абая Кунанбаева «Вот и я стал волостным». Автор книги прослеживает историю создания произведения. В работе анализируются особенности структурной организации и размера стихотворения [5, с. 50].

Детальное рассмотрение идейно-тематического содержания и построения поэтического произведения «Воображение переводчика» позволит, с одной стороны, углубить представления о литературном наследии Т.К. Жургенова, его мировосприятии, с другой, – открыть новые грани его таланта.

Методы исследования

Гипотеза данного исследования заключается в том, что стихотворение «Воображение переводчика» раскрывает художественное мастерство Т.К. Жургенова, отражает его философско-эстетические взгляды, отношение к событиям и явлениям, наблюдаемым в Казахстане в начале XX века.

В процессе исследования данного поэтического произведения были использованы историко-функциональный, психологический методы и комплексный подход. Их применение способствовало получению целостного представления об особенностях мировоззрения и мировосприятия автора, структурной организации стихотворения «Воображение переводчика».

Историко-функциональный метод позволил выявить связь содержания произведения Т. Жургенова с реальными событиями. Он способствовал осмыслению значения и места стихотворения «Воображение переводчика» в литературном процессе XX века.

Психологический метод был использован с целью изучения внутреннего мира автора и изображаемого им героя, пониманию особенностей их пространства сознания. На основе его применения было изучено отношение Т. Жургенова к описываемым им событиям.

Комплексный подход позволил исследовать пространственно-временной континуум стихотворения «Воображение переводчика». В результате его применения была раскрыта суть авторской концепции бытия, выявлены особенности образа лирического героя произведения, функционирования категорий времени и пространства.

Результаты и Обсуждение

Основу стихотворения Т.К. Жургенова «Воображение переводчика» составляет монолог лирического героя. Автор в ироничной форме раскрывает особенности психологии человека, овладевшего другим языком. На примере героя своего стихотворения Т.К. Жургенов показывает, как воспринимали себя переводчики в казахской степи. При этом автор изображает не высокообразованную, эрудированную личность, имеющую глубокие знания в области лингвистики и литературы. Объектом его внимания становится простой человек, выучивший в определенной степени другой язык, тот, кого нередко называли в народе толмачом. Соответственно особый социальный статус героя стихотворения обуславливается прежде всего неграмотностью окружающих его людей. Ибо события, описываемые в произведении Т.К. Жургенова, разворачиваются в начале XX столетия, когда большая часть казахского народа не имела возможности получить хорошее образование.

Через образ лирического героя автор раскрывает особенности и противоречия изображаемой им исторической эпохи. Т.К. Жургенов показывает бытие казахского народа в начале XX века. Соответственно лирический герой стихотворения рассуждает о своей роли и значимости в современном ему обществе. По его мысли, профессия переводчика престижная и дает ему целый ряд преимуществ по сравнению с окружающими его людьми. В социальном плане она ставит его выше степной аристократии.

«Бұрыңғы ханзада, би, төре
Келмес енді маған тең» [5, с. 190],
(«Бывший принц, князь, чиновник
Теперь мне не равны»)¹, –

¹Здесь и далее дается подстрочный перевод стихотворения.

говорит герой произведения. Тем самым он подчеркивает свое привилегированное положение.

Особенности социального статуса, поведения и психологии переводчика обуславливаются несколькими факторами. Владая другим языком, он, во-первых, является посредником в общении людей, принадлежащих к разным национальным культурам. Во-вторых, переводчик выступает связующим звеном между двумя мирами – своим и чужим. В-третьих, знание другого языка позволяет ему влиять на жизнь и судьбы людей, обратившихся к нему за помощью. «Арызды бассам да, жүргізем де – бәрі де менің қолымда» («Дам я ход жалобе или нет – всё зависит от меня»), – рассуждает герой стихотворения [5, с. 190].

Привилегированное положение переводчика становится причиной его бахвальства, самовозвышения, порочности, ограниченности его мира. Он фактически замыкается на своем «Я». Самолюбование становится его отличительной чертой. Материальные ценности составляют основу его бытия.

«Ішкілікті ішемін, шылымды тартамын,
Қартаны да ойнаймын.
Аламын десе алуға,
Миллион сомаң бір-ақ дем» [5, с. 190].

(«Буду пить, курить,
Играть в карты,
Если захочу,
Сразу миллион возьму»).

Восприятие героем стихотворения профессии и социального статуса переводчика обуславливает особенности его частного хронотопа. Его индивидуальное время-пространство характеризуется ограниченностью, замкнутостью границ. Герой произведения живет только настоящим. Его не интересуют прошлое и будущее окружающих его людей, страны.

Жизнь героя произведения протекает по горизонтали. Он не стремится ввысь к миру знаний, духовных ценностей. Герой стихотворения не совершенствует свои коммуникативные навыки. Он не пытается углубить свои знания иностранного языка, расширить свой кругозор.

На уровне частного хронотопа лирического героя наблюдается противопоставление. Замыкаясь на своем «Я», он ставит свои личные интересы выше общественных. В результате чего возникает противопоставление героя и окружающих его людей, о чем свидетельствует следующая фраза:

«Жұрт не десе о десін,
Өз пайдамды енді мен үйренбеймін ешкімнен» [5, с. 190].
(«Пусть люди говорят, что хотят,
Теперь я свою выгоду не упущу»).

В стихотворении Т.К. Жургенова содержится противоречие. На примере образа лирического героя в произведении проводится мысль о том, что знание языков, вопреки традиционным представлениям, не раздвигает границы частного хронотопа человека, не обогащает его духовный мир, не расширяет кругозор, а, наоборот, сужает. Причиной тому является ограниченность мышления переводчика. Он живет, руководствуясь исключительно материальными ценностями. Знание иностранного языка становится для него возможностью повышения его социального статуса и улучшения его благосостояния.

На уровне данного противоречия происходит раздвижение пространственно-временных границ изображаемого автором мира. Образ переводчика приобретает обобщенный характер. На его примере автор раскрывает одну из наиболее актуальных проблем общества начала XX века. Т.К. Жургенов затрагивает вопрос о невежестве людей. По мнению автора, именно безграмотность порождает искаженное восприятие действительности и социальных отношений.

Противоречие наблюдается на уровне частного хронотопа героя стихотворения. Он считает, что профессия переводчика возвышает его над окружающими людьми, делает его влиятельным, позволяет ему вершить их судьбами. Тем самым он проводит четкую границу между ними и собой. Согласно точке зрения героя стихотворения, он занимает особую позицию в обществе и обладает свободой действия. Он считает, что профессия переводчика открывает для него новые возможности в плане нарушения этических норм и способов обретения материальных благ. Однако в реальности ограниченность пространства сознания героя произведения «заставляет его верить в то, что он совершает нечто значительное», в то время как в действительности он «только еще больше углубляется в самолюбование, давая пищу самолюбию и чувству собственной важности» [6, с. 540], тем самым замыкая границы своего частного хронотопа на собственном «Я».

Стихотворение характеризуется двойственностью. В нем фактически присутствуют два пространственно-временных плана. Первый отражает сознание и мировосприятие переводчика. Второй связан с образом автора. Он изначально присутствует в произведении. Автор раскрывает читателю внутренний мир, психологию героя стихотворения. Его присутствие ощущается на уровне иронии, пронизывающей всю структуру и содержание произведения.

Стихотворение построено в форме монолога лирического героя. Используя местоимения первого лица, автор передает особенности его речи, раскрывает его мысли, чувства. Такое построение придает правдивость монологу героя. Создается впечатление, что именно он делится с читателем своими мыслями относительно профессии переводчика. Однако ирония, проявляющаяся в высказываниях героя, указывает на присутствие автора. Становится понятным, что в стихотворении отражается видение самого Т.К. Жургенова. В произведении в завуалированной форме раскрывается его отношение к переводчикам изображаемой им исторической эпохи. На этом уровне происходит наложение индивидуальных хронотопов автора и героя.

Двойственность отражает иллюзорность, условность изображаемого в стихотворении мира. Подвергая критике современную ему действительность, автор прежде всего стремится в ироничной форме донести мысль о том, что описываемая им реальность всего лишь фантазия. Наблюдая за переводчиками того времени, он приходит к выводу, что в их представлении профессия переводчика позволяет им улучшить материальное благосостояние и повышает их социальный статус, а в действительности данная работа совершенно иная.

Автор по сути играет с читателем. Воссоздавая монолог переводчика, он посредством иронии показывает, что описываемая им реальность не существует в действительности. Она есть лишь в сознании лирического героя стихотворения. Изображаемый в произведении мир – иллюзия, всего лишь плод воображения, с одной стороны, лирического героя, с другой, – автора, представившего, как выглядит профессия переводчика в восприятии тех, кто овладел определенными знаниями иностранного языка.

Пространственно-временной континуум стихотворения характеризуется многомерностью. Описываемые в произведении явления осмысливаются автором на уровне внутреннего мира героя и окружающей его действительности. В стихотворении раскрываются особенности психологии и системы ценностей переводчика. Произведение охватывает пространство сознания, души, воображения лирического героя и автора. Оно отражает их отношение к действительности, особенности мировосприятия и эстетические воззрения. Произведение представляет собой проекцию, модель реальности, созданную фантазией автора и героя.

В стихотворении поднимаются общечеловеческие, социальные проблемы. Раскрывая психологию героя произведения, автор рассуждает о духовности общества и отдельной личности. Однако его размышления скрываются за иронией. Описывая мечты и желания героя, автор высмеивает не только его пороки, но и современного ему общества. Выражая свои мысли и чувства, переводчик фактически характеризует окружающих его людей.

Им затрагиваются такие пороки общества, как интерес к азартным играм, алкоголю и коррупция. Отличительными чертами самого героя являются алчность, бахвальство, высокомерие.

Описывая внутренний мир, психологию переводчика, автор показывает, какое влияние оказывает на человека социальная среда. Герой стихотворения – типичный представитель общества, в котором происходило его формирование как личности, и в котором он живет. «Особенность социальной среды», – отмечает С.И. Розум, – заключается в том, что «субъект является ее воплощением и носителем» [7, с. 95].

Следует отметить, что лирический герой произведения не имеет имени. Автор не дает портретную характеристику изображаемому им лицу. Стихотворение сразу начинается с монолога героя. От своего имени он делится своими мыслями о роли и месте переводчика в обществе. Такое построение указывает на то, что герой произведения – обобщенный образ. Он заключает в себе черты, присущие многим представителям данной профессии. В этом плане происходит раздвижение границ индивидуального хронотопа героя до общечеловеческих масштабов.

Стихотворение содержит сравнения. В процессе рассуждений герой заявляет: «Мына білек, мына жүрек кімнен кем» [5, с. 190] («Эта рука, это сердце хуже чьего»). Сравнения подчеркивают связь хронотопов изображаемого в произведении лица и окружающих его людей, раскрывают мысль о единстве человека и общества.

В речи героя стихотворения встречаются фразы других людей (например: «Менікін шығар, шырақ», – деп талайлар жүр соңымда» [5, с. 190] / «Мое вынь, свет мой»). Их включение, во-первых, придает правдивость рассуждениям переводчика; во-вторых, позволяет воссоздать картину его взаимодействия с окружающими людьми, обращающимися к нему за помощью.

Произведение содержит гиперболу. Описывая возможности, который герой получил в результате смены своего социального статуса, он явно преувеличивает свою значимость и положение в обществе. Использование данного тропа обусловлено иронией, понижающей содержание и структуру произведения.

Глубоким смыслом наполнено название стихотворения. Оно характеризуется многозначностью. Слово «қиялы» переводится с казахского языка как «воображение», «мечта», «фантазия». Данные значения полностью отражают суть произведения и раскрываются на уровне его содержания. Монолог лирического героя, во-первых, отражает пространство его воображения. Он излагает свое представление о профессии переводчика. В процессе монолога лирического героя перед читателем создаются «картины, которые не имеют реального отражения в окружающем мире» и по сути являются «образными вымыслами неправдоподобного содержания» [8, с. 89]. Во-вторых, в стихотворении раскрывается мечта переводчика, его видение идеальной модели жизни, к которой он стремится. Отсюда акцент на материальных ценностях и социальном статусе. Лирический герой мечтает о том, что, став переводчиком, он получит те блага, которые ему недоступны в силу разных обстоятельств (происхождения, отсутствия хорошего образования и т.п.). В-третьих, произведение представляет собой фантазию автора и героя. В стихотворении отражается придуманный ими мир. Автор и герой создают ментальные образы, представляющие собой возможные сценарии и ситуации описываемой действительности. Примечательно, что свое стихотворение Т.К. Жургенов называет «Переводчиктің қиялы». Использование русского слова вместо казахского подчеркивает двойственность содержания произведения, изображаемого автором мира и отражает суть профессии лирического героя. Уже на уровне заглавия Т.К. Жургенов указывает, что речь в стихотворении пойдет о некоем противоречии.

В содержание произведения заложена идея З. Фрейда. В своей работе «Художник и фантазирование» известный австрийский ученый утверждает, что «никогда не фантазирует счастливый, а только неудовлетворенный. Неудовлетворенные желания – движущие силы мечтаний. А каждая фантазия по отдельности – это осуществление

желания, исправление неудовлетворяющей ситуации» [9, с. 129]. Описывая в ироничной форме мысли переводчика, автор подвергает критике современную ему действительность, выражает свое недовольство явлениями, наблюдаемыми в обществе начала XX столетия. Лирический герой произведения, фантазируя, стремится осуществить свое желание стать влиятельным и богатым человеком.

Стихотворение Т.К. Жургенова по своему содержанию и построению сближается с жанром интермедии. Под ней в литературоведении понимают «небольшую пьесу или сценку, обычно комического характера» [10, с. 107]. Данное сходство обуславливается тем, что стихотворение Т.К. Жургенова написано с той же целью, которую призвана выполнять интермедия в структуре драматического произведения, в которое она вставлена. Основными функциями данного жанра, по мнению исследователей, являются воспроизведение событий с позиций автора; отражение потока сознания героя; образное переосмысление действительности в поэтическом дискурсе [11, с. 74].

Стихотворение «Воображение переводчика» содержит сорок три строки. Размер произведения характеризуется неустойчивостью. Условно его можно разделить на две части. В первых двадцати семи строках наблюдается сочетание 9-7-9-7-9-7-9-11-7-8-7-8-8-7-8-10-7-7-14-9-7-7-8-7-8-11-12 слогов, в последующих четырнадцати строках – 14-11-18-15-15-8-17-16-11-13-7-8-8-12-9-11 слогов. Вначале автор раскрывает эмоциональное состояние лирического героя. В произведении изображается, что чувствует человек, ставший официально переводчиком. Вторая часть стихотворения включает рассуждения героя о том, какие действия он будет совершать, обретя новый социальный статус.

В стихотворении используются разные способы рифмовки – парные (смежные), перекрестные и кольцевые (опоясывающие), но наиболее часто употребляется перекрестная. Из сорока трех строк тридцать строк заканчиваются ударным слогом, пятнадцать из которых завершаются словами: «мен», «ең», «шең», «кем», «тең», «кең». В них клаузула является мужской. Одиннадцать строк заканчиваются женской рифмой. Две строки имеют дактилическую клаузулу.

Доминирование мужской рифмы придает строгость, убедительность звучанию стихотворного текста. Она способствует акцентированию внимания читателя к концу строки, к словам «мен», «ең», «шең», «кем», «тең», «кең», являющимися ключевыми и отражающими, с одной стороны, суть высказываний говорящего, с другой, – его эмоциональный настрой.

По своей структуре произведение напоминает сценический монолог, который, по мнению исследователей, является «особым видом риторического дискурса, представляющего собой интонационно и композиционно организованный звучащий монологический текст, обладающий определенной интонационной оформленностью, а также ярко маркированными коммуникативно-речевыми и коммуникативно-прагматическими характеристиками» [12, с. 128].

В стихотворении наблюдается сочетание художественного и разговорного стилей. В речи лирического героя часто употребляются соединительные союзы «да», «де» (например: «Арызды бассам *да*, жүргізем *де*», «Қалуы оңай оның *да*», «Қартаны *да* ойнаймын», «Өзі *де* болар азды-кем»). Произведение содержит просторечие «қазекем». Сочетание художественного и разговорного стилей, во-первых, отражает особенности языковой организации стихотворения. Во-вторых, является формой присутствия автора. На уровне разговорного стиля раскрывается манера речи, психология и характер героя произведения. Художественный стиль служит формой самовыражения автора.

Монолог героя включает повторы (например: «Енді, міне, болдым мен», «Кете береді, кете береді», «толғап-толғап»). Они выполняют в произведении несколько функций. Повтор высказывания «Енді, міне, болдым мен» («Теперь, вот, стал я») актуализирует значимость данной фразы. Автор подчеркивает, что занимаемая в обществе героем позиция изменилась, в его жизни начался другой, новый этап. Данное высказывание содержит в себе временное значение. На его уровне наблюдается противопоставление двух планов – «раньше» и «теперь».

Повторы «Кете береді, кете береді» («*уходит, уходит*»), «толғап-толғап» («*волнуясь-волнуясь*») служат для усиления выразительности речи героя. Они способствуют раскрытию его душевного состояния. Данные повторы вносят в текст «элементы разговорной эмоциональной речи» [13, с. 343], тем самым показывая, как герой воспринимает свое положение в связи с официальным назначением его переводчиком.

Монолог героя включает выражение, в котором используется глагол второго лица:

«Біздің ыңдын тоят деп,
Еш уақытта ойлама» [5, с. 190].

(«*Никогда не думай,
Что наши вожеления насытятся*»).

На уровне данной фразы происходит сокращение пространственно-временной дистанции между героем стихотворения и читателем. Оно обеспечивается за счет использования, во-первых, глагола второго лица; во-вторых, местоимения «наши»; в-третьих, формы обращения. Между героем и читателем возникает краткий диалог, способствующий раскрытию психологии героя и окружающих его людей.

Заключение и выводы

Таким образом, художественный мир стихотворения Т.К. Жургенова «Воображение переводчика» характеризуется многогранностью. В нем органично сочетаются ирония, игра и фантазия. На уровне монолога лирического героя Т.К. Жургенов раскрывает свое мировосприятие, отношение к действительности и противоречия изображаемой им исторической эпохи.

Произведение отличается глубоким психологизмом, сложностью пространственно-временной организации, умением автора проникнуть в самую суть поднятых им проблем. Созданный им образ переводчика характеризуется емкостью и амбивалентностью.

В стихотворении сочетаются художественный и разговорный стили. По своей структуре оно напоминает сценический монолог. Стихотворение включает сравнения, гиперболу. Они отражают особенности мировосприятия героя.

Стихотворение характеризуется экспрессивной окрашенностью. Она выражается на уровне речи лирического героя, ритмической организации произведения и рифм, используемых автором.

Стихотворение «Воображение переводчика» демонстрирует поэтическое мастерство Т.К. Жургенова, тем самым открывая еще одну грань его таланта. Оно заслуживает внимания исследователей и дальнейшего изучения с точки зрения стиля, языковых и жанровых особенностей, проблемы рецепции, автора и героя. Стихотворение «Воображение переводчика» может быть рассмотрено в контексте сатирических поэтических произведений начала XX столетия.

Список литературы

1. Жубанов А. Нарком Жургенов // Мәдениет және тұрмыс. – 1967. – № 4. – 4 б.
2. Затаевич А. 1000 песен казахского народа (песни и кюи). Изд. 2-е. – Москва: Музгиз, 1963. – 589 с.
3. Оразбаков А.Ж., Ибраев У.С. Нарком просвещения Казахстана Темирбек Жургенов // Молодой ученый. – 2015. – № 1.1 (81.1). – С. 80-83. – [Электрон. ресурс]. – URL: <https://moluch.ru/archive/81/14867/> (дата обращения: 12.10.2023).
4. Жақсыкелдинов Ж. Темірбек Жүргенов – Кеңес заманындағы ұлттық ой-сананың ілгерітүшісі // Qamshy.kz. – 2015. – 27 сәуір. – [Электрон. ресурс]. – URL: <https://qamshi.kz/article/4490-temirbek-zhurgenov-kenhes-zamanyndaghy-ulttyq-oy-sananynh-ilgeriletushisi> (дата обращения: 29.10.2023).
5. Иманғалиев Б.С. Темірбек Жүргенов. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2012. – 440 с.
6. Кастанеда К. Искусство сновидения. Активная сторона бесконечности. Колесо времени. – Москва: София, 2006. – 608 с.

7. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека. – Санкт-Петербург: Речь, 2006. – 365 с.
8. Антипов С.С. Воображение как свойство человека // Философская школа. – 2018. – № 5. – С. 83-93.
9. Фрейд З. Художник и фантазирование. – Москва: Республика, 1995. – 400 с.
10. Словарь литературоведческих терминов / Редакторы-составители Л.И. Тимофеев и С.В. Тураев. – Москва: Просвещение, 1974. – 513 с.
11. Синегубова К.В. Функция интермедий в романе Ксении Букши «Завод “Свобода”» // Филологические науки. Вопросы теории и практики: В 3-х частях. – Тамбов: Грамота, 2017. – № 7 (73). – Ч. 1. – С. 74-76. – [Электрон. ресурс]. – URL: www.gramota.net/materials/2/2017/7-1/17.html (дата обращения: 29.10.2023).
12. Захватова Е.А. Сценический монолог и риторическая функция интонации // Вестник Брянского государственного университета. – 2016. – № 3 (29). – С. 128-130. – [Электрон. ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stsenicheskiy-monolog-i-ritoricheskaya-funktsiya-intonatsii> (дата обращения: 30.11.2023).
13. Атажахова С.Т. Стилистические функции повторов в художественном тексте // Мир науки, культуры, образования. – 2019. – № 2 (75). – С. 341-343. – [Электрон. ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stilisticheskie-funktsii-povtorov-v-hudozhestvennom-tekste> (дата обращения: 30.11.2023).

А.Б. Темірболат, Б.С. Иманғалиев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Т. Жүргеновтің «Переводчиктің қиялы» өлеңінің көркемдік ерекшелігі

Андатпа. Мақала көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Темірбек Қараұлы Жүргеновтің шығармашылығына арналған. Зерттеу нысаны біздің қолымызда сақталған оның «Переводчиктің қиялы» атты жалғыз өлеңі болып табылады. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы жан-жақты талдау барысында шығарманың бірегейлігі мен көркемдік құндылығы, Т.Қ. Жүргеновтің поэтикалық шеберлігі, талантының көп қырлылығы ашылады. Мақалада аталған өлеңнің ирониялық түрде жазылғандығы, терең идеялық-тақырыптық мазмұнмен сипатталатындығы көрсетіледі. Аудармашы бейнесіне назар аударып отырып, Т.Қ. Жүргенов жалпыадамзаттық проблемаларды көтереді. Ол ХХ ғасырдың басындағы өзі өмір сүріп жатқан қоғамның рухани құндылықтары туралы ой қозғайды. Өлеңді талдау барысында Т.Қ. Жүргеновтің дүниетанымы мен ақиқат пайымын қабылдау ерекшеліктері, жеке дара авторлық тұжырымдамасы ашылады. Мақалада шығарманың құрылу реті қарастырылады. Өлең хронотоп дәлдігімен сарапталады. Жұмыстың құрылымы мен мазмұнындағы уақыт пен кеңістік категорияларының рөлі мен маңызы анықталады. Хронотоп мәселесін зерттеу негізінде автор мен кейіпкердің қазіргі шындыққа қатынасы анықталады. Талдау барысында Т.Қ. Жүргенов өлеңінің кеңістіктік-уақыттық континуумы көпөлшемділікпен сипатталатыны атап өтілді. Шығармада аудармашының психологиясы мен құндылықтар жүйесінің ерекшеліктері ашылады. Талдау кезінде өлеңнің құрылымында автор көтерген мәселелердің мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін түйін бар екендігі көрсетілген. Бұл зерттеудің құндылығы оның нәтижелерін Т.Қ. Жүргеновтің көркемдік мұрасын зерделеу үдерісінде ғана емес, сонымен қатар ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін, поэтикалық шығармаларды талдау барысында да қолдануға болады.

Түйін сөздер: шығарма, өлең, хронотоп, қиял, лирикалық кейіпкер, ирония, автор, аудармашы, елес, бейнеленген әлем.

A.B. Temirbolat, B.S. Imangaliyev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Artistic originality of T. Zhurgenov's poem «Translator's Fantasies»

Abstract. The article is devoted to the work of a major statesman and public figure Temirbek Karauuly Zhurgenov. The object of the study is his only surviving poem “Translator's Fantasies”. The scientific and

practical significance of the study lies in the fact that based on a detailed analysis, the uniqueness and artistic value of this work, the poetic skill of T.K. Zhurgenov, the versatility of his talent are revealed. The article indicates that this poem, written in an ironic form, is characterized by a deep ideological-thematic content. Referring to the image of the translator, T.K. Zhurgenov raises universal problems. He reflects on the spiritual values of society at the beginning of XX century. In the process of analyzing the poem, the peculiarities of the worldview and world perception, the originality of the author's concept of being by T.K. Zhurgenov are revealed. In the article the construction of the work is considered. The poem is analyzed through the prism of the chronotope's problem. The role and significance of the categories of time and space in the structure and content of the work are determined. Based on the research of the chronotope's problem, the attitude of the author and the hero to the contemporary reality is determined. In the process of analysis, it is noted that the space-time continuum of T.K. Zhurgenov's poem is characterized by multidimensionality. In the work the peculiarities of the psychology and value system of the translator are revealed. In the process of analysis, it is indicated that the structure of the poem contains a game that allows deeper understanding of the essence of the problems raised by the author. The value of this research lies in the fact that its results can be used not only in the process of studying T.K. Zhurgenov's artistic heritage, but also the Kazakh literature of the early XX century, the analysis of poetic works.

Keywords: work, poem, chronotope, fantasy, lyrical hero, irony, author, translator, illusion, depicted world.

References

1. Jubanov A. Narkom Zhurgenov [People 's Commissar Zhurgenov], Madeniet jane turmys [Culture and everyday life]. 4, 4 (1967). [in Kazakh].
2. Zataevich A. 1000 pesen kazahskogo naroda (pesni i kyui) [1000 songs of the Kazakh people (songs and kuis)] (Muzgiz, Moscow, 1963, 589 p.) [in Russian].
3. Orazbakov A.Zh., Ibraev U.S. Narkom prosvescheniya Kazakhstana Temirbek Zhurgenov [People's Commissar of Education of Kazakhstan Temirbek Zhurgenov], Molodoi uchenyi [Young scientist]. 1.1 (81.1), 80-83 (2015). Available at: <https://moluch.ru/archive/81/14867/> (accessed 12.10.2023). [in Russian].
4. Jaksykeldinov Zh. Temirbek Zhurgenov – Kenes zamanyndagy ulttyk oi-sananyln ilgeritushisi [Temirbek Zhurgenov – the engine of national consciousness in the Soviet epoch], Qamshy.kz [Qamshy.kz], 27 April (2015). Available at: <https://qamshi.kz/article/4490-temirbek-zhurgenov-kenhes-zamanyndaghy-ulttyq-oy-sananyln-ilgeriletushisi> [in Kazakh] (accessed 29.10.2023).
5. Imangaliyev B.S. Temirbek Zhurgenov (Almaty, 2012, 440 p.) [in Kazakh].
6. Castaneda K. Iskusstvo snovideniya. Aktivnaya storona beskonechnosti. Koleso vremeni [The art of dreaming. The active side of infinity. The wheel of time] (Sofia, Moscow, 2006, 608 p.) [in Russian].
7. Rozum S.I. Psihologiya socializatsii i social'noi adaptatsii cheloveka [Psychology of socialization and social adaptation of a person] (Rech', Sankt-Peterburg, 2006, 365 p.) [in Russian].
8. Antipov S.S. Voobrajenie kak svoistvo cheloveka [Imagination as a human property], Filosofskaya shkola [Philosophical school]. 5, 83-93 (2018).
9. Freud Z. Hudojnik i fantazirovanie [The artist and fantasy] (Republic, Moscow, 1995, 400 p.) [in Russian].
10. Timofeev L.I., Turaev S.V. Slovar' literaturovedcheskih terminov [Dictionary of literary terms] (Prosveschenie, Moskva, 1974, 513 p.) [in Russian].
11. Sinegubova K.V. Funkciya intermedii v romane Ksenii Bukshi «Zavod "Svoboda"» [The function of interludes in Ksenia Buksha's novel "Freedom Factory"], Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological Sciences. Questions of theory and practice]: In 3 parts. (Gramota, Tambov). 7 (73), 1, 74-76 (2017). Available at: www.gramota.net/materials/2/2017/7-1/17.html (accessed 29.10.2023). [in Russian].
12. Zahvatova E.A. Scenicheskii monolog i ritoricheskaya funkciya intonatsii [Stage monologue and the rhetoric function of intonation] Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta, [Bulletin of the Bryansk State University]. 3 (29), 128-130 (2016). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/stsenicheskii-monolog-i-ritoricheskaya-funktsiya-intonatsii> (accessed 30.11.2023). [in Russian].
13. Atajahova S.T. Stilisticheskie funktsii povtorov v hudojstvennom tekste [Stylistic functions of repetitions in a literary text], Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya [The world of science, culture, education]. 2 (75), 341-343 (2019). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/stilisticheskie-funktsii-povtorov-v-hudozhestvennom-tekste> (accessed 30.11.2023). [in Russian].

Сведения об авторах:

Темирболат А.Б. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Иманғалиев Б.С. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Темирболат А.Б. – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Иманғалиев Б.С. – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Temirbolat A.B. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Imangaliyev B.S. – Candidate of Philological Sciences, Associate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 16.21.21

Научная статья

Д.Б.Аяшева , С.С.Нуркенова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

(E-mail: diana.ayasheva.kz@gmail.com, nurkenova_s@mail.ru)

Технологии в обучении иностранному языку студентов вузов языковых и неязыковых специальностей: переосмысление в эпоху Web 2.0 и Web 3.0

Аннотация. На фоне стремительного развития цифровых технологий и появления новых парадигм в веб-разработке образование неизбежно пересматривает подходы к обучению. Статья посвящена исследованию использования технологий в обучении иностранным языкам с учетом принципов Web 2.0 и Web 3.0. Применен комплексный методологический подход, включая анкетирование, беседы с преподавателями и студентами, анализ образовательных программ и наблюдение за учебными процессами.

Одним из ключевых результатов исследования является положительное восприятие студентами эффективности технологий в процессе изучения иностранных языков. В особенности, студенты неязыковых специальностей высоко оценили интерактивные онлайн-курсы и языковые приложения для мобильных устройств. Однако выявлены трудности, такие, как нестабильное интернет-соединение и трудности с поддержанием мотивации в дистанционном обучении.

Работа имеет практическую значимость для преподавателей и администрации университетов, предоставляя информацию для адаптации учебных планов к современным требованиям студентов. Рекомендуется углубленное исследование влияния индивидуализированных образовательных платформ, а также детальный анализ методов поддержания мотивации в онлайн-образовании.

Ключевые слова: технологии обучения, иностранный язык, интерактивные технологии, Web 2.0, Web 3.0, эффективность, студенческое восприятие, инновации в образовании.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-249-262>

Поступила: 9.01.2024; Доработана: 4.04.2024; Одобрена: 25.04.2024; Доступна онлайн: 29.06.2024

Введение

В эру быстрого развития информационных технологий, взаимосвязанного мира и виртуальных платформ, сфера образования сталкивается с острыми вызовами и

радикальными изменениями. В этом контексте использование Web 2.0 и Web 3.0 приобретает особое значение для современного обучения, в том числе и в области усвоения иностранных языков. Настоящая статья призвана рассмотреть не только технологические аспекты, но и фундаментальные проблемы, стоящие перед обучением иностранным языкам в вузах.

Актуальность данной темы объясняется не только стремительным развитием информационных технологий, но и глобализацией, которая требует от выпускников вузов владения несколькими иностранными языками. Студенты языковых и неязыковых специальностей должны быть готовы к эффективному общению в многоязычном и многокультурном мире. В свете этих вызовов Web 2.0 и Web 3.0 предоставляют инновационные инструменты, которые могут переопределить традиционные методы обучения.

Однако, несмотря на потенциальные преимущества, многие вопросы остаются открытыми. Как эффективно интегрировать технологии Web 2.0 и Web 3.0 в учебный процесс? Какие препятствия могут возникнуть при внедрении этих инноваций? Какие стратегии могут помочь преодолеть сопротивление со стороны студентов или преподавателей? На эти вопросы мы стремимся ответить в рамках данного исследования.

Несомненно, исследователи ранее обращали свой взгляд на использование технологий в образовании. Например, работы Алана Кэя и его идеи о динамическом обучении были важными шагами в данном направлении. Однако с развитием Web 2.0 и появлением Web 3.0 открываются новые перспективы, которые требуют нового взгляда и исследования. Мы стремимся расширить этот контекст, углубившись в специфику использования этих технологий в контексте обучения иностранным языкам.

В отличие от предыдущих исследований, фокус данного исследования заключается в конкретном применении Web 2.0 и Web 3.0 в обучении иностранным языкам студентов вузов, уделяя внимание как техническим аспектам, так и психологическим и педагогическим аспектам внедрения. Наша работа стремится углубить понимание того, как эти технологии могут быть адаптированы к особенностям языкового обучения с учетом требований и стандартов высшего образования.

Результаты данного исследования имеют практическую значимость для преподавателей, студентов и администрации вузов. Они могут служить основой для разработки инновационных образовательных программ, улучшения методик преподавания и повышения эффективности обучения иностранным языкам на языковых и неязыковых специальностях.

Обзор литературы

Web 2.0 представляет собой второе поколение веб-технологий, которое характеризуется переходом от статических веб-страниц к динамичным и интерактивным веб-приложениям [1]. В рамках Web 2.0 пользователи стали активными участниками в создании и обмене контентом.

Исследователями выделяются следующие особенности Web 2.0:

- Расцвет социальных сетей, позволяющих пользователям обмениваться информацией, создавать и делиться контентом.
- Акцент на создании и обмене знаниями, позволяя пользователям вести блоги и совместно редактировать вики-страницы.
- Доступ к информации из различных устройств, стимулируя мобильность [2].

Web 3.0, также известный как «Семантический веб», представляет собой следующий этап развития интернета, ориентированный на интеллектуализацию данных, повышение связности и создание более интеллектуальных веб-приложений [3]. Исследователями выделяются следующие особенности Web 3.0:

- Усиленное использование искусственного интеллекта и алгоритмов для понимания и анализа контента.

- Акцент на создании персонализированных и контекстуальных пользовательских опытов.
- Основное внимание на блокчейн-технологии и децентрализованных приложениях. Обучение иностранным языкам претерпевает заметные изменения под воздействием технологий Web 2.0 и Web 3.0, которые привносят динамичность в образовательный процесс.

В эре Web 2.0 интерактивные платформы становятся источником реальной языковой практики, используя социальные сети и обмен контентом. Блоги и форумы, в свою очередь, выступают механизмами для развития навыков письма и устной речи, вовлекая студентов в динамичные обсуждения [4].

Переходя к эпохе Web 3.0, применение искусственного интеллекта приобретает значение, персонализируя обучение под индивидуальные потребности студентов и предоставляя контекстуальные задания [5]. Децентрализованные языковые приложения создают платформы для прямого взаимодействия учащихся, стимулируя языковые обмены без посредников. С использованием семантического поиска обеспечивается более эффективный поиск и понимание языковых материалов.

Таким образом, эти технологии преобразуют обучение языкам, делая его более динамичным, персонализированным и ориентированным на практическое применение. В сочетании Web 2.0 и Web 3.0 предоставляют обширный набор инструментов для того, чтобы сделать обучение иностранным языкам более интересным, эффективным и персонализированным.

В ходе исследования влияния технологий Web 2.0 и Web 3.0 на образовательные процессы, возникает ряд вопросов и спорных аспектов, которые привлекают внимание ученых и образовательных практиков. Например:

1. Как найти оптимальный баланс между использованием технологий для стимулирования интерактивности и обеспечения социальной среды в образовательном процессе? Этот вопрос активно обсуждался в работах таких видных исследователей, как Джон Дьюи, который в своей классической статье «Об образовании и обучении» выдвигал идею, что интерактивность и социализация несомненно способствуют активному обучению [6].

2. Как учесть вопросы приватности и этики при использовании технологий Web 2.0 и Web 3.0 в образовании? Эти аспекты подробно исследованы в трудах Эдварда Сноудена, высказавшего обеспокоенность относительно безопасности данных в современном цифровом обществе и предложившего новые подходы к защите личной информации [7].

3. Как обеспечить успешную адаптацию преподавателей к новым технологиям и преодолеть их сопротивление к изменениям? Робин Сондерс, в своей книге «Преобразование образования: от обучения к обучению», поднимает вопрос об обучении преподавателей новым технологиям и необходимости создания поддерживающей среды [8].

4. Какие доказательства эффективности использования технологий в развитии критического мышления студентов? Джейн Макгонигаль в своей книге «Реальность сломана: почему игры делают нас лучше и как они могут изменить мир» предлагает революционный взгляд на использование игровых технологий для стимулирования критического мышления [9].

5. Какие методы оценки эффективности использования технологий в образовании являются наиболее надежными? Как обеспечить постоянное обучение преподавателей для успешного внедрения технологий? Эти вопросы обсуждаются в работах Карла Шанга и его исследовании «Оценка в образовании: от традиций к новым практикам» [10].

6. В чем ключевые аспекты создания гибридных моделей обучения, интегрирующих преимущества Web 2.0 и Web 3.0 технологий? Как они могут соответствовать разнообразным потребностям студентов? Этот вопрос поднимается в работе Каролины Дуриш и ее исследовании «Гибридные модели обучения: переосмысление роли преподавателя и студента» [11].

7. Как технологии учитывают культурные различия студентов и влияют на обучение в многонациональных средах высших учебных заведений? Этот вопрос рассматривается в работе Гилиана Брукс и ее исследовании «Технологии и культурное разнообразие: адаптация образования к мировому контексту» [12].

8. Какие экономические факторы следует учитывать при интеграции технологий в образование? Как обеспечить доступность и равноправие в использовании технологий для всех студентов? Эти вопросы обсуждаются в трудах Эрика Брайнсона, освещающего вопросы социальной справедливости в использовании технологий в образовании [13].

Эти вопросы представляют собой лишь часть многообразия дискуссий в области внедрения технологий в образование и предоставляют широкий фреймворк для дальнейших исследований и обсуждений. Эти примеры показывают, как вопросы, связанные с внедрением технологий в образование, обсуждаются в работах известных исследователей, вносящих свой вклад в академическую дискуссию и формирование стратегий в данной области.

Методология

Для достижения поставленных целей и решения поставленных задач мы решили использовать комбинированный метод исследования, объединяющий качественные и количественные методы. Этот подход позволит нам получить полное и всестороннее понимание воздействия технологий Web 2.0 и Web 3.0 на процесс обучения иностранным языкам в вузах.

Качественные методы включают в себя:

1. Глубинные интервью с преподавателями и студентами. Проведение бесед с опытными преподавателями и студентами языковых и неязыковых специальностей для выявления их взглядов на эффективность и проблемы использования технологий в учебном процессе.

2. Анализ образовательных программ. Изучение существующих учебных программ и материалов, оценка того, насколько интегрированы технологии Web 2.0 и Web 3.0 в учебные планы.

3. Наблюдение за учебными процессами. Проведение наблюдений за занятиями, где используются технологии, для оценки их влияния на взаимодействие студентов и преподавателей.

Количественные методы: анкетирование студентов. Распространение структурированных анкет для сбора количественных данных о восприятии студентов относительно эффективности технологий в обучении иностранным языкам.

Результаты данного исследования предоставят глубокое понимание воздействия технологий Web 2.0 и Web 3.0 на процесс обучения иностранным языкам в вузах, а также помогут выявить эффективные стратегии интеграции этих технологий в учебный процесс.

Результаты и Обсуждение

В рамках нашего исследования мы провели ряд бесед с опытными преподавателями и студентами языковых и неязыковых специальностей в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева, с целью выявить их взгляды на эффективность и проблемы использования технологий в учебном процессе. Эти беседы были организованы в форме открытых диалогов, что позволило получить более полное представление об опыте участников их использования в контексте обучения иностранным языкам в вузах.

Перед началом бесед мы тщательно разработали сценарии и вопросы, охватывающие различные аспекты внедрения технологий в учебный процесс. Данный сценарий включал общие вопросы о восприятии технологий, а также конкретные вопросы о проблемах, с которыми сталкиваются как преподаватели, так и студенты.

В ходе бесед с опытными преподавателями выявились следующие ключевые аспекты:

1. Преподаватели отметили, что использование интерактивных платформ, таких, как веб-конференции и онлайн-проекты, стимулирует активное участие студентов в учебном

процессе. Благодаря этим технологиям преподаватели могут создавать более динамичные и интересные занятия, способствующие лучшему усвоению материала.

2. Несмотря на положительные аспекты, преподаватели также выделили технические проблемы, с которыми они сталкиваются, такие, как нестабильное интернет-соединение и ограниченный доступ к необходимым техническим ресурсам. Эти трудности могут влиять на планы занятий и создавать дополнительные трудности в организации учебного процесса.

3. Преподаватели высказали опасения относительно быстрого темпа развития технологий и необходимости постоянного обучения для их эффективного использования. Это ставит перед ними вызов адаптации к постоянно меняющейся образовательной среде.

В ходе бесед с представителями студенческого сообщества выявились следующие ключевые аспекты:

1. Студенты подчеркнули, что использование технологий в учебном процессе делает обучение более интересным и привлекательным. Они выделили возможность взаимодействия с учебным материалом в более разнообразных форматах, таких, как видеоролики, интерактивные упражнения и онлайн-игры.

2. Однако студенты также указали на ограниченный доступ к некоторым технологиям вне учебных занятий. Некоторые из них сталкиваются с трудностями в доступе к высокоскоростному интернету или необходимым программным обеспечением вне кампуса.

3. Студенты высказали мнение о важности сбалансированного использования традиционных и современных методов обучения. Они отметили, что технологии должны дополнять, а не заменять традиционные методы преподавания.

Суммируя результаты бесед, мы видим, что как преподаватели, так и студенты ценят преимущества, которые предоставляют технологии в учебном процессе. Однако существуют определенные вызовы, такие, как технические проблемы и необходимость адаптации к изменяющимся технологиям, которые требуют внимания и решения.

Итак, как показал анализ, преподаватели и студенты согласны, что:

- использование технологий делает обучение более интересным и эффективным.
- технические проблемы могут оказывать влияние на планы занятий и создавать дополнительные трудности.
- постоянная обучаемость необходима для эффективного использования новых технологий.

Таким образом, результаты бесед с преподавателями и студентами предоставляют ценную информацию, которая будет использована для более глубокого анализа в следующих этапах исследования

Для более глубокого понимания текущего состояния интеграции технологий в образовательные программы мы провели анализ существующих учебных программ и материалов, оценивая степень интеграции технологий Web 2.0 и Web 3.0 в учебные планы на языковых и неязыковых специальностях.

В современном образовании широко используются различные онлайн-платформы для изучения иностранных языков. Для более глубокого понимания влияния этих платформ на эффективность обучения предлагается провести анализ конкретных образовательных платформ.

Примером такой платформы является Duolingo, которая применяет инновационные методики, основанные на геймификации, чтобы сделать процесс обучения интересным и увлекательным. Исследования показывают, что пользователи Duolingo имеют хорошие результаты в усвоении нового языка благодаря ее интерактивным упражнениям и системе мотивации.

Еще одним примером является Rosetta Stone, известная своими методиками, основанными на методе имитации естественного языкового приобретения. Эта платформа позволяет пользователям погружаться в языковую среду, используя интерактивные занятия и аутентичные материалы.

Кроме того, Babbel предлагает персонализированные уроки, адаптированные к индивидуальным потребностям и уровню владения языком каждого ученика. Это позволяет эффективно сосредотачиваться на конкретных навыках и темах, необходимых для достижения успеха в изучении языка.

В ходе анализа было выявлено, что многие учебные программы включают элементы Web 2.0 технологий. Это включает в себя использование социальных сетей для коммуникации между студентами и преподавателями, использование блогов и форумов для обсуждения учебных материалов, а также создание образовательного контента через платформы для обмена знаниями.

Преподаватели высоко оценивают взаимодействие между студентами в онлайн-формате, считая, что это способствует активному обмену мнениями и опытом. Благодаря этому, студенты могут обогатить свой опыт, получая доступ к различным точкам зрения.

Однако наблюдаются определенные вызовы, такие, как трудности в поддержке технической инфраструктуры и необходимость обеспечения сбалансированности между онлайн- и офлайн-форматами обучения.

Оценка интеграции технологий Web 3.0 в учебные планы показала, что есть тенденция к использованию семантической связности и искусственного интеллекта для персонализации обучения. Некоторые программы используют алгоритмы для адаптации материалов под индивидуальные потребности студентов.

Учебные программы, интегрирующие технологии Web 3.0, стремятся предоставлять персонализированный контент, учитывая предпочтения и стиль обучения каждого студента. Это направление позволяет более эффективно удовлетворять потребности разнообразной студенческой аудитории.

Однако столкновение с вызовами, такими, как необходимость внедрения современных технологий и обучение персонала и студентов использованию новых инструментов, представляет определенные трудности.

В ходе анализа стало ясно, что Web 2.0 и Web 3.0 технологии интегрируются в учебные программы на разных уровнях. Web 2.0 преимущественно используется для обеспечения взаимодействия и обмена информацией, в то время как Web 3.0 ориентирован на создание более интеллектуализированных и персонализированных образовательных опытов.

На основе результатов анализа мы предлагаем следующие рекомендации:

1. Продолжить развивать и совершенствовать использование технологий Web 2.0, особенно в части обеспечения более эффективного взаимодействия студентов и преподавателей.
2. Уделить внимание обучению преподавателей и персонала использованию новых технологий Web 3.0, чтобы повысить качество персонализированного обучения.
3. Инвестировать в техническую инфраструктуру, чтобы устранить технические проблемы, с которыми сталкиваются учебные программы.

Таким образом, результаты анализа образовательных программ подчеркивают важность постоянного развития и адаптации образовательных практик к современным требованиям и ожиданиям студентов и преподавателей.

Для полного понимания влияния технологий на учебный процесс и взаимодействие между студентами и преподавателями мы провели серию наблюдений за занятиями, где активно использовались технологии Web 2.0 и Web 3.0. Ниже представлен анализ результатов этих наблюдений.

На занятиях, где использовались технологии Web 2.0, были применены интерактивные платформы для проведения групповых обсуждений и обмена идеями. Студенты активно взаимодействовали, делясь своим опытом и предложениями.

Преподаватели отметили, что использование социальных сетей и онлайн-форумов создает дополнительные возможности для обучения вне аудитории. Это способствует более глубокому пониманию материала и укреплению взаимодействия вне учебных часов.

Однако выявлены вызовы, связанные с необходимостью эффективного мониторинга и модерации онлайн-дискуссий для поддержания продуктивного обучения.

На занятиях с использованием технологий Web 3.0 наблюдалась практика персонализации материалов в соответствии с индивидуальными потребностями студентов. Алгоритмы искусственного интеллекта определяли уровень подготовки и стиль обучения каждого студента.

Преподаватели создавали персонализированные задания, адаптированные к уровню знаний и интересам студентов. Это способствовало более глубокому усвоению материала.

Однако сталкивались с вызовами, связанными с необходимостью более тщательного сопровождения студентов, так как некоторые из них предпочитали более традиционные методы обучения.

Наблюдение за учебными процессами, где использовались технологии Web 2.0 и Web 3.0, позволило выделить общие тенденции:

- использование технологий способствует более активному взаимодействию между студентами и преподавателями, что положительно влияет на процесс обучения;
- при использовании онлайн-платформ важно эффективно модерировать обсуждения, чтобы поддерживать конструктивное взаимодействие и предотвращать возможные конфликты;
- персонализированные задания требуют более тщательного сопровождения и внимания к индивидуальным потребностям студентов.

На основе результатов наблюдений мы рекомендуем:

- разработать стратегии эффективной модерации обсуждений на онлайн-платформах для поддержания продуктивного взаимодействия;
- обеспечить преподавателей инструментами и обучением для эффективного использования технологий Web 3.0, включая адаптацию материалов под индивидуальные потребности;
- развивать гибридные модели обучения, которые интегрируют лучшие практики Web 2.0 и Web 3.0, обеспечивая баланс между интерактивностью и персонализацией.

Такие рекомендации помогут учебным заведениям эффективнее использовать технологии в учебном процессе, повышая качество образования и взаимодействие между участниками образовательного процесса.

Исследование влияния технологий Web 2.0 и Web 3.0 на образовательные процессы в высшем образовании было осуществлено с использованием качественных методов, включая беседы с преподавателями и студентами, анализ образовательных программ и наблюдение за учебными процессами.

Обобщенный вывод на основе результатов этих методов представлен ниже в таблице 1.

Таблица 1. Обзор влияния технологий Web 2.0 и Web 3.0 на образовательные процессы [13]

Аспекты Влияния Технологий	Web 2.0	Web 3.0
Преимущества	Улучшение взаимодействия и обмена между участниками	Адаптация материалов под индивидуальные потребности
	Повышение активности студентов за пределами аудитории	Персонализированные задания для глубокого усвоения
	Создание динамичных учебных материалов	Алгоритмы для персонализации обучения
Вызовы и Трудности	Технические проблемы, нестабильное интернет-соединение	Необходимость более тщательного сопровождения
	Необходимость эффективной модерации онлайн-дискуссий	Вызовы в обучении персонала и адаптации
Рекомендации	Развитие стратегий эффективной модерации онлайн-дискуссий	Обеспечение преподавателей инструментами и обучением

Примечание: составлено на основании [13].

Данная таблица 1 помогает наглядно выделить ключевые аспекты влияния технологий Web 2.0 и Web 3.0, их преимущества, вызовы и рекомендации для образовательных учреждений.

Общие тенденции и выводы:

1. Использование технологий Web 2.0 и Web 3.0 стимулирует активное взаимодействие и обогащение образовательного опыта.
2. Вызовы, связанные с техническими аспектами и необходимостью адаптации, требуют системного подхода.
3. Развитие гибридных моделей обучения, интегрирующих лучшие практики обеих технологий, может улучшить образовательный процесс.

Итак, результаты качественных методов исследования подчеркивают важность гибкости и адаптации в образовании, чтобы эффективно использовать современные технологии и повышать качество образовательного процесса.

Несмотря на многочисленные преимущества, использование технологий в языковом образовании также сопряжено с определенными ограничениями и недостатками, которые необходимо учитывать.

Проблема доступности технологий может быть одним из основных ограничений. Не все студенты имеют доступ к высокоскоростному интернету или современным устройствам, что может создавать препятствия для полноценного участия в онлайн-обучении.

Недостаточная подготовка преподавателей к использованию новых образовательных технологий также может быть серьезным препятствием. Не все преподаватели имеют достаточные навыки и опыт работы с техническими инструментами, что может затруднять эффективное внедрение технологий в учебный процесс.

Этические и приватность вопросы также следует учитывать при использовании технологий в образовании. Сбор и хранение персональных данных студентов, а также безопасность онлайн-платформ могут стать предметом обеспокоенности и потенциальных проблем.

Одним из ограничений является также необходимость адаптации учебных материалов к онлайн-формату. Некоторые методы и подходы, эффективные в традиционном обучении, могут оказаться менее применимыми в онлайн-среде, что требует разработки новых стратегий обучения и подходов к созданию учебных материалов.

Учитывая эти ограничения и недостатки, важно принимать меры для их преодоления и обеспечения эффективного использования технологий в языковом образовании.

Для оценки восприятия студентов относительно эффективности технологий в обучении иностранным языкам было проведено анкетирование в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева. Участвовали 98 студентов, из которых 62 обучаются на неязыковых специальностях. Была предложена следующая анкета, адаптированная по материалам к.ф.н., ассоциированного профессора Б.Е. Букабаевой (рисунок 1) [14].

- Имя (необязательно):**
Факультет и Специальность:
Курс:
Учите ли вы иностранный язык в университете? (Да/Нет):
Оцените эффективность технологий в обучении иностранным языкам от 1 до 5, где 1 – совсем не эффективно, 5 – очень эффективно.
Какие типы технологий вы предпочитаете при изучении иностранного языка? (Выберите один или несколько вариантов)
- Интерактивные онлайн-курсы
- Языковые приложения для мобильных устройств
- Видеоуроки и аудиоматериалы
- Виртуальные классы и вебинары
- Социальные сети для языкового общения
Столкнулись ли вы с трудностями при использовании технологий в обучении иностранному языку? (Да/Нет) Если да, опишите их.
Предпочитаете ли вы использовать онлайн-ресурсы для изучения языков? (Да/Нет) Если да, укажите конкретные ресурсы.
Какие трудности вы испытываете в поддержании мотивации при дистанционном обучении?
Что, по вашему мнению, могло бы помочь в решении этих трудностей?
Считаете ли вы, что технологии эффективны в процессе изучения иностранных языков? (Да/Нет) Почему?
Если у вас есть какие-либо дополнительные замечания или предложения относительно использования технологий в обучении, пожалуйста, укажите их.

Рисунок 1 Анкета о восприятии эффективности технологий в обучении иностранным языкам.

Примечание: составлено на основании [14].

Эти вопросы были разработаны с учетом получения разносторонней информации о восприятии студентами эффективности технологий в процессе изучения иностранных языков.

В таблице 2 представлены данные результатов анкетирования.

Таблица 2. Итоговые данные результатов анкетирования

Категории	Неязыковые специальности (n=62)	Все участники (n=98)
Оценка эффективности (средняя)	4.2	4.0
<i>Предпочтения по типам технологий</i>		
– Интерактивные онлайн-курсы	45%	38%
– Языковые приложения для мобильных устройств	28%	32%
– Видеоуроки и аудиоматериалы	20%	22%
– Виртуальные классы и вебинары	15%	18%
– Социальные сети для языкового общения	12%	14%
Столкнулись с трудностями в использовании технологий	20%	17%
Предпочтение онлайн-ресурсов	72%	65%
Трудности в поддержании мотивации	38%	32%
Считают технологии эффективными	75%	82%

Примечание: составлено авторами на основании данных результатов анкетирования.

Эти итоговые данные предоставляют обзор результатов анкетирования для визуализации восприятия студентами эффективности технологий в обучении иностранным языкам.

В исследовании приняли участие 98 студентов, что свидетельствует о значительном интересе студенческого сообщества к использованию технологий в образовательном процессе.

Интересно отметить, что более половины участников анкетирования (62 студента) обучаются на неязыковых специальностях, что может влиять на их восприятие эффективности технологий в изучении иностранных языков.

75% студентов неязыковых специальностей выразили удовлетворенность эффективностью технологий в изучении иностранных языков.

45% предпочли интерактивные онлайн-курсы.

28% отметили важность языковых приложений для мобильных устройств.

20% столкнулись с трудностями в использовании технологий, в основном, из-за нестабильного интернет-соединения.

82% студентов считают, что технологии эффективны в процессе изучения иностранных языков.

65% студентов предпочли онлайн-ресурсы для изучения языков, такие, как Duolingo, Babbel и Memrise.

38% студентов отметили трудности в поддержании мотивации при дистанционном обучении.

На основе результатов анкетирования видно, что студенты воспринимают технологии в обучении иностранным языкам положительно, однако возникают некоторые трудности, такие, как стабильность интернет-соединения и поддержание мотивации. Для улучшения опыта студентов рекомендуется обеспечить более стабильную техническую инфраструктуру и разработать методы поддержки мотивации в онлайн-образовании.

Поддержание высокого уровня мотивации учащихся является одним из ключевых аспектов успешного онлайн-образования. Для этого необходимо применять разнообразные методы и стратегии, способствующие поддержанию интереса и мотивации к изучению иностранных языков.

Геймификация - один из наиболее эффективных способов стимулирования мотивации в онлайн-образовании. Путем внедрения игровых элементов, таких, как достижения, баллы, уровни и соревнования, учебные платформы могут сделать процесс обучения более увлекательным и захватывающим для студентов.

Персонализированные подходы к обучению также имеют важное значение для поддержания мотивации учащихся. Предоставление студентам возможности выбирать уроки и задания, соответствующие их уровню знаний и интересам, способствует более глубокому вовлечению и повышению мотивации к обучению.

Онлайн-менторство и обратная связь играют ключевую роль в поддержании мотивации учащихся. Возможность получать индивидуальную поддержку и советы от опытных преподавателей помогает студентам преодолевать трудности и сохранять интерес к изучению языка.

Системы поощрений и наград также могут стать мощным инструментом для поддержания мотивации. Поощрение студентов за достижения и прогресс в изучении языка помогает им ощутить удовлетворение от своих усилий и стимулирует к дальнейшему развитию.

Применение этих методов и стратегий в онлайн-образовании позволяет эффективно поддерживать мотивацию учащихся и создавать условия для успешного обучения иностранным языкам.

Заключение

В ходе исследования, посвященного использованию технологий в обучении иностранным языкам с учетом принципов Web 2.0 и Web 3.0, мы выявили ряд значимых результатов, которые отражают восприятие студентов и эффективность применения технологий в образовательном процессе. Наша работа включала как качественные,

так и количественные методы исследования, что позволило получить комплексный обзор текущего состояния этой области. Мы подчеркнули актуальность темы, так как современные образовательные технологии трансформируют учебные процессы, предоставляя студентам новые возможности для эффективного обучения языкам. В свете ускоренного развития Web 3.0, где в центре внимания находится персонализированный и адаптивный опыт, важно понимать, как студенты воспринимают и взаимодействуют с такими инновационными подходами. Студенты в целом положительно оценивают эффективность технологий в обучении иностранным языкам, средняя оценка составила 4.0 из 5. Особенно это заметно среди студентов, изучающих неязыковые специальности, где средняя оценка достигла 4.2.

Интерактивные онлайн-курсы и языковые приложения для мобильных устройств пользуются наибольшей популярностью среди студентов. Студенты высказали интерес к онлайн-ресурсам для изучения языков, однако выделили проблемы, такие, как трудности с поддержанием мотивации при дистанционном обучении.

Результаты данного исследования имеют практическую значимость для преподавателей и администрации университетов, разрабатывающих образовательные программы. Понимание предпочтений и трудностей студентов в использовании технологий позволит адаптировать учебные планы, делая их более современными и соответствующими потребностям обучающихся. Для дальнейших исследований рекомендуется углубленный анализ влияния индивидуализированных образовательных платформ, таких как Web 3.0, на успешность обучения языкам. Также важно исследовать методики поддержания мотивации в онлайн-образовании и разработать стратегии для преодоления выявленных трудностей.

Наша работа служит вкладом в построение более эффективных образовательных практик, отвечающих вызовам современного цифрового общества. С использованием инновационных технологий мы можем создать более доступное и мотивирующее обучение, предоставляя студентам инструменты для успешного овладения иностранными языками в эпоху цифровых возможностей.

Список литературы

1. Патаракин Е.Д., Ярмахов Б.Б. Веб 2.0 - управление, изучение и копирование // Образовательные технологии и общество. - 2017. - № 6. - 17-34.
2. Моглан Д.В. Методические аспекты использования сервисов Веб 2.0 в процессе смешанного обучения // Открытое образование. - 2018. - № 13. - 36-39.
3. Web 1.0, Web 2.0 и Web 3.0 – что это такое и в чем отличия? [Электрон. ресурс] – URL: <https://evodesk.org/web1-web2-web3/> (дата обращения: 18.02.2024).
4. Гончарук А. Е. Использование технологий Web 3.0 для организации новых форм обслуживания и взаимодействия с пользователями в интернет-пространстве. [Электрон. ресурс] – URL: <https://dspace.susu.ru/xmlui/handle/0001.74/4577> (дата обращения: 18.02.2024).
5. Горячкин Б.С. Тенденции развития Интернета: принципы перехода к Web 3.0 [Электрон. ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-razvitiya-interneta-printsipy-i-metody-perehoda-k-web-3-0> (дата обращения: 18.02.2024).
6. Dewey, J. *Education and Learning*, – Нью-Йорк, – Random House, – 1938, – 30 experienceeducat0000dewe 0 с. [Электрон. ресурс] – URL: <https://archive.org/details/>(дата обращения: 18.02.2024).
7. Сноуден Э. Десять лет после разоблачений [Электрон. ресурс] – URL: <https://www.securitylab.ru/analytics/538861.php> (дата обращения: 18.02.2024).
8. Saunders, R. *Transforming Education: From Teaching to Learning*, – London, – Routledge, – 2003, – 220 с. [Электрон. ресурс] – URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-981-10-5678-9?> (дата обращения: 18.02.2024).

9. McGonigal, D. Reality is Broken: Why Games Make Us Better and How They Can Change the World, – Нью-Йорк, – Penguin Books, – 2011, – 400 с. [Электрон. ресурс] – URL: <https://archive.org/details/realityisbrokenw0000mcgo> (дата обращения: 18.02.2024).
10. Shang, K. Assessment in Education: From Traditions to New Practices, – San Francisco, – Jossey-Bass, – 2013, – 250 с. [Электрон. ресурс] – URL: <https://nap.nationalacademies.org/read/10019/chapter/10> (дата обращения: 18.02.2024).
11. Durish, K. Hybrid Learning Models: Rethinking the Role of Educators and Students, – Chicago, – University of Chicago Press, – 2015, – 280 с. [Электрон. ресурс] – URL: <https://otsimo.com/en/hybrid-learning-and-hybrid-education/> (дата обращения: 18.02.2024).
12. Brooks, G. Technology and Cultural Diversity: Adapting Education to a Global Context, – Seattle, – University of Washington Press, – 2017, – 320 с. [Электрон. ресурс] – URL: <https://www.researchgate.net/publication/268208130> (дата обращения: 18.02.2024)
13. Bryson, E. Social Justice Issues in the Use of Technology in Education, – Los Angeles, – Sage Publications, – 2014, – 240 с. [Электрон. ресурс] – URL: <https://www.igi-global.com/chapter/legal-issues-use-technology-higher/51450> (дата обращения: 18.02.2024)
14. Букабаева Б.Е. Теоретические и практические основы формирования и развития культурно-языковой личности/ Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Полиязычное образование и иностранная филология».-2022. – №2(38) - С. 166-169. https://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20220427112034.pdf

Д.Б. Аяшева, С.С. Нуркенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ЖОО лингвистикалық және лингвистикалық емес мамандықтардағы студенттерге шет тілдерін оқыту технологиялары: Web 2.0 және Web 3.0 дәуіріндегі қайта ойлау

Аңдатпа. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және веб-әзірлеудегі жаңа парадигмалардың пайда болуы аясында білім беру міндетті түрде оқытуға деген көзқарастарды қайта қарастырады. Мақала Web 2.0 және Web 3.0 принциптерін ескере отырып, шет тілдерін оқытуда технологияларды пайдалануды зерттеуге арналған. Сауалнамалар, мұғалімдермен және студенттермен әңгімелесу, білім беру бағдарламаларын талдау және оқу үдерісін бақылау сияқты кешенді әдістемелік тәсіл қолданылды.

Зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі – студенттердің шет тілдерін оқыту үдерісіндегі технологияның тиімділігін оң қабылдауы. Атап айтқанда, тілдік емес мамандықтардың студенттері интерактивті онлайн курстар мен мобильді құрылғыларға арналған тілдік қосымшаларды жоғары бағалады. Дегенмен, тұрақсыз интернет байланысы және қашықтықтан оқытуда мотивацияны сақтаудағы қиындықтар сияқты мәселелер анықталды.

Жұмыстың оқу бағдарламаларын студенттердің заманауи талаптарына бейімдеу үшін ақпарат беруде университет оқытушылары мен басшылары үшін практикалық маңызы бар. Жекелендірілген оқыту платформаларының әсерін терең зерттеу, сондай-ақ онлайн білім беруде мотивацияны сақтау әдістерін егжей-тегжейлі талдау ұсынылады.

Түйін сөздер: оқыту технологиялары, шет тілі, Web 2.0, Web 3.0, тиімділік, оқушылардың қабылдауы, білім берудегі инновациялар.

D.B. Ayasheva, S.S. Nurkenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Technologies in teaching foreign languages to university students of linguistic and non-linguistic specialties: rethinking in the era of Web 2.0 and Web 3.0

Abstract. Against the backdrop of the rapid development of digital technologies and the emergence of new paradigms in web development, education inevitably reconsiders approaches to learning. The article is devoted to the study of the use of technology in teaching foreign languages, taking into account the principles of Web 2.0 and Web 3.0. A comprehensive methodological approach was used,

including questionnaires, conversations with teachers and students, analysis of educational programs and observation of educational processes.

One of the key findings of the study is students' positive perception of the effectiveness of technology in the process of learning foreign languages. In particular, students from non-language majors highly rated interactive online courses and language applications for mobile devices. However, difficulties have been identified, such as unstable Internet connections and difficulties in maintaining motivation in distance learning.

The work has practical significance for university teachers and administrators, providing information for adapting curricula to modern student requirements. An in-depth study of the impact of personalized learning platforms is recommended, as well as a detailed analysis of methods for maintaining motivation in online education.

Keywords: learning technologies, foreign language, Web 2.0, Web 3.0, efficiency, student perception, innovations in education.

References

1. Patarakin E.D., Yarmahov B.B. Veb 2.0 – upravlenie, izuchenie i kopirovanie [Web 2.0 - manage, study and copy] // *Obrazovatel'nye tekhnologii i obshchestvo*. – 2017. – № 6. – 17-34.
2. Moglan D.V. Metodicheskie aspekty ispol'zovaniya servisov Veb 2.0 v processe smeshannogo obucheniya [Methodological aspects of using Web 2.0 services in the mixed process training] // *Otkrytoe obrazovanie*. – 2018. – № 13. – 36-39.
3. Web 1.0, Web 2.0 i Web 3.0 – chto eto takoe i v chem otlichiya? [Web 1.0, Web 2.0 and Web 3.0 – what is it and what are the differences?] [Elektron. resurs] – URL: [https:// evodesk.org/web1-web2-web3/](https://evodesk.org/web1-web2-web3/) (accessed 18.02.2024)
4. Goncharuk A. E. Ispol'zovanie tekhnologij Web 3.0 dlya organizacii novyh form obsluzhivaniya i vzaimodejstviya s pol'zovatelyami v internet-prostranstve [Using Web 3.0 technologies to organize new forms service and interaction with users in the Internet space]. [Elektron. resurs] – URL: <https://dspace.susu.ru/xmlui/handle/0001.74/4577> (accessed 18.02.2024)
5. Goryachkin B.S. Tendencii razvitiya Interneta: principy perekhoda k Web 3.0 [Internet development trends: principles of transition to Web 3.0]. [Elektron. resurs] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-razvitiya-interneta-printsipy-i-metody-perehoda-k-web-3-0> (accessed 18.02.2024).
6. Dewey, J. *Education and Learning*, – N'yu-Jork, – Random House, – 1938, – 300 s. [Elektron. resurs] – URL: <https://archive.org/details/experienceeducat0000dewe> (accessed 18.02.2024)
7. Snouden E. Desyat' let posle razoblachenij [Ten years after the revelations] [Elektron. resurs] – URL: <https://www.securitylab.ru/analytics/538861.php> (accessed 18.02.2024)
8. Saunders, R. *Transforming Education: From Teaching to Learning*, – London, – Routledge, – 2003, – 220 s. [Elektron. resurs] – URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-981-10-5678-9?> (accessed 18.02.2024)
9. McGonigal, D. *Reality is Broken: Why Games Make Us Better and How They Can Change the World*, – N'yu-Jork, – Penguin Books, – 2011, – 400 s. [Elektron. resurs] – URL: <https://archive.org/details/realityisbrokenw0000mcgo> (accessed 18.02.2024)
10. Shang, K. *Assessment in Education: From Traditions to New Practices*, – San Francisco, – Jossey-Bass, – 2013, – 250 s. [Elektron. resurs] – URL: <https://nap.nationalacademies.org/read/10019/chapter/10> (accessed 18.02.2024)
11. Durish, K. *Hybrid Learning Models: Rethinking the Role of Educators and Students*, – Chicago, – University of Chicago Press, – 2015, – 280 s. [Elektron. resurs] – URL: <https://otsimo.com/en/hybrid-learning-and-hybrid-education/> (accessed 18.02.2024)
12. Brooks, G. *Technology and Cultural Diversity: Adapting Education to a Global Context*, – Seattle, – University of Washington Press, – 2017, – 320 s. [Elektron. resurs] – URL: <https://www.researchgate.net/publication/268208130> (accessed 18.02.2024)
13. Bryson, E. *Social Justice Issues in the Use of Technology in Education*, – Los Angeles, – Sage Publications, – 2014, – 240 s. [Elektron. resurs] – URL: <https://www.igi-global.com/chapter/legal-issues-use-technology-higher/51450> (accessed 18.02.2024)

14. Bukabaeva B.E. Teoreticheskie i prakticheskie osnovy formirovaniya i razvitiya kul'turno-yazykovej lichnosti [Theoretical and practical foundations of the formation and development of cultural and linguistic personality] /VestnikKazNPU im. Abaya, seriya «Poliyazychnoe obrazovanie i inostrannaya filologiya», №2(38), 2022 g., – 166-169.

Сведения об авторах:

Аяшева Д.Б. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Нуркенова С.С. – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Аяшева Д.Б. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Нуркенова С.С. – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ayashева D.B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nurkenova S.S. – PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А.К. Бакытжанова*¹ , С.Ж. Жанжигитов²
¹ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Астана, Қазақстан
²А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
(E-mail: altyn051275@gmail.com, syrymphd@gmail.com)

Лингвомәдени білім мен деректерді лингвистикалық зерттеулер және филологтарды оқыту барысында қолдану

Аңдатпа. Мақала лингвомәдени білім мен лингвомәдени деректерді лингвистикалық зерттеулер жүргізу және болашақ филологтарды (лингвист-педагогтер мен лингвист-зерттеушілерді) оқыту барысында ескерілетін маңызды қағидаттар мен міндеттерді зерделеуге, лингвомәдениеттану ғылымының маңызды категорияларын лингвомәдени білім ретінде қалыптастыру қажеттілігін негізгі тұжырымдар ретінде ұсынуға арналады. Мақаланың тұжырымдары қазіргі кәсіби білім беру және лингвистикалық білім беру салалары үшін маңызды, себебі болашақ тілшілерді (педагогтер мен зерттеушілерді) танымдық-аксиологиялық білім беру мазмұнында дайындауға бағдарлайды.

Мақаланың *басты мақсаты* – болашақ филологтарды (тілшілерді) педагогикалық қызметке және лингвистикалық зерттеулерге кәсіби дайындау барысында лингвомәдени білім мен лингвомәдени деректердің қолданылу қағидаттарын және аксиологиялық мәнін ашып, лингвомәдениеттану ғылымының осы бағыттағы категорияларын зерделеу. Ол үшін келесі *зерттеу міндеттері* алға тартылды: «лингвомәдениеттану» ұғымын ғылыми тұрғыдан нақтылау; лингвомәдениеттану ғылымының негізгі тұжырымдарын, қағидаттарын талдау, сипаттау және бағалау; лингвомәдени білім мен лингвомәдени деректер туралы тұжырым қалыптастыру; тіл мен мәдениет мәселесіне қатысты негізгі категориялар мен бірліктерді топтастыру, типологиялық талдау жасау; болашақ филологтарға (тілшілерге) кәсіби лингвистикалық білім беруде басшылыққа алынатын педагогикалық және лингводидактикалық міндеттердің байланысын айқындау; лингвомәдени білімнің құндылығы мен мәнін анықтау; болашақ филологтарды оқыту үдерісінде қалыптастыруға қажет лингвомәдени құзыреттіліктер мазмұнын сипаттау.

Зерттеу міндеттерін жүзеге асыру үшін келесі *әдіс-тәсілдер* қолданылды – теориялық тұжырымдар қалыптастыру үшін шолу, сипаттау, талдау, сұрыптау, жүйелеу, топтастыру, талқылау, болжау, салыстыру, дәйектеу сияқты жалпы ғылыми әдістер кеңінен қолданылды. Лингвомәдени білім мен лингвомәдени деректерді зерделеу үшін лингвистикалық зерттеу әдістері қолданылды, олар – типологиялық әдіс, семантикалық әдіс, лингвокогнитологиялық талдау, модельдеу.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, лингвистикалық білім, лингвистикалық зерттеу, тіл мен мәдениет, тілді оқыту.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-263-272>

Түсті: 26.02.2024; Жөнделді: 18.04.2024 Мақұлданды: 19.06.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Қазіргі лингвистикада әр түрлі ғылымдар саласында объект назары адам болып табылатын жаңа ғылыми гипотезалар мен теориялар қалыптасып, тілдік зерттеулер антропоцентристік парадигма бағытында жұмыс істеуде. Яғни, өткен ғасырдың соңындағы жүйелік-құрылымдық зерттеулер үстемдік еткен парадигманың орнына антропоцентристік, функционалдық, танымдық және динамикалық, адамның мәртебесі қайтарылатын «барлық заттардың өлшемі» парадигмасы келді. *Антропоцентристік парадигма* – зерттеуші қызығушылығының таным объектісінен субъектіге ауысуын, яғни тілдегі адам мен адамды тілде талдап, жіктейді. Антропоцентристік парадигмадағы негізгі концептуалды зерттеулер әсіресе лингвомәдениеттанудың шеңберінде белсенді түрде жүргізілуде.

Жалпы соңғы он жылдықта ғылым саласында негізгі жаңалықтар шекаралық облыстарда шектес ғылымдарда белгіленген. Соған байланысты лингвомәдениеттану ғылымының *лингвистикалық семантика, когнитивті лингвистика, лингвоелтану, этнолингвистика* салаларымен байланысын, арақатынасын, өзара әсерлерін талдауға арналған осы жұмысымыз өзекті болып табылады.

2010-ншы жылдан бері қарай қазақстандық тіл ғылымында *лингвомәдениеттану* термині және осы ғылыми салада орындалатын зерттеулер көбейді – осы жылдар аралығында қорғалған докторлық (PhD) диссертациялық жұмыстарды, жарияланған ғылыми еңбектерді келтіруге болады [1-4].

Лингвомәдениеттану ғылымының білім мазмұны мен лингвомәдени деректері тілді оқыту, тіларалық байланыстар және мәдениаралық қатынастар жүргізу, аударма қызметін жүзеге асыру, лингвистикалық зерттеулер жүргізу барысында құнды мағлұмат ретінде қолданылуымен қатар, аталып отырған салалардағы нысандардың аксиологиялық мәнін қалыптастырып, сонымен бірге осы нысандармен байланысты оқыту мен зерделеу үдерістеріне деген танымдық қызығушылықты арттырады. Ал лингвистикалық зерттеулер *лингвомәдени деректер* негізінде қолданбалы саласының ғылыми деңгейін жоғарылатып, тәжірибелік (эксперименттік) талдаулар жүргізуге мүмкіндіктер туғызады, яғни гуманитарлық салаға жататын тілдік ізденістер практикалық мәні зор зерттеулерге толығады; бұл сала тіл ғылымында тәжірибелік мәндегі әдістемені қалыптастырып, тіл – тіл үшін емес, тілдік тұлғаларды мәдени-танымдық, әлеуметтік-мәдени қауымдастықтардың өкілі ретінде зерделеуге бағыттады.

Әдіснама

Бұл зерттеуде қарастырылып отырған мәселенің филология бағытында кәсіби білім алатын болашақ лингвист-педагогтер мен лингвист-зерттеушілер үшін ғылыми-әдістемелік, тұжырымдық мәні зор. Осы мақсатта зерттеу материалдары ретінде осыған дейін лингвомәдениеттану бойынша жарыққа шыққан ғылыми еңбектер, ғылыми негізделген теориялық тұжырымдар талданып, оларға назарға алынып отырған тақырып тұрғысынан баға берілді.

Сонымен бірге зерттеу материалдары ретінде *лингвомәдениеттануды* және *лингвомәдени білім мазмұнына* йқандайтын негізгі категориялары, мысалы, *мәдениет моделі, таптаурындар, фрейм, белгілер* т.б. сияқты зерттеу бірліктері алынды. Бұл категориялар екі жақты сипатта қызмет етеді, біріншіден – лингвомәдениеттану ғылымының нысаны мен білім мазмұнын құрайды, екіншіден – лингвомәдениеттану саласындағы зерттеулерді жүргізу үшін басты ғылыми-әдістемелік құралдар болып табылады. Сол себепті мақаланың «Нәтижелер мен талқылаулар» бөлімінде осы іспетті категориялар сипатталатын болады; алынған зерттеу тұжырымдарымызды болашақ лингвист-педагогтер мен лингвист-зерттеушілерді кәсіби дайындау үдерісінде, атап айтсақ, лингвистикалық құзыреттіліктер моделін қалыптастыруда, болашақ тілшілердің (түлектердің) кәсіби моделін құрылымдауда, лингвистикалық білім беру траекториялары мен оқу бағдарламаларын құрастыруда, ғылыми жетекшілік етуде (дипломдық, магистрлік, докторлық немесе жалпы ғылыми жобаларға) басшылыққа алуға болады.

Зерттеу мақсатына орай теориялық тұжырымдар қалыптастыру үшін *шолу, сипаттау, талдау, сұрыптау, жүйелеу, топтастыру, талқылау, болжау, салыстыру, дәйектеу* сияқты жалпы ғылыми әдістер кеңінен қолданылды. Лингвомәдени білім мен лингвомәдени деректерді зерделеу үшін лингвистикалық зерттеу әдістері қолданылды, олар – *типологиялық әдіс, семантикалық әдіс, лингвокогнитологиялық талдау және модельдеу әдісі*.

Лингвомәдениеттанудың басты міндеті және сипаттаушы белгісі – этнос мәдениетін оның тілі арқылы жүйелі бейнелеу болғандықтан, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика және когнитивтік лингвистика ғылымдарымен ұштасатын тұстарында оларға ортақ болып табылатын жүйелі немесе өрістік лингвистикалық талдау, лингвоконцептологиялық талдау, когнитивтік модельдеу, оппозициялық талдау әдіс-тәсілдері де қолданылады. Сонымен қатар, атап өтетін тұсы, лингвомәдениеттану ғылымы ассоциативтік зерттеулер әдістемесін негізге алып, эмпирикалық материалдарды талдау нәтижелерін өз теориясын дамытуға кеңінен қолданады.

Лингвомәдениеттану дербес ғылыми сала ретінде ТМД аумағында ХХ ғ. 1990-ншы жылдары қалыптаса бастады. Қазақстандық тіл ғылымында «лингвомәдениеттану» терминін кеңінен қолдану, осы атаумен байланысты лингвистикалық зерттеулер жүргізу 2010-ншы жылдардан көрініс тапты, мысалы, бұның айғағы ретінде К.А. Құсманова, А.Қ.Мәнкеева, А.О. Тымболова, Л.Ә. Ибраимова [1-3] сынды ғалымдардың зерттеулерімен танысуға болады. Терминнен байқалғандай, *лингвомәдениеттану – лингвистика және мәдениеттану* деген екі дербес ғылымның атауларының ұштасуынан құралған. Бұл тұста *лингвомәдениеттану (1)* және *лингвомәдени (2)* деген екі терминді ажыратамыз, *біріншісі* – ғылым атауы болса, *екіншісі* – осы ғылым саласындағы зерттеулерде қолданылатын деректерді, категорияларды, бірліктерді анықтап атайтын, оларды сипаттайтын терминдік мәндегі атау, мысалы, *лингвомәдени деректер, лингвомәдени бірліктер, лингвомәдени көрініс* деген сияқты мазмұнда (яғни *лингвомәдениеттану деректер* немесе *бірліктер* деп қолдануға болмайтынына меңзейміз, себебі терминологиялық ұғымдарды ауыстырып, алмастырып аламыз). Сонымен қатар, *лингвомәдениет* деген терминдік атау да осы ғылыми сала үшін маңызды, мысалы, *түркі лингвомәдениеті* дегенімізде «лингвомәдениет» тіл арқылы бейнеленетін ұлттық мәдени деректердің көрінісі. Дегенмен, атап өтетін мәлімет, «лингвомәдениеттану» немесе «лингвомәдени» деген терминдік атаулар қолданылмағанымен, қазақстандық зерттеулерде осы саламен ұштасатын ғылыми еңбектер жеткілікті болды. Лингвомәдени деректерді салыстырмалы-тарихи немесе салғастырмалы сипатта, лингвистиканың түрлі бағыттарында зерттеу «ұлттық-мәдени» сипатта, этнолингвистикалық мазмұнда жүзеге асырылды, мысалы, бұл тұста Ә.Т. Қайдаровтың, Ж.А. Манкееваның, З.К. Ахметжанованың, Ә.Д. Сулейменованың, Б.Х. Хасановтың, Г.Н. Смағұлованың т.б. ғалымдардың осы ғылыми саланың дамуына қосқан үлесін ерекше атап өтуге болады.

Ресейлік ғалымдар Н.Ф. Алефиренко, С.Г. Воркачев, В.А. Маслова, В.В. Красных [5-8] және т.б. көрсетуінше, *лингвомәдениеттану* ресейлік тіл білімінде *антропологиялық лингвистиканың* тармағы ретінде бөлінді. Көріп отырғандай, қазақстандық тіл білімінде *лингвомәдениеттану этнолингвистикалық зерттеулерге* сүйенсе, яғни этнос (халық), ұлт, ұлттық болмыс сияқты деректерге, ал ресейлік тіл ғылымында – тілдің антропологиялық негіздеріне жүгінген. Ресейлік *лингвомәдениеттану* саласы қалыптасу барысында дербес ғылым, дербес оқу пәні, өзге ғылымдар жүйесіндегі орны, әдіснамалық негіздері мен зерттеу әдістемесі тұрғысынан назарға алынды. Соңдықтан 2000-ншы жылдардың бірінші онжылдығында жоғары оқу орындарының білім алушы филологтары үшін пән ретінде оқытыла бастады, яғни *лингвомәдениеттану* саласындағы құзыреттіліктер жалпы лингвистикалық білім мазмұны қатарында қамтылды.

Сонымен бірге, теориялық және эмпирикалық талдау көрсеткендей, отандық тіл ғылымында *лингвомәдениеттану* саласын дербес ғылым ретінде қарастыруға қатысты шешілмеген мәселелер аз емес, олардың қатарында – *лингвомәдени сипаттағы зерттеулердің әдістемесі, дербес пән ретіндегі ғылыми аппараты мен әдіснамалық негіздері,*

лексикографиялық сипатталуы, филологиялық бағытта білім алушылардың (бакалаврлар, магистранттар мен докторанттар) лингвомәдениеттану саласындағы құзыреттіліктерін қалыптастыру жүйесі (оқытудың педагогикалық моделі мен қағидаттары) т.б.

Лингвомәдениеттану ғылымының мазмұнын құрайтын *лингвомәдени білім* мен *лингвомәдени деректер* жоғарыда қарастырылған мәселелердің әрі қарай зерделенуіне үлес қосумен қатар, филологтарға, соның ішінде лингвист-зерттеушілер мен лингвист-педагогтерге заманауи білім беруде ұлттық-мәдени құндылықтар жүйесін негізге алып, сол арқылы тілшілердің аксиологиялық білім-құзыреттіліктерін қалыптастырып, лингвистикалық зерттеулер мен лингвистикалық білімнің өзекті оқыту моделін дамытуда тұжырымдық сипаттағы рөл атқарады.

Нәтижелер мен талқылау

Осы күнге дейін қазақстандық зерттеулерде лингвомәдениеттану мен этнолингвистиканың категорияларын, метатілін жүйесіз сипаттау, терминдерін ауыстырып қолдану орын алады, біздің пайымдауымызша, ол үшін лингвомәдениеттанудың басты категорияларын талдап, олардың аражігін анықтап, болашақ филологтарды оқыту, лингвист-зерттеушілерді ғылыми-педагогикалық тәжірибеге дайындау және лингвомәдени сипаттағы зерттеулерді жүргізуде басшылыққа алу – жалпы ғылымның дамуы үшін, лингвистикалық саладағы зерттеушілік кәсібилік үшін де аса маңызды.

Ғылыми қағидат ретінде орын алатын интеграциялық немесе бірігу және дифференциациялық немесе бөліну (тармақталу) құбылыстары лингвомәдениеттануға қатысты қатар қолданылады деп айтуға болады. Интеграциялық сипаты оның лингвистика мен мәдениеттану ғылымдарының бірігуіне қатысты болса, дифференциациялық көрінісі, керісінше, ұлттық-мәдени деректердің терең мазмұнда дербес тармақталып зерделенуіне байланысты.

Жалпы *лингвомәдениеттану* саласы айналасында шетелдік және ресейлік ғалымдардың ортасында сыни көзқарастар мен келіспеушіліктер де орын алып келді. Мысалы, бұл туралы С.Г. Воркачевтің [6] зерттеулерін келтіруге болады. Автордың пікірінше, тіл тарихында белгілі Сепир-Уорфтың лингвистикалық қатыстылық болжамы мен лингвомәдениеттанудың ортақтығы тек қана олардың антропологиялық негізделу сипатында. Сонымен, бұлардың арасындағы ұқсастық антропологиялық сипатпен шектеледі; ал әрі қарай лингвомәдениеттану ғылымы тіларалық қарым-қатынаста туындайтын «кедергілерді» жою, оларды шешу жолдарының теориясын қалыптастыру және концептологиялық кеңістіктің семантикалық өрістерін (әсіресе шеткі, перифериялық өрістерін) зерделеу әдістемесімен айналысады.

Кіріспе бөлімде атап өткендей, лингвомәдениеттану ғылымы шетелдік және ресейлік тіл ғылымында тілді жалпы шет тілі, екінші тіл ретінде оқыту міндеттерімен байланыстырылады, бұл туралы, мысалы, келесі еңбектермен танысуға болады [9-11].

Қазақстандық лингвистикалық білім беру үдерісінде, біздің пікірімізше, лингвомәдениеттану ана тілін оқыту міндеттерімен ұштастырылып (лингвистикалық дидактика), педагогикалық міндеттерден жоғары тұратын, ұлттық идентификацияны қалыптастыру және арттыру мәселелерімен байланысты болуы тиіс.

Сонымен қатар бүгінгі лингвистикалық зерттеулер тәжірибесінде қолданылатын лексикографиялық еңбектер – түсіндірме немесе аударма сөздіктері лингвомәдени деректермен қамтылуын талап етеді. Лингвистикалық білім беру барысында мұндай деректердің аксиологиялық мәнімен қатар, ғылыми-әдістемелік, танымдық, елтану, этномәдени мәні де зор. Білім алушы немесе тілді үйренуші және тілді кәсіби түрде зерттеуші лингвомәдени деректер арқылы ұлттық тіл туралы лингвомәдени білімін қалыптастырады, оны үлгілейді, зерттеу мақсаттарында жүйеленген түрінде қолдана алады. Лексикографиялық еңбектер лингвомәдени деректерді қамтитын болса, тілдің құндылықты өрісі бейнеленіп, лингвистикалық зерттеулерде жүйеленген білім ретінде қолдануға мүмкін болар еді.

ТМД аймағындағы тіл ғылымында экстралингвистикалық деректерді көп зерттеген, еңбектері басшылыққа алынатын авторлардың бірі Н.Ф. Алефиренко [5] *тілдің құндылықты-мазмұндық кеңістігінің негізінде құндылықтар* деп аталатын ерекше мәдени категориялар орын алады деп тұжырымдайды.

Біздің пайымдауымызша, тілдің құндылықты-мазмұндық кеңістігі *әлеуметтік, тіршілік, саяси, моральдық, діни, эстетикалық* сияқты құндылықтар қалпында лингводидактиканың әдіснамалық негіздерінде де қамтылып, лингвистикалық білім беруде көзделуі тиіс.

Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің деректерін байланыстырып қарастыратын, лингвистика мен мәдениеттану ғылымдарының білім мазмұнын ұштастырып зерделейтін сала ретінде көрініс табады. Лингвомәдениеттану саласында жүргізілетін зерттеулердің әдістемесі, лингвист-зерттеушілердің құзыреттіліктері және бұл ғылыми пәннің білім мазмұны жүйелі қалыптасуы үшін оның басты категориялары болып табылатын «мәдениет», «мәдени деректер», «мәдени таңбалар», «мәдени модельдер» т.с.с. терминдік және лингвомәдени мәнін анықтау басты мақсатымыз ретінде көзделді. Осы мақалада берілетін ғылыми негізделген тұжырымдарымыз болашақ филологтарды және лингвист-зерттеушілерді дайындау үдерісінде кеңінен қолданылып, ғылыми-әдістемелік тұрғыдан басшылыққа алуға негіз болады. Тілдің лингвомәдени деректері шет тілін оқыту барысында мәдениаралық қарым-қатынасты толыққанды (елтану сипатында) жүзеге асыру мақсатында қолданылып келді, яғни шет тілін оқыту әдістемесі тұрғысынан өзекті болды, қазіргі таңда ана тілін оқыту барысында қолданылуы тиіс деп есептейміз, себебі лингвомәдени білім мазмұнында ұлт пен этнос үшін маңызды аксиологиялық қағидаттар мен ұлттық-мәдени құндылықтар жүйесі қамтылады. Қоғамның трансформациялық даму кезеңінде мұндай білім мазмұны мен құзыреттіліктер лингвистикалық міндеттер шеңберінен кеңірек қаралып, ұлттық мүдделердің жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіні сөзсіз.

Лингвомәдениеттану саласында білім беру міндеттері оның басты білім мазмұнын анықтайтын келесі өзекті мәселелерді басшылыққа алуы тиіс деп есептейміз:

- тіл мен мәдениеттің арақатысы, өзара байланысы;
- тіл мен этномәдениеттің лингвомәдениеттану саласы тұрғысынан анықталуы;
- тіл жүйесінің (деңгейлері, категориялары, бірліктері және заңдылықтары) этномәдени деректерді бейнелеудегі құралдары, олардың қолданылу сипаттары, лингвистикалық модельдеу амал-тәсілдері;
- «тіл – этнос – мәдениет – сана-сезім» төрттігінің лингвистикалық сәйкестендіру теориясы тұрғысынан сипатталуы;
- лингвомәдени білім мен лингвомәдени деректердің қалыптасу жолдары мен заңдылықтары, қолданылу тәсілдері;
- лингвомәдениеттану саласындағы құзыреттіліктер жүйесі, өзге лингвистикалық құзыреттіліктер қатарындағы орны мен мәні;
- лингвомәдениеттану саласындағы құзыреттіліктерді қалыптастырып дамыту жолдары мен педагогикалық мүмкіндіктері.

Сонда, ана тілін оқыту әдістемесі де *елтану, ұлттану, этностану* сияқты мазмұндағы лингвомәдени білім-дағдыларды ескеріп, «әмбебап» (жаһандық) мәдениеттің жағымды-жағымсыз әсерлерінен өзгерген жаңа қоғамда *ұлттық идентификация* мәселесін назарға алуды өзектендіріп, *ұлттық қауіпсіздік, ұлттық бірегейлік, ұлттық сана-сезімді сақтап қалу* міндеттерімен ұштастырылуы тиіс деп тұжырымдаймыз. Демек, қазақстандық лингвомәдениеттану саласы үшін аталған міндеттер басты мәселеге айналуы тиіс; және осы тұсы өзге елдердегі лингвомәдениеттану ғылымының көздейтін мәселелерінен алшақтау, атап айтсақ, олардың басты назарында – этникалық және ұлттық лингвомәдениетін барынша тарату мен насихаттау, сол арқылы әлемдік кеңістікте жағымды этникалық мәртебесін бекітіп арттыру болса; біздің жағдайда, алдымен, қазақ лингвомәдениетін *ұлттық идентификация* мақсатында пайдалану, содан кейін өзге этникалық мәдениеттер жүйесінде тарату.

Осыған байланысты болашақ лингвист-педагогтер мен лингвист-зерттеушілерді кәсіби дайындау үдерісінде лингвомәдениеттану саласының ұлттық және мемлекеттік мүдделермен сабақтасатын міндеттері нақтыланып, институционалды сипатта жүзеге асырылуы маңызды деп ой түйеміз.

Ол үшін лингвомәдени білім мен лингвомәдени деректерді қалыптастыратын категориялар мен бірліктерді анықтау қажет. Сонымен, төмендегі *категориялар* мен *бірліктер* лингвомәдениеттанудың басты немесе іргелі компоненттері, нысандары болып табылады.

1. Лингвистикалық білім беруде басшылыққа алынатын *мәдени деректер* мазмұны мынадай:

- мәдениеттің *өлшемдері* мен *бағыттары* – болмыс (ішкі және сыртқы), таным, мінез-құлық;
- мәдениеттің *деректері* – құндылықтар, ережелер, таптаурындар;
- мәдениеттің *көрсеткіштері* – әдеттер, талғамдар, қалаулар;
- мәдениеттің *көріністері* – оқиғалар, эпизодтар, жағдайлар
- мәдениеттің *элементтері* – ескерткіштер, этнография (ұлттық киім, тұрмыстық заттар,), артефактілер.

Лингвистикалық білім беру мазмұны кәсіби әлеуметтендіру міндеттерін қалыптастыру шеңберінде *мәдениет туралы білімді* жоғарыда жүйеленген сипатта қамтуы тиіс; онсыз лингвистикалық білімнің аксиологиялық, ұлттық, ділдік негіздері меңгерілмей қалады.

2. Мәдениеттің *тілдегі көрінісі* (лингвомәдени деректерге айналуы) когнитивтік негізде құрылымдалып, *менталды модельдер* түрінде лингвистикалық құралдар арқылы бейнеленеді, атап көрсетсек: *фрейм, таптаурындар, категориялар, ұстанымдар, скриптілер, концептілер, прототиптер, тәжірибе* (менталды құрылым).

Тіл маманы аталған категорияларды лингвомәдениеттанудың басты зерттеу бірліктері ретінде ажыратуы тиіс. Тілді оқыту әдістемесінде, яғни лингвистикалық дидактикада бұл категорияларды тану, зерделеу бағыттары мен міндеттері білім беру деңгейіне қарай қалыптастырылуы маңызды (жоғарыда аталған дәйектемелер мен талқылауға орай). Лингвист-педагогтер мен лингвист-зерттеушілерді ұлттық тілге қатысты мәдени деректермен «қаруландырмайынша», олардың меңгерілетін кәсіби лингвистикалық білімі мен қалыптастырылатын кәсіби тілдік құзыреттіліктері де жүйесіз болып танылып, өз талаптарына сай жүргізіле алмайды.

3. Лингвомәдениеттанудың назарына келесі *құндылықтар* түрлері топтастырылады:

- *әлеуметтік* – мәртебе, отбасы, әлеуметтік жағдайы, кәсібі, гендерлік теңдестік т.б.
- *тіршілік* – өмір, денсаулық, өмір сапасы, табиғи орта т.б.
- *саяси* – сөз бостандығы, азаматтық бостандық, заңдылық, азаматтық орта т.б.
- *моральдық* – мейірімділік, махаббат, достық, парыз, намыс, адалдық т.б.
- *діни* – Жаратушы, сенім, діни наным т.б.
- *эстетикалық* – әдемілік, идеал, стиль, үйлесімдік т.б.

Жоғарыда аталған категориялардағы *құндылықтар* экстралингвистикалық деректер ретінде танылып, лингвомәдени талдауларда басшылыққа алынады.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдарымызды түйіндейтін болсақ, болашақ тілші-мамандарға оқытылатын мәдениет туралы білім мазмұны келесі үш құрылымдық бөлік түрінде қалыптастырылады:

1) ұлттық мәдениеттің *нормалары* (ұлттық құндылықтар, болмыс, мінез-құлық т.б.);

2) ұлттық мәдениеттің *тәжірибелері* (ұлттық әдеттер, талғамдар, оқиғалар т.б.);

3) ұлттық мәдениеттің *таңбалары* (ұлттық киім, тұрмыстық заттар, ескерткіштер т.б.).

Адамның өзі *ұлттық тіл иесі* және *этнос өкілі* ретінде кез келген мәдени болмыс пен мәдени дүниелердің пайда болуының алғышарты болып табылатынын ескерсек, лингвомәдени білім (лингвомәдениеттану ғылымы да) антропологиялық негізге сүйенуден басқа, біздің пікірімізше, танымдық (когнитивтік), рухани және құндылықтар жүйесіне негізделіп қалыптасады; ал бұлар, әрине, мәдениеттің «қарамағындағы» категориялар.

Сонда лингвомәдени білім мен лингвомәдениеттану ғылымы антропологиялық, зияткерлік (танымдық сала) және мәдени негізге сүйенеді. Әрине, философиялық тұрғыдан алатын болсақ, түптеп келгенде, бұлардың «басын» біріктіретін адамның өзі. Сондықтан, ресейлік ғалымдардың лингвомәдениеттануды антропологиялық лингвистиканың бір тармағы деп қарастыруын осындай мазмұнда дәйектеуді жөн көрдік.

Сонымен қатар мәдениет этникалық қауымдастық үшін ортақ өмір сүру болмысы ретінде де көрініс табатынын мойындасақ, лингвистикалық білімнің құраушы мазмұнына айналуы тиіс деп ойлаймыз. Кәсіби лингвистикалық білім беруде, педагог немесе зерттеуші ретінде болсын, білім алушылардың кәсіби және тілдік тұлғасы үшін өз мәдениетін қабылдау мен ұғыну, ұлттық мәдениетіне өзге мәдениеттер тұрғысынан баға беру, ұлттық мәдениетін тілдік әлеует және педагогикалық мүмкіндіктер арқылы дамыту мен өндіру және осы үдерістердің басты (белсенді) субъектісіне айналу – болашақ лингвист-маманның маңызды міндеттерінің бірі. Сонда лингвистикалық білім беру жүйесіндегі лингвомәдениеттанудың орны мен рөлі де айқындала түседі; бұл ретте атап өтетін тұсы – педагогикалық міндеттерден гөрі, лингвомәдениеттанудың қалыптастыратын білім мазмұны әлде қайда үстем позицияда болады және маңызды педагогикалық қағидаттардың бірін – білім берудің аксиологиялық мақсатын да қамтып, өз бағытында жүзеге асырады. Ол үшін лингвомәдениеттанудың жоғарыда топтастырылып көрсетілген категориялары мен бірліктері жүйелі түрде оқытылуы тиіс.

Қорытынды

Бұл зерттеу келешекте өз міндеттерін кеңейтетін болады – болашақ филологтардың кәсіби лингвистикалық құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық мүмкіндіктері қарастырылатын болады. Осы зерттеуде аталғандай (лингвомәдениеттану саласындағы құзыреттіліктерді қалыптастырып дамыту жолдары), жалпы лингвистикалық терминология мен кәсіби лингвистикалық құзыреттіліктерді дамыту жолдары құзыреттілік қағидатына бағытталған бүгінгі білім беру жүйесі үшін маңызы зор болады деп есептейміз. Тілдің лингвомәдени болмысын зерттеу – тіл жүйесі үшін құндылықты тұжырымдарды қалыптастырумен қатар, ХХІ ғ. орын алып отырған мәдени-әлеуметтік трансформациялық кезеңде ескерілуге тиіс ұлттық қауіпсіздік, ұлттық ділдің сақталуы сияқты мәселелердің лингвистикалық білім саласында қаралуына бағыттайды. Лингвистикалық білім мазмұны осы мәселелердің тиімді шешімдерін табуға негіз болуы тиіс, себебі ұлттық мүдделердің жүзеге асырылуы мәдениет пен оның маңызды саласы – тілмен тығыз байланысты болып отыр.

Лингвомәдениеттану дербес ғылым ретінде танылып, оқу пәні ретінде білім беру үдерісіне енгізілуі қажет (ана тілін және шет тілдерді оқыту жүйесіне). Ана тілін лингвомәдени білімсіз меңгерту – лингвистикалық білімді оның болмысынан немесе іргетасынан оқшаулаумен тең, себебі ұлттық-мәдени ақиқат деректерінен айырады; ондай лингводидактика да аксиологиялық қағидаттарға сүйене алмайды.

Қорыта келгенде, қазақстандық еңбектерге (лингвомәдениеттану бағытындағы) теориялық және эмпирикалық талдау жүргізу нәтижесінде, лингвомәдениеттану саласын дербес ғылым ретінде қарастыруға қатысты шешілмеген мәселелер қатарында – лингвомәдени деректерді идентификациялау және анықтау сипатындағы зерттеу әдістемесі, оқу пәні ретіндегі ғылыми негіздері, жүйеленген ғылыми аппараты мен әдіснамалық негіздері, лексикографиялық зерделенуі, филологиялық бағытта білім алушылардың лингвомәдениеттану саласындағы құзыреттіліктерін қалыптастыру міндеттері, лингводидактикамен ұштасатын талап-міндеттері.

Авторлардың қосқан үлесі. А.К.Бакытжанова – мақаланың жоспарын құру, деректер жинау және зерттеу қорытындыларын талдау. С.Ж.Жанжигитов – теориялық материалдарды жинақтау және талдау, зерттеу нәтижелерін синтездеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Құсманова К.А. Айтыс өлеңдерінің лингвомәдениеттанымдық сипаты: мәдени кеңістіктегі ұлттық-мәдени стереотип: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2010. – 260 б.
2. Мәнкеева А.Қ. Адамдардың жас ерекшелігіне байланысты «қоңыр» түсінің ассоциациялануының лингвомәдени ерекшелігі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №5 (157). – 2015. – 273-277.
3. Тымболова А.О., Ибраимова Л.Ә. Лингвомәдениеттану негіздері. – Алматы: Қыздар университеті, 2017. – 192 б.
4. Мурзинова А. С. Ұлттық-мәдени стереотиптердің ерекшелігі мен коммуникативтік сипаты: филос. ғыл. докт. (PhD) дисс. – Алматы, 2021. – 257 с.
5. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. – М.: Флинта, 2020. – 288 с.
6. Воркачев С.Г. Лингвокультурная концептология и ее терминосистема // Политическая лингвистика. – № 3 (49). – 2014. – С. 14-20.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: уч. пособие. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
8. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
9. Арынбаева Р.А., Маханова Ж.К., Дмитриук Н.В. Формирование лингвокультурологической компетенции казахстанских учащихся русскому языку как неродному // Русистика, 2023. – Т. 21. – № 3. – С. 341-355.
10. Абдрахман Г.К., Исабекова Г.Б. Лингвокультурология: организация «сквозных тем» обучения // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы, 2019. – № 3 (79). – С. 149-154 б.
11. Башурина Д.И. Формирование лингвокультурологической компетенции иностранных студентов-филологов при обучении русским пословицами: автореф. дис. канд. пед. наук. – СПб., 2005. – 22 с.

А.К. Бакытжанова*¹, С.Ж. Жанжигитов²

¹Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан

²Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан

Применение лингвокультурных знаний и материалов в лингвистических исследованиях и подготовке филологов

Аннотация. Статья посвящена изучению важных принципов и задач, учитываемых при проведении лингвистических исследований лингвокультурных знаний и лингвокультурных фактов в процессе профессионального обучения будущих филологов (лингвистов-педагогов и лингвистов-исследователей), необходимости формирования основных тезисов о важнейших категориях лингвокультурологии как лингвокультурных знаниях. Теоретические положения статьи важны для современной сферы профессионального и лингвистического образования, так как ориентируют на подготовку будущих языковедов (педагогов и исследователей) в контексте познавательно-аксиологического образования.

Основная цель статьи – исследование категорий лингвокультурологии в контексте изучения аксиологической сущности и принципов применения лингвокультурных знаний и лингвокультурных фактов в процессе профессиональной подготовки будущих филологов (языковедов) к педагогической деятельности и проведению лингвистических исследований. Для этого были выдвинуты следующие исследовательские задачи: научное уточнение понятия «лингвокультурология»; анализ, описание и оценка основных концепций, принципов лингвокультурологии; формирование выводов о лингвокультурных знаниях и лингвокультурных фактах; классификация основных категорий и единиц, относящихся к проблеме языка и культуры, проведение типологического анализа; определение связи педагогических и лингводидактических задач, которыми необходимо руководствоваться в профессиональной лингвистической подготовке будущих филологов (языковедов); определение ценности и сущности лингвокультурных знаний; описание содержания лингвокультурных компетенций будущих филологов, необходимых для формирования в процессе их обучения.

Для реализации исследовательских задач использовались следующие методы – для формирования теоретических выводов широко использовались общенаучные методы, такие, как обзор, описание, анализ, классификация, систематизация, типизирование, обсуждение, прогнозирование, сравнение, аргументация. Для изучения лингвокультурных знаний и лингвокультурных фактов использовались методы лингвистического исследования – типологический метод, семантический метод, лингвокогнитологический анализ, моделирование.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвистические знания, лингвистическое исследование, язык и культура, преподавание языка.

A.K. Bakytzhanova*¹, S.Zh. Zhanzhigitov²

¹*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

²*A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan*

Application of linguocultural knowledge and materials in linguistic research and training of philologists

Abstract. The article is devoted to the study of important principles and tasks taken into account when conducting linguistic studies of linguocultural knowledge and linguocultural facts in the process of professional training of future philologists (linguists-pedagogues and linguists-researchers), the need to form the main theses about the most important categories of linguocultural studies as linguocultural knowledge. The conclusions of the article are important for the modern sphere of professional and linguistic education, as they focus on the training of future linguists (teachers and researchers) in the context of cognitive-axiological education.

The main purpose of the article is to study the categories of linguoculturology in the context of studying the axiological essence and principles of the application of linguocultural knowledge and linguocultural facts in the process of professional training of future philologists (linguists) for pedagogical activities and linguistic research. For this purpose, the following research tasks were put forward: scientific clarification of the concept of «linguoculturology»; analysis, description and evaluation of the basic concepts and principles of linguoculturology; formation of conclusions about linguocultural knowledge and linguocultural facts; classification of the main categories and units related to the problem of language and culture, typological analysis; determination of the connection between pedagogical and linguodidactic tasks, which should be guided in the professional linguistic training of future philologists (linguists); determination of the value and essence of linguocultural knowledge; description of the content of linguocultural competencies of future philologists necessary for the formation of their training in the process of their education.

For the implementation of research tasks, the following methods were used: general scientific methods such as review, description, analysis, classification, systematization, typification, discussion, forecasting, comparison, and argumentation were widely used to form theoretical conclusions. To study linguocultural knowledge and linguocultural facts, the methods of linguistic research were used: typological method, semantic method, linguocognitological analysis, modeling

Keywords: linguoculturology, linguistic knowledge, linguistic research, language and culture, language teaching.

References

1. Kusmanova K.A. Aitys olenderining lingvomadeniettanyndyk sipaty: madeni kenistiktegi ulttyk-madeni stereotip [The linguistic and cultural characteristics of Aitys poems: National-cultural stereotype in cultural space] (Almaty, 2010, 260 p.).
2. Mankeeva A.K. Adamdardying jas erekshelekiine bailanysty «konyr» tusining assotsiatsiyalanuynyng lingvomadeni erekshelegi [The linguistic and cultural peculiarity of the «brown» color association related to people's age] (Terminologialyk habarshy, 2015, № 5 (157), 273-277 b.).
3. Tymbolova A.O., Ibraimova L.A. Lingvomadeniettanu negizderi [Fundamentals of linguistic and cultural studies] (Kyzdar universiteti, Almaty, 2017, 192 p.).
4. Murzinova A.S. Ulttyk-madeni stereotipterding ereksheleği men kommunikativtik sipaty [The peculiarity and communicative aspect of national-cultural stereotypes] (Almaty, 2021, 257 b.).

5. Alefirenko N.F. Lingvokul'turologiya. Tsennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka [Lingvo-culturology. The value-semantic space of language] (Flinta, Moskva, 2020, 288 s.).
6. Vorkachev S.G. Lingvokul'turnaya konceptologiya i ee terminosistema [Lingvo-cultural conceptology and its terminology system] (Terminologialyk habarshy, 2014, № 3 (49), 14-20 b.).
7. Maslova V.A. Lingvokul'turologiya [Lingvo-culturology] (Akademiya, Moskva, 2001, 208 s.).
8. Krasnyh V.V. Etnopsiholingvistika i lingvokul'turologiya [Ethnopsycholinguistics and lingvo-culturology] (Gnozis, Moskva, 2002, 284 s.).
9. Arynbaeva R.A., Mahanova Zh.K., Dmitryuk N.V. Formirovanie lingvokul'turologicheskoy kompetentsii kazhstanskikh uchashchihsya russkomu yazyku kak nerodnomu [Formation of the linguistic and cultural competence of Kazakhstan students to Russian as a non-native language] (Terminologialyk habarshy, 2023, № 3, 341–355 s.).
10. Abdrahman G.K., Isabekova G.B. Lingvokul'turologiya: organizatsiya "skvoznyh tem" obucheniya [Lingvo-culturology: The organization of "throughout themes" in education] (Terminologialyk habarshy, 2019, № 3 (79), 149-154 s.).
11. Bashurina D.I. Formirovanie lingvokul'turologicheskoy kompetentsii inostrannyh studentov-filologov pri obuchenii russkim paremiyam [Formation of the linguistic and cultural competence of foreign philology students in the study of Russian proverbs] (SPb, 2005, 22 s.).

Авторлар туралы мәлімет:

Бакытжанова А.К. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Алматы қаласы бойынша филиалы, Алматы, Қазақстан.

Жанжигитов С.Ж. – PhD, аға оқытушы, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Бакытжанова А.К. – автор корреспонденции, кандидат филологических наук, филиал Академии государственного управления при Президенте РК по городу Алматы, Алматы, Казахстан.

Жанжигитов С.Ж. – PhD, старший преподаватель, Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан.

Bakytzhanova A.K. – Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan in Almaty, Almaty, Kazakhstan.

Zhanzhigitov S.Zh. – PhD, Senior lecturer, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

F.S. Mukhtarova* , K.K. Sarekenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: farizamm97@gmail.com, sarekenova_kk@enu.kz)

Innovative methods teaching ethnographisms

Abstract. Various economic, social and political changes taking place in society in the 21st century have led to a change in the paradigm of education. Currently, in addition to traditional education, the use of innovative pedagogical technology is taken into account. It is necessary to form communicative, linguistic, ethno-cultural and cognitive competences among students in secondary school. That is why it is important to teach ethnographic vocabulary, to offer effective methods of its analysis and interpretation. This article discusses innovative methods of teaching ethnography to students of grades 8-9. The main goal of the article is to form the ethnocultural competence of students, to select effective innovative methods of teaching ethnography. In the content of the article, theoretical information about innovative teaching, expert results from students, practical works made on the basis of this analysis, a set of effective and optimal methods of learning ethnography were considered. Innovative teaching in modern education is a broad concept. That's why considering it at the micro level, that is, in the "teacher-student" relationship, will be the subject of our proposed article.

Keywords: pedagogy, innovative methods, ethnography, 8-9 grade students, teacher-student.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-273-281>

Received: 15.02.2024; Revised: 12.04.2024; Accepted: 19.06.2024; Available online: 29.06.2024

Introduction

Nowadays, innovation has its influence on human life and activities across all spheres of society. In the context of the modern education system, the usage of appropriate methods in the training of a responsible, initiative, well-rounded person, a future specialist is of great importance. The general concept of innovation, translated from the Latin term ("innovation"-инновация) means change, renewal. It organizes new content and provides results as a unified program of theoretical, technological, and pedagogical activities [1,71]. In 1930 the Austrian sociologist J. Schumpeter and the German sociologist V. Sombart introduced the concept of innovation to the economy, the term innovation in education began to be used in 1950.

Pedagogical innovation or the theory of the innovative process at school studies the process of school development related to the new practice of education as a field of pedagogical knowledge. N. Monchev, R. Foster, K. Arkhangelsky, M. Patashnik, N. Yusufbekova, V. Shukshunov, V. Lyaudis, N. Gorbunov, and other scientists have provided valuable comments about the theory of pedagogical innovation and its problems. Scientist N.R. Yusufbekova divides the theory of pedagogical innovation into three stages. The first stage, pedagogical neology, which refers to innovations in the theory and practice of pedagogy. The second stage, pedagogical axiology, concerns pedagogical values. The third stage, pedagogical praxiology, is the science of connecting theory and practice [2,163].

It is important to explain ethnographic lexicon to students of 8-9th grade easily and effectively by using innovative methods while preserving the traditional education system. Therefore, the article will propose innovative methods for teaching effective ethnography suitable for both online and offline contexts.

Methodology and research methods

The following methods were used during the research: *theoretical analysis method, descriptive method, statistical method, and control method*. These methods are based on determining the scientific novelty and relevance of the research topic, clarifying the research object, and reviewing the research works up to now.

In our research, a survey was conducted to determine the level of students' knowledge of ethnographic vocabulary, and it was presented by a diagram. In addition, teachers were also interviewed in order to determine the frequency of using ethnographies and their importance.

Discussion and observation.

The concept of innovation first entered the field of pedagogy in the 1980s and began to develop rapidly. In the works of scientists such as T.I. Shamova and P.I. Tretyakova, it is concluded that the "innovative process is the development and organization of new content, while innovation includes effective methods and technologies used in the formation of new knowledge and skills". A.I. Kochetov, meanwhile, emphasized that the scope of innovation includes technological, pedagogical and theoretical activities. The author of the work "Teacher and Innovation", one of the scientists who comprehensively studied the issue of pedagogical innovation is teacher-scientist K. Angelovski. According to the scientist's view innovation is an idea that seems new to a person. The teacher is responsible for the formation, development and application of pedagogical innovation. A teacher who is close to innovation can properly organize information and skills in the educational system. In his work, the scientist reflects the thoughts of foreign scientist E. M. Rogers [3,45].

Innovative methods of teaching means teaching that offers new methods of "teacher-student" interaction. The main feature of innovative education: attention to the individual and his development, improving the level of education, creating a cooperative, collaborative, creative environment, achieving the expected result, etc. That is why the innovative teaching methodology is based on direct student-oriented methods. The essence of innovative methods is to build the learning process on a dialogic basis, to discuss problems and to offer effective ways to solve them. Therefore, the use of conversation, discussion, and brainstorming techniques in the classroom facilitates the comprehension of complex and voluminous information.

Information about innovative methods and their types can be found in the works of such scientists as K. Kabdykayruly, V.M. Monakhov, O.S. Bulatova, G.K. Selevko, M.M. Zhanpeyisova, A.K. Mynbaeva, Z.M. Sadvakasova, and etc.

Effectiveness of innovative methods:

First of all, modern time is the time of innovations, so the learning process and teaching methods should be in accordance with it.

Secondly, getting used to innovative methods of teaching, their regular use allows students to expand their thinking and active learning.

Thirdly, innovative methods of teaching belong to the active methods, which scientist H.E. Meichner proves through pedagogical experimental data. For example, students remember: 10% of what they read, 20% of what they heard, 30% of what they saw, 50% of what they heard and saw, as well as 80% of what they said and 90% of what they did while actively receiving information [4. 10].

Ethno-cultural lexicon, which is the subject of our research article, is a language unit that can inform about the whole nature of the people, life characteristics, traditions, manners, mentality, material and spiritual culture formed over the centuries. Scientist about ethnographicisms A. Seydimbek wrote in his work "Kazakh world": "One nation differs from another nation by

language, geographical territory, behavior, and traditions. It is impossible to talk about ethnos without considering these signs. "Ethnographic data allow us to differentiate the ethnic origin, spiritual nature, culture, lifestyle, moral and ethical qualities of the people," he emphasized [5,77].

Up to this day many research works have been conducted on ethnographicisms. In particular, the following scholars have made significant contributions to the field: L.N. Gumilyov, Yu.V. Bromley, R.G. Akhmetyanov, K.M. Musaev, E. Zhanpeisov, A. Seydimbek, J. Mankeeva, J.O. Artykbaev, A.T. Toleubayev and foreign scientists Frunze, K. Yudakhin, Taalaybek Abdiev, Ö. Aksoy, Metin Yurtbaşı, etc. However, these works mainly provide general theoretical information about ethnography. There are almost no works related to lexical-semantic topics, methodology, signs and interdisciplinary connection of ethnographicisms in Kazakh linguistics.

In order to experimentally prove the effectiveness of the methodology of ethnographic vocabulary teaching in general education schools, surveys and interviews were conducted with teachers and schoolchildren. The purpose of the conducted experiment is to increase the effectiveness of teaching ethnographic vocabulary in general education schools, to identify gaps in the education system, and to offer effective methods that can be used in online and offline formats. The experiment consists of three main stages: the first, an interview with teachers, the second, a specially prepared questionnaire related to the traditional curriculum of students; third, to create a special program that offers effective methods of teaching ethnography.

In the course of the research, interviews were conducted with teachers who teach the Kazakh language and literature to 8-9 classes of school-gymnasium No. 83 after Ibyray Altynsarin and school-gymnasium No. 96 in Astana. Thirty-five teachers with 2 to 20 years of work experience participated in this experiment.

Interview questions for teachers:

1. What kind of teaching do you often use during teaching?
2. What are innovative methods in the educational system?
3. Define the concept of ethnographic vocabulary?
4. In your opinion, what type of language skills is important in teaching ethno-cultural units?
5. What is the importance of using ethnographicisms in the Kazakh language lessons?
6. Are you satisfied with the level of students' knowledge of ethnography?
7. How often do you use ethnography in your lessons?
8. Is it necessary to teach ethnographic vocabulary as an optional lesson?
9. Your opinion on the teaching of ethnography:
10. What methods do you consider effective in teaching ethnography?

Taking into account the answers of the interview participants, we recommend the following result. The majority of teachers (75%) consider ethnographic teaching very important, while 20% are neutral, and the remaining 5% think it is not important. Regarding the frequency of use of these ethnocultural names, 50% of educators stated that they use ethnographic vocabulary several times a month in the Kazakh language and literature classes, 35% did not use at all, and 15% said that they consider it as much as possible in every lesson. As we can see, the use of ethno-cultural units during the lesson and their analysis and differentiation is very low. In addition, some teachers noted that nowadays students' level of knowledge of ethnography is very poor and the given information is quickly forgotten.

In the next stage, a questionnaire was taken from the students. The main purpose of the survey is to determine the level of students' mastery of ethnography, to find out what methods are effective in teaching them. 63 pupils studying in grades 8-9 of school-gymnasium No. 83 and school-gymnasium No. 96 of Astana city named after Ybyray Altynsarin took part in the survey. Tasks for determining the established skills and abilities of working with ethnographic vocabulary were prepared on the basis of texts and tasks in the traditional curriculum of grades 5-9.

Questions and tasks for students have been arranged in the following order:

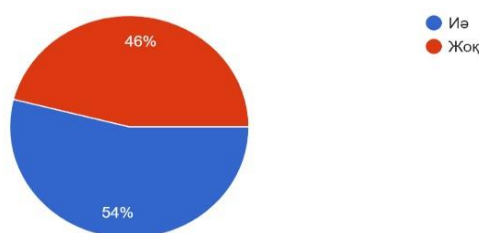

1. Do you like the Kazakh language and Kazakh literature lessons?
2. Do certain difficulties arise in the Kazakh language and Kazakh literature classes? If yes, why?
3. What do you think is necessary to make the lesson as interesting and understandable as possible?
4. Are you familiar with the concept of ethnographic vocabulary?
5. Write the units that show the national character of the language?
6. What is Bokpen?
7. What is depicted in this picture?
8. What is Masi (leather shoes)?
9. Which of the given ethnophisms do you hear most often?
10. Were you interested in the information given about the ethnography of Kazekey?

As a result of the survey, 46% of students showed that they are completely unfamiliar with the concept of ethnographic vocabulary (Diagram 1). In order to determine the level of mastery of ethnographic vocabulary, three levels (easy, medium, difficult) ethnophisms were offered to students. It was found that 80% of students do not know the meaning of middle and difficult ethnocultural names. 95% of students were interested in new information about ethnographic vocabulary.

Do you know what ethnographic vocabulary is? 63 answers Yes, I do. No, I don't.

Этнографиялық лексика ұғымымен таныссың ба?
63 ответа

Diagram 1. The level of students' mastery of ethnography

So, as a result of the first inspection work:

- More than half of students do not understand the meaning of ethnophisms found in exercises and works of art;
- Students are unable to use ethnographic vocabulary and explain its meaning in everyday life, during lessons freely;
- Difficulty in mastering historical ethnographies arises during the lesson;
- Due to the boring and monotonous course of the lesson, the given information is quickly forgotten;

New methods of teaching are the teacher's weapon and will strengthen his skills. According to these results, there is a need for innovative methods for the active use of ethnophisms in all forms of speech activity. In the next stage of the experiment, a set of effective exercises and tasks is presented based on all the feedbacks from students and teachers.

By teaching and analyzing ethnographies, it is possible to develop communicative and ethnocultural competence while forming the interests and creative abilities of learners. For this purpose, the teacher has the following tasks:

1. Activities based on the development of students' cognitive, language, and intellectual abilities (perform lexical and grammatical exercises, discuss dialogues, texts, perform some types of design work, use an interactive board)

2. Consider working with textbooks, dictionaries, definitions, searching for necessary information;
3. Help students master the skills of independent work (work with text);
4. Teaching students to write essays, stories, messages;
5. Teach students to fill in tables, analyze materials, create card files;
6. Introducing various non-standard methods to the lesson in order to interest students (lesson-trip, lesson-game, lesson-quiz)

Currently, the following innovative methods are often used in classes. Brainstorming method, fundamentalist method, case study method, project method, house method, cube method, etc. Among these, we have provided a brief description of methods that are suitable for teaching ethnography.

Project method. The first stage. Project preparation. Clarification of the topic, presentation of goals and objectives. The student discusses the project with the teacher, gets advice, and the teacher motivates and guides. The second stage. Supplementing planning, data collection, analysis methods and approaches. The student makes a plan accordingly, the teacher's guidance, and the teacher provides feedback and assistance in predicting the outcome. The third stage. In the main stage, survey, observation, experiment, work with reference literature is carried out. The fourth stage. Generalization of research results. Analysis of information, formulation of conclusions. The fifth stage. Reporting, presentation of results. Sixth period. Evaluation of the results of the educational process is evaluated by the student on an equal basis with the teacher, and the opinion of the project participants is taken into account. From a practical point of view, students develop research skills. First, we divide the students into groups, each group should consist of four people. Each group will be given the topics of the research project. Topics: Traditional clothes. Ethnography related to Kazakh jewelry art. Ethnocultural units related to national clothing names. Ethnographic vocabulary related to national food names. Traditional housing.

One of the methods spread in the education system of Western countries is "fish bone". This method was invented in Japan. It was created in 1952 by the famous Japanese Kaoru Ishikawa who worked at Toyota. The head of the fish represents the main problem or object to be studied. Accordingly, reasons related to the object of study are given in the fish skeleton, i.e. "why did it appear?" the question arises. The fish tail offers a solution as the final stage. Diagram: problem (object) - why - conclusion. Such a specific analysis allows students to analyze the given object of study in detail and consider the object of study in detail. Transforming this method, we are going to offer a "yurt" method of ethnographic analysis based on problem-based learning. For example, let's take the ethnography of house - (*kebis*). *The main problem:* analysis of the meaning of the word *kebis*. The yurts show the meaning of this name comprehensively. *What it means:* loose shoes to be worn outside the body; *What is it made of:* the head is made of soft leather, and the sole is made of high heels; *What is the national value of this thing:* it is decorated with patterns, silver; *For whom:* men and women, etc. The roof of the yurt determines the current ethno-cultural character of this name. Currently, it is used in a modern way, using it in a modern way.

One of the methods that allows students to work individually and in groups is the Workshop method. This method adheres to the principle of "achieving success" by building communication skills. They share their opinions about the positive and negative things that appeared during the work of the workshop, as well as what they learned in the class.

One of the didactic work for students is to teach ethno-cultural names on video materials. The person is at first quickly perceives information through auditory-visual synthesis. According to scientist Yu.M. Lotman, words become images and the image reveals the properties of the word [6, 147].

Audio exercises. Listening and repeating ethnographic units from the audio recording, writing them in a notebook. Listening to the audio text and identifying ethnographies in it.

Watch the video and discuss other situations where ethnographic units can be used.

Game technology plays an important role in education. Games not only increase the cognitive ability of students, but also form their general and professional competence. In the course of teaching ethnography, game technology can be used at the following levels: role-playing games in the classroom; organization of the general learning process through games; use of game elements: tasks (competition lesson, competition lesson, etc.), use of games at a certain stage of the traditional lesson (at the beginning, middle, end, during consolidation of new knowledge); in the development of extracurricular activities, etc. "Museum" role-playing game involves students being divided into several groups. The first group plays the role of museum employees and provides information on some historical ethnographies, and the second group listens carefully, asks questions, and engages in discusses. For example: schokpar, bow, aka kiruke, wild mare/tobel bie, lace/shilten, gray house/boz ui, yurt, urzhuk, sabau, tulak, nar, bozingen.

In addition, it is advisable to give exercises and tasks in learning ethnographic vocabulary. The textbook «Innovative methodology of teaching the Kazakh language» notes that for the development of the language of personality it is necessary to carry out vocabulary work more often and systematically [7,132], scientist E. I. Passov takes into account some features of exercises [8,156]. We divide the recommended exercises into: exercises for the formation and development of language skills (lexical, grammatical) and exercises for the formation and development of communicative skills. Exercises for formation and development of language skills:

Task 1. Define the given ethnophisms.

Masi, cape/shapan, turban/takiya, saukele, ton, kupi, ishik, shekpen.

Task 2. Look up the meaning of ethnophisms in dictionaries.

Keli, saba, torsik, kubi, ojau, kesekap, kauga, pillow tree/zhastyk agash.

Task 3. Match the two columns and choose the correct meaning of ethnophisms.

Uyz irimshik	is made from the first milk of a newly calved animal after weaning.
Kaspak	is both a drink and food made from crushed worms for a long journey.
Uyz	is prepared by adding crushed worms to sheep's milk.
Turniyaz	is a cheese made from colostrum.
Ejegei	the precipitate of the curdled milk stuck to the pot.
Malta	is a national dish that is boiled with oil, water, crushed worms and millet

and then stewed.

Task 4. Fill in the blank.

A) We call our khimar cooked with sugar, honey, apricots or raisins inside to give it a sweet taste - .....

B) When the mare's milk does not have a sour taste, we call it .....

B) In the summer season, when the grass is fully ripe, we call it .....

B) We call it....., which is prepared by pouring milk over stock and accumulated for several days.

2. Exercises for formation and development of communicative skills in the main language.

Task 1. Exercises based on speaking activity. It is very effective for students to explain ethnographic units to each other.

Task 2. Determine the etymology of ethnocultural units. Oimaq, belt/belbeu, saddle/er turman, pin/tuireuish, necklace/alka, talisman/boitumar.

Task 3. Construct a dialogue using the given ethnographies.

Jewelry: rings with stones, shashbau, necklaces, rings, bracelets, sholpy, earrings;

Weapons: shield, helmet, bow, mace, aybalta, kise;

Tools for hunting: crutch, tomaga, stand/tugyr, stick/okshantai;

Task 4. Find the connection between the pictures and the ethnographies.

Kebeje, zerli ayk, asadal, wooden bed/agash tosek, adalbakan.

Results

Language is a tool that reflects the uniqueness of national thinking and people's spirit. Language is the link that connects the past and present of the life, existence and history of known people.

In modern linguistics, the problem of teaching ethnographic units is being tackled in connection with the systematic study of ethnocultural names. Proverbs, phraseology, ethnography, similes, toponyms, terms, etc., which show the national character of the language in secondary educational institutions, language, communicative, linguistic and cultural skills can be formed in the student by teaching language units. An experiment was conducted between teachers and students regarding the frequency and significance of using ethnographicisms. Gaps and shortcomings in the secondary education.

In the course of the research work, innovative methods of teaching ethnography, which are common in the Kazakh language and literature classes, in particular, the project method, the yurt method, the workshop method, the museum method, game technology, exercises for the formation and development of language skills (lexical, grammatical) and the formation of communicative skills and exercises for development are offered. One of the didactic work for students is to teach ethno-cultural names on video materials. That is why it is necessary to use audio exercises and tasks based on video.

Conclusion

We associate the concept of new mechanisms of laws and changes in the education system with the word "innovation". The main purpose of this concept is to update educational tools, to show ways to acquire new knowledge quickly and easily. Currently, the scope of the term innovation includes general pedagogical technology and experimental research. Innovative methods in the field of education are considered active methods of teaching.

The main goal of teaching ethnographicisms is to acquaint students with the wealth accumulated by our people over the centuries and teach them to use ethnographic vocabulary in the spoken language. Effective innovative methods of teaching ethnographic vocabulary were proposed in the research work. In the teaching of ethno-cultural units, tasks covering all language skills were prepared. Most importantly, statistical information was provided in order to show specific gaps in this process.

References

1. Сағдиева И. Т. Инновационная деятельность в образовательной организации: региональный опыт // *Инновации в образовании*. 2016. № 2. С. 70 – 79.
2. Сейталиев Қ. Педагогиканың жалпы негіздері. Оқу құралы. – Алматы: «Өлке», 2009. – 232 бет.
3. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. Оқу құралы. – Алматы: «Білім» баспасы, 2009. – 424 б.
4. Пугачев В.П. Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом: Учебник для студентов вузов. - М.: Аспект Пресс, 2001. – 285 с.
5. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы, «Санат» 1997. – 464 б.
6. Лотман Ю.М. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. – Таллин: Ээсти раамат, 1973. – 135с.
7. Жусанбаева С.Б. Қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 210 б.
8. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М.: Рус. яз., 1989. – 276 с.

Ф.С. Мұхтарова, Қ.Қ. Сарекенова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Этнографизмдерді оқытудың инновациялық әдістері

Аңдатпа. ХХІ ғасырдағы қоғамда болып жатқан түрлі экономикалық, әлеуметтік, саяси өзгерістер білім беру парадигмасының өзгеруіне алып келді. Қазіргі таңда дәстүрлі білім берумен қоса педагогикалық инновациялық технологияны қолдану қолға алынған. Орта мектепте оқушылар арасында коммуникативтік, тілдік, этномәдени, танымдық құзыреттіліктерді қалыптастыру қажет. Сол себепті этнографиялық лексиканы оқыту, оларды талдау мен түсіндірудің тиімді әдіс-тәсілдерін ұсыну маңызды.

Бұл мақалада 8-9 сынып оқушыларына этнографизмдерді оқытудың инновациялық әдістері талқыланады. Мақаланың басты мақсаты – білім алушылардың этномәдени құзыреттілігін қалыптастыру, этнографизмдерді оқытудың тиімді инновациялық әдістерін іріктеу. Мақаланың мазмұнында инновациялық оқыту жайлы теориялық ақпарат, білім алушылардан алынған сараптама нәтижесі, осы анализ негізінде жасалған практикалық жұмыстар, этнографизмдерді меңгерудің тиімді әрі оңтайлы әдіс-тәсілдер жиынтығы қарастырылды. Қазіргі білім берудегі инновациялық оқыту ауқымды ұғым. Сол себепті оны микродеңгейде, яғни «мұғалім-оқушы» қарам-қатынасында қарастыру – ұсынылап отырған мақаламыздың нысаны болып табылмақ.

Түйін сөздер: педагогика, инновациялық әдістер, этнографизм, 8-9 сынып оқушылары, мұғалім-оқушы.

Ф.С. Мухтарова, К.К. Сарекенова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Инновационные методы обучения этнографизмам

Аннотация. Различные экономические, социальные, политические изменения, происходящие в обществе в ХХІ веке, привели к изменению парадигмы образования. В настоящее время параллельно с традиционным образованием ведется работа по использованию педагогических инновационных технологий. В средней школе необходимо формировать коммуникативные, языковые, этнокультурные, познавательные компетенции среди учащихся. Поэтому важно преподавать этнографическую лексику, предлагать эффективные методы и приемы их анализа и интерпретации.

В данной статье обсуждаются инновационные методы обучения этнографизму учащихся 8-9 классов. Основная цель статьи - формирование этнокультурных компетенций обучающихся, отбор эффективных инновационных методов обучения этнографизму. В содержании статьи были рассмотрены теоретическая информация об инновационном обучении, результаты экспертизы обучающихся, практические работы на основе данного анализа, совокупность эффективных и оптимальных методов и приемов освоения этнографизма. Инновационное обучение в современном образовании - понятие масштабное. Поэтому его рассмотрение на микроуровне, то есть в контексте «учитель-ученик», является предметом предлагаемой статьи.

Ключевые слова: педагогика, инновационные методы, этнографизм, учащиеся 8-9 классов, учитель-ученик.

References

1. Sagdieva I. T. Innovacionnaya deyatel'nost' v obrazovatel'noj organizacii: regional'nyj opyt [Innovative activity in educational organizations: regional experience] Innovations in education, 2, 70-79 (2016). [In Russian].
2. Sejtaliyev Q. Pedagogikanyn zhalpy negizderi. Oku kyraly [General basics of pedagogy. Educational tool]. – Almaty: «Olke», 232 (2009). [In Kazakh]
3. Byzaubakova K.ZH. Innovaciyaalyk pedagogika negizderi. Oku kyraly [Basics of innovative pedagogy. Educational tool]. – Almaty: «Bilim» baspasy, 424 (2009). [In Kazakh]

4. Pugachev V.P. Testy, delovye igry, treningi v upravlenii personalom: Uchebnik dlya studentov vuzov [Tests, business games, trainings in personnel management: Textbook for university students]. - M.: Aspekt Press, 285 (2001). [In Russian]
5. Sejdimbek A. Kazakh alemi. Etnomadani pajymdau. Oku kyraly [Kazakh world. Ethnocultural perception. Educational tool]. – Almaty, «Sanat», 464 (1997). [In Kazakh]
6. Lotman YU.M. Semiotika kino i problemy kinoestetiki [Semiotics of cinema and problems of cinema aesthetics]. – Tallin: Eesti raamat, 135 (1973). [In Russian]
7. ZHusanbaeva S.B. Kazakh tilin okytudyn innovatsionnykh metodov [Innovative methods of teaching the Kazakh language] (Almaty: Kazakh universiteti, 210 (2016). [In Kazakh]
8. Passov E.I. Osnovnyye kommunikativnyye metody obucheniya inoyazychnomu obshchestvu [The main communicative methods of training the international community]. – M.rus.yaz., 276 (1989). [In Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Сарекенова Қ.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мұхтарова Ф.С. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сарекенова К.К. – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Мухтарова Ф.С. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarekenova K.K. – Candidate of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mukhtarova F.S. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Бас редактор: **Ж.Ә. Аймұхамбет**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ.Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2024. - 2 (147). - Астана: ЕҰУ. 282 б.
Шартты б.т. - 17,6 Таралымы - 10 дана
Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды